Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований в 1997 р.

Випуск 48

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов

Одеса

2013

УДК 32(082)

Засновники:
Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:
д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України *С. В. Ківалов* (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАН,
академік УАПН *Л. І. Кормич* (заст. гол. ред.),
д-р. політ. наук, доцент *М. А. Польовий* (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор *Ю. П. Аленін*,
д-р. політ. наук, професор *Б. П. Андресюк*,
д-р. філос. наук, професор *В. С. Богданов*,
д-р. політ. наук, професор *К. М. Вітман*,
д-р. філос. наук, професор *Е. А. Гансова*,
д-р. юрид. наук, професор *М. А. Дамірлі*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. В. Додін*,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. *Р. Н. Жангожа*,
д-р. політ. наук, професор *І. М. Коваль*,
д-р. юрид. наук, професор *Б. А. Кормич*,
д-р. філос. наук, професор *М. П. Лукашевич*,
д-р. політ. наук, професор *С. М. Наумкіна*,
д-р. політ. наук, професор *А. О. Сіленко*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. О. Харитонов*,
д-р. політ. наук, професор *Д. В. Яковлев*.

Рекомендовано Вченою радою
Національного університету "Одеська юридична академія"

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2013
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2013

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 37.014.5:004.6

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ВЕРИФІКОВАНИХ ОПИСІВ СИСТЕМИ ОСВІТИ

У статті розглядаються базові принципи побудови таких описів системи освіти, які можуть бути піддані подальшій верифікації. Головним засобом формування верифікованих описів окремих станів системи освіти є банки та бази даних, відносно створення яких слід дотримуватись певних процедур та принципів.

Однією з серйозних проблем сучасних гуманітарних наук вважається недостатня формалізованість наукових досліджень. Ця їх властивість призводить до можливості формування різноманітних трактувань тих чи інших суспільних процесів, які, зберігаючі зовнішню наукоподібність, не мають достатньої доказової бази, підміняючи її наведенням прикладів або ж недоведених припущень. Сказане цілком відноситься і до сфери вивчення системи освіти в Україні. Внаслідок описаного стану речей важливого значення набуває проблема забезпечення можливості справжньої верифікації наукових досліджень. Дієвим засобом забезпечення подібної можливості представляється запровадження максимально формалізованих методик формування фактографічної бази та власне процедур дослідження.

Перспективним кроком на шляху до вирішення проблеми верифікації результатів наукових досліджень у сфері освіти уявляється використання банків та баз даних. Водночас їх побудова, яка значно спрощена наявними можливостями сучасних комп'ютерних систем, потребує взяття до уваги деяких принципових засад їх використання, дотримання яких дозволяло б отримувати науково значущі, обґрунтовані результати.

© С. В. Ківалов, 2013

Аналіз визначень та правового змісту використання банків та баз даних був здійснений нами у попередніх публікаціях [1]. Нагадаємо, що за своїм сутнісним змістом поняття база даних та банк даних є майже тотожними відносно того, що обидва позначають специфічну форму моделювання дійсності. В той же час поняття банк даних зазвичай передбачає більший масштаб або ступінь глибини моделювання інформаційних ресурсів. Частим є застосування терміну банк даних для позначення певної сукупності або системи баз даних.

Різноманіття інформаційних потреб, круг завдань, які вирішуються за допомогою банків та баз даних, що постійно розширюється, пред'являють до сучасних і перспективних інформаційних систем підвищені вимоги до цих інформаційних ресурсів [2].

Серед основних вимог до побудови дослідницьких банків і баз даних актуальними, на нашу думку, являються наступні:

Адекватність інформації, яка зберігається, стану предметної області. Банк і база даних є інформаційною моделлю предметної області, і, як відзначалося вище, інформація, що зберігається в них, повинна повно та точно відображати її об'єкти, їх властивості і відносини між об'єктами. Відступ від принципу адекватності робить банк даних даремним, а в деяких випадках небезпечним, неприпустимим для використання. У свою чергу, вимога адекватності породжує ряд додаткових вимог до системи, таких, як необхідність періодичного внесення змін в дані (з чітко визначеною та адекватною масштабу явища періодичністю) і періодичної зміни організації даних.

Надійність функціонування – одна з найважливіших вимог, що пред'являються до будь-якої системи. Гадаємо, ця вимога не потребує пояснень.

Швидкодія і продуктивність. Ці дві близькі одна одній вимоги відбивають часові потреби користувачів. Перша з них визначається часом відповіді (реакції) на запит, обчислюваним з моменту введення запиту до моменту початку видачі знайдених даних. Цей час залежить не лише від швидкодії комп'ютера, але й від способів фізичної організації даних, методів доступу, способів пошуку, складності запиту та безлічі інших чинників. Друга вимога визначається кількістю запитів, що виконуються в одиницю часу. Очевидно, що для дослідницьких баз даних про освітні процеси ці вимоги не є критичними, але, в той же час, вимогу швидкодії не слід абсолютно ігнорувати.

Простота і зручність використання. Ця вимога пред'являється до баз і банків даних з боку усіх без виключення категорій користувачів, особливо кінцевих, тобто власне дослідників, оскільки при рішенні наукових завдань абсолютно зайвими є труднощі, пов'язані з форму-

ванням пошукових запитів або запитів на проведення тих чи інших аналітичних дій, які користувач повинен сформулювати до бази даних. Цілком придатним засобом виконання даної вимоги уявляється створення програм-оболонок до баз даних, покликаних здійснювати зв'язок користувача із базою чи банком даних.

Масовість використання. Сучасна інформаційна система повинна забезпечувати колективний доступ користувачів, за якого вони можуть одночасно і незалежно звертатися до баз даних для отримання необхідних відомостей. На першому етапі функціонування створюваної бази даних ця вимога не виглядає обов'язковою, проте у міру розростання змісту бази даних і збільшення масштабів дослідницької роботи вимога масовості використання стає дуже важливою.

Захист інформації. Система повинна забезпечувати захист даних, що зберігаються в ній, і відповідних службових програм як від випадкових спотворень чи знищення, так й від умисних, несанкціонованих дій користувачів.

Можливість розширення. Архітектура бази даних повинна допускати розширення показників і змінних, що її складають, шляхом додавання нових елементів, а також шляхом реорганізації інформаційних масивів.

Серед принципів побудови банків даних, дотримання яких повинне забезпечити створення якісних банків і баз даних про системи освіти, найбільш вважливими нам представляються наступні:

– принцип інтеграції даних;
– принцип реалізації управління даними;
– принцип взаємозалежності (пов'язаності) даних;
– принцип композиції;
– принцип цілісності даних;
– принцип незалежності даних (від прикладних програм, призначених для їх обробки);
– принцип багаторівневості зберігання даних;
– принцип ненадлишковості даних;
– принцип несуперечності даних;
– принцип централізації управління даними;
– принцип відділення опису даних від процедур їх обробки.

Принцип інтеграції даних і принцип реалізації управління ними відбивають сутність баз даних: інтеграція є основою організації бази, реалізація управління – основою організації і функціонування системи управління базами даних (СУБД).

Суть принципу інтеграції даних полягає в об'єднанні окремих, взаємно не пов'язаних даних в єдине ціле, в ролі якого виступає база

даних, внаслідок чого користувачеві та його прикладним програмам усі дані представляються у вигляді єдиного інформаційного масиву. При цьому полегшуються пошук взаємозв'язаних даних та їх спільна обробка, зменшується надмірність даних, спрощується процес ведення бази даних в цілому.

Інтеграцію даних необхідно розглядати на двох рівнях – логічному і фізичному. На логічному рівні уся множина структур даних відображається в єдину структуру, на фізичному рівні автономні файли об'єднуються в базу даних.

Наступні принципи тією чи іншою мірою пов'язані з першими, окремі з них є їх слідством або одним з можливих шляхів реалізації. Так, інтеграція даних припускає взаємозалежність (пов'язаність) даних, пов'язаність, у свою чергу, разом з принципом композиції дозволяє звести надмірність даних до мінімуму (добитися високого ступеня ненадмірності інформації).

Принцип зв'язності даних полягає в тому, що дані в БД взаємозв'язані, і зв'язки відбивають стосунки між об'єктами предметної області. Безліч типів даних і безліч зв'язків утворюють логічну структуру даних. Наявність зв'язків між записами в БД дозволяє зменшити надмірність, спростити і прискорити пошук даних.

Принцип цілісності даних відбиває вимогу адекватності інформації, що зберігається в БД, стану предметної області: у будь-який момент часу дані повинні в точності відповідати властивостям та характеристикам об'єктів. Порушення цілісності виникає внаслідок спотворення або навіть руйнування (стирання) усіх або частини даних, а також як результат запису в базу даних невірної інформації. Підтримка цілісності досягається контролем вхідної інформації, періодичною перевіркою тих даних, що зберігаються в БД, застосуванням спеціальної системи відновлення даних, а також низкою інших програмних та організаційних заходів.

Під незалежністю даних зазвичай розуміють незалежність прикладних програм від даних, що зберігаються, за якої будь-які зміни в організації даних не потребують корекції цих програм. Одним з шляхів досягнення незалежності є запровадження додаткових рівнів абстрагування даних (принцип багаторівневості). Замість двох традиційних рівнів, передбачених базовим програмним забезпеченням і стандартними мовами програмування, – логічного і фізичного – в архітектурі БД та БнД використовується принцип трирівневої організації даних: логічний рівень ділиться на два – концептуальний (загальний системний рівень даних) і зовнішній (рівень користувача) [4].

Інший шлях досягнення незалежності даних – передача ядру СУБД частини функцій, що раніше покладалися на прикладні програми: маються на увазі функції, пов'язані з організацією доступу до БД. При цьому прикладна програма ніяк не пов'язана ані з БД, ані з методом доступу до неї. Вона лише формує і передає інформацію, необхідну для пошуку даних.

Незалежність даних досягається також застосуванням і дотриманням принципу відділення опису БД від процедур обробки даних. Нарешті, істотним чинником забезпечення незалежності вважається реляційний підхід до побудови БД – розробка бази даних на основі реляційної моделі та використання методів і засобів реляційної алгебри у процесі обробки БД. Найбільший ефект досягається раціональним поєднанням усіх вказаних шляхів.

Ненадмірність – це стан даних, коли кожен унікальний запис інформації присутній в БД в єдиному екземплярі. Надмірність може мати місце як на логічному рівні, коли в структурі даних повторюються одні і ті ж типи даних, так і на фізичному рівні, коли дані зберігаються в двох або більш екземплярах. Реалізація принципу інтеграції дозволяє звести надмірність до мінімуму.

Під несуперечністю розуміється смислова відповідність між даними; це такий стан бази даних, за якого дані, що зберігаються в ній, не суперечать один одному. Розрізняють два аспекти несуперечності: смислова відповідність різнотипних даних та ідентичність (рівність) дублюючих даних. Відносно фактичної інформації, що закладається в базу даних, дотримання принципу несуперечності в першому сенсі припускає можливість додаткової перехресної перевірки відомостей, що приймаються до вивчення.

Принцип централізації управління полягає в передачі усіх функцій управління даними єдиному комплексу програм, що управляють, – системі управління базами даних.

Принцип відділення опису даних від процедур їх обробки припускає, що опис даних виключається з прикладної програми, складається окремо від неї і зберігається в базі даних. Виведення опису даних з власне системи бази даних робить її більш незалежною від прикладних програм, і, крім того, як показав досвід останнього двадцятиріччя в розвитку баз даних, полегшує, а іноді є єдино можливою умовою переходу бази даних від одних програмно-апаратних засобів (комп'ютерів одного покоління) до інших.

Слід зазначити, що переважна більшість СУБД працюють в середовищі універсальних операційних систем (ОС) і взаємодіють з ОС при обробці звернень до БнД. Тому можна вважати, що ОС також входить до складу БнД.

Виходячи із загальної тенденції «інтернетизації» банків даних здійснюються успішні спроби розробки універсальних інтернет-орієнтованих систем для роботи з банками даних. Однією із найбільш відомих систем такого роду є програмний комплекс NESSTAR. Даний комплекс розроблявся спеціально на замовлення архівів даних Великої Британії, Норвегії та Данії [5]. Його автори називають власну розробку «інфраструктурою для розповсюдження даних через Інтернет» [5]. NESSTAR дозволяє здійснювати пошук потрібних даних та переглядати метадані, до яких, наприклад, входять опис методики збору даних, кодувальні схеми запитань тощо. Також користувачу надається можливість отримати дані у форматах кількох популярних програм статистичної обробки даних або отримати результати певних розрахунків (одновимірні та двовимірні таблиці, результати побудови лінійних регресій тощо). Для деяких масивів передбачена можливість зважувати дані за наявними ознаками та проводити перекодування даних (будувати нові ознаки на основі вже наявних).

З іншого боку, NESSTAR надає програмне забезпечення, що полегшує роботу для власників даних, які бажають їх розмістити в Інтернеті. Так, програмний комплекс під назвою NESSTAR Publisher, дозволяє створювати метадані, коментувати дані, групувати наявні ознаки за тематикою, якій вони відповідають, а це суттєво полегшує користувачам роботу з ними. Є механізми для просторової прив'язки даних (нанесення даних на географічні карти), що робить результати досліджень набагато більш наочним [6].

З розвитком мережі Інтернет та ступеню її досяжності для користувачів в цій мережі також почали створюватись різноманітні бази даних. Наприклад, можна констатувати, що в кожній із країн СНД існує щонайменше одна потужна база даних суспільно-політичних діячів, в тому числі тих, хто представляє освітню сферу, що базується в мережі Інтернет. Наприклад, в Україні відомою є база даних, що підтримується сайтом газети «Дело» та розміщується за адресою http://delo.ua/wiki/.

Дещо аналогічним чином побудована російська система баз даних з економічних та політичних процесів http://polpred.com/. Доступ до відомостей цієї щомісячно обновлюваної бази даних платний. Досить повною є й комерційна (із платним доступом) база даних «Лабіринт», що містить понад 26 тисяч біографічних довідок державних та політичних діячів Росії, діячів-освітян також, створена інформаційно-експертною групою «Панорама» (http://www.labyrinth.ru/). Ще однією, досить широкою за відомостями, є база даних «Територіальний устрій Росії» (http://www.terrus.ru), яка містить відомості щодо багатьох аспектів територіального устрою

Російської федерації в цілому та її окремих адміністративних одиниць з річною деталізацією, що важливо при з'ясуванні регіональної специфіки освітньої діяльності.

На нашу думку, Інтернет-орієнтовані бази даних мають наступні відмінності від «не-Інтернетних» баз даних:

– відсутність чітких критеріїв додавання окремих елементів та їх атрибутів. Власне ця особливість дуже заважає дослідницькому процесові, примушуючи виробляти та встановлювати додаткові критерії відбору явищ з бази даних;

– можливість динамічного розширення інформації, причому спостерігається різнобарвність типів додаваної інформації, але, в той же час,

– наявність більше чи менш явної можливості наступної модифікації відомостей відповідно до наукової чи політичної кон'юнктури, що, зрозуміло, ускладнює проведення дослідницької роботи з певним рівнем об'єктивності;

– висхідна орієнтованість не на наукові дослідження, а, отже, відсутність суворих формалізованих вимог до створюваних описів врахованих в базі даних явищ;

– висхідна ж орієнтованість на широкі кола читачів, а, отже, наявність потенційної можливості публічної верифікації розміщуваних відомостей, незрівнянно ширшої на відміну від «не-Інтернетних» дослідницьких баз даних;

– навіть за умов організації платного доступу до «Інтернетної» бази даних вона є на порядок більше доступною для дослідників, ніж «не-інтернетізована» база даних.

Отже, в цілому можна констатувати значно більше охоплення відомостей «Інтернетними» базами даних як з точки зору вміщуваної інформації, так і з точки зору кількості користувачів таких баз. В той же час слід відмітити обмежену наукову придатність таких баз даних для серйозних досліджень процесу розвитку освіти з огляду на специфіку процедур їх формування та підтримки. На нашу думку, «інтернетні» бази даних можна розглядати як досить розгалужені сховища первісного матеріалу, придатного для подальшого структурування та виокремлення справжніх дослідницьких баз даних.

Досвід застосування баз та банків даних для аналізу різноманітних соціальних процесів, в тому числі у сфері науки та освіти, показує, що їх створення зазвичай не є кінцевою метою дослідника. Бази та банки даних створюються з метою подальшого аналізу інформації, що міститься в них, причому формат зберігання інформації саме у вигляді баз даних забезпечує принципову можливість по-перше, верифікації отриманих висновків іншими дослідниками, та, по-друге,

можливість подальшого вивчення зібраної до бази даних первинної емпіричної інформації. Причому цілком очевидною є можливість постановки інших дослідницьких питань до бази даних та інших методик аналізу її даних.

Можна вважати загальновизнаним, що в будь-якій науці розвиток йде від більш простих систем знання до більш складних. Стосовно до застосування інформаційних методів у вивчення процесів розвитку системи освіти можна вважати створення баз даних, тобто накопичення електронної інформації про ті чи інші аспекти цих процесів, одним із перших кроків у цьому напрямку. Наступним кроком комп'ютерно-інформаційного забезпечення вивчення процесів розвитку системи освіти, в міру збільшення обсягу електронних даних повинен стати перехід до технології баз знань та штучного інтелекту. Аналіз наявних банків та баз даних, а також досліджень, що здійснені на їх основі, дозволяє стверджувати, що дослідження розвитку системи освіти знаходяться ще на початку процесу засвоєння інформаційних технологій.

Бібліографічний список

1. Ківалов С. В. Дослідження станів розвитку системи освіти: бази даних та їх правовий зміст // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2012. – Вип. 46. – С. 3 – 9.
2. Григорьев Ю. А. Банки данных : уч. для вузов / Ю. А. Григорьев, Г. И. Ревунков. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2002. – 318 с.
3. Системы управления базами данных и знаний : справочное издание / отв. ред. А. Н. Наумов. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 348 с.
4. Ульман Д. Д. Введение в системы баз данных / Д. Д. Ульман, Д. Уидом ; пер. с англ. – М. : Лори, 2000. – 374 с.
5. NESSTAR [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nesstar.com/index.html
6. Nesstar Publisher: Advanced Data Management [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nesstar.com/software/publisher.html

В статье рассматриваются базовые принципы построения таких описаний системы образования, которые могут быть верифицированы. Основным средством формирования верифицированных описаний отдельных состояний системы образования являются банки и базы данных, в отношении создания которых необходимо придерживаться определенных процедур и принципов.

This article deals with the basic principles of such descriptions of the education system, which can be verified. The primary means of forming verified descriptions of state of education system are data banks and data bases for making of which must follow certain procedures and principle.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2012

УДК 340.12:165.23:572.02

Завальнюк В. В., НУ «ОЮА»

ІРРАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ У СВІТЛІ ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу ірраціональних аспектів сучасного права. Наводяться приклади міфологем у суспільній правосвідомості, конституційному та галузевому законодавстві, правових процедурах. Зроблено висновок про необхідність дистанціювання від суто позитивістського осмислення права як системи раціональних правил поведінки. Ірраціональні аспекти права є не менш, а в деяких випадках і більш впливовими, ніж раціональні.

Розуміння того, що право, будучи за своєю природою раціонально-нормативною системою, не зводиться виключно до суворої раціональності, не є відкриттям. Саме на ту сторону права, яка пов'язана з психологією та духовністю людини, звертали увагу представники усіх непозитивістських шкіл в юриспруденції, хоча пальма першості тут, безперечно, належить Л. Й. Петражицькому, який виводив об'єктивне право саме з глибин людських переживань та почуттів.

Ірраціональні аспекти права привернули увагу одного з видатних представників російської юридичної науки – І. А. Ісаєва, який у низці монографічних праць послідовно, в історичній ретроспективі та в сучасній правовій реальності їх аналізує [1; 2; 3]. Разом з тим принципова невичерпність цієї проблематики зумовлює постановку мети цієї статті – показати та узагальнити ірраціональні аспекти правової реальності, у тому числі – на прикладі України.

Методологічний інструментарій проблематики дослідження передовсім включає поняття міфу. Загальновідомо, що суспільна та індивідуальна правосвідомість в своєму історичному ракурсі формувалась саме у міфологічній оболонці, класичним прикладом чого є античність. Аналіз позитивного права сучасних демократичних суспільств, здійснений Норбером Руланом, теж доводить існування у ньому міфологічного зрізу [4, с. 242-249], хоча, зрозуміло, наївний антропоморфізм йому не властивий.

Як уявляється, основна причина збереження міфологічних явищ у суспільній правосвідомості лежить в інтелектуальній площині. Міф як засіб трансляції інформації володіє властивістю ясності та доступності у набагато більшому ступені ніж будь-який інший комунікативний засіб. Спрощення, а подекуди, й редукування правових

© В. В. Завальнюк, 2013

ідей і тим більше – складних конструкцій та концептів (а концепти верховенства права або конституціоналізму є більш ніж непростими) – є інколи єдино можливим варіантом їх засвоєння масовою свідомістю. Друга причина – певний інфантилізм сучасної людини, що на рівні свідомості проявляється у збереженні віри в диво. Ж. Бодрійяр називає це «логікою Діда Мороза» – насправді діти не дуже-то й вірять в його існування, але подарунки отримувати від нього приємно [5, с. 180]. Так і дорослі віддають собі звіт у тому, що право та засновані на ньому засоби захисту не є всесильними, але дуже приємно відчувати себе під його захистом.

За усієї складності структури та змісту міфу виділимо для цілей нашого предмета його головну характеристику: його нормативну, розпорядчу частину, яка акумулює досвід попередніх поколінь і дає «ідеальну» модель поведінки [6, с. 210]. Але для того щоб ідеальна модель «працювала», вона має відображатися у певній дії, адже міф є явищем дописьменної культури. Такою «дією» були магія, ритуал, звичай [7, с. 117-132]. Само осмислення права як *jus dicere* – «право говорити» – свідчить про ритуальну форму виникнення перших законів [8, с. 109].

Міфологічні аспекти у нормах та принципах сучасного позитивного права проявляються у різних формах. Норбер Рулан серед таких міфів позитивного права називає міф індивіда та ліберальний тотемізм, численні міфи держави, міфи кодексів і законів [4, с. 242-249]. Як уявляється, «розміщення» цих понять у позитивному праві є не зовсім правильним: французький антрополог аналізує, скоріше, явища правосвідомості, а не нормосфери права. Але з основною його посилкою про наявність міфологічного контенту у позитивному праві слід погодитись. Багато з міфологем здійснюється за допомогою такого прийому юридичної техніки як юридична фікція (доказовий характер слідчого експерименту, як приклад). Має місце й пряме нормативне закріплення міфологем. Серед них відзначимо такі:

у конституційному праві – «невід'ємні, невідчужувані права людини», «пряма дія норм Конституції», «поділ влади».

У реальності права людини можуть бути суттєво обмежені, а то й ліквідовані (разом з їх носієм) за судовим вироком, адже більш ніж у 100 країнах світу залишається такий вид покарання як смертна кара. Крім того, багато прав людина може делегувати іншим людям, зокрема, це права на певні речі, майно, авторські права, тому вони ніяк не можуть визнаватися невідчужуваними.

Пряма дія норм Конституції, як і раніше, щодо особи залишається мало реальною, зважаючи на те, що загальні суди не виносять рішень,

посилаючись прямо на її статті, що якраз і є прямою дією Конституції [9, с. 96; 10, с. 112]. Навіть у країнах розвинутого конституціоналізму таким «провідником» норм Конституції залишається, як мінімум, судова практика, прецеденти вищих судів тощо. Прикладом такого «провідника» є хоча би славнозвісне рішення Верховного Суду США у справі «Міранда проти Арізони», яким конкретизовано і уведено в усталену повсякденну юридичну практику американських правоохоронних органів П'яту поправку до Конституції США [11].

Поділ державної влади на три «класичні» гілки, закріплений у багатьох сучасних конституціях, є міфом та анахронізмом принаймні з трьох причин. По-перше, реальна самостійність та незалежність гілок влади блокується принципом стримувань та противаг, який у тому чи іншому вигляді існує у кожній конституційній державі; по-друге, гілок державної влади набагато більше ніж три, зокрема, до таких нетипових гілок влади відносять: прокуратуру; главу держави; слідчі підрозділи, що займають самостійне місце в системі правоохоронних органів і забезпечують правосуддя у кримінальних справах; рахункову палату; виборчі органи; омбудсмана [12]; по-третє, в реальному світі виконавча влада володіє нормотворчими повноваженнями, а в країнах прецедентного типу права такі повноваження мають ще й суди;

у цивільно-правовій сфері регулювання – «юридична особа», «воля спадкодавця», «законні інтереси ненародженої дитини». Юридична особа є різновидом юридичної фікції, коли колективу людей умисно приписуються властивості однієї людини, аж до визнання її правосуб'єктності. Воля спадкодавця (а спадкодавцем людина стає лише в момент смерті) є нічим іншим як удаванням збереження правосуб'єктності людини по її смерті. Законні інтереси ненародженої дитини – ще один варіант фікції, оскільки права та інтереси можуть належати лише реальному суб'єкту права. О. Р. Шишка влучно називає «суб'єктивні права» спадкодавця, ненародженої дитини, а також кріопацієнтів фантомними [13];

у кримінально-правовій сфері регулювання – поняття суспільної небезпечності злочину, поняття об'єктивної істини, неможливість застосування аналогії. В реальності, виходячи з того, що суспільна небезпека певного поняття не є кримінально-правовим догматичним поняттям, воно не визначається судом, ні in abstracto, ні in concreto [14]. Поняття об'єктивної істини, як неодноразово указували учені-процесуалісти, суперечить принципу змагальності кримінального процесу: в рамках такого типу процесу істина завжди є відносною. Не кажучи вже про те, що визнання об'єктивності істини суперечить конституційному принципу ідеологічного плюралізму [15; 16], згідно

з яким жодна ідея не можу уважатися істиною в останній інстанції. Що стосується аналогії для подолання прогалин у кримінальному праві, то вона є заходом небажаним, але вимушеним [17], оскільки винахідливість сучасного злочинного світу є унікальною і передбачити усі варіанти злочинних діянь та суб'єктів їх виконання, скоріше за все, є неможливим.

Нормативний зміст міфів відмітний дуалістичною структурою. Так, наприклад, у слов'янській міфології протиставлення правий – лівий лежить в основі давнього міфологізованого права (право, правда, справедливість, правильний тощо), і відбито у персоніфікованих образах Правди на небі й Кривди на землі [18]. Цей міфологічний дуалізм простежується й у правовій свідомості сучасного суспільства, не тільки на буденному, але й на професійному і навіть науковому рівні. Такою дуалістичною властивістю міфу володіє, наприклад, дихотомія «приватне-публічне право», зумовлена наявністю інших дихотомій: «приватні-публічні інтереси», «приватні-публічні засоби захисту прав» тощо. Цій проблематиці присвячені десятки дисертаційних досліджень тільки у пострадянських державах, хоча практичний сенс такої дихотомії є сумнівним, оскільки нормативною силою і примусовим забезпеченням володіє як публічне, так і приватне право.

У реальності об'єктивне право є засобом соціального компромісу та узгодження вільних воль, тому не має великого сенсу і тим більше практичної значущості протиставляти інтереси загальні та приватні. Так звані суспільні інтереси або загальне благо завжди може бути розкладено на суму приватних інтересів. Тому громадські інтереси охороняються правом настільки, наскільки вони здатні забезпечити добробут окремих осіб. І навпаки, приватні інтереси захищаються правом тільки тоді, коли це відповідає загальному благу (наприклад, навряд чи приватне право буде охороняти аморальний або соціоруйнівний інтерес індивіда). Існуюча номенклатура галузей права не може бути однозначно поділена між цілісностями приватного та публічного права. Так, переважна кількість норм кримінального права охороняє саме приватні інтереси, а значний масив норм господарського права не може бути реалізований без державного втручання та державного адміністрування.

Крім того, варто відмітити, що сучасний розвиток позитивного права йде, скоріше, по лінії зближення приватних та публічних основ права. Так, у праві сучасних країн формується така підсистема як право суспільного інтересу [19], до якого відносять юридичні засоби створення однакових правових умов для звернення до правосуддя та

захисту інтересів у суді, компенсацію деяких недоліків, неможливість або неповноцінність судового захисту прав та інтересів окремих осіб або групи таких осіб, а також суспільства в цілому. Конкретними елементами такого механізму є в тому числі і система надання безкоштовної юридичної допомоги малозабезпеченим, особливості сплати державного мита, захист інтересів особи іншими особами, позови на захист невизначеного кола осіб, участь органів прокуратури в процесі, деякі особливості інститутів підсудності та доказів. Право суспільного інтересу – це, по суті публічно-правова конструкція захисту суто приватних прав в інтересах усього суспільства або принаймні його частини (наприклад, усіх пацієнтів певної медичної установи, хоча би вони кожний окремо і не подавали позов проти неї).

Переходячи до оцінки міфів правосвідомості, варто відмітити, що міфологічний тип правового мислення неминуче є антропоморфним. Його антропоморфізм зумовлений природою міфу, який, за визначенням О. Ф. Лосєва є вербальним виразом дивної особистої історії. Людина на світанку своєї історії усі знання так чи інакше співвідносила з тим, що знала найкраще – передовсім, зі своїм буттям [20]. Тому ми бачимо антропні фігури грецької правової міфології (Феміда та її доньки, Номос, Гермес як транслятор волі олімпійських богів тощо). Вони уособлювали такі правові принципи як справедливість, шанування закону, неминучість покарання. Але антропоміфічний спосіб мислення не є приналежністю тільки традиційних суспільств. Сучасне суспільство користується ним, у тому числі й в сфері права: деякі юридичні міфи щодо особистості містяться і в сучасному позитивному праві. Як видається, саме антропоморфні міфи лежать в основі багатьох юридичних фікцій, зокрема, в основі понять юридичної особи, якій свідомо надаються властивості людини. Родоначальником цього підходу до сутності юридичної особи і автором терміну «фіктивна особа» прийнято уважати римського папу Інокентія IV, але найбільший розвиток така теорія отримала у німецькій цивілістичній літературі позаминулого століття. К. Ф. Савіньї розглядав юридичну особу як штучний суб'єкт, створений законом лише для умовної «прив'язки» до нього суб'єктивних прав і обов'язків, які в дійсності або належать його учасникам – конкретним фізичним особам, або не належать жодному конкретному суб'єкту.

Антропоморфізм властивий й сприйняттю правосвідомістю сучасної держави, яка наділяється людськими якостями, такими як здатність до емпатії та турботи щодо людей, до прояву та застосування сили, аж до покарання, до надання допомоги, до прийняття рішення

тощо, як у кінцевому рахунку – правосуб'єктність. У буденному уявленні людей держави, як і люди, є нерівними за своєю могутністю, їх можна образити або перехитрувати, вони можуть ворогувати або товаришувати. Звідси, на нашу думку, властива принаймні східноєвропейським державам конструкція та назва типового міждержавного договору про дружбу, партнерство та співробітництво (саме таку назву, зокрема, має так званий «великий договір» між Україною та Російською Федерацією).

Антропоморфізм у розумінні держави як соціального інституту певною мірою був властивий навіть наймудрішим філософам права. Так, у трактаті «До вічного миру» І. Кант розглядає державу як індивіда. Не без певної іронії він пише про міждержавні союзи: «Держави можуть одружуватися» [21, с. 260]. Кант приписує державам не тільки людські риси, але й дії, характерні для людей.

Ще більш антропоморфізм державно-правової свідомості відмітний у тому явищі, яке Ю. М. Оборотов називає образом держави [22]. Правосвідомість оперує при цьому такими образами як «держава-друг», «держава-ворог», «успішна держава», «держава-невдаха» тощо. Антропоморфізмом відмічені й невербальні образи держави, традиція створення яких простежується, як мінімум, від часів складання національних держав. Так, уже Томас Гоббс на обкладинці свого «Левіафану» презентував державу як велетня, що складений з маленьких людей. Персоніфікація держави є стійкою традицією образу держави. Такі персонажі як «Джон Буль», «Дядечко Сем», «Маріанна», «Святий Патрик», «Русалонька» породжують очевидні, зрозумілі для усіх асоціації з сучасними державами.

Міфологеми позитивного права «працюють» і в юридичних процедурах, до яких варто віднести правовим чином оформлені та такі, що мають юридичне значення обітниці, клятви, присяги, ритуали.

Положення про нерозривний зв'язок міфу і ритуалу народилось ще у XIX ст. Уважалось, що міф є словесним вираженням ритуалу, а останній, у свою чергу, – інсценуванням міфу. Така теорія мала гучний резонанс у науковій думці XX ст. Зокрема, значну увагу їй приділено саме в працях міфологічно-ритуальних критиків. Проте наприкінці століття наука почала працювати у протилежному цій теорії руслі. Адже міф й ритуал не завжди збігаються і випливають один з одного.

Поняття «ритуал» належить до міждисциплінарного категоріального апарату. Оскільки феномен, що досліджується, є однією із знакових категорій сучасної культури, ритуал належить до різноманітних

методологічних каркасів, не маючи чіткої означеності поняття та втрачаючи свою змістову визначеність. Саме тому дослідники розходяться у думках щодо проведення демаркаційної лінії, яка б обмежувала його коректне застосування.

Визначення самого поняття «ритуал» збігається з аналогічним інструментарієм, який використовується в етнографії, етнології та релігієзнавстві: ритуалізація, обряд, звичай, церемоніал, процедура, етикет.

А. І. Ковлер відмічає психологічне значення ритуалу для його учасників. Так, ритуал укладення шлюбу має вселити впевненість в унікальності, урочистості події і міцності укладеного у такій обстановці шлюбу. У всіх народів детально розроблений не тільки шлюбний ритуал, але і ритуал посвяти в професію, військовий ритуал, похоронний та поминальний ритуал тощо. Зазвичай ритуал не вимагає присутності спеціального особи, що приводить його в дію: передбачається, що виконують ритуал знають порядок своїх дій. І все ж життєві спостереження підказують, що нерідко при виконанні ритуальних дій висувається неформальний лідер, який знає тонкощі даного ритуалу і керівний його виконанням: знаменитий кавказький тамада за урочистій трапезою, всюдисущі бабусі на похоронах тощо. Це говорить про те, що виконання складного ритуалу вимагає нагляду за дотриманням певних правил [7, с. 135].

Як відзначає О. О. Мельник, здійснення ритуалу сприяє оновленню сприйняття світу людиною, закріпленню тих змін, на які орієнтовано ритуал [23, с. 43]. У сфері правового життя, як видається таким є перехід від простого сприйняття до осмислення правових дій та інших соціальних явищ. Адже поведінка людини як розумної істоти є перетворенням абстрактних правил у конкретну ситуацію. Ритуал завдяки своїй усталеності, повторюваності та навіть певній ригідності дає людині впевненість у правильності здійснюваних дій (у цьому сенсі ритуал має схожі риси зі звичаєм).

Ритуал відіграє важливу роль в історії суспільства як традиційно створений метод соціального виховання індивідів, залучення їх до колективних норм життя. Розвиток правових норм, системи моральних уявлень, елементів раціональної поведінки особистості та наукової свідомості витісняє його на периферію громадського життя, головним чином у сферу церемоніальних форм офіційної поведінки та побутових відносин (громадську обрядовість, етикет, дипломатичний протокол тощо). У сучасній культурі ритуал набуває нового значення, отримує новий зміст і форму, змінюючись і прогресуючи разом з людиною, відповідаючи її нагальним потребам [23, с. 43-44].

Так, відбиттям стародавнього ритуалу є присяга, що з позицій загальнотеоретичної юриспруденції є юридичним фактом, який є ухваленням офіційної клятви (урочистої обіцянки) дотримуватися і виконувати права і обов'язки відповідно до обійнятої посади, визначальний момент зміни спеціального правового статусу суб'єктів і здійснюваний в особливому ритуальному порядку на основі спеціалізованих символічних дій [24, с. 6]. В українському праві присяга є обов'язковою умовою вступу на такі види публічної служби як державна служба, служба у міліції, служба цивільного захисту. Присягу приносять також особи, що становлять кадровий корпус юридичних установ правової системи України: судді, прокурори, адвокати. Порівняльний аналіз останніх показує доволі високу гомогенність їх змісту, який має загальносоціальні та спеціально-юридичні ознаки. Так, принцип верховенства права визначений як керівний для працівників прокуратури, суддів, адвокатів, але, щоправда, відсутній у присязі суддів Конституційного Суду України. Дотримання вимог Конституції містять тексти присяг прокурорів, суддів Конституційного Суду України, адвокатів. Морально-етичні вимоги присутні у всіх текстах.

Особливо відзначимо необхідність принесення присяги свідком та експертом у кримінальному провадженні, що є прямим відбиттям стародавніх судових ритуалів, відомих практично усім народам світу.

У вищевикладеному визначенні російської дослідниці присяга та клятва сприймаються як тотожні. На нашу думку, з позицій антропологічного осягнення правової міфології, вони розрізняються. Клятви є традицією дохристиянського часу (одна із заповідей Христа – «Не клянись!») і невипадково досі урочисту обіцянку лікаря називають іменем давньогрецького лікаря Гіппократа. В українському праві принесення клятви лікаря є юридичним обов'язком кожного випускника медичного вишу. У цій клятві нічого не говориться про застосування конкретних ліків або способів лікування. Її мета полягає в тому, щоб лікар-початківець усвідомив необхідність наслідування етичних норм практичної медицини та свої юридичні обов'язки.

Як було зазначено вище, у науковій літературі часто відбувається ототожнення понять, що мають широкий спектр застосування, зокрема таких, як «обряд», «звичай», «традиція» та «ритуал».

Так, найчастіше ритуал розглядається як вид обряду, форма символічної поведінки, що склалася історично. Під обрядом розуміють сукупність дій, установлених звичаєм або ритуалом, які втілюють у собі соціальні уявлення, норми та цінності. Під звичаєм розуміють традиційно сталі правила суспільної поведінки, обрядові дії.

Однак між ритуалом і обрядом існують певні відмінності. Обряд є сукупністю символічних стереотипних дій, які втілюють у собі ідеї, уявлення, норми й цінності та викликають певні колективні почуття. Ритуал є системою, що поєднує обряди для реалізації процесу регламентації суспільного світового устрою, виступає формою суворо встановленого порядку обрядових дій [23].

На думку А. І. Ковлера, соціальна значущість обряду є вищою, а психологічний та виховний вплив є сильнішим, ніж у ритуалу. Як приклад він наводить обряд ініціації, відомий багатьом народам, тобто переведення юнака чи дівчини з однієї вікової категорії в іншу. Зазвичай йому передує тривалий період важкої підготовки, важких фізичних і моральних випробувань (для порівняння: «курс молодого бійця» перед принесенням присяги в армії). Жорстокість самого обряду посвячення в чоловіки або жінки повинна була підкреслювати «смерть» людини в колишньому стані і «народження» у новій якості [7, с. 136-137].

Обряд у порівнянні зі звичаєм містить у собі естетичний компонент – він «обряджає», тобто декорує подію. В обряді, як відзначає російський філософ В. Д. Карандашов, відсутня мета досягти реального практичного результату. «Мета обряду – за допомогою символів і символічних дій виразити, передати, закріпити традиційні для будь-якого суспільства, класу, соціальної групи ідеї, ідеали, норми, цінності, зразки життєдіяльності, викликати в його учасників відповідні почуття, настрій, морально-психологічну атмосферу, що сприяє засвоєнню соціального досвіду, який передається за допомогою конкретного обряду» [25, с. 13].

На думку А. К. Байбуріна «ритуал і звичай – крайні точки на шкалі символічних форм поведінки. Якщо під ритуалізацією варто розуміти не належність до сфери сакрального, а такі характеристики поведінки, як стереотипність, наявність стандартів здійснення, регламентованість, обов'язковість (з відповідною градацією «неблагополуччя» у випадку їх невиконання), то вищим ступенем ритуалізації буде позначено обряди, від виконання яких залежить життя й благополуччя колективу, а нижчим – звичаї, що регламентували повсякденне життя (відступ від яких може позначитися на порушнику, але, як правило, не порушувати благополуччя усього колективу)» [26, с. 18]. До ритуалів вищого рівня дослідник відносить обряди календарного та життєвого циклів, до нижчого – щоденний розпорядок, зокрема, чергування праці та відпочинку, спільні трапези та молитви, регламентовані види домашньої праці, традиційні форми виховання тощо. Спостереження А. К. Байбуріна відносять до традиційної культури, але, на нашу

думку, і в сучасному суспільстві обрядово-ритуальна форма поведінки має місце і, більше того, вона проникає і в правову сферу життя. Як приклад, характерні риси обряду та ритуалу має таке правове явище як інавгурація президента.

Інавгурація веде свій початок, як наголошують сучасні дослідники, від стародавніх процедур посвячення на служіння та середньовічних процедур висвячення на царство [27]. Інавгурація Президента США включає урочисту присягу («Я урочисто обіцяю, що буду сумлінно виконувати обов'язки Президента Сполучених Штатів і повною мірою моїх сил буду підтримувати, охороняти і захищати Конституцію Сполучених Штатів»), урочистий парад та бал. Американський варіант інавгурації прийнятий рядом латиноамериканських країн, тоді як в європейських країнах такий ритуал є більш скромним і може не включати присяги. Український ритуал інавгурації Президента включає присягу, більш того, з певним містичним відтінком. Новообраний Президент України, поклавши праву руку на Конституцію України і, за бажанням, на Пересопницьке Євангеліє – священну і за змістом і за місцем в історії українського народу книгу – проголошує присягу українському народові, підписує її та передає підписаний текст Голові Конституційного суду України.

У цій статті наведено лише окремі прояви ірраціонального у правовій реальності сучасного світу, в тому числі й України. Вони переконливо доводять необхідність дистанціювання від суто позитивістського осмислення права як системи раціональних правил поведінки. Ірраціональні аспекти права є не менш, а в деяких випадках і більш впливовими, ніж раціональні.

У подальших дослідженнях варто звернути увагу на ірраціональні аспекти прав людини та громадянина у конституційному праві, правосуб'єктності у цивільному праві, на містику кримінально-правового впливу, зокрема, поняття кари та каяття, нарешті, звернути увагу необхідність урахування ірраціональності у правовому вихованні тощо.

Бібліографічний список

1. Исаев И. А. Теневая сторона закона. Иррациональное в праве: монография / И. А. Исаев. – М. : Проспект, 2012. – 368 с.
2. Исаев И. А. Власть и закон в контексте иррационального / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 2006. – 478 с.
3. Исаев И. А. Politica hermetica: скрытые аспекты власти. 2-е изд., перераб. и доп. / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 2003. – 575 с.
4. Рулан Н. Юридическая антропология : учебник для вузов / Норбер Рулан ; пер. с фр. под общ. ред. А. И. Ковлера. – М. : Норма, 1999. – 301 с.

5. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр ; пер. с фр. и сопровод. ст. С. Зенкин. – М. : Рудомино, 1999. – 222 с.
6. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: Современные трактовки и новые подходы. – государства и права : учеб. пособие / Т. В. Кашанина. – М. : Высшее образование, 2008. – 358 с. – (Основы наук).
7. Ковлер А. И. Антропология права : учебник для вузов / А. И. Ковлер. – М. : Норма, 2002. – 467 с.
8. Проскурин С. Г. Индоевропейские ритуалы и право. К вопросу о сетевом характере международного права / С. Г. Проскурин // Критика и семиотика. – 2009. – Вып. 13. – С. 102-111.
9. Гревцов Ю. И. Прямое действие Конституции? / Ю. И. Гревцов // Журнал российского права. – 1998. – № 6. – С. 94-99/
10. Василевич Г. А. Конституция как акт прямого действия и проблемы совершенствования законодательства/ Г. А. Василевич // Гуманітарна-эканамічны веснік. – 1998. – № 1. – С. 110-115.
11. Мишина Е. Миранда против штата Аризона: Революция суда Уоррена / Е. А. Мишина // Российская юстиция. – 1997. – № 2. – С. 50-53.
12. Голубева Л. А. Нетипичные ветви государственной власти в механизме современного государства : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 23.00.02 – «Политические институты, процессы и технологи» / Голубева Л. А. – СПб., 2009. – 18 с.
13. Шишка О. Р. Право неіснуючого учасника цивільних правовідносин як правова фікція / О. Р. Шишка // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 489-511.
14. Шошин С. В. Некоторые мифы отечественного уголовного права. История развития и современность [Електронний ресурс] / С. В. Шошин // Уголовная юстиция: связь времен : материалы межд. науч. конф., СПб., 6-8 октярбя 2010. – [Режим доступу] : http://www.iuaj.net/node/479
15. Александров А. С. Состязательность и объективная истина / А. С. Александров // Библиотека криминалиста. – 2012. – № 3. – С. 142-157;
16. Поздняков М. Л. Правовые мифы и их значение [Електронний ресурс] / М. Л. Поздняков // ЭЖ-Юрист. – 2010. – № 39. – [Режим доступу] : http://www.gazeta-yurist.ru/article.php?i=1552
17. Кауфман М. А. Аналогия в уголовном праве: мифы и реальность / М. А. Кауфман // Российская юстиция. – 2005. – № 12. – С. 16.
18. Иванов Вяч. Вс. Славянская мифология / Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров // Мифы народов мира: энциклопедия. – М., 1980. – Т. 2. – С. 450-456.

19. Незнамов А. Некоторые аспекты развития права общественного интереса в России / А. Незнамов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2009. – № 6. – С. 2-4.
20. Ростошинский Е. Н. Структура мифологического мировоззрения / Е. Н. Ростошинский // Смыслы мифа: мифология в истории и культуре : сб. в честь 90-летия проф. М. И. Шахновича. – Серия «Мыслители». – Вып. № 8. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургск. философ. общества, 2001.
21. Кант И. К вечному миру. 1795 // Кант И. Соч. в шести томах. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – 1966. – С. 257-309.
22. Оборотов Ю. М. Зміна образу держави в умовах глобалізації / Ю. М. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2005. – Т. 4 – С. 19-25.
23. Мельник Е. А. Ритуал як феномен комунікативної культури / Е. А. Мельник // Гуманітарний часопис. – 2011. – № 3. – С. 42-51.
24. Русакова Н. Г. Присяга как общеправовой феномен : автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. Г. Русакова. – Н/Новгород, 2008. – 33 с.
25. Карандашов В. Д. Социальная коммуникация как фактор формирования ценностных ориентаций военнослужащих / В. Д. Карандашов. – СПб., 1993. – 229 с.
26. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 240 с.
27. Польская С. А. Инаугурационная церемония французской короны как игра метафор и символов, IX-XIV вв. / С. А. Польская // Известия высших учебных заведений : Северо-Кавказский регион. – 2010. – № 5. – С. 106-111.

Статья посвящена анализу иррациональных аспектов современного права. Приводятся примеры мифологем в общественном правосознании, конституционном и отраслевом законодательстве, правовых процедурах. Сделан вывод о необходимости дистанцирования от чисто позитивистского осмысления права как системы рациональных правил поведения. Иррациональные аспекты права является не менее, а в некоторых случаях и более влиятельными, чем рациональные.

The article analyzes the irrational aspects of modern law. Examples of myths in social legal mentality, constitutional and sectoral legislation, legal procedures are revealed. The need to distance from a purely positivist understanding of law as a system of rational rules of conduct is concluded. Irrational aspects of the law are in some cases more powerful than rational.

Стаття надійшла до редколегії 23.11.2012

УДК 324+328.187(477)

Кормич А. І., Кормич Л. І., НУ «ОЮА»

СПЕЦИФІКА ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

На прикладі виборів 2012 року у статті проаналізовані зміни законодавства щодо організації та проведення виборів до Верховної Ради України. Досліджені фактори впливу на виборчий процес. Охарактеризована динаміка форм та методів проведення виборчої кампанії.

Проблематика, пов'язана з організацією виборчого процесу, вдосконаленням виборчих технологій тощо неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень [1]. Однак, кожна виборча кампанія набуває своїх особливостей, обумовлених реальною політичною ситуацією, що робить детальний аналіз багатьох питань актуальним як в теоретичній так і в практичній площині. Саме таке завдання ставиться у даній статті, присвяченій урокам виборів до Верховної Ради України, що відбулися 28 жовтня 2012 року.

Загальна характеристика цього процесу потребує дослідження поведінки основних суб'єктів, змін правової регламентації, впровадження нових форм та методів діяльності, факторів впливу на настрої та ряду інших важливих складових виборчого процесу.

Зупинимось на деяких суттєвих аспектах та спробуємо оцінити їх значення і спрогнозувати подальшу роль у демократизації та сталому розвитку України.

Передусім проаналізуємо правову регламентацію. Основні норми та правила організації виборів визначались у відповідності до нової редакції Закону «Про вибори народних депутатів України», який був підписаний Президентом України 17 листопада 2011 року та містив цілу низку новацій.

Так, на відміну від попереднього, цим Законом була змінена сама виборча система [2, ст. 1, п. 3]. Від пропорційної ми перейшли до змішаної, що, насамперед, змінило кардинальним чином підхід до кандидатів та очікування самих виборців. Адже йшлося не лише про скорочення вдвічі прохідної частини загальних партійних списків кандидатів для багатомандатних виборчих округів, а й про необхідність прив'язки до регіональної впливовості кандидатів – мажоритарників по одномандатних округах, яких висували партії. Партійний бренд

© А. І. Кормич, Л. І. Кормич, 2013

не здатен був перекрити персональну популярність, що загострювало конкурентну боротьбу, при чому як внутрішньопартійну так і міжпартійну. Однак, в даному випадку, підвищення вимогливості відбору слід вважати цілком позитивним наслідком, який покращує якість депутатського корпусу, зменшуючи шанси попадати за закритими списками будь-кому у вищий законодавчий орган. В результаті він має стати більш професійним та результативним, а довіра до нього має зрости, що надзвичайно важливо для суспільної перебудови. Адже професіоналізм депутатського корпусу певною мірою гарантує більш високий рівень якості законів, а авторитет законодавчої влади підвищує рівень виконання законів, легітимізуючи владу. Це шлях до подолання правового нігілізму, підвищення суспільної відповідальності, поваги до норм права тощо.

Крім того, з суб'єктів виборчого процесу були вилучені партійні блоки [2, ст. 12]. Це потребувало змін формату відносин і взаємин між партіями. Якщо на попередніх виборах мали місце об'єднання за близькістю стратегічних програмових засад, то тепер потрібні були досить радикальні кроки щодо злиття партій, або входження до списків на умовах тимчасового припинення членства в інших партіях. Це дещо змінило партійну палітру. Наприклад, досить популярна на минулих виборах партія С. Тигіпка, яка позиціонувала себе в якості «третьої сили», перестала існувати, увійшовши до Партії регіонів. А список об'єднаної опозиції формувався під брендом однієї партії – об'єднання «Батьківщина». Але подібні складнощі, скоріше за все, стимулюватимуть прискорення формування більш чіткої моделі партійної системи в Україні, що поставить, нарешті, на порядок денний конкуренцію ідей та програм, а не лише протистояння облич.

Також змінився принцип формування виборчих комісій та ряд інших нюансів, які неоднозначно впливали на перебіг виборчого процесу. Зокрема, формування комісій за принципом лотереї призвів до включення в них представників партій, що фактично не приймали участі у виборах, обмежившись одним – двома кандидатами, але отримавши при цьому представництво у всіх 225 окружних комісіях. Зрозуміло, що більшість з них взагалі не мали достатнього ресурсу, щоб скористатись таким правом, фактично передаючи його за домовленістю іншим. Це, в свою чергу, породжувало певну недовіру до об'єктивності роботи даних інституційних форм і деякою мірою провокувало сумніви в оцінці результатів. Тому варто прискіпливіше прописати означені норми, унеможливити дискредитацію такого важливого процесу як вибори.

Подібний нормативно-правовий акт має абсолютно однозначно трактувати усі дозволи та заборони і обмеження в процесі підготовки і проведення виборчої кампанії, бо від цього значною мірою залежить наявність або відсутність таких негативних явищ як використання адміністративного ресурсу, підкуп виборців, нерівність можливостей, інше. І саме в такому напрямку має вдосконалюватись виборче законодавство. І правотворчість, і правозастосування повинні відповідати головній меті: зробити вибори чесними, прозорими, демократичними.

Однак, навіть наявність достатньої правової бази не може гарантувати повністю позитивні наслідки розвитку виборчого процесу. Багато що залежить від безпосередньої поведінки суб'єктів, їх реальних намірів. В цьому можна пересвідчитись на прикладі аналізу гендерної складової останньої виборчої кампанії. Гендерна рівність формально позиціонується та підтримується всіма політичними силами. Ця теза виступає також невід'ємною складовою державної політики, має ґрунтовну правову базу у вигляді статті Конституції, відповідного Закону щодо рівних прав та можливостей, Указів Президента і Постанов Кабінету Міністрів. Але результати виборів показали недостатність впровадження цих ідей у життя.

Так, 9 % жіночого представництва у Верховній Раді сьомого скликання є меншим ніж навіть середній світовий показник, не говорячи вже про долю жінок у парламентських структурах розвинених держав. І це за умов, що жінки в Україні складають майже 54 % населення, а значить і більшість виборців. При чому, стосується це практично всіх партій, що пройшли в законодавчу владу – Верховну Раду України, як політичних ветеранів, так і новачків політичної арени.

Аналізуючи партійні списки та представників партій по мажоритарних округах можна відзначити невідповідність представництва статей проголошеним намірам. Наприклад, правляча Партія регіонів, яка мала б бути взірцем дотримання і впровадження норм законів, має лише 7 % жінок – депутатів. У об'єднаної опозиції цей показник становить 12 %. У КПУ, за рахунок невеликого партійного списку та за повної відсутності мажоритарників, це 18 %. Та навіть у нових партій як Удар – 15 %, а у Свободи – 5,4 %.

Серед партій, що висували своїх представників тільки по мажоритарних округах, а це Народна партія, Радикальна партія, Єдиний центр та Союз, немає жодної жінки. Подібна ситуація ставить під велике питання рівне представництво інтересів за посередництва політичних партій і навряд чи збільшує авторитет та впливовість партій в різних суспільних верствах.

Але ще більше питань постає в результаті аналізу картини щодо використання механізму самовисування. Тут жіноче представництво становить взагалі лише 4,6 %. І скоріше за все, це не тільки демонструє нерівність прав, а й показує зовсім різні можливості, особливо фінансово-економічні, що є у розпорядженні жінок. Адже виборча кампанія потребує значних коштів. Хоч, безумовно, деякі види ресурсів, наприклад, організаційний, недостатньо акумулюють та використовують і самі жінки.

Тож вдосконалення в цих напрямках потребує як державна політика щодо жінок, так і процеси самоорганізації жіноцтва. Важливе значення в цьому сенсі має просвітницька діяльність та навчальні програми, спрямовані на популяризацію правових засад гендерної рівності та на підвищення статусу жінок в Україні. Також має стати предметом уваги подальша інституалізація жіночого руху, підтримка жіночих ініціатив, розвиток жіночого лідерства та інші питання стимулювання політичної активності жіноцтва. Адже від реального представництва інтересів обох статей на законодавчому рівні влади багато в чому залежить якість законів, за якими живе суспільство, відношення до виконання цих законів, відчуття захищеності і справедливості дій влади та переконання у відповідності суспільним інтересам і потребам державної політики, що формується і реалізується. А без таких умов сталий розвиток є недосяжним. Тому реалізація стратегічної мети потребує подолання тенденції недооцінки ролі та значення залучення жінок у політику і у виборчий процес, зокрема, не лише у якості виборців, а і у якості тих, кого обирають і хто буде представляти інтереси більшої частини населення на рівні прийняття рішень. Для цього потрібно вдосконалювати механізми, форми та методи співпраці жіночих громадських організацій із структурами політичних партій, просуваючи кращих представниць, здатних на високому професійному рівні виконувати депутатські обов'язки.

Але враховуючи, що це робота на перспективу, слід вже зараз спрямувати зусилля на налагодження тісних зв'язків із депутатським корпусом, з органами державної влади у впровадженні інтересів жінок в державні програми та стратегії, в законотворчий процес через здійснення громадського контролю над діяльністю влади, через інститути Громадських рад, через механізм громадської експертизи законодавства та інші форми співпраці держави і громадянського суспільства, передбачені законодавством.

Ще один з аспектів стосується проведення агітації. Чимало претензій та зауважень в процесі виборів висувалось саме відносно форми, змісту, можливостей рівного доступу та інших параметрів ведення

передвиборної агітації. І уроки виборів свідчать, що не завжди термін ведення такої роботи чи обсяг її фінансування спроможні забезпечити заданий результат. Набагато більше важать позитивна спрямованість, певна політична коректність і, головне, об'єктивність та реалістичність поданих матеріалів та обіцянок.

Наприклад, перевтома виборців від постійних звинувачень політичних опонентів на адресу один – одного не додали рейтингів ані владі, ані опозиції у порівнянні з минулими виборами. А надмірні обіцянки партії «Україна, вперед», при доволі великих витратах, взагалі не виправдали очікувань суб'єкта, показавши повну недовіру виборців до даного проекту. При цьому достатньо високими виявились показники партії Удар, що зробила акцент не на конкретних цифрах, а на тенденціях і напрямках розвитку, які відповідали очікуванням виборців, їх інтересам і потребам.

Вибори 2012 року виявили також потребу постійного вдосконалення форм та методів діяльності суб'єктів виборчого процесу. Те, що добре спрацьовувало на минулій виборчій кампанії, зокрема, механізми майданів, брендових автопробігів, палаток з роздачею атрибутики вже не були дуже ефективними та дієвими, не привертали особливої уваги виборців. І, навпаки, в досягненні бажаної цілі більш продуктивними виявилось безпосереднє пряме спілкування через зустрічі у будинках, дворах, через вирішення конкретних питань тощо. Тож форми та методи мають бути адекватними настроям та бажанням електорату, постійно оновлюючись та змінюючись у відповідності до суспільного запиту. На етапі підйому громадської активності, значної соціальної напруги вони можуть носити масовий характер, а за умов певного спаду, повинні бути більш персоніфікованими, індивідуалізованими. Тобто, слід обов'язково враховувати реальну ситуацію і настрої, що панують у суспільстві і пов'язані або з готовністю маси до боротьби за зміни, або з бажанням стабільності і власного захисту. Останнє як раз і відповідало періоду спаду політичної напруги, пошуку шляхів подолання кризових явищ, орієнтованості на певну соціальну підтримку. Все це потребувало бачення спроможності і здатності вирішувати актуальні питання з боку народних обранців.

Набагато меншими на останніх виборах виявились також зовнішні впливи та запозичення прикладів. Скоріше навіть навпаки, соціально-політичні потрясіння типу «арабської весни» обумовили більше тяжіння до стабільності та підтримки послідовності дій в політиці, хоч і не заперечували прояв настроїв щодо певних змін. Але подібні зміни розглядались не в аспекті радикалізації масових дій, а виключно в плані підтримки появи носіїв та представників альтернативних позицій

на владному олімпі, що на переконання частини виборців стимулюватиме динамічний розвиток, унеможливлюючи стагнацію.

Тобто, в цілому аналізуючи спрямованість настроїв та поведінки електорату на виборах 2012 року можна констатувати перевагу тенденції зацікавленості у стабільному розвитку над радикальним реформаторством. Але фактичне існування багатьох протиріч та конфліктів у суспільстві робить необхідним звертати пріоритетну увагу на формування дієвої системи гарантій такого розвитку. Йдеться і про нормативно-правові, і про інституційні, і про процесуальні гарантії, спроможні створити безпечне середовище з точки зору права, політики, економіки, культури та духовності, екології, соціальних, національних чи релігійних відносин; інформаційної сфери, міжнародних стосунків тощо.

При цьому базовим має виступати стабільний конституційний устрій держави, здатний консолідувати суспільство і працювати на попередження конфліктогенних ситуацій, їх профілактику. Адже саме на цьому ґрунті створюється ефективна система правового захисту як індивіда, так і соціуму в цілому. А з іншого боку, утверджуються зв'язки між особою, суспільством та державою, характер яких визначається та регулюється Основним Законом. І вдосконалення норм такого регулювання стає обов'язковим елементом реформування будь-яких відносин, розвитку всіх соціальних процесів та просування по шляху розбудови сучасної правової держави і створення розвиненого громадянського суспільства.

Виборчий процес, в даному аспекті, набуває особливого значення, адже саме він розкриває перспективи змін моделей, динаміку розвитку всіх систем та підсистем, напрями вдосконалення механізмів та технологій функціонування різних політичних суб'єктів, тенденції внутрішніх та зовнішніх впливів на поведінку учасників цього процесу та інші чинники, які дозволяють всебічно характеризувати сутність та особливості демократичного розвитку, одним з каналів якого і виступають вибори.

Тому головним уроком виборів 2012 року слід вважати зміни суспільного сприйняття і оцінок місця та ролі виборів у забезпеченні сталого розвитку, що супроводжуються певними змінами на рівні правової свідомості та правової культури як окремого виборця так і електорату в цілому. Це, безумовно, неоднозначний, тривалий і складний процес. Але саме він створює електоральне поле, на якому базується демократична модель сучасної України з усіма її недоліками та перспективами.

Вдосконалюючи виборче законодавство, формуючи культуру виборця, впроваджуючи сучасні виборчі технології, покращуючи інституційну складову виборчого процесу та вирішуючи інші важливі завдання щодо підготовки та проведення виборів, ми, в такий спосіб, досягаємо головної мети: створюємо ефективну модель сучасної України, забезпечуємо сталий розвиток держави і суспільства, закладаємо засади реалізації прав та свобод людини, підвищуємо рівень та якість її життя.

Саме такі цілі розвитку є пріоритетними на сучасному етапі і відповідають очікуванням населення незалежно від різниці політичних переконань. Спираючись на таке розуміння змісту та призначення виборів ми можемо використовувати їх, по великому рахунку, не задля поглиблення диференціації на підставі різних чинників, а виключно для консолідації зусиль, спрямованих на реальний позитивний розвиток і наближення до кращих світових стандартів, на інтеграцію України у прогресивні глобальні процеси розвитку людства.

Таким чином, розуміння специфіки виборчих процесів та особливостей формування електорального простору виступає в якості невід'ємної складової всіх без виключення соціальних перебудов.

Бібліографічний список

1. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології /М. Й. Варій. – К., 2003. – 298с.; Кормич Л. І. Виборчий процес в умовах формування моделі паритетної демократії: основоположні принципи // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса : Фенікс, 2011. – Вип. 47. – С. 20-27.
2. Про вибори народних депутатів України : Закон України № 4061-VI від 17 листопада 2011р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10.

На примере выборов 2012 года в статье проанализированы изменения законодательства, касающегося организации и проведения выборов в Верховную Раду Украины. Исследованы факторы влияния на избирательный процесс. Охарактеризована динамика форм и методов проведения избирательной кампании.

The present article provides the analyses of the transformation of the evectional legislation on the example of parliamentary elections of 2012. The factors of influence upon the evectional process are also researched. Besides the dynamics of forms and methods of elections campaign is characterized.

Стаття надійшла до редколегії 23.11.2012

УДК 321.001

Березинський В. П., ДНУ імені Олеся Гончара

РИЗИКИ ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Розкрита суть та особливості прояву ризиків політичної самоорганізації в контексті зміни ентропії в системі в умовах аграрного (традиційного), індустріального і постіндустріального суспільства. Показане, що пануюча в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, яка передбачає накопичення й розподіл багатства, в сучасному (постіндустріальному) суспільстві перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Успіхи синергетичного аналізу соціальних за своєю природою явищ, процесів і систем (масовидних явищ суспільного життя, інформаційних процесів, економічних явищ, соціокультурних феноменів) поряд із вже традиційним для теорії самоорганізації аналізом фізичних і біологічних нелінійних систем наштовхують на думку про перспективність аналізу політичного життя суспільства під кутом зору процесів самоорганізації.

Розглянута крізь призму самоорганізаційних процесів, політична сфера суспільства постає як відкрита нелінійна система, спроможна адаптуватися до зміни зовнішніх умов шляхом перебудови своєї внутрішньої структури. При цьому внутрішня структура політичної сфери суспільства розглядається як набір опосередкованих системними взаємозв'язками компонентів, які складаються із сукупності елементів, що перебувають у всезагальному зв'язку взаємозумовленості.

Самоорганізаційні процеси в громадсько-політичній сфері являють собою когерентні, кооперативні ефекти різноспрямованих ціннісно забарвлених комунікативних взаємодій індивідуальних та колективних політичних суб'єктів персоніфікованої та інституційної природи, що володіють певними обсягами політичних владних повноважень. Неоднорідність суб'єктного складу політичної системи, багатовимірність та різнорівневість міжсуб'єктних взаємодій у політиці, поліваріантність детермінант політичного розвитку, інтерактивний характер політичного процесу, де когерентні ефекти політичних дій сягають далеко за їх межі й перетворюються на самостійні елементи політичного життя, – все це конституює внутрішнє середовище політичної сфери суспільства як поле нелінійності, що потенційно містить у собі різні типи локалізації політичних процесів, а отже – різні типи політичних структур. Тож політична система суспільства

© В. П. Березинський, 2013

як нелінійна система характеризується не лише наявністю певної актуально існуючої структурно-функціональної організації, але й набором потенційних структур, що перебувають між собою у відносинах альтернативності.

У контексті запровадження теорії самоорганізації до розгляду політичної сфери суспільства оцінка ризиків здійснюється через зміну ентропії системи. Історія динамічних змін і формування ризиків у суспільстві вказують на те, що ризики (як і багатства) в сучасному суспільстві розподіляються відповідно до класової схеми: багатства зосереджуються у верхніх прошарках, а ризики – в нижніх [1, с. 40]. Якщо суспільство розглядати як сукупність усіх спільнот і суспільних класів конкретної країни, то саме тиск ризиків у політичній сфері суспільства, загострений неправомірним розподіленням накопичених багатств, істотно посилює класове розшарування суспільства. Це відбувається шляхом потрапляння суспільства у точку біфуркації з подальшим флуктуативним переходом його до стану відкритого майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова апробація понятійного апарату та методологічного інструментарію теорії самоорганізації була здійснена в працях відомих дослідників Г. Хакена, І. Пригожина, О. Князєвої, С. Курдюмова, В. Аршинова, В. Буданова, Г. Малинецького, А. Потапова, В. Войцеховича (природничі науки); К. Майнцера, В. Стьопіна, І. Добронравової, В. Василькової, Ю. Климонтовича, Ю. Данилова, В. Моїсеєва, М. Поповича (філософія і теорія культури); Д. Тарнавського, А. Назаретяна, Л. Бевзенко (соціологія); Л. Бойко-Бойчук, А. Венгерова, Г. Пушкарьової (політологія).

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення ризиків політичної самоорганізації в контексті зміни ентропії в системі в умовах аграрного, індустріального і постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема ризику безпосередньо пов'язана зі стрімкою індустріалізацією, з одного боку, і з непередбаченими (негативними) наслідками модернізації, з іншого. У зв'язку з цим німецький дослідник У. Бек наводить таку аналогію: виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінилося виробництвом і розподілом ризику в сучасному (постіндустріальному) суспільстві. За цією логікою «ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками, що індукуються і виробляються процесом модернізації. Ризики [сучасного суспільства], на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком загрозливої сили модернізації і породжуваних нею відчуттів невпевненості і страху» [1, с. 21].

Аграрне (традиційне) і значною мірою індустріальне суспільство являють собою відносно закриту систему, у якій спостерігалася лінійна динаміка, оскільки результат соціального й культурного розвитку був практично пропорційний взаємодії соціальних акторів. Це дозволяло прогнозувати майбутнє, спираючись на сьогодення й минуле. Імовірність новацій, зародження альтернативного розвитку, принципової зміни соціального порядку практично була мінімальною. Відданість традиціям і культурним цінностям, жорсткі моделі поведінки, численні табу, єдина для всіх мораль, ті чи інші обмеження свободи тощо сприяли цілісності й стійкості суспільства, мінімізації невизначеностей і ризиків соціальних потрясінь. Однак й у закритих системах міра безладдя згодом збільшується, що призводить до дезорганізації, структурно-функціональним невизначеностям і врешті-решт до їхньої нестійкості й руйнування [3, с. 102].

Під впливом процесів глобалізації сучасне суспільство трансформується у відкриті системи, які мають принципово іншу нелінійну динаміку, суть якої проявляється, як відзначає британський дослідник Е. Гідденс, у переривчастості соціального розвитку, виникненні унікальних соціальних інститутів, які не мають коренів у минулому. Стає очевидним, що суспільні системи майбутнього, які зараз формуються, у принципі неадекватні системам минулого, які історично зживають себе. Сучасні суспільства входять у стан нестійкості, з певною мірою порядку й хаосу, тобто стають схильними до принципово іншого напрямку розвитку [7]. Для Е. Гідденса суспільство ризику характеризується рухом від ризику, що є результатом дії традиції і природи (наприклад, землетруси, повені), тобто «зовнішніх до людини ризиків», до тих ризиків, які створює саме зіткнення нашого знання про світ з реальними процесами, тобто йдеться вже про «наведені ризики» [8, p. 26].

Завдяки руху до відкритості суспільства стають іншими: нестійкість соціуму, плюралізація суспільної свідомості й моралі досягли таких меж, що навіть незначні впливи приводять до досить швидких і радикальних змін, які знаходять характер необоротності. Повернення до вихідного стану вже неможливий, тому що системи самі знаходять нову якість – здатність до самоорганізації, до зміни своїх параметрів. Виникає динамічна соціальна організованість, в основі якої, відзначає В. Л. Романов, знаходиться твердження, що впорядкованим варто вважати такий соціум, який відкритий для творчості індивідів, сприйнятливий до виникаючих інновацій, реагує на них структурними змінами, що розширюються можливостями креативного відновлення свого компонентного складу й підвищувальну загальну стійкість

у динамічному зовнішнім середовищі [5, с. 40]. При цьому відтворення непередбачених наслідків ризиків як реальних, так й ірреальних, стає природною й повсякденною справою. Як відзначають І. Пригожин і І. Стенгерс, ризик виникає там, де універсум відкривається як щось різноманітне [4, с. 260].

Ризик як зміна ентропії системи безпосередньо пов'язаний зі зміною типу суспільства. У своїй праці «Нації та націоналізм» німецький дослідник Е. Ґелнер розглядає перехід від аграрного до індустріального суспільства як своєрідну ентропію, сповзання із чіткої структурованості до систематичної плинності й дифузії [2, с. 85-97.]. Аграрне суспільство з його відносно стабільними поділом праці, регіональними, родовими, професійними та становими групами має чітко визначену соціальну структуру. У цьому суспільстві складові розташовані у певному порядку й послідовності, субкультури культивують і зміцнюють ці структурні відмінності, що не ускладнює функціонування всього суспільства. І навпаки суспільство не вважає культурні відмінності принизливими, воно сприймає їх вияви як найбільш бажані, воно культивує їх. Повага до них розглядається як норма поведінки.

Індустріальне суспільство суттєво відрізняється від аграрних суспільств. У ньому територіальні та робочі одиниці – тимчасові: їхній склад досить плинний, легко поповнюється новими членами, від яких загалом не вимагається особливої відданості чи демонстрації лояльності. Тобто старі структури розпалися і значною мірою їх замінено внутрішньо плинною спільністю, в якій, порівняно з попереднім аграрним суспільством, не так багато справді сталих підгруп. На будь-якому рівні існує мало можливостей для ефективного поєднання окремої особистості та спільноти в цілому. Всеохоплююча політична спільнота набуває нового і надзвичайно важливого значення, оскільки відтепер вона цілком пов'язана як з державою, так і з культурними кордонами. Завдяки розпаду підгруп і масштабному зростанню ролі заснованої на письменності культури найвищого значення набуває нація.

Держава бере на себе утримання розгалуженої суспільної інфраструктури та управління нею. За цих умов важливе місце в цій інфраструктурі посідає освітня система, і підтримання єдиного культурно-мовного простору тепер стає центральним завданням освіти. Спілкування і взаємодія громадян можливі лише в цьому просторі, який збігається з територією держави та його освітньою і культурною системою і який потребує захисту, підтримки і піклування.

Роль культури вже полягає не в тому, щоб усталювати і освячувати структурні відмінності всередині суспільства (навіть якщо залишаються старі або з'являються нові); навпаки, коли трапляється, що такі відмінності посилюють нерівність, це ганьбить відповідне суспільство і є ознакою певних негараздів у системі освіти. Завдання останньої полягає у постачанні достойних, відданих і освічених членів суспільства, місце працевлаштування яких не залежатиме від належності до кланів та відданості клановим інтересам; якщо якась частина освітньої системи через певні недоліки або свідомий розрахунок починає продукувати внутрішню культурну нерівність і таким чином дозволяти чи заохочувати дискримінацію, це зазвичай вважається неподобством.

Індустріальне суспільство потребує ентропійної мобільності та невпорядкованого перерозподілу індивідів. Певна ознака стає антиентропійною, якщо в її основу покладено рису, що позначена тенденцією не розподілятися рівномірно навіть упродовж тривалого часу після виникнення індустріального суспільства. У цьому випадку індивіди, які мають зазначену ознаку, концентруються у певному соціальному секторі.

Можливість для винайдення ознаки, яка у певний момент може стати антиентропійною, існує завжди. Антиентропійні ознаки матимуть вагу лише тоді, коли вони не винайдені штучно, а виглядають достатньо природними, зрозумілими для суспільства. Якщо такі ознаки розподіляються серед членів суспільства нерівномірно, то ускладнення неминучі.

На думку Е. Ґелнера, антиентропійні ознаки є серйозною проблемою індустріального суспільства, тоді як в аграрному суспільстві антиентропійні ознаки не лише не вважалися чимось неприйнятним – воно охоче створювало їх, особливо якщо здавалося, що комусь їх бракує від природи. Цьому суспільству пасувало уявлення про те, що певні категорії людей є від природи правителями, інші – рабами; відповідно, вживалися заходи як силові, так і ідеологічні, аби змусити людей прийняти це як даність. Суспільство винаходило досить сумнівні вроджені або набуті ознаки, які повинні виконувати антиентропійні функції.

Антиентропійні ознаки породжують розлад в індустріальних суспільствах, а іноді – й досить серйозні розколи. Неоднаковий доступ до мови і культури економічно і політично більш розвинутого центру обмежує можливості представників периферійних культур і спонукає їх та їхніх лідерів до культурного, а згодом і політичного націоналізму – він, безумовно, є антиентропійним чинником. Трудові мігранти,

які неспроможні розмовляти навіть діалектним варіантом державної мови, мовою чиновників і підприємців, мають усі шанси опинитися в низах соціальної ієрархії, відповідно, маючи менше можливостей виправити несправедливість, яка зачіпає їх та їхніх дітей. З іншого боку, ця несправедливість виправляється, коли їх мова стає мовою освіти, чиновництва і комерції в новій незалежній державі – відповідно, їх культурні ознаки втрачають антиентропійність.

Існують такі форми антиентропійності, соціальні наслідки яких неможливо компенсувати лише подоланням комунікативних бар'єрів і нерівності. Непридатність до спілкування, комунікації – становище, в яке потрапляють новоприбульці з чужої культури в індустріальних регіонах, – є однією з форм антиентропії.

Індустріалізація породжує мобільне і культурно однорідне суспільство, яке має схильність і спрямованість до егалітаризму. На початкових стадіях індустріальне суспільство породжує кричущу, болісну і дуже виразну нерівність, тим більше виразну, що вона супроводжується смутою, пов'язаною з тим, що менш влаштовані люди можуть бути не лише відносно, а й абсолютно знедоленими. За такої ситуації, коли егалітарні очікування співіснують з фактичною нерівністю й зубожінням, а культурна однорідність є вже бажаною і очікуваною, але недосяжною, внутрішня політична напруженість стає потужною і проривається назовні у вигляді символів, діакритичних позначок, що допомагають відокремити правителів від підлеглих, привілейованих від знедолених.

Напруженість може сфокусуватися в мові або виявитися в надмірній увазі до генетичних, спадкових ознак (як це притаманне расизму) чи в культурі. У суспільствах, які стали на шлях індустріального розвитку, комунікативна сфера і, відповідно, культура набувають нового і надзвичайного значення – ця тенденція окреслюється виразніше. Комунікативна сфера стає дедалі важливішою через постійне урізноманітнення, взаємозалежність і рухливість виробничого життя, в рамках якого потреба в постійному обміні різноманітною, складною, чіткою інформацією сягає невідомого раніше рівня.

Найчастіше роль виразника невдоволення беруть на себе культури, пов'язані з високою (писемною) релігією. Місцеві, локальні вірування, як і дрібні діалекти, менш придатні для цього. На початках епохи індустріалізації низькі культури, звісно, також можуть перетворитися на колективні символи знедолених і стати засобом їхньої ідентифікації та об'єднання, коли вони постають політично перспективними і особливо – коли їх ототожнюють з численним і більш-менш компактно розселеним населенням. На цій початковій

стадії контраст між привілейованими і непривілейованими може мати декілька іпостасей: до нього додається контраст між тими, хто має доступ до нового способу життя та відповідної освіти, і тими, для кого цей доступ обмежений (легкість чи ускладненість спілкування), тобто контраст між високою і низькою культурою.

Це свого роду втрачене покоління, для якого найважливішою ознакою стає брак комунікативних можливостей, оскільки саме ця ознака визначає й посилює об'єктивні відмінності. Згодом, завдяки загальному розвиткові, комунікативний бар'єр знижується, і нерівність зменшується, спільний, узвичаєний індустріальний спосіб життя уможливлює спілкування, навіть понад мовним розмаїттям, найбільшої ваги набувають передусім стабільні, нерівномірно розподілені (антиентропійні) ознаки – генетичні чи культурні. На цьому етапі стає проблематичною трансформація давніх низьких культур у нові високі для перетворення їх на прапор об'єднання тих широких мас знедолених, які раніше не мали жодного способу для об'єднання; час крайнього зубожіння, неорганізованості, напівголодного існування, повного взаємного відчуження нижчих верств вже минув. Невдоволення тепер уже живиться не так об'єктивно нестерпними умовами, як уже не випадковим розподілом деяких виразних і помітних для загалу ознак.

Наступний етап, на відміну від попереднього, коли гостре, зумовлене об'єктивними умовами соціальне невдоволення чи гостра соціальна нерівність шукає першу-ліпшу відмінність з арсеналу старої культури, придатну для переобладнання у новий бар'єр і згодом – для створення нового кордону, створює справжню перепону для мобільності та рівності, яка, стримуючи легке самовизначення, породжує новий бар'єр.

Німецький дослідник Е. Ґелнер доходить висновку, що мова вибраних стає мовою загалу, а віра колись обов'язкова для усіх, стає чимось формальним, несерйозним, даниною традиції для декого. Це спільна доля всіх високих культур, яким вдалося пережити велику трансформацію.

Постіндустріальне суспільство по-іншому вирішує проблему ризиків як зміну ентропії системи. Ризики сучасного суспільства обумовлені глобалізацією, яка породжує взаємозв'язок між ними і, відповідно, стає сутнісною проблемою. Нові суспільні умови викликали появу нової якості ризиків, що обумовило виникнення й обґрунтування концепції суспільства ризику. Російський дослідник О. Яницький уважає, що суспільство ризику – це фактично нова парадигма суспільного розвитку. Її суть полягає в тому, що панівна

в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, основна мета якого є нагромадження й розподіл багатства, усе більше перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків [6, с. 5].

Фундатор концепції суспільства ризику німецький дослідник У. Бек у своїй постмодерністській інтерпретації розвитку суспільства піддає ревізії нормативну модель сучасного суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику є безпека. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення «гарного», як раніше, а запобігання «найгіршого». Іншими словами, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщається системою цінностей «небезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їхнє самообмеження [1, с. 49].

На думку У. Бека, суспільство індустріального модерну зіштовхнулося з наслідками свого власного функціонування – воно змінюється, оскільки підриваються й зникають його найважливіші основи, зокрема, найважливіші класові розходження й орієнтація на продуктивну працю й зростання багатства. Замість цього з'являється загальна небезпека, страх, непевність і загальна рівність у страху й непевності. Виробництво заради багатства (і його зворотний бік – недостатність благ і наймана праця) неможливе без певних технологічних знань. Знання набувають об'єктивного характеру, а рівень знань означає ступінь оволодіння предметом.

Багатство, влада й освіта тісно пов'язані один з одним. І не лише тим, що освіта відкриває шлях до багатства, але і тим, що багатство відкриває шлях до освіти. Нерівність в освіті й нерівність у розподілі соціальних зобов'язань, відповідальності й престижу пов'язані не менш тісно. У суспільстві ризику цього немає. Загальні страхи перед загальною загрозою роблять незначущими всі ті поділи й розрізнення, на яких тримався модерн.

За У. Беком, у суспільстві ризику порівняно з індустріальним суспільством відмінності між людьми в залежності від доходу, освіти, місця проживання не настільки важливі. Навіть відмінності статі в традиційному значенні не так важливі. У зв'язку з цим німецький дослідник зазначає: «Говорячи спрощено, місце станів займають уже не соціальні класи, а місце соціальних класів – не стабільні рамки сімейних відносин. Чоловік й жінка окремо стають життєво важливою одиницею відтворення соціальних відносин. Іншими словами, індивіди усередині й поза родиною стають основними діючими особами в забезпеченні свого обумовленого ринком існування й пов'язаного

із цим планування й організації власної біографії» [1, с. 109]. Тобто У. Бек малює картину суспільства, утвореного множиною індивідів, які включені у ринкові відносини й які піддані страху і невпевненості.

Висновки. Ризик політичної самоорганізації виникає в точках біфуркації, тобто там, де універсум відкривається як щось різноманітне і передбачає різні напрямки (шляхи) розвитку. Під час такого вибору відбувається зміна ентропії – ступеня неструктурованості, непередбачуваності, невизначеності. Пануюча в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, яка передбачає накопичення й розподіл багатства, в сучасному (постіндустріальному) суспільстві перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків. Розширене виробництво ризиків підриває самий принцип ринкового господарства й приватної власності, оскільки відбувається систематичне знецінювання й експропріація зробленого суспільного багатства – його перетворення у відходи, забруднення тощо. Також розширене виробництво ризиків загрожує фундаментальним основам раціональної поведінки суспільства й індивіда – науки і демократії.

Бібліографічний список

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Ґелнер; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
3. Кривошеїн В. В. Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти / В. В. Кривошеїн. – Д. : Інновація, 2009. – 314 с.
4. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 310 с.
5. Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность / В. Л. Романов. – М. : РАГС, 2003. – 141 с.
6. Яницкий О. Н. Россия как «общество риска»: контуры теории / О. Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 5-15.
7. Giddens A. Risk society: The context of British politics / A. Giddens // The Politics of Risk Society / J. Franklin (ed.). – Cambridge: Polity Press, 1998. – P. 23-34.
8. Giddens A.runaway World: How Globalization is reshaping Our Lives / A. Giddens. – London: Profile Books, 1999. – 394 p.

Раскрыта сущность и особенности проявления рисков политической самоорганизации в контексте изменения энтропии в системе в условиях аграрного (традиционного), индустриального и постиндустриального общества.

Показано, что господствующая в индустриальном обществе «позитивная» логика общественного производства, которая предусматривает накопление и распределение богатства, в современном (постиндустриальном) обществе перекрывается (вытесняется) «негативной» логикой производства и распространения рисков.

The essence and peculiarities of risks of political self-organization in the context of the entropy change in the system under agriculture (traditional), industrial and post-industrial society. It is shown that the ruling in the industrial society 'positive' logic of social production, which includes the accumulation and distribution of wealth in the modern (post-industrial) society overlaps (superseded) 'negative' logic of production and distribution of risk.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2012

УДК 340.5:34.06

Баранова Ю. О., НУ «ОЮА»

ПРОБЛЕМА НЕПОРІВНЮВАНОСТІ В ПРАВОВІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ ТА ЇЇ МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ

Стаття присвячена розгляду питань, пов'язаних з проблемою непорівнюваності в правовій компаративістиці. На основі концептуальних узагальнень вироблені методологічні правила визначення непорівнюваності правових об'єктів.

Постановка проблеми. В сучасному світі існує велика кількість правових систем. Всі вони унікальні, мають свою специфіку, відмінні риси, але, в той же час, особливо в умовах глобалізації, знаходяться в тісному взаємозв'язку, впливають одна на одну. Могутнім засобом вивчення цих явищ виступає порівняння. Не дивлячись на те, що на сьогоднішній час накопичено багатий матеріал по порівняльному вивченню правових систем, досвід порівняльно-правових досліджень свідчить про те, що поки що для них однією із головних проблем залишається проблема визначення непорівнюваності окремих об'єктів дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що на даній проблемі зосереджували увагу в своїх роботах такі вчені-компаративісти як Є. Врубльовскі, І. Емінеску, Ж. Сталєв, Д. Льобер, М. Марченко та інші.

© Ю.О. Баранова, 2013

Однак, в літературі розглянуті лише окремі аспекти такого явища як правова непорівнюваність, немає визначення цього поняття, не вироблені відповідні методологічні правила, на підставі яких можна зробити висновок про те, що дані об'єкти непорівнювані.

Мета дослідження полягає у вирішенні проблеми непорівнюваності в правовій компаративістиці.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що для вирішення проблеми розробки методологічних правил непорівнюваності правових об'єктів нам допоможе досвід історії. Порівняльно-правові дослідження відомі ще з часів античності. Так, піфагорійці визнавали головним критерієм міри те, що вона повинна бути менше того, що вимірюється. Вони стверджували, що для величин міра обирається та встановлюється суб'єктивно і реалізується як критерій порівняння. Елементи теорії порівняння зустрічаються і в Платона в його концепції пізнання як розуміння. Порівняння може бути описане як співставлення в свідомості предметів порівняння з ідеєю-еталоном, яка, в свою чергу, самототожна, стійка і раціонально невизначена. Ці ідеї-еталони виступають як об'єктивна підстава порівняння. Операція порівняння, по Платону, має дві фази: намагання до встановлення рівності і виявлення специфіки, відмінностей.

Найбільш повно розробив компаративістський підхід Аристотель. В його праці «Метафізика» ми зустрічаємо визначення понять «схоже» і «відмінне». «Схожими називаються ті об'єкти, що мають абсолютно одні й ті ж риси, а також ті, що мають більше спільного, ніж відмінного. Те, що має більшість або найважливіші протилежні властивості іншого, що припускає зміну, також є схожим з ним. Про відмінність можна говорити в сенсі, протилежному сенсу схожого» [1, 158].

Для Аристотеля процедура порівняння передбачає виявлення схожого і відмінного. «Відмінними є 1) речі, які будучи однаковими, в деякому відношенні тотожні один одному, але не за кількості, а за видом, родом чи співвідношенням; 2) ті, рід яких однаковий, а також протилежності ті речі, в сутності яких закладена інакшість» [1, 159].

Старогрецький філософ Теофраст в своїй праці «Про закони» виявляв загальні принципи, що лежать в основі правопорядків грецьких полісів і протиставляв їм ті, що відхиляються від норми, тобто виділяв спільне та відмінне.

Розробка в Стародавньому Римі Законів XII таблиць і формування римського права також вимагали порівняння правових систем. З іншого боку, деякі автори стверджують, що в Стародавньому Римі не використовувалися порівняльно-правові узагальнення, оскільки вони вважали себе такими, що випереджають інших в інтелектуальному та в воєнному сенсі [2, 30].

Середньовіччя надає обмежені можливості для порівняння, оскільки на той час була відсутня юридична освіта та систематичні зв'язки між європейськими державами. «Папська революція» Георгія VII і плюралізм систем середньовічного права ускладнювали порівняльні дослідження. Ситуація змінюється при переході від Середньовіччя до Нового часу, чому також сприяє мануфактурне виробництво і просвітницький абсолютизм [3, 3].

Р. Саллєйль встановив три етапи, що передують порівнянню, а саме: відбір законодавства, що відноситься до порівнюваних інститутів, які досліджуватимуться; вивчення історії розвитку цих інститутів і, нарешті, їх місце в «живому праві», а не лише в текстах законів. Після цієї попередньої стадії починається власне порівняння, яке полягає у встановленні спільних рис, відмінностей і головним чином джерел запозичення законодавств, що порівнюються для визначення того, лежать в їх основі різні концепції чи одна-єдина [4, 178].

Уявляється, що найбільш масштабне дослідження в сфері проблеми непорівнюваності в правовій компаративістиці проведено в роботі Єжи Врубльовскі, опублікованій в 1978 році. Він наводить перелік, який охоплює п'ять співвідношень об'єктів, що порівнюються: «порівнюваний», «схожий», «відмінний», «схоже (відмінно) в мірі …», «непорівнюваний» [5, 157].

Вчений виділяє предметну та атрибутивну непорівнюваність. Досліджувані предмети умовно позначаються – L1 і L2. Предметна непорівнюваність включає два аспекти: 1. L1 і L2 непорівнювані – L1 і L2 не мають спільних рис. 2. L1 і L2 не належать до одного й того ж предмету досліджень. Атрибутивна непорівнюваність полягає в тому, що L1 і L2 не мають жодної спільної риси. З теоретичної точки зору «атрибутивна непорівнюваність» викликає два зауваження. По-перше, ця непорівнюваність передбачає предметну непорівнюваність, оскільки для констатації розбіжності суттєвих ознак L1 і L2, слід визнати, що L1 і L2 належать до одного типу, тобто не є не порівнюваними за предметом. По-друге, використання цієї концепції передбачає встановлення суттєвих ознак, за якими L1 і L2 непорівнювані. Встановлення «істотності» висуває проблеми, добре відомі із філософських досліджень. Зокрема, істотні ознаки будуть відрізнятися в залежності від того, який підхід застосовується в дослідженнях – текстовий, функціональний або змішаний» [5, 162-163].

Основною проблемою для «предметної непорівнюваності» є прийняття певної типології предметів дослідження. І тут, як уявляється, в практиці компаративістських досліджень легше досягти згоди, ніж в теоретико-правовій сфері. Найбільш складною уявляється

«атрибутивна непорівнюваність» з урахуванням істотних описових ознак. Мова йде саме про встановлення того, що є істотною ознакою, при чому критерій цієї «істотності» може мати змішаний описово-оціночний характер» [5, 166].

Є. Врубльовскі використовує також категорії «теоретична непорівнюваність» – предмети дослідження L1 і L2 теоретично непорівнювані, якщо вони не задовольняють умови порівнюваності» [5, 168] та «практична непорівнюваність» – L1 і L2 теоретично порівнювані, але це порівняння не має цінності.

Припустимо, що L1 і L2 теоретично порівнювані за описовими ознаками. Припустимо, що: а) предметом порівняння є певні інститути L1 і L2; б) ці інститути складаються з однакових або аналогічних норм, які сформульовані на мовах, що повністю підлягають перекладу; в) вони виконують в L1 і L2 абсолютно різні функції з урахуванням властивостей правової системи, елементами якої є.

Якщо в такій ситуації компаративіст скаже, що порівнюваність з текстуальної точки зору «малозначима», «уявна», «чисто формальна» або основне значення має функціональна протилежність, то ми матимемо справу з практичною непорівнюваністю. Вона виражає переконання, що більш істотні функціональні аспекти досліджуваних предметів, ніж їх формальні аспекти.

Приймаючи припущення порівнюваності L1 і L2 за описовими ознаками, можна додати, що ці інститути обґрунтовуються протилежними (або достатньо різними) аксіологічними системами таким чином, що вони не порівнювані за оціночними ознаками. Із ситуацією «практичної непорівнюваності» ми зустрічаємося тоді, коли компаративіст визнає, що у зв'язку з непорівнюваністю за оціночними ознаками порівнюваність за описовими ознаками в даному випадку неістотна, стосується зовнішніх співпадань і т. п. Це означає, що перевага віддається аксіологічним критеріям [5, 169].

Є. Врубльовскі приходить до висновку, що питання порівнюваності та непорівнюваності як з теоретичної, так і з практичної точки зору часто виглядає по-різному по відношенню до різних предметів дослідження і різних способів підходу до цих предметів. Предметами наростаючої міри складності є відповідно: норма права, правовий інститут, правова система у формальному сенсі, глобальна система в тому сенсі, що норми права утворюють інститути, а інститути – систему права. Судження про порівнюваність і непорівнюваність по відношенню до предмета вищої міри складності можуть бути неприпустимими до «складових частин» цього предмета [5, 168].

І. Емінеску в своїй роботі «К вопросу о сравнимости различных правовых систем» робить висновок про те, що порівняння різних систем права приводить до встановлення, як схожих рис, так і принципових відмінностей [4, 199].

Золтан Петері, виокремлюючи етапи порівняння права, на перше місце ставить «встановлення порівнюваності, інакше кажучи, вибір критерію порівняння (tertium comparationis), що дозволяє практично здійснити порівняння між явищами, що вивчаються [6, 81].

А. Пшеворскі та Г. Тюн вважають, що «порівнюваність» чи «непорівнюваність» не є безпосередньою властивістю об'єктів, а залежить від наявних у дослідника аналітичних концептів [7, 55].

В. Кнапп почав своє дослідження, присвячене головним чином договорам в чехословацькому праві, розглядом питання про «логічний аспект» проблеми порівнюваності соціалістичного права з капіталістичним. На прикладі договору В. Кнапп показує, що при порівнянні правових інститутів форма невіддільна від змісту, в результаті чого формально-логічне порівняння не може привести до правильних результатів.

Погоджуючись в принципі з радянськими авторами, що заперечують можливість і корисність догматичного порівняльного соціалістичного права з капіталістичним і можливість конструювання на цій основі спільних понять, В. Кнапп вважає порівняльно-правові дослідження «Схід-Захід» корисними для взаємного ознайомлення і полегшення торгівлі.

В. Кнапп зупиняється на методологічних аспектах, які залишаються незмінними, як при порівнянні в рамках однієї правової системи, так і тоді, коли мова йде про інститути, що входять в різні системи.

Автор аналізує першу попередню умову порівняння, а саме порівнюваність інститутів, тобто наявність поєднуючої ланки – tertium comparationis, яким є загальне поняття, що охоплює поняття, які порівнюються. Від вибору цього третього елемента, точніше від ступеню його узагальнення, залежить цінність результатів, отриманих в процесі застосування порівняльного метода.

Однак критерій вибору може встановлюватися тільки в кожному окремому випадку, в залежності від поставленої теоретичної або практичної цілі; проблему слід розглядати під різними точками зору, в залежності від того, чи полягає ціль у виявленні фундаментальних розбіжностей між правовим регулюванням в різних країнах або, навпаки, у встановленні спільних рис, що мають значення для зовнішньої торгівлі, уніфікації права, викладання права та інше [4, с. 195-196].

І. Каленскі, досліджуючи питання порівнюваності, зазначає, що наукове порівняння правопорядків та їх інститутів повинне бути не одноплановим, а багатоплановим. Потрібно (не змішуючи різні плани) порівнювати не лише зміст норм, а й правові форми. Потрібно, далі, порівнювати самі суспільні відносини, врегульовані цими нормами. Такий підхід необхідний в інтересах самого процесу порівняння, але головним чином для наукового визначення умови порівняння, якою є загальне поняття, що слугує в якості tertium comparationis. Це особливо важливо, якщо правові норми схожі за своїм змістом, оскільки проникнення, що йде від феноменологічної форми до сутності явища, може виявити або виключити помилки, які обов'язково виникли б при простому порівнянні текстів [8, с. 243].

Ж. Сталєв стверджує, що порівнянням супроводжується будь-яке пізнання. З його допомогою схожі явища відмежовуються від несхожих, підкреслюється загальне та особливе, явища класифікуються, будуються поняття про них [9, с. 17].

Він зазначає, що орієнтування на порівняння за суспільними потребами і проблемами відкриває перед порівняльним пізнанням надзвичайно цікаві перспективи:

а) перш за все, обираючи в якості tertium comparationis суспільні потреби і проблеми, ми розширюємо можливості правового порівняння. Порівнюваними між собою стають всі правові системи світу, незалежно від ступеню їх розвитку, від їх своєрідності і навіть від типу права, до якого вони належать. Спільна правова проблема утворює стержень, довкола якого групуються різні рішення, що даються різними правовими системами. Таким шляхом утворюється всесвітня панорама, що показує, яку юридичну реакцію викликає в різних суспільствах одна й таж проблема;

б) з точки зору проблемного порівняння в сучасних державно-організованих суспільствах можна виділити три основні групи суспільних потреб і проблем: специфічні тільки для даного суспільства; специфічні для даного і для інших суспільств, що належать до однієї суспільної формації; і, нарешті, деякі схожі суспільні потреби і проблеми, притаманні будь-якому сучасному суспільству.

Унікальним потребам і проблемам відповідають унікальні правові інститути. Саме в силу своєї унікальності вони знаходяться поза правовим порівнянням і не мають двійників [9, с. 29-30].

Дітріх Льобер аналізує труднощі, які виникають при порівнянні різних систем права і з'ясовує можливості їх подолання. Він формулює різні цілі порівняльного правознавства або різні форми порівняння, а саме: описове порівняння – дослідження порядку вирішення

конкретних проблем в праві не менше двох країн; прикладне або законознавче порівняння, при якому іноземне право досліджується з точки зору знаходження рішень для вдосконалення національного права; контрастуюче порівняння, коли порівняння іноземного права з національним слугує для виявлення кардинально відмінних концепцій та методів регулювання з метою кращого розуміння, як системи іноземного права, так і своєї власної системи [4, с. 199].

Р. Макрідіс заперечує ідею глобального порівняння і вважає, що порівнюваність може досягатися не за рахунок порівняння цілих країн, а – окремих регіонів. Він також стверджує, що порівняння включає в себе абстрагування; конкретні ситуації і процеси як такі не можуть порівнюватися один з одним. Це означає, що порівнювати – значить виділяти певні типи і концепти і робити це за рахунок спотворення унікального та конкретного [10, с. 65].

Раціональне зерно в його словах є і цю проблему також слід враховувати. Але не варто принижувати роль порівняння, головне, щоб мета завжди виправдовувала засоби. Значення порівняння важко переоцінити. Як відмічає Л. А. Міцкевич, «в одному просторі можуть знаходитися «різновікові» системи (структури), які мають свій темп еволюції, і їх правильне об'єднання (наприклад, правових сімей, систем, національних, внутрішньо національних та інших правових явищ) прискорює розвиток як цілого, так і його складових частин…» [11, с. 65].

М. Н. Марченко звертає увагу на те, що для реалізації принципу порівнюваності потрібно ретельно вивчати не лише зовнішні характеристики об'єкта, а й передумови його виникнення, взаємозв'язок з іншими об'єктами [2, 120].

С. І. Сімановський в статті «Сравнительный анализ как метод исследования в политической науке» зазначає: сутність проблеми порівнюваності полягає в тому, що при дослідженні кількох об'єктів завжди виникає питання чи порівнювані вони [12, 165].

Аналіз історії показує, що у всі часи проблема непорівнюваності залишалася провідною ідеєю будь-якого пізнавального процесу. Від її вирішення залежить якість отриманих результатів, їх достовірність та практична актуальність.

На основі вищевикладеного аналізу, ми пропонуємо наступні методологічні правила визначення непорівнюваності досліджуваних об'єктів:

1) **об'єкти мають схожі параметри, але вони не охоплюються метою дослідження**. В процесі глобалізації в більшій або меншій мірі, відбувається вплив одних правових систем на інші, внаслідок

чого набуваються деякі схожі елементи регулювання певних питань. На сьогоднішній день немає «замкнених цивілізацій» – таких, що розвиваються виключно в рамках державних кордонів, не підпадаючи під зовнішній вплив. Наявність схожих рис в порівнюваних об'єктах не може слугувати безумовною констатацією їх порівнюваності, оскільки мета дослідження може не зачіпати цих параметрів.

2) **відсутній причинний зв'язок між досліджуваними об'єктами.** Це правило означає, що об'єкти не пов'язані ні сферою застосування, ні функціональною спрямованістю, ні будь-якими іншими сутнісними рисами;

3) **один із об'єктів знаходиться під ідеологічним, релігійним та іншим впливом, внаслідок чого неможливо об'єктивно виокремити його якості.**

4) **унікальність об'єкта, тобто відсутність аналога в інших правових системах.** Як приклад можна навести парламентську систему СРСР. Ми не можемо її порівнювати з жодною іншою парламентською системою, як в минулому, так і в теперішньому. Іншим прикладом може слугувати інститут «священного зобов'язання» в індуському праві (обов'язок управителя, спадкоємців виплачувати свої борги і борги предків по чоловічій лінії). В якості унікального можна розглядати і інститут «священної власності» (власність богів) в індуському праві.

Унікальними в процесі порівняння можуть виявитися і елементи державного ладу. Наприклад, участь в суді зазвичай є виключним правом громадян держави, але в Сан-Марино населення малочисельне, люди добре знають один одного і це заважає підбору незаангажованих суддів. Тому на суддівські посади запрошуються іноземці – громадяни сусідньої Італії. За всіма ознаками Норвегія відноситься до парламентських монархій, але конституція цієї країни не передбачає дострокового розпуску Стортингу – спосіб вирішення політичної кризи, зазвичай застосовується в державах подібного типу;

5) **критерії порівняння не охоплюють головні ознаки предмета дослідження.** Передусім порівняння полягає у виявленні схожих та відмінних рис шляхом розкриття якісних характеристик досліджуваних об'єктів. Порівняння не виступає самоціллю. Воно слугує для кращого розуміння деяких аспектів правових систем. Головні ознаки об'єктів дослідження – це ті, що притаманні саме цим об'єктам в даних умовах часу і простору. Якщо порівнювати тільки які-небудь побічні, випадкові властивості об'єкта ми, по-перше, не з'ясуємо сутність явища і, по-друге, може виникнути ситуація, яка полягає в тому, що ці додаткові якості є всього лише

національною специфікою і жодним чином не впливають на об'єкт «в чистому вигляді».

6) **при нормативному порівнянні зовні ідентичні поняття мають різне значення.** В різних правових системах одні й ті ж самі явища можуть позначатися різними поняттями або різні об'єкти одними й тими ж поняттями. Для визначення порівнянності зовні ідентичних понять необхідно враховувати специфіку перекладу терміна з іноземної мови, вивчити доктринальні здобутки країни, її політичний курс, правову орієнтацію;

7) **кількість спільних елементів в правових об'єктах не відіграє ніякої ролі та не може слугувати критерієм порівнюваності, якщо дані правові об'єкти протилежні за своїми домінуючими елементами.**

8) **відсутність tertium comparations в момент порівняння констатує непорівнюваність правових об'єктів, оскільки без нього порівняння логічно неможливе.** В структурі порівняння виділяють три елемента: 1) те, що порівнюється; 2) те, з чим порівнюється; 3) ознаки, які є спільними для порівнюваних явищ. Третій елемент порівняння (спільні ознаки) позначається терміном «tertium comparationis» і слугує безумовною підставою порівняння.

9) **об'єкти визнаються непорівнюваними, якщо вони знаходяться під значним впливом різноманітних цінностей, внаслідок чого неможливо знайти спільні критерії оцінки.** Сфера, в якій вплив соціально-культурних традицій на право найбільш помітно, – це сімейні відносини, в тому числі спадкування. Тут традиції призводять до розбіжностей такого масштабу, що неможливо знайти будь-яку основу для порівняння. Ми, очевидно, не виявимо правові проблеми, характерні для моногамної «маленької сім'ї» європейського типу, ні там, наприклад, де існує полігамний шлюб при абсолютному панівному становищі чоловіка, ні там, де традиційна первинна ланка соціальної структури не має особистісного характеру, ні там, де сім'я починається з народженням дитини або, як у Японії, поняття «дім» виражає відносини відданості та традиційного культу померлих предків.

За межами сімейного і спадкового права існують й інші сфери, де оціночне порівняння практично неможливе через розбіжність соціально-культурних традицій. Наприклад, право сучасної Японії формувалося під значним європейським, а пізніше американським впливом. Однак існує такого роду соціальне явище, як японська «правова свідомість», що представляє собою таке поєднання традицій, установок, соціальних норм, яке розглядає реальні відносини

не стільки в правовому, скільки власне в соціальному плані; цей факт має наслідки для всіх галузей права.

Так, наприклад, в договорі цивільного права широко використовуються такі оговорки, як «спори вирішуються сторонами по чистій совісті» або «спори вирішуються сторонами гармонічно, шляхом консультацій». У відповідності з поясненням одного японського вченого, навіть у тих випадках, коли договір містить детальну регламентацію, це не має великого значення: сторони, що домовляються не приділяють їй особливої уваги, оскільки завжди є можливість «домовитися по чистій совісті» або «досягти гармонійного рішення», «пробачити і забути розбіжності». Таким чином, якщо порівняльний аналіз охоплює правові системи різних цивілізацій, ми завжди повинні пам'ятати про існування традиційних розбіжностей в «соціальних фактах» і в соціальних цінностях і яскраво усвідомлювати цю обставину, перш ніж переходити до порівняльної оцінки правових рішень [13, 162-163].

10) **непорівнюваність можлива внаслідок кількісних відмінностей.** Наприклад, порівняння муніципалітету Нью-Йорка і муніципалітету Монако не має сенсу.

Висновки. Проблема непорівнюваності в правовій компаративістиці існувала, існує і буде існувати. На це є свої об'єктивні причини. Але нас цікавить результат, – до чого приводить правова непорівнюваність. Відзначимо негативні наслідки, зокрема:

1) обмеженість правових досліджень – в процесі виконання поставлених цілей дослідник натикається на «підводні рифи», тобто на явища, процеси, об'єкти, аналоги яким він не може знайти і, таким чином провести всебічний аналіз в порівняльному вимірі;

2) непрогнозованість досліджуваного матеріалу – ми не можемо передбачити, якою буде подальша доля об'єкта, оскільки немає апробації впливу на нього тих чи інших факторів.

Бібліографічний список

1. Аристотель. Сочинения. Т. 1. Метафизика / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – 320 с.
2. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение / М. Н. Марченко. – М. : Изд-во «Зерцало», 2001. – 520 с.
3. Тилле А. А. Социалистическое сравнительное правоведение / А. А. Тилле. – М. : Знамя, 1975. – 340 с.
4. Эминеску И. К вопросу о сравнимости различных правовых систем / И. Эминеску // Сравнительное правоведение / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 172-202.

5. Врублевски Е. Проблема несравнимости в правовой компаративистике / Е. Врублевски // Сравнительное правоведение / отв. ред. В. А Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 156-171.
6. Петери З. Задачи и методы сравнительного правоведения / З. Петери // Сравнительное правоведение: Сб. статей / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 76-90.
7. Przeworski A. The logic of Comparative Social Inquiry / A. Przeworski, H. Teune. – New York, 1970. – P. 550.
8. Каленски П. Методы социологического исследования в сравнительном правоведении / П. Каленски // Сравнительное правоведение / отв. ред. В. А Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 236-246.
9. Сталев Ж. Сравнительный метод в социалистической правовой науке / Ж. Сталев // Сравнительное правоведение / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 15-53.
10. Macridis R. Comparative Polities, Notes and Readings / R. Macridis, B. Brown. – Homewood, III: Dorsey Press, 1961. – P. 408.
11. Мицкевич Л. А. Синергетические основы метода правового сравнения / Л. А. Мицкевич // Ежегодник сравнительного правоведения, 2001. – С. 58-65.
12. Синамовский С. И. Сравнительный анализ как метод исследования в политической науке / С. И. Симановский // Весці БДПУ. – 2002. – № 4. – С. 165-170.
13. Цвейгерт К. О возможности сравнения сходных правовых институтов в различных социальных системах / К. Цвейгерт, Г. О. Путтфаркен // Очерки сравнительного права / под. ред. Туманова В. А. – М., 1981. – С. 153-170.

Статья посвящается рассмотрению вопросов, связанных с проблемой несравнимости в правовой компаративистике. Посредством концептуальных обобщений выработаны методологические правила определения несравнимости правовых объектов.

The article is devoted to consideration of issues related to the problem of incomparableness in the legal comparative. Through conceptual generalizations develop methodological rules of incomparableness legal sites.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2012

УДК 323.1

Вовк Д. О., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ПРОБЛЕМА ІДЕОЛОГІЧНОГО ВИБОРУ В УКРАЇНІ: КОНФЛІКТ ЛОГІКИ «МОДЕРНУ» З «ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЮ» РИТОРИКОЮ

В статті здійснюється аналіз особливостей розвитку соціально-політичного цілого в умовах модерну та постмодерну; обґрунтування наявного конфлікту в Україні між логікою модерну та риторикою постмодерну; визначення тенденцій розвитку «мультикультуралізму» як елементу логіки постмодерну в Україні.

Актуальність. Термін «мультикультуралізм» увійшов в суспільно-політичну риторику в Україні в межах обговорення питань етнонаціональної стабільності та соціокультурної плюральності. Зовнішня привабливість терміна з його культурною детермінованістю часто перемежовується або ототожнюється з етнічним змістом. Його прогресивне значення складається з пошуку інтеграційної основи суспільств, протидії групової дискримінації, долання примордіалізму в соціокультурних конструкціях.

В західній політології точаться дискусії, щодо корисності мультикультуралізму та його наслідків для соціального розвитку. В Україні склалася особлива ситуація: суспільство характеризується як «багатокультурне» де-факто, але «мультикультуралізм» як проблема ідеологічного вибору принципу соціокультурної політики не обговорюється. Мультикультуралізм розглядається як ускладнюючий чинник в усвідомленні завдань розвитку української державності. Між тим, орієнтація в світовому соціокультурному просторі вимагатиме визначення позиції України щодо мультикультуралізму як політико-ідеологічного та теоретичного конструкта, як до елемента логіки постмодерну.

Ступінь наукової розробленості. Аналізом проблематики мультикультуралізму та його втілення в Україні займалися: О. Батіщева, Л. Горбунова, А. Гордієнко, О. Грищенко, С. Дрожжина, Т. Кулікова, І. Соломадін, В. Сусак, М. Стріха та ін. І хоча термін виходить за межі етнонаціональної проблематики, більшість авторів вживають його, аналізуючи саме етнонаціональні відносини. Серед них К. Бондаренко, Е. Вілсон, В. Гельман, Т. Грищенко, Ю. Зерній, А. Колодій, І. Курас, І. Лосєв, О. Майборода, А. Мальгін, О. Маланчук, М. Рябчук та ін.

© Д. О. Вовк, 2013

Метою статті є аналіз особливостей ідеологічного визначення України щодо «мультикультуралізму» в контексті конфлікту логіки модерного розвитку з постмодерністською риторикою. **Завданнями** постають: аналіз особливостей розвитку соціально-політичного цілого в умовах модерну та постмодерну; обґрунтування наявного конфлікту в Україні між логікою модерну та риторикою постмодерну; визначення тенденцій розвитку «мультикультуралізму» як елементу логіки постмодерну в Україні.

Проблема мультикультуралізму в Україні має розглядатися через призму її соціально-політичного розвитку, а саме через проблему адекватності запровадження мультикультуралізму в умовах простору, який важко інтерпретується як простір «постмодерну».

Принципом побудови простору втіленого постмодерну – сучасної соціокультурної ситуації в країнах Заходу, згідно моделі Ж. Дельоза і Ф. Гуаттарі, є детериторіалізація. Подібний стан зумовлений динамізмом подій життя, які перестають контролюватися традиційними культурними змістами. Результатом є фрагментація соціокультурного простору, що знаходить вираження в культурі постмодерна, в якій співіснують різноманітні уявлення, елементи минулого і сьогодення. В умовах детериторіалізації відбувається маргіналізація соціокультурних груп, що втрачають місце в ієрархії соціальних інститутів; складається ідеологія, що виправдовує ціннісний релятивізм, децентрованість існування людей у суспільстві і культурі. Простір постмодерну як простір детериторізації належить людям, для яких процес руху є модусом існування. Детериторізація в постмодерні супроводжується децентруванням культурного й особистісного світу, що обумовлює зростання кількості мікрогруп [3, с. 104]. Ці групи формують нову культуру «групової солідарності».

Після розпаду СРСР, Україну визначали як «державу-сімулякр», як простір «п'ятого світу», особливістю якого є те, що він є в контексті певної узгодженості фізичних відчуттів та ментальних уявлень з його легітимними номінаціями, але його одночасно і немає, в контексті взаємної непідтвердженості відчуттів та уявлень. Громадяни «п'ятого світу» переживають процес адаптації до нових просторових координат: «серед населення, впевненого в перебуванні на власній території, «у себе вдома», розповсюджене відчуття її невпізнанності» [11, с. 389-390]. Мешканці «п'ятого світу вміщують одночасно минулі, теперішні та майбутні ідентичності». Так, знакова плюральність оточення ставить в безвихідь сприймаючого суб'єкта, перешкоджаючи вдосконаленню його фізичної здатності поглинати знаки й переробляти їх у символи і дефініції. На цьому етапі відбувалася трансформація

національної ідентичності у громадян України: з одного боку впливав процес «територіалізації», бо Україна сформувалася як нова держава, що мала фіксувати свій простір, а тому мала потребу у формуванні національних маркерів (ідентичності), з іншого боку впливав процес глобалізації, з типовою для нього «детериторіалізацією».

Соціально-політичний простір, що має за мету державне оформлення не може одночасно розвиватися як детериторіальний простір. Так, аналізуючи стан політики мультикультуралізму в Україні, С. Дрожжина визначає, що право України спрямоване на поєднання національного розвитку культури з розвитком загальнолюдських цінностей, але серед принципів культурної політики «переважають ті, що орієнтуються на національні цінності» [5].

Державотворення в Україні позначилося проблемою «української національної ідентичності», що мала скласти основу нації-держави. Було зроблено ставку на унітаризм (в адміністративно-територіальному устрої), на етнонаціональний принцип розбудови державності, на унілінгвізм, на єдине громадянство. Між тим, в Конституції запроваджувався принцип плюралізму (Див., напр., ст. 15; ч. 2 ст. 24; ст. 35 тощо).

Відбулося формальне поєднання принципів унітаризму та плюралізму, що стало формою збереження «статус-кво» між «дезорганізованим суспільством і слабкою владою», що, за зауваженням Д. Гайнцена, є корисним, оскільки «спонукає до толерантності й унеможливлює будь-які насильницькі дії, котрі могли б унеможливити толерантність» [9, с. 27].

Таку логіку українського державотворення О. Батіщева пояснює тим, що в умовах «послаблення ролі культури титульної нації через поширення дискурсу мультикультуралізму» державна культурна політика мала «підкреслити важливість національного стилю життя як інтегрального елементу національної культури» [1, с. 16-18].

Слідом за О. Батіщевою, М. Стріха, описуючи «відмінну від європейської українську ситуацію», зазначає: «…у суспільстві не розв'язано суперечність: між традицією «радянського інтернаціоналізму» й спробами побудувати етнонаціональну державу…». І далі: «… очевидно: некритичне застосування до України термінів і положень європейських документів межі XX і XXI ст. щодо культурного різноманіття неодмінно виявиться контрпродуктивним, бо Україна рух до мультикультуралізму розпочинає не від статусу національної держави (що була відправною точкою для країн континенту в 1970-80-х рр.), а від постколоніальної ситуації «двох Україн», де розколина між Україною європейською та Україною

євразійською проходить не по Дніпру чи Збручу, а в свідомості й повсякденних практиках більшості українців». Автор вважає, що рух до мультікультуралізму Україна «розпочне, лишень набувши статусу національної держави, – такої, якими є держави «культурно різноманітної» Європи» [10].

З 90-х років регіональна та соціокультурна фрагментарність українського простору стала предметом обговорень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених і політиків. Так, наприкінці 90-х років англійський дослідник українського націоналізму Е. Вілсон зазначив, що «національно-демократична ідея не змогла консолідувати українське суспільство», оскільки «український націоналізм став ідеологією меншості». Ця ідеологія не має впливу на півдні та сході країни, що є етнічно змішаними. Лише в Західній Україні націоналізм має твердий ґрунт [9, с. 56]. Причиною регіональної різнорідності, за думкою Е. Вілсона, став неоднаковий розвиток частин України протягом останніх століть, коли у Європі відбулося формування модерних націй. За Вілсоном, внутрішня неоднорідність притаманна і східно- і західноукраїнським землям: Галичина розвивалася в інших умовах, ніж Волинь або Закарпаття [12, с. 78].

На неоднорідність України вказують багато вчених, які досліджують даний напрямок. Так, за визначенням М. Рябчука, «інтеграція українського етносу відбулася в XVI-XVII ст. – внаслідок включення в чужорідне державне утворення та як реакція на цю чужорідність» [9, с. 61], але історично відомо, що у нинішніх кордонах Україна постала внаслідок територіальних надбань імперської Росії та Радянського Союзу.

Соціокультурна неоднорідність регіонів України фіксується дослідниками не лише до історичного возз'єднання українських земель в нинішніх кордонах, але і після цього процесу. Обумовлена спадщиною радянської епохи розбіжність у розвитку регіонів, дзеркально протилежно відбилася в системі регіональних та міжкультурних відносин пострадянського періоду. За визначенням О. Неменського, «аграрна архаїка виявилася ближчою до «європейського» політичного постмодерну, ніж індустріальний радянський «модерн»… «якщо центральноукраїнські і західні регіони за радянських часів асоціювалися з аграрним до-модерним минулим, то сьогодні вони як би поміняліся місцями» [8]. Так, Д. Фурман, розглядаючи пострадянське державне будівництво в Україні, вказує, що Захід України виступив як центр її політичних інновацій, у той час як Схід став периферією.

Таку думку підтверджує М. Рябчук. Він зазначає, що «драматичною відмінністю» між регіонами України є відмінність між Східною

Україною та Західною. По суті вона є локалізацією відмінності…. між двома частинами українського етносу, що в силу обставин опинилися на різних етапах історичного розвитку: якщо в Галичині формування новочасної української нації, по суті, завершилося, то на Східній Україні – воно ще триває» [9, с. 67].

Неоднорідність регіонів проявляється у відношенні до минулого, до визначальних національних символів і символічних фігур і навіть до готовності говорити про такі «загальнонаціональні символи».

Результати дослідження ідентифікаційних особливостей у географічно віддалених містах східного і західного регіонів (у Донецьку і Львові) дають підстави для висновків про різницю між специфікою системи ідентичностей. Так, для представників Сходу пріоритетними виявилися соціально-професійні, політико-ідеологічні й геополітичні чинники ідентичності, тоді як для представників Заходу – етнічні, релігійні, національні чинники ідентичності. Я. Грицак, досліджуючи символічний простір українського «пантеону» в регіонах України, вказує на разючі відмінності між стереотипами історичної пам'яті респондентів [4]. Для опитаних загальним виявилося те, що початком української історії є Київська Русь, далі виявилися розбіжності щодо оцінки минулого. Якщо на Сході радянський період згадується як період індустріального розвитку, розвитку соціальної держави, то на Заході – як період національної трагедії. Оцінки історичних діячів, які могли б бути символами української нації», також виявилися протилежними [4, с. 39]. У Львові вибрали тих, хто символізував прагнення України до самостійності: гетьмана І. Мазепу, героїв ОУН – УПА, в Донецьку – Б. Хмельніцкого. На рівні інтелектуальних еліт Заходу і Сходу також не існує єдності (для Заходу України об'єднувальним символом є І. Франко, який задав українській культурі євроцентристський вектор, а на Сході – Т. Шевченко, М. Гоголь та ін.

На основі соціологічних досліджень, проведених у різних регіонах України, доведено зв'язок між історичною пам'яттю та політичними орієнтаціями громадян. Відмінності ідентифікацій свідчать про розходження позицій щодо питань «державної мови, суспільно-політичної моделі, геополітичного вектора, розколу православ'я» [7].

Аналізуючи символи «історичної пам'яті» регіонів України, деякі дослідники пропонують одномірні вирішення, як-то «вважати прояви південно-східного регіоналізму, з його геокультурним тяжінням до Росії, лише формою збереження «совкової» ідеології і «периферійної» психології. Проте, інші вважають, що, враховуючи те, що історична пам'ять є політизованим сегментом суспільної

свідомості і має властивість за певних умов перетворюватися на чинник соціальної напруги, метою політики пам'яті має стати уникнення етнокультурної основи національної пам'яті, її етнічної спрямованості. Конфліктуючі образи минулого є «реальною загрозою для існування самої держави», – вважає Л. Зашкільняк [6, с. 201].

Як зазначає Е. Вілсон, «… українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від національних історій, з якими пов'язувалося життя протягом століть – російської, радянської, польської, угорської, тощо» [12, с. 378]. Колективна пам'ять українців потребує вивільнення від стереотипів у сприйнятті минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України. Визнання цього факту є основою державної політики пам'яті, яка має спрямовуватися не на досягнення цілісності історичної пам'яті нації, подолання полярності та контраверсійності в оцінках минулого, а на організацію діалогу сторін, під час якого має відбутися проектування майбутнього національного розвитку. Конструювання історичної пам'яті – це діалогічний процес, який передбачає здатність сторін до визнання «іншої правди». Здатність до діалогу демонструватиме перехід на рівень постмодернізму з притаманними йому явищами, як то – реалізацією мультикультуралізму.

Якщо держава є «суб'єктом» формування історичної пам'яті, то це означає, що виконується запит на конкретну проекцію історичної пам'яті (створення «Інституту національної пам'яті» стало сторінкою української історії з 2006 по 2010 рр.). Мова йде про державну ідеологію, де конкретна «пам'ять» відіграє роль каталізатора національного розвитку. За таких умов не можна говорити про реалізацію ідеологічного плюралізму.

В 2005 р. відомий дослідник В. Гельман, аналізуючи факт політизації українського регіоналізму, зазначив, що у фрагментації елітної структури є винним Л. Кучма, який не зміг покласти в основу елітної інтеграції «нав'язаний консенсус», тобто примус усіх акторів до прийняття «правил гри», оскільки виступив «посередником між конкуруючими угрупованнями» [2, с. 47]. У результаті, з 2003 р. в країні спостерігається, за типологією Т. Карозерса, модель «безформного плюралізму», коли в умовах відсутності ідеологічного домінанта (актора) відбувається постійний «торг», конкуренція регіональних еліт [Цит. за: 2]. Радикальні національно-демократичні сили вбачають в ідеологічному «плюралізмі» слабкість влади або «антиукраїнськість».

Млявість національного згуртування на етнокультурній основі в Україні очевидна. Етноналіоналізм, як однобічна проекція, не є

адекватною відповіддю ані регіональній фрагментації України, ані глобалізації з її вимогою детериторізації культури. Як зазначає В. Майборода, «Полікультурність української нації, як і поліетнічність України, не заперечують того, що самовизначення українців 1991 р. було самовизначенням титульної нації. Участь інших етнічних сегментів полягала у виявленні солідарності з нею. З іншого боку, ця обставина не може бути аргументом для консервування суто етнічного розуміння української нації, особливо в очах неукраїнських етнічних груп» [7, с. 17].

Отже, відновлення української державності, яке відбувалося в умовах виникнення в розвинутих країнах світу постмодерної реальності, з притаманною для неї «детериторіалізацією» та денаціфікацією особистісного культурного світу, за логікою вимагало втілення принципу «територіалізації»: наповнення новоутвореного простору новим єдиним змістом, що актуалізувало пошук національної ідеї. В розвитку України відбулося накладання у часі та просторі процесів модерну та постмодерну. Постмодерн вимагав закріплення плюральності та діалогічності від країни, що намагалася залишитися суб'єктом процесів світосистемної інтеграції, глобалізації, але розбудова державності вимагала центрованої логіки модерну. Співіснування, нашарування та конфлікт протилежних принципів структурування простору віддзеркалювала і внутрішня регіональна та соціокультурна фрагментація країни, що демонструвала проблема формування національної ідентичності.

Унаслідок нерівномірності та асинхронності розвитку регіонів України виникла ситуація «до-постмодерну», коли співіснують різні системи цінностей та світоглядів – від архаїчних до постмодерних, породжуючи соціальні й регіональні конфлікти. Ситуація ускладнюється з огляду на процеси глобалізації, які ставлять під сумнів існування національних держав, етнічних культур із відповідними ціннісно-нормативними системами.

Відтак, включення терміну «мультикультуралізм» в соціокультурний дискурс України відбувалося в умовах, які онтологічно унеможливлюють втілення власне явища яке він називає. Отже, ідеологія постмодерна в Україні 90-х рр. увійшла в конфлікт з цілями модерної держави, де задіяний етнонаціональний проект лише затягнув процес національної консолідації, сприяючи активізації архаїчних пластів історичної пам'яті, посиленню етнополітичної та регіональної конфліктності. Як наслідок, в Україні загальмовано формування політики, яка б мала бути ефективною відповіддю процесам глобалізації, детериторізації культури.

Бібліографічний список

1. Батіщева О. С. Державне управління розвитком національної культури в умовах глобалізації: автореф. дис. … канд. наук з державного управління: спец. 25.00.01 – «Теорія та історія державного управління» / Ольга Сергіївна Батіщева. – Львів, 2007. – 18 с.
2. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман // Полис. – 2005. – № 1. – С. 47-69
3. Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення на освітня стратегія. Ст. 2. Концепти та метафори / Л. Горбунова // Філософія освіти. – 2010. – № 1-2. – С. 103-114.
4. Грицак Я. Як викладати історію після 1991 року? [есе] / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад: [збірник есе, 2-ге вид-ня, доповнене, перероблене]. – К. : Критика, 2011. – С. 17-33.
5. Дрожжина С. В. Культурна політика як проблема сучасного соціокультурного процесу аспект: автореф. дис. канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / С. В. Дрожжина. – Донецьк, 2004. – 17, [1] с.
6. Зашкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість / Л. Зашкльняк // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93-113.
7. Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір / Олександр Майборода // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві [Авт. кол. : О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.]. – К. : Издательство: Фонд «Європа XXI», 2002. – 312 с.
8. Неменский О. «Недоукраинцы» или новый народ? Альтернативы самоопределения Юго-Востока Украины [Електронний ресурс] / О. Неменский // Русский Журнал. – Режим доступу : www.russ.ru/culture/20041229_nem/html
9. Рябчук М. Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство «розбудова держави» / М. Рябчук. – К. : «Критика», 2000. – 262 с.
10. Стріха М. «Мультикультуралізм по-українському»: спроба «перегнати, не доганяючи»? [Електронна версія] / Максим Стріха // Критика-Коментарі – 2003. – 5 червня. – Режим доступу : www.krytyka.kiev.ua
11. Украинская государственнсть в XX веке: Историко-политологический анализ [Руковод. авт кол. А. Дергачев]. – К. : Політ. думка, 1996. – 448 с.

12. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith / Andrew Wilson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

В статье проводится анализ социально-политического развития государства в условиях модерна и постмодерна; обосновывается наличие конфликта в развитии Украины между логикой «модерна» и риторикой «постмодерна», определяются тенденции развития «мультикультурализма» как элемента логики постмодерна в Украине.

In article analysis features of the socio-political environment in a modern and postmodern, study the existing conflict in Ukraine between the logic of modern and postmodern rhetoric, identifying trends «multiculturalism» as an element of postmodern logic in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 30.10.2012

УДК 323.39:316.652.2

Константинова Т. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ ЯК СКЛАДОВА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ

У статті проаналізовано теорію політичного вибору, яка формувалась у ідеологічній доктрині лібералізму. Визначено, що на сучасному етапі політичний вибір аналізується з позицій теорії раціонального вибору та теорії суспільно вагомого вибору. Розглянуто інтерпретації політичного вибору з позицій політичної філософії (А. де Токвіль, І. Берлін) та економічної теорії (К. Ероу, Дж. Б'юкенен).

Актуальність дослідження теми обумовлена великою практичною значимістю політичного вибору у процесі політичної діяльності. Генеза теоретичних концепції та політологічних підходів до визначення сутності феномену політичного вибору пов'язана із ліберальною доктриною, в основі якої – цінності свободи (у тому числі свободи вибору, слова, сумління), вільної політичної та економічної конкуренції, правової держави та громадянської участі та активності.

Постановка питання щодо сутності політичного вибору у ліберальній доктрині вимагає звернення до філософських та політологічних концепцій, що репрезентують своєрідні та оригінальні трактування свободи. Плюралізм цінностей, характерний для реалій сьогоднішнього дня знаходить відображення і в теорії лібералізму. Свобода вибору у політиці, економічній діяльності та повсякденному житті розгля-

© Т. В. Константинова, 2013

дається у лібералізмі в якості однієї з найважливіших характеристик сучасних консолідованих демократій. Не можна уявити розвиток політичної та економічної конкуренції, з точки зору лібералізму, без залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень, легітимізації влади та раціонального вибору як окремого громадянина, так і вільного електорального вибору суспільства.

Основні політичні свободи виступають у ідеологічній доктрині лібералізму головним проблемним полем аналізу та розглядаються як передумова політичного вибору.

Питання обґрунтування сутності політичного вибору, з точки зору ліберальної доктрини набуває особливої актуальності для сучасної України, де у процесі посткомуністичних трансформацій відбувається становлення демократичної моделі взаємодії влади та громадян.

Для моделі раціонального політичного вибору фундаментальними є принципи лібералізму, які реалізуються в умовах демократії, а найбільш оптимальним представляється такий тип політичної взаємодії, для якої характерні наступні ознаки. По-перше, вільна конкуренція індивідів та ідей, в основі якої – економічний та політичний інтерес окремого індивіда, та суспільний інтерес. По-друге, високий рівень політичної активності громадян. По-третє, постійний інтерес до політичних проблем з боку громадян, контроль над владою з боку інститутів громадянського суспільства. Це виражається в бажанні бути відповідальним та поінформованим громадянином. По-четверте, свобода, як найвища цінність сучасного (модерного) суспільства. Свобода, як негативна («від…» рабства, традиційних авторитетів, політичного впливу церкви), так і позитивна – «для…» розвитку особи, економічного зростання, інституціоналізації політичного вибору. По-п'яте, орієнтація на політичні процеси, які визнають необхідність і бажаність формування раціональних процедур та відповідних організацій у сфері державного управління. Це процес автономізації та мобілізації політичної участі громадян, груп та спільнот в залежності від специфіки політичного та соціокультурного простору.

Сучасна демократична система, основана на ліберальній політичній доктрині, формувалась на європейському та північно-американському континенті протягом століть. Вона також стала результатом широких наукових дискусій. У конструюванні політичної доктрини лібералізму брали участь такі видатні теоретики та практики демократії, як Л. фон Мізес, І. Бентам, І. Берлін, А. Сміт, Ф. Гаєк, Д. Меннінг, Дж. С. Мілль, А. де Токвіль, Г. Спенсер, М. Фрідмен, Б. Констан, Л. Гобгауз, Р. Дворкін, Дж. Роллз, Ф. Фукуяма та ін. У творах цих авторів закладено фундаментальні основи обґрунтування теорії політичного вибору

як складової частини лібералізму, ліберальних політичних цінностей, головною з яких виступає свобода.

Одним із авторів, у творах якого було закладено основи ліберальної доктрини та політичного вибору у демократичних умовах був французький політичний філософ А. де Токвіль.

Для А. де Токвіля політична свобода інтерпретується наступним чином. По-перше, як гармонійне поєднання індивідуалістсько-комуналістських рис через встановлення паритетних відносин у стосунках «громадянин – держава». По-друге, з точки зору аксіологічного підходу до інтерпретування політичної свободи, поєднання інституційного та культурологічного підходів.

По-третє, слід відзначити антропоцентризм концепції А. де Токвіля, наголошення на необхідності індивідуальної свободи громадянина, як передумови політичного вибору. На його думку, існуванню свободи вибору у суспільстві загрожують такі феномени суспільного життя, як:

– етатизм;
– війна та революція;
– деструктивна діяльність політичної опозиції;
– «тиранія» більшості та диктат громадської думки;
– ескапізм («втеча від свободи»);
– існування великих імперій;
– законодавча та адміністративна нестабільність;
– корумпованість [див. детал.: 6].

Тобто, свобода у А. де Токвіля розуміється як «загальна фундаментальна цінність, яка потребує узгодження з іншими (не менш значущими для політичного вибору) цінностями, такими як рівність, демократія, політична стабільність, економічний добробут тощо» [5, с. 3].

Політичний вибір потребує постійного підтримання «духу свободи». Цьому, на думку А. де Токвіля, сприяють такі риси, як високий рівень незалежності та самостійності громадянина, енергійність та дух авантюризму, антиетатистський тип свідомості, прагнення до особистого економічного добробуту, поміркований індивідуалізм.

Варто погодитись із І. Прокопчук у тому, що «Міцну стабільну свободу породжує ліберально-демократична модель політичної культури, яку вчений розглядав на основі аналізу американського досвіду 30-х рр. XIX ст.: широке закріплення ліберально-демократичних принципів та цінностей (поділ влад, система стримувань і противаг, народний суверенітет, права і свободи громадян, парламентаризм, місцеве самоврядування)» [5, с. 4].

Іншим видатним теоретиком лібералізму, який розглядав свободу як необхідну умову політичного вибору, був сер І. Берлін. Він розглядав політичну реальність як плюралістичну, тобто такою, що прямо відображає різноманітні та суперечливі культури і ціннісні системи. Проголошений І. Берліном плюралізм цінностей визнаний класикою західноєвропейського лібералізму і заслуговує вивчення і впровадження у розвиток теорій політичного вибору.

Істотною проблемою, яку ставить І. Берлін виступає право вибору людиною того типу свободи, за якої він буде почувати себе повністю вільним. Плюралістичність – це принципова характеристика політичної реальності, саме в цій області і розвивається філософська та політична думка І. Берліна: він розмірковує над такими поняттями як «свобода», «толерантність», «легітимність», «лібералізм», «демократія». І. Берлін розвиває розуміння лібералізму, основою якого виступає плюралізм, його концепцію можна назвати «плюралістичним лібералізмом». Такий підхід концентрує увагу на потребі балансу конкуруючих суспільних цінностей, які реалізуються у процесі політичного вибору. Цей баланс, доводить І. Берлін, є об'єктивно існуючим, бо він визнається суспільством вартим того, щоб його підтримувати. І. Берлін досліджує і захищає ідеї, які він вважає центральними для ліберальної політичної доктрини: свободу, рівність, почуття приналежності до спільноти, справедливість, громадянськість, толерантність і плюралізм. Цей комплекс ідеологем становить фундамент теоретичного осмислення та практичної реалізації політичного вибору у ліберальній політичній доктрині.

І. Берлін вказує на мінімум свободи, яка потрібна в суспільстві, для того, щоб воно було гуманним і пристойним, а індивіди могли робити раціональний вибір у політиці. За межами цього мінімуму він визнає, що держави можуть і повинні надавати індивідам інші різні блага. Мінімальний набір таких благ виходить з відповідної моделі людської природи і суспільства, яка «включає наступні положення: а) ми є соціальними і культурними істотами, які мають мову і внутрішнє життя; б) як моральні істоти ми повинні мати свободу волі; в) наша поведінка є мінливою, що виражає наше розуміння себе істотами, що мають мету; г) ми живемо і розвиваємось в специфічних соціальних і культурних обставинах; д) у нас є потреба належати до особливих співтовариств» [1, с. 5].

Як доводив один із видатних теоретиків лібералізму, Б. Констан, об'єднати індивідуальну і позитивну свободу у формі представницького урядування стало унікальним досягненням політики модерної доби. Це процес узгодження суспільного інтересу, оснований на політичному виборі, який називається «ліберальна демократія».

На відміну від раціоналістичної традиції у ліберальній політичній доктрині, І. Берлін не є зневажливим по відношенню до складності і різнорідності морального життя індивідів, вважаючи його однією з важливих складових політичного вибору, заохочуючи моральні і політичні дебати у суспільстві.

Теорія політичного вибору як складова ліберальної доктрини розвивалась не лише у сфері політичної філософії, а й економічної теорії. Зокрема, її досліджували з точки зору «конституції економічної політики» представники теорії суспільно вагомого вибору.

Розвиток теорій політичного вибору, як ліберальної доктрини з середини XX століття (після виходу ряду робіт К. Ероу, У. Рікера, Дж. Найта, Дж. Б'юкенена та ін.) пов'язується з теорією раціонального вибору. З того часу в економічні теорії та політичній науці існує суперечливе ставлення до результатів застосування теорії раціонального вибору як методологічної основи політичної науки. З одного боку, теорію раціонального характеризують таким чином:

– виборці, як і політики – це суб'єкти, які раціонально переслідують цілі максимальної вигоди чи користі. Систематичне вивчення стратегії поведінки індивідів вивело теоретиків на нові підходи до традиційних питань політичної науки, а також привело їх до постановки питань, які раніше не ставилися щодо природи політичних феноменів;

– єдиний дійсний прогрес, який будь-коли мав місце в політичній науці, пов'язаний із застосуванням теорії раціонального вибору (У. Рікер);

– теорія раціонального вибору «значно просунула наше розуміння ролі інститутів у житті суспільства» (Дж. Найт);

– в жодній сфері поширення економічних моделей раціонального вибору не було «більш широким або успішним, ніж в області політики» (Г. Кавка);

– теорія раціонального вибору – це «одна із ключових парадигм політичної і соціальної науки, що дає глибокі, строгі і економні пояснення» (К. Монро).

З іншого боку, критика теорії раціонального вибору, як «економічного імперіалізму» щодо політичної науки та інших суспільних наук полягає у наступному:

– емпіричні перевірки теоретичних положень теорії раціонального вибору «або закінчувалися невдачею, не давши обговорених результатів, або підкріплювали собою теоретичне обгрунтування положень, які, по міркуванні, можна визнати лише банальними: вони хіба що переформулируется існуюче знання, втілюючи його в термінологію раціонального вибору». Опоненти теорії раціонального вибору,

не заперечуючи необхідність раціонального вивчення політики та не відмовляючи теорії раціонального вибору у певній евристичній цінності, вважають, що «мало налічується таких новаторських додатків цих моделей, у відношенні яких було б доведено, що вони витримали ретельну емпіричну перевірку» [4, с. 73].

– при всій кількості аналітичних результатів, отриманих на основі цієї теорії, не видно, щоб вони повідомляли про політику будь що нове і достовірне;

– теоретики концепції раціонального вибору оперують незмістовними припущеннями щодо споживачів. Передбачається, що вони прагнуть до максимізації своїх вигод, однак характер цих вигод свідомо не обговорюється. (мова йде лише про прагнення індивідів та груп до максимізації прибутків);

– інша область критики стосується інформації, якою актори можуть володіти. Традиційні моделі ринкової поведінки виходять з припущення як вичерпної інформованості споживачів, так і їх здатності розуміти і використовувати наявну інформацію. Такі допущення нереалістичні в політиці, де виборці бувають погано інформовані про лідерів і їх політичних програм, щодо яких вони здійснюють свій вибір. Тому багато теоретиків політики, які застосовують концепцію раціонального вибору, відмовилися від допущення вичерпної інформованості, зберігши, проте, припущення, що актори максимально використовують неповну інформацію, якою володіють.

Критики підходу раціонального вибору також наголошують на двох методологічних помилках. По-перше, вчені, що працюють в традиції теорії раціонального вибору, інколи неправильно застосовують статистичну методику, випускають з уваги проблеми помилок у вимірах, або надмірно покладаються на висновки, зроблені на підставі незначного числа конкретних спостережень.

По-друге, універсалістські претензії теорії раціонального вибору, коли дослідник іде від методу, а не від проблеми, коли вчені більше стурбовані тим, щоб затвердити ту чи іншу універсалістську модель, ніж тим, щоб зрозуміти і пояснити політичні результати, що мають місце в реальній дійсності. Саме це устремління, більш, ніж будь-що інше, веде до помилок, які Д. Грін та І. Шапіро характеризують як «патологію теорії раціонального вибору» [Див. детал.: 4].

Проте, незважаючи на критику, теорія політичного вибору стала одним із потужних методологічних напрямків у доктрині лібералізму. Це обумовлено тим, що без визначення того, що означає бути раціональним політичним актором, неможлива демократична політична взаємодія, основана на принципах лібералізму.

На думку Дж. Б'юкенена (3 жовтня 1919 р. – 9 січня 2013 р.), економічна теорія повинна запропонувати модель вибору, яка враховує наявний державний або політичний устрій, розробити «конституцію економічної політики», виявити ті правила і обмеження, в рамках яких приймаються політичні рішення, з метою розкрити економічну сутність відносин між особистістю та суспільством, щоб на цій основі виробити конкретні рекомендації для політиків.

Економічна ліберальна теорія суспільного вибору базується на трьох найважливіших елементах: методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини» (Homo economicus) і підхід до політики як до процесу обміну. Розглянемо їх більш детально. Методологічний індивідуалізм виходить з положення, що якщо корисність для кожного окремого громадянина дорівнює нулю, то сукупна корисність для всіх членів суспільства буде дорівнює також нулю. З точки зору економічної науки людина – це індивід, який визначає цінність благ, робить вибір і бере участь в будь-якій діяльності, а відправним пунктом економічного аналізу завжди є вибір, тобто свідоме рішення обрати одну з наявних альтернатив.

У центрі уваги лібералізму знаходиться процес індивідуального вибору, не завжди залежний від складного інституційного механізму його реалізації. Передбачається, що індивіди, як покупці і продавці товарів і послуг роблять вибір у відповідності зі своїми різноманітними перевагами.

Такий підхід дозволяє побачити, що влада та державні інститути не є ідеальними політичними установами, мета яких – турбуватись про благо суспільства. Навпаки, вони зацікавлені у максимізації власного прибутку так само, як і їхні виборці. Але це тільки один із мотивів політичної поведінки, який не виключає усіх інших. Варто погодитись із Дж. Б'юкененом у тому, що «причина відмінності результатів функціонування ринкової і політичної систем криється в їх неоднакової структурі, а не в різних мотивах людей, зайнятих у цих сферах. Застосування концепції обміну до аналізу політики спростовує відому філософську тезу, що люди беруть участь у політичній діяльності через існування загального прагнення до пошуку добра, справедливості і краси, причому ці ідеали не залежать від моральних цінностей самих учасників і не завжди характерні для їх індивідуальної поведінки в інших (неполітичних) сферах».

Основна відмінність між ринком і політичною системою, полягає не в відмінних типах цінностей та інтересів людей, а в умовах, в яких індивіди сповідують свої різноманітні переконання. Трактування

політики як обміну має велике значення для вироблення теорії політичного вибору. Ступінь удосконалення роботи політичних інститутів повинна вимірюватися не в одиницях наближення до якогось абстрактного ідеалу, який ігнорує людину, а навпаки, – в одиницях забезпеченості людей усіма необхідними їм благами. Один із головних висновків Дж. Б'юкенена полягає в тому, що реформувати треба не політику як таку, а «конституцію політики» [Див. детал.: 3].

Теоретики раціонального вибору сформулювали ряд вихідних посилок щодо цілей акторів (багатство, влада, моральне задоволення та ін.). Представники теорії раціонального вибору, які відмовились від універсалістських претензій, сформулювали основні положення теорії суспільно вагомого вибору.

Теорія раціонального вибору пропонує свої пояснення того, як соціальні та політичні наслідки можуть виникати з рішень, прийнятих індивідуальними авторами, які часто не замислюються щодо їх загальних наслідків або суспільних результатах. Крім того, теорія раціонального вибору доводить, що в неринкових ситуаціях люди не завжди діють принципово інакше, аніж в ринкових. Парадокс полягає в тому, що неокласичні моделі, що виходять з концепції «індивіда, що максимізує вигоду та робить раціональний вибір», виявляються детермінистськими і не залишають місця для непередбачуваності або вільного вибору. Це означає, що лише вільний вибір громадянина можна вважати раціональним.

Таким чином, при конструюванні моделі раціонального вибору необхідно враховувати випадковість дій політичних акторів, невпорядкованість світу та непередбачуваність політичної взаємодії влади та суспільства.

Бібліографічний список

1. Акрамова А. Учение И. Берлина о политической свободе, либерализме и плюрализме: автореф. дис… канд. полит. наук: 23.00.01/ А. Акрамова; Уфа, 2009. – 18 с.
2. Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін; пер з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – 272 с.
3. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы / Дж. М. Бьюкенен // Нобелевские лауреаты по экономике. Т. 1. – М. : Таурус Альфа, 1997. – 560 с.
4. Грин Д. П. Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Д. П. Грин, И. Шапиро // Политические исследования. – 1994. – № 3. – С. 59 – 74.

5. Прокопчук І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: автореф. дис… канд. політ. наук: 23.00.01 / І. І. Прокопчук; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2001. – 16 с.
6. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль; пер. с франц. ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

В статье проанализирована теория политического выбора, которая сформировалась в идеологической доктрине либерализма. Определено, что на современном этапе политический выбор анализируется с позиций теории рационального выбора и теории общественно значимого выбора. Рассмотрены интерпретации политического выбора с позиций политической философии (А. де Токвиль, И. Берлин) и экономической теории (К. Эроу, Дж. Бьюкенен).

The paper analyzes the theory of political choice, which was formed in the doctrines of liberalism. Determined that at present the political choice is analyzed from the standpoint of rational choice theory and social weighty choice. The interpretation of political choice from the standpoint of political philosophy (A. de Tocqueville, I. Berlin) and economic theory (K. Arow, J. Buchanan) are examined.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 323.17

Демчук Д. В., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО РИЗИКУ

В даній статті дається аналіз можливостей застосування математичних моделей для дослідження стадій політичного ризику. Зокрема, вивчається досвід застосування математичних підходів в період СРСР для аналізу політичної ситуації у регіонах. Також аналізується застосування кумулятивного методу для прогнозування політичних ситуацій в аспекті ризику появи та розвитку нестабільності.

Сучасний підхід до вирішення управлінських завдань потребує знання математичних моделей, які мають можливість відображати існуючі закономірності та полегшують вибір кращих альтернатив на стадії прийняття рішень. В роботах по управлінню політичним ризиком, що мають прикладний характер, до сьогодні обмежуються

© Д. В. Демчук, 2013

простим підсумовуванням кількісних оцінок, які характеризують внесок окремих факторів ризику до критерію оптимізації, або ймовірнісними оцінками, відпрацьованого взаємозв'язку рівня ризику із співвідношенням сил, активністю і пріоритетами при прийнятті рішень. Сьогодні цього вже недостатньо. Тому ведеться пошук більш досконалих шляхів та засобів.

Сьогодні застосовуються різні моделі при дослідженні політичних процесів, залежно від завдання, мети, об'єкту і предмету, наявності емпіричних даних та інших чинників. Об'єктами дослідження в конкретній політичній ситуації можуть бути великі соціальні групи, політичні інститути, політична комунікація, політичні лідери. Звичайно, кожен з цих об'єктів вимагає свого дослідницького інструментарію і методів моделювання. В науковій літературі моделі класифікують на підставі різноманітних критеріїв. Так, найчастіше, як підстава для класифікації береться вид мови, на якій вони формулюються. Таким чином, розрізняються змістовні і формальні моделі. За функціональною ознакою змістовні моделі поділяються на описові, пояснювальні і прогностичні [2].

Особливе місце в політологічних дослідженнях займають формальні математичні моделі, що дозволяють надати цьому виду гуманітарних досліджень суто наукову форму, характерну для досліджень в галузі природничих наук. Математичні моделі можна умовно поділити на три взаємозв'язані групи: 1) детерміновані моделі, представлені у формі рівнянь і нерівностей, що описують поведінку системи, що вивчається; 2) моделі оптимізації, що містять вираз, який потрібно максимізувати або мінімізувати при певних обмеженнях; 3) імовірнісні моделі, які також виражаються у формі рівнянь і нерівностей, але мають імовірнісний сенс, тобто пошук рішення заснований на максимізації середнього значення корисності [2].

Як відомо, існують певні математично-орієнтовані залежності, урахування яких дозволяє вибирати необхідні умови для досягнення бажаних значень критерію оптимізації рівня політичного ризику. Іншими словами, сутність процесу моделювання полягає в проведені деяких операцій над отриманими виразами. Якщо мова йде про математичне моделювання, то використовуються такі операції, як побудова системи рівнянь, побудова лінійних рівнянь і нерівностей, використання властивостей опуклих множин в геометричному методі, максимізація (мінімізація) величин, застосування завдання оптимізації й цільової функції тощо. При побудові математичних моделей, в основному, використовуються лінійне моделювання, теорія ігор, методи теорії графів, динамічне моделювання тощо. Проте

найчастіше дослідники при розв'язанні завдань щодо вивчення політичного об'єкту, зупиняються на формуванні моделі, не здійснюючи особливих операцій з її вивчення. Багато науковців вважають за краще скористатися логічними способами побудови моделі, застосовуючи той або інший алгоритм процесу моделювання [2].

Для розв'язання завдань дослідження вчені застосовують різні методи моделювання, що мають за основу, той або інший підхід щодо вивчення політичної ситуації. В цьому плані найбільш розробленим є системний підхід, що дозволяє розглядати об'єкт вивчення як систему. На основі системного підходу створені і активно використовуються змістовні моделі, перш за все – моделі криз, революцій, катастроф, хаосу. Не менш розробленим підходом до вивчення політичного процесу є теорія раціонального вибору, на основі якої досить часто застосовується метод моделювання. В першу чергу, маються на увазі ігрові моделі конфлікту і процесу ухвалення рішень [4, с. 128]. Особливої уваги заслуговує модель виборів Даунса, яка дозволяє визначати поведінку кандидатів.

Необхідно відзначити, що політичне моделювання своїй появі зобов'язане різним наукам, в рамках яких з'явився і розвивався цей метод. З математики були взяті такі основні прийоми як лінійне моделювання, геометричний метод моделювання, теорія графіків, динамічне моделювання. У фізиці і хімії давно застосовуються згадані вище моделі хаосу, катастроф, криз, еволюції. З психології прийшли основні моделі конфлікту. З економічної науки – економетричні методи, моделі теорії ігор, теорія ухвалення рішень, методи аналізу економічної поведінки. Перспективним є метод аналізу ієрархій, розроблений американським вченим Т. Сааті. Крім того, необхідно відзначити появу нового напрямку в політичній науці – комп'ютерного моделювання, яке займає почесне місце при вивченні феноменів і чинників розвитку політичного процесу. Існують і вдосконалюються й інші методи політичного моделювання, які здатні привнести нове у вивченні глибинних механізмів функціонування політичних процесів.

Існуючі тут можливості можна оцінити на прикладі, що відноситься до пошуку шляхів стабілізації обстановки в країні. Так, аналіз даних, що публікуються по лінії БЕРІ т. д., показав, що згідно з оцінками її експертів, рейтинг СРСР в 1991 році відповідав рівню політичного ризику, рівному 47 – очікувалося його деяке зниження в найближчій перспективі (до 46). Серед 50 країн, що враховуються рейтингами БЕРІ в 1991 році, СРСР ще на початку 1991 року перебував на 31-му місці (на рівні Чилі, деяких країнах Східної Європи). За нашими оцінками,

з тих же позицій пізніше рейтинг СРСР відповідав одному з останніх місць середу розглянутих країн (на рівні не вище Перу та Нігерії).

Експерти Служби політичного ризику (США), які раніше давали оцінки ризику по лінії фірми Фрост енд Селліван, вважали, що в 1991 році рейтинг СРСР з позиції політичного ризику повинен відповідати рівню "С". Це помітно гірше, ніж було кілька років тому. Однак, і в цьому випадку фактично не очікувалося такого різкого зниження рейтингу СРСР, яке відбулося в самий останні роки існування СРСР.

Вимагають коректування оцінки політичного ризику іноземних інвестицій в СРСР, які по лінії Інстнтушенел Інвестор, де СРСР наприкінці 1990 року мав 34 місце. Хоча тут тенденція до пониження була помічена в більшій мірі. Ще в березні 1990 року СРСР знаходився на 25 місце (серед 112 країн). Згідно з оцінками, які дані по лінії Євроманія, в 1991 рейтинг СРСР (з позицій політичного ризику) з 54-го місця в 1990 році знизився фактично до найнижчого рівня:

Аналіз даних, що даються фахівцями БЕРІ показує, що вже на початку 1992 року по більшості факторів ризику, що враховуються методикою цієї фірми, СРСР знаходився серед тих країн, де їх оцінки мінімальні. Винятком був випадок «соціальної нерівності», де оцінка була вище, ніж у Великобританії, Іспанії, Італії і ряді інших країн. Відзначалася також висока активність в нашій країні лівих радикалів (оцінка, рівна 6, при варіюванні цього фактора від І до 10). Зниження рівня політичного ризику, спостережуване для СРСР останнім часом, за методикою БЕРІ можна пов'язати з негативними змінами з цілого ряду факторів і симптомів: загострення соціальних конфліктів (страйки, демонстрації тощо), більший вияв антиконституційних дій і соціальної нерівності, посилення впливу ззовні і ролі релігійно-етнічних відмінностей і т. п. Це не компенсується підвищенням рівня оцінок, що стосуються політичного плюралізму, а націоналізм і корупція (прояв яких в разі демократичних перетворень, як передбачалося, повинен був стати менш помітним) фактично не змінилися в кращу сторону.

Однак, перш за все слід, враховувати встановлені закономірності, визначитися з тим факторам, які характеризують обстановку в країні, і від рівня яких залежить взаємозв'язок політичного ризику і перерахованих вище факторів ризику [1, с. 140]. В даному випадку потрібно перш за все сказати про рівень ВВП на душу населення. Однак, завдання ускладнюється тим, що все більшою мірою збільшується розрив між рівнями ВВП на душу населення, які характерні для окремих республік, що входили раніше до складу СРСР. Відомо, що

в 1990 році, наприклад, ВВП на душу населення в РРФСР і Вірменії був практично в 2 рази вищим, ніж в Азербайджані, Узбекистані чи Таджикистані. В цих умовах не можна використовувати однаковий підхід до стабілізації внутрішньополітичної обстановки в кожній з цих республік. Однак, ця проблема вимагає спеціального аналізу. Хоча, встановлені закономірності можуть виявитися корисними і для тих, кого цікавить насамперед обстановка в окремих регіонах.

При аналізі сукупності факторів, які заслуговують на увагу у разі розгляду взаємозв'язку рівня політичного ризику в Україні і показників економіки праці. Відношення вартості праці до його продуктивності в Україні знаходиться на досить низькому рівні. У разі використання в даному випадку оцінок за методикою БЕРІ відповідний індекс для України практично має мінімальні значення. Серед 50 країн лише кілька знаходяться за цим показником в гіршому положенні – Венесуела, Іран, деякі країни Африки.

Рівень урбанізації в нашій країні в даний час можна вважати близьким до середнього (але він нижчий, ніж у більшості країн Європи), так як частка міського населення складає поки тільки трохи більше 70 процентів. Оцінки, що характеризують соціальну нерівність в нашій країні, зокрема, частка доходу 20 процентів найбідніших, до недавнього часу були близькі до середнього рівня. Хоча тут проявляється тенденція до зниження рівня цього фактору. Зайнятість у сфері надання послуг в нашій країні порівняно невелика.

Передбачається, що завдання оптимізації рівня політичного ризику і, відповідно, досягнення бажаної стабілізації внутрішньополітичної обстановки повинно зводитися до пошуку умов, що забезпечують досягнення оцінок критерію оптимізації, близьких до 70 або вище (такий підхід вважається загальноприйнятим в практиці, заснованої на оцінках по методикою БЕРІ).

При сформованій ситуації (по іншим чинникам ризику) однією з найбільш адекватних можна вважати, перш за все, альтернативу, яка орієнтує на збільшення в Україні співвідношення вартості праці та її продуктивності до рівня не менше 2,3 (для індексу за методикою БЕРІ) при частці доходу 20 процентів найбідніших. Передбачається, що це забезпечить необхідну мотивацію до високопродуктивної праці, якої поки практично немає. Це сприятиме й економічному зростанню, яке компенсує можливе зниження частки доходу найбідніших за рахунок збільшення абсолютної величини розподілюваного доходу і, таким чином, нейтралізує, певною мірою, можливе невдоволення зайнятих, викликане зростанням соціальної нерівності.

Таким чином, встановлені закономірності, зокрема, знання математичної моделі, що характеризує взаємозв'язок рівня політичного ризику і досліджуваних факторів, сприяють розвитку більш якісних і науково обґрунтованих уявлень про перспективи стабілізації обстановки в нашій країні та можливі шляхи вирішення цього завдання. При вирішенні практичних завдань по управлінню політичним ризиком і стабілізації обстановки в країні серед розглянутих факторів ризику першочерговими є збільшення співвідношення вартості праці і його продуктивності до рівня не менше 2,3 (індекс за шкалою БЕРІ).

Важливим аспектом в цьому напрямку є питання, пов'язані з оцінкою перспектив використання результатів проведених досліджень при розробці та практичному застосуванні сучасних засобів інтелектуальної підтримки прийняття рішень, спрямованих на стабілізацію внутріполітичної ситуації в окремих країнах або регіонах [3, с. 18]. Роботи в цьому напрямку останнім часом помітно активізувалися у багатьох країнах, особливо в Японії і Західній Європі, так як особи, що приймають особливо відповідальні рішення, потребують їх інтелектуальної підтримки. Така підтримка може бути заснована на поєднанні сучасних технологій (для аналізу наявної інформації) і експертних систем, орієнтованих на використання комп'ютерів.

Цікавою є розробка однієї з перших в СРСР (в галузі політичного аналізу) експертних систем ("Ризик-I") Система "Ризик-1" є складовою частиною інтелектуального комплексу, призначеного для моніторингу (спостереження та раннього попередження небажаних подій) і прогнозування, у тому числі з проблем, пов'язаних з оцінками політичного ризику. Апробація системи "Ризик-I" здійснювалася на прикладі, що стосується пошуку шляхів стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Литві, де основна увага приділялася проблемі незалежності. Одночасно проводилися дослідження, метою яких було подальший розвиток системи інтелектуальної підтримки прийняття рішень з використанням технологій, орієнтованих на вирішення задач у сфері політичного ризику для міжнародного бізнесу і на застосування інших технологій для обробки й аналізу наявної інформації.

Методикою системи "Ризик-I" передбачена можливість побачити, за допомогою графічних залежностей, "структур рішення", наявність яких сприяє розвитку кращих уявлень про взаємозв'язки між ймовірністю реалізації тих чи інших альтернатив та співвідношення сил, що визначають стан усередині політичної обстановки. Такий підхід

до оцінки ймовірності очікуваних подій раніше використовувався і експертами фірми Фрост енд Селліван.

Також, досить цікавим є використання кумулятивного методу для врахування політичних ризиків при аналізі стійкості та ефективності політичної системи. Політичне рішення в деяких випадках приймається не на основі рейтингу, а на основі зіставлення показників стійкості самих політичних проектів. У цьому випадку показник політичного ризику вноситься в проектні матеріали і таким чином враховується. Прихильниками кумулятивного методу урахування ризиків є велика частина економістів, що спеціалізуються на оцінці інвестиційних проектів. Поняття інвестиційного ризику згідно даному підходу виводиться з невизначеності умов реалізації проекту наступним чином:

– ефективність і стійкість будь-якого інвестиційного проекту залежить від умов його реалізації. Однак найчастіше інвестор стикається з проблемою, неповноти та неточності інформації що стосується проектних характеристик і змушений приймати інвестиційне рішення з урахуванням того, що для нього існує деяка невизначеність у майбутньому, яка може поставити під сумнів реалізовуваність проекту. Невизначеність може виникнути з причини недостатності даних про технологічні параметри, коливання цін та валютних курсів, через непередбачуваність поведінки конкурентів і можливої зміни політичної ситуації. При цьому ступінь невизначеності умов теж є характеристикою проекту.

– з невизначеності виникає ризик. В даному випадку під ризиком розуміється можливість зміни умов проекту таким чином, що це може призвести до небажаних для інвестора наслідків. Але при цьому всі сходяться на тому, що ризик – поняття суб'єктивне для кожного інвестора, на відміну від невизначеності умов, яка існує в рівній мірі для всіх учасників проекту і при оцінці ефективності проекту виступає як задана. Тобто факт зміни умов реалізації проекту являтися об'єктивним, але сприймається кожним суб'єктом у залежності від характеру впливу на нього: наслідки зміни політичної або економічної ситуації для одного інвестора будуть негативними, а для іншого позитивними.

У той же самий час «ризик» можна ототожнювати з «ймовірністю», так як «збитки, які виникають у зв'язку із цим є постійними витратами в цій галузі та перекладаються на споживачів подібно витратам на заробітну плату, матеріали і т. д.». Так «оплачується» ймовірність. Показник ймовірності обчислюється шляхом обробки статистичних даних, отриманих в якості результатів минулого досвіду.

Про ризик же має сенс говорити тоді, коли доводиться мати справу з нестаціонарними і неповторюваними процесами, багато з яких мають економічний характер (такі як коливання ринкової кон'юнктури і валютних курсів), проте більша частка припадає на соціально-політичні процеси. У багатьох випадках соціально-політичні ризики вдається звести до «суб'єктивних імовірностей» завдяки методикам, що базуються на експертних оцінках.

До умов реалізації інвестиційного проекту слід крім економічних і технічних показників відносити соціально-політичні характеристики інвестиційного середовища, такі як: схильність політичної ситуації до змін, рівень стабільності законодавства, ймовірність виникнення адміністративних бар'єрів і так далі. Невизначеність в умовах реалізації проекту диктує необхідність розгляду різних сценаріїв та розробки організаційно-економічного механізму, що дозволяє адаптувати проект до мінливих умов. Ризик в даному випадку є одним із параметрів проекту та враховується у всіх його сценаріях. Стійкість проекту означає ефективність його реалізації при альтернативних сценаріях розвитку ситуації.

Одним із способів врахувати ризик при розрахунку стійкості є збільшення безризикової норми дисконту (показник дохідності альтернативних вкладень капіталу) на величину «премії за ризик». Саме цей спосіб і називається кумулятивним. Норма дисконту, що враховує ризик – максимальна з норм дисконту, при використанні яких хоча б один альтернативний та доступний інвестору напрям вкладень, що має той же ризик, що і даний проект, забезпечить йому отримання позитивного інтегрального дисконтованого ефекту. Цей спосіб має один істотний недолік: він не підходить для ситуації, коли проектом передбачається чергування витрат і доходів, так як при цьому залежність чистого дисконтованого доходу від норми дисконту може виявитися не монотонною.

При розрахунку стійкості проекту кумулятивним методом враховуються три групи ризиків: – ризик ненадійності учасників проекту; ризик неотримання передбачених проектом доходів; соціально-політичний.

Таким чином, дослідження політичного ризику в рамках даного підходу є розробка методології збору та оцінки інформації про політичну складову інвестиційних ризиків і забезпечення можливості подання інвестору інформації про політичний ризик у такій формі, щоб вона могла стати частиною проектних матеріалів, і могла бути врахована при оцінці ефективності проекту.

Бібліографічний список

1. Горшкова А. А. Политический риск и методы его оптимизации / А. А. Горшкова // Актуальные проблемы политологии: Сборник научных работ студентов и аспирантов Рос. ун-та дружбы народов / отв. ред. В. Д. Зотов. М. : МАКС Пресс, 2001. С. 139-142.
2. Денисюк С. Г. Математичне моделювання в політології в контексті гуманітарної освіти [Електронний ресурс] / С. Г. Денисюк // Гуманізм та освіта. – 2008. – [Режим доступу] : http:// conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/denisyuk.php-
3. Крохина Е. Е. Технологии риск-менеджмента: возможности использования корпоративного опыта в государственном управлении / Е. Е. Крохина // Власть. – 2006. – № 8. – С. 11-23.
4. Мангейм Дж. Б. Политология: методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
5. Моторин О. А. О сущности политического риска: экономикоцентризм, регуляторика и власть / О. А. Моторин // Материалы международной конференции «Политика, экономика, социум: стратегические приоритеты развития и механизмы взаимодействия». – Екатеринбург: Урал, академия государств, службы, 2009. – С. 81-84.
6. Мухин Г. В. Политический риск как политологическая проблема / Г. В. Мухин. – М. : ВАХЗ, 1993. – 119 с.
7. Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование, управление / под ред. Ш. З. Султанова. М. : ИПЦ РАУ, 1992. – 64 с.

В данной статье дается анализ возможности применения математических моделей для исследования стадий политического риска. В частности, изучается опыт применения математических методов в период СССР для анализа политической ситуации в регионах. Также анализируется применение кумулятивного метода для прогнозирования политических ситуаций в аспекте риска появления и развития нестабильности.

In this article analysis of possibility of mathematical models application for research of political risk stages is given. In particular, experience of application of mathematical approaches for the analysis of political situation in regions in the period of the USSR is studied. Also application of cumulative method for prognostication of political situations in the aspect of risk of appearance and development of instability is analysed.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2012

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

УДК 351.713.001.73

Кормич Б. А., НУ «ОЮА»

ЕВОЛЮЦІЯ РЕЖИМУ НАЙБІЛЬШОГО СПРИЯННЯ У МИТНОМУ РЕГУЛЮВАННІ

В статті розглядаються основні етапи розвитку режиму найбільшого сприяння, зміни його функцій та завдань в контексті трансформації державної політики в сфері митного регулювання. Аналізується вплив даного режиму на порядок доступу на внутрішні ринки.

Така категорія, як режим найбільшого сприяння цілком слушно вважається однією з ключових у міжнародному співробітництві з митних питань. Адже саме включення до міжнародних договорів положень щодо режиму найбільшого сприяння стало відправним пунктом у формуванні окремого напрямку міждержавного співробітництва, що охоплював питання торгівлі та митного регулювання. Але насправді, значення режиму найбільшого сприяння для формування митного права та митної справи є набагато більш значним, і охоплює не лише міжнародну, але й національну їх складові. Положення щодо режиму найбільшого сприяння справили вплив на багато інститутів національного митного законодавства окремих держав, зокрема в тому, що стосується визначення країни походження, структури митних тарифів, митного оформлення товарів тощо.

Різні аспекти режиму найбільшого сприяння у зовнішньоекономічній діяльності неодноразово ставали предметом досліджень

© Б. А. Кормич, 2013

зарубіжних та вітчизняних фахівців в галузі міжнародного та митного права, серед яких Є. В. Додін, С. В. Ківалов, І. М. Кулішер, М. Требілкок, Р. Хоуз та багато інших.

Але, як правило, основна увага приділялася суто міжнародно-правовим аспектам реалізації даного режиму, в рамках же даної статі ми розглянемо розвиток даного режиму в контексті формування державної політики в галузі митного регулювання в цілому.

Питання митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності у всі часи базувалися на взаємодії національних правил, визначених внутрішнім законодавством країни та міжнародних зобов'язань, встановлених відповідними міжнародно-правовими актами. Через цю взаємодію і забезпечується відповідний баланс між національними інтересами в митній сфері та відповідними узгодженими поступками іншим країнам – торговельним партнерам. А оскільки мова йде про баланс інтересів, то безумовно, ця категорія вже в більшій мірі носить не лише правовий, а й політичній характер, що і відображається у законодавчому визначенні даного напрямку державної діяльності, який у різні часи, та в різних нормативно-правових актах носив назви зовнішньоекономічна політика, митна політики, державна політика у сфері державної митної справи тощо.

Стаття 5 нового Митного кодексу України (МКУ) визначає державну політику у сфері державної митної справи як систему цілей, принципів, функцій, напрямів, засобів і механізмів діяльності держави, спрямованих на забезпечення національних митних інтересів та безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі та захист внутрішнього ринку, розвиток національної економіки та її інтеграцію до світової економіки, наповнення державного бюджету [1].

Норми цієї ж статті визначають чотири основні напрями реалізації державної політики в сфері митної справи, до яких відносяться:

– механізми тарифного та нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності;

– участь у митних союзах, зонах вільної торгівлі та міжнародних договорах (конвенціях) з митних питань;

– встановлення порядку переміщення товарів через митний кордон України та здійснення їх митного контролю;

– законодавство України з питань державної митної справи.

Два з цих напрямків як раз і стосуються розвитку міжнародно-правової та національної складової митного законодавства, а інші два – фактично представляють собою конкретні правила, що базуються на відповідному законодавстві.

Така юридична конструкція, як режим найбільшого сприяння, є найбільш характерним віддзеркаленням взаємодії між міжнародними та національними правовими нормами у митному регулюванні. Згідно нормам ст. 7 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», режим найбільшого сприяння представляє собою певний «обсяг прав, преференцій та пільг щодо мит, податків та зборів, якими користується та/або буде користуватися іноземний суб'єкт господарської діяльності будь-якої іншої держави, якій надано згаданий режим» [2]. Цей режим найбільшого сприяння надається на основі взаємної угоди суб'єктам господарської діяльності інших держав згідно з відповідними договорами України та застосовується у сфері зовнішньої торгівлі.

Дане положення відповідає тлумаченню загального безумовного режиму найбільшого сприяння, встановленого ст. 1 Генеральної угоди з тарифів та торгівлі, яке України сприйняла, як член СОТ. Але, як відомо, до загального визнання сучасної форми режиму найбільшого сприяння, цей режим зазнав низки трансформацій протягом всієї історії свого існування. Крім того, існують певні протиріччя і у визначенні приблизної дати виникнення відповідної юридичної конструкції. Щонайменше, в різних джерелах називають кінець XVII, початок та середину XIX століть.

Але існують свідчення, що прообраз режиму найбільшого сприяння виник ще у XI ст. У 1055 році, імператор Священної Римської Імперії Генріх III своїм указом надав місту Мантуа «всі митні привілеї, що надаються будь-якому іншому місту». Саме це стало першим з основних шести етапів становлення інституту найбільшого сприяння у регулюванні зовнішній торгівлі [3, 49]. Серед характерних ознак даної форми режиму найбільшого сприяння є її односторонній, невзаємний характер, коли пільги та переваги надавалися без отримання аналогічних переваг від інших держав. Такий вид режиму може встановлюватися як внутрішнім законом держави, так і включатися до міжнародно-правової угоди.

Слід зазначити, що односторонній режим найбільшого сприяння не зник з розвитком митних відносин. Так, на рівні автономних заходів, він трансформувався у преференції які надаються країнам, що розвиваються, які мають обидві ознаки подібного тлумачення даного режиму: односторонній характер та встановлення внутрішнім законодавством держави, що його надає. На міжнародному рівні останнім випадком встановлення одностороннього режиму найбільшого сприяння були Паризькі мирні угоди, підписані 10 лютого 1947 р., в яких Італія, Румунія, Угорщина, Болгарія та Фінляндія, поміж іншого, надавали на певний час без взаємності державам-переможницям

у II Світовій війні повний та безумовний режим найбільшого сприяння та національний режим. Це було однією з умов відновлення суверенітету цих держав та набуття ними членства в ООН.

Принцип взаємності у застосуванні режиму найбільшого сприяння починає широко застосовуватися у XVIII ст., що було пов'язано з поширенням між європейськими країнами угод про торгівлю та навігацію. В свою чергу таке зростання міждержавного співробітництва було обумовлено істотними змінами в економічній політиці, коли на зміну політиці меркантилізму, основною ідеєю якої було застосування жорстких протекціоністських засобів починають приходити ідеї вільної торгівлі та міжнародного розподілу праці, які популяризувалися в роботах видатних економістів XVIII ст. Адама Сміта та Девіда Хума.

Саме у XVIII ст. виникає і сам термін «режим найбільшого сприяння», який запроваджується у міжнародні угоди. Так, ст. III Угоди Про торгівлю та мореплавство між Великою Британією та Росією 1766 р., зокрема, передбачала, що «моряки, пасажири та судна, як Британські так і Російські (в тому числі, якщо серед їх екіпажів будуть знаходитися суб'єкти інших націй) будуть отримувати режим найбільшого сприяння» [4].

Характерною особливістю інституту режиму найбільшого сприяння цього періоду є застосування принципу взаємності на двосторонній основі, коли кожна держава надавала іншій набір пільг та поступок, еквівалентний тому що отримувала. Наприклад, вище згадана Угода 1766 р. у ст. IV містила положення, що з метою забезпечення рівності між російськими та британськими торгівцями, російські піддані повинні сплачувати при експорті товарів такі ж самі мита, які платять британські піддані при експорті аналогічних товарів з портів Росії.

Але, одночасно з цим, почали застосовувалися і елементи безумовного режиму найбільшого за якого пільга надана будь-якій третій стороні автоматично розповсюджувалася на всі країни, з якими було укладено угоди, що передбачають подібний режим. В тій же самій ст. IV Угоди 1766 р. встановлювалася свобода торгівлі, яка означала можливість ввезення всіх типів товарів, переміщення яких не заборонено, у всі провінції «де свобода торгівлі дозволена суб'єктам будь-якої іншої країни».

Ще однією особливістю режиму найбільшого сприяння того часу було те, що його отримували фізичні особи-громадяни, або судна під прапором певної країни. В той же час походження товарів (факт їх виробництва чи отримання в конкретній країні) мало другорядне значення.

Наступний, третій етап, характеризується домінуванням у міжнародних угодах так званого «умовного режиму найбільшого сприяння» та охоплює період з кінця XVIII ст. по 1860 рр. Виникнення подібного тлумачення режиму найбільшого сприяння було пов'язано із початком активної зовнішньополітичної діяльності Сполучених Штатів Америки, які на той час щойно проголосили незалежність. Згідно із тогочасним американським поглядом на проблему гарантування однакових пільг та привілеїв, як для держав, що надали аналогічні зустрічні поступки, так і для тих, що на надають жодної компенсації у відповідь порушувало принцип рівності привілеїв щодо доступу на ринки, який і повинен був бути гарантований через механізм найбільшого сприяння.

Однією з перших угод, що містила положення щодо умовного режиму найбільшого сприяння стала Угода про дружбу та торгівлю між США та Францією 1778 р. Згідно ст. 2 даної Угоди Франція та США домовлялися «не гарантувати жодного особливої пільги іншим країнам щодо торгівлі та мореплавства, яка не негайно не стане доступною іншій стороні, яка отримає таку ж саму пільгу вільно, якщо поступка була надана безкоштовно, або після надання аналогічної компенсації, якщо поступка була умовною» [5].

Таким чином, особливість подібного тлумачення полягала в тому, що будь-які нові митні пільги та преференції надані державою А державі Б будуть розповсюджуватися на всі інші держави, з якими державою А укладено угоду про режим найбільшого сприяння не автоматично, а лише за умови надання ними пільг еквівалентних тим, що надаються державі А державою Б. Тобто пільги надаються не автоматично (безумовно), а під певною умовою. Практично всі торговельні угоди США XIX ст. містили положення щодо умовного режиму найбільшого сприяння. Але в практиці європейських країн такий підхід застосовувався лише вельми обмежений проміжок часу.

Важливою датою у розвитку режиму найбільшого сприяння став 1860 р., коли відбулося підписання торговельної угоди між Францією та Великобританією, відомої як Угода Гобдена – Шевальє *(Gobden – Chevalier Treaty)*. Ця угода увібрала в себе основні ідеї політики вільної торгівлі, такі як рівність у доступу на ринки, свобода транзиту, сприяння розвитку торгівлі, тощо. Основним механізмом реалізації зазначених принципів визнається безумовний режим найбільшого сприяння, який стає центральним елементом міждержавного співробітництва в митній сфері. Саме ж юридична конструкція, запроваджена Франко-Британською угодою 1860 р. стає стандартною для двосторонніх міжнародних договорів.

Але період поширення принципів вільної торгівлі в тогочасній митній політиці виявився досить нетривалим. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. економіка більшості країн Європу зазнала суттєвої рецесії, пов'язаної з надвиробництвом та істотним зростанням конкуренції на ринку промислових товарів. Відповідно, більшість держав намагалися вирішити ці проблеми за рахунок протекціоністської політики. У 1879 р. Німеччина, а згодом і інші європейські країни фактично відмовилися від принципів вільної торгівлі, суттєво збільшивши ставки ввізних мит. І лише Велика Британія продовжувала формально застосовувати режим найбільшого сприяння у регулювання зовнішньої торгівлі. Так, наприклад, положення про безумовний режим найбільшого сприяння містилося в Угоді про торгівлю та мореплавство між Великою Британією та Японією 1894 р. Згідно ст. XV цієї угоди Договірні сторони погоджувалися з тим, що «у всьому що стосується торгівлі та мореплавства, будь який привілей, перевага або імунітет який Договірна сторона надала, або може надати в майбутньому уряду, суднам, суб'єктам або громадянам будь-якої іншої держави, буде поширено невідкладно та безумовно на уряд, судна, суб'єктів або громадян іншої Договірної Сторони, вони мають намір щоб торгівля та мореплавство кожної держави з іншою були побудовані у всіх відношеннях на основі найбільшого сприяння» [6].

Спроба повернення до принципів вільної торгівлі мала місце вже після І Світової Війни, і багато в чому була пов'язана із діяльністю Ліги Націй, яка орієнтувала країни-члени на поглиблення співробітництва в митній сфері та запровадження принципів чесності та взаємності у формування політики в галузі митного регулювання. В цьому аспекті слід відзначити Міжнародну конвенцію із спрощення митних формальностей 1923 р., ст. 2 якої прямо вказувала, що митні режими країн-учасниць повинні будуватися на принципі чесності [7].

Але, разом з тим, не дивлячись на проголошені принципи, п'ятий етап розвитку режиму найбільшого сприяння, який охоплює період з 1918 р. по 1929 р. і характеризується, насамперед, широким запровадженням диференціації обсягів поступок, що включалися у режим найбільшого сприяння. Ця диференціація здійснювалася як за кількістю та видами товарних позицій на які розповсюджувалися поступки, так і за фактичним обсягом поступок. Фактично в цей період лише лічені країни користувалися повним об'ємом поступок з боку своїх торговельних партнерів (так званим мінімальним митним тарифом). У більшості ж випадків надавалися лише окремі групи пільг, а всі інші були предметом переговорів та узгодження взаємних поступок.

Так, наприклад, такі країни, як Франція або Іспанія запровадили практику мінімального тарифу, який складали граничні можливі поступки згідно режиму найбільшого сприяння. Але кожною конкретною угодою всі товарні позиції розподілялися на три частини. В першій зазначався перелік видів товарів, як правило відносно невеликий, які обкладалися митом згідно мінімального тарифу. До другої групи включалися товари, які обкладалися конвенційним тарифом, тобто за ставками, які визначалися безпосередньо угодою і були вищими за ставки мінімального тарифу, але меншими за повні ставки мита. Нарешті, всі інші, не згадані в договорі товари, складали третю групу, яка обкладалися за повними ставками ввізного мита [9].

В країнах Британської співдружності система була дещо іншою, але тариф також складався з трьох видів ставок – преференційних, найнижчих, якими обкладалися товари з країн-членів співдружності, усередненого тарифу, ставки якого були вищими за преференційні, але нижчими за повні, для країн, що отримували режим найбільшого сприяння, та повні ставки мит для всіх інших країн.

Таким чином кожна країна отримувала фактично індивідуальний режим доступу на ринки, що робило подібну систему складною та дискримінаційною по суті, та фактично нівелювало саму ідею найбільшого сприяння.

Але, навіть така досить неоднозначна практика застосування режиму найбільшого сприяння була зруйнована хвилею світової економічної кризи. Велика Депресія, що вразила США та провідні європейські країни у 1929 р., призвела до нового повороту у розвитку режиму найбільшого сприяння, коли цей режим перетворився на формальність. Тарифний Акт США 1930 р., прийнятий в умовах жорсткої економічної кризи передбачав зростання ставок мит в середньому до 40 %, а по деяким позиціям навіть до 60 %. Крім того, застосовувалася значна кількість нетарифних обмежень. Така ж само протекціоністська політика проводилися і європейськими країнами, що разом із вже згаданою британською системою колоніальних преференцій фактично стало бар'єром для вільного розвитку міжнародної торгівлі.

На цьому тлі цілком логічним стала ідея ліквідації системи двосторонніх митних пільг та преференцій на користь встановлення справедливих та недискримінаційних умов доступу на ринки для всіх торговельних партнерів. Цей напрямок був одним з ключових на тарифних переговорах 1945 – 1947 рр., які відбувалися в рамках підготовки Хартії Міжнародної торговельної організації. Як відомо результатом цих переговорів стало підписання Генеральної угоди з тарифів і торгівлі 1947 р.

Одним з лейтмотивів цих переговорів стало зниження торговельних бар'єрів, при чому відповідними поступками вважалися як зменшення рівня ставок мит, так і скасування двосторонніх преференцій. Зокрема така позиція визначалася ст. 17 проекту Хартії МТО, встановлювалося, що майбутні члени організації повинні вступити в переговори спрямовані на зниження тарифів та інших зборів на імпорт та експорт та на ліквідацію преференцій на взаємовигідній основі.

Наступним логічним кроком стало встановлення норми щодо загального безумовного режиму найбільшого сприяння, закріпленої в ст. I ГАТТ-47 [10]. Ситуація, коли будь-яка пільга або преференція щодо імпорту або експорту надана будь-якій країні, автоматично розповсюджується на всі Договірні Сторони ГАТТ, фактично виконує заборонну функцію, роблячи неможливим створення індивідуальних преференцій. Це стало запорукою лібералізації торгівлі та створення сучасної багатосторонньої торгівельної системи, що спрямована на максимальну відкритість ринків країн та усунення дискримінації між товарами походженням з різних країн. Безумовно, передбачена низка виключень із загального режиму найбільшого сприяння, як то: митні союзи, зони вільної торгівлі, прикордонна торгівля тощо. Але в цілому конструкція безумовного режиму найбільшого сприяння, встановлена ГАТТ, набула на сьогоднішній день визнання більш ніж 150 країнами Світу та виступає загальним стандартом зовнішньоторговельного режиму.

Таким чином, як ми можемо побачити як тлумачення, так і функції режиму найбільшого сприяння зазнавали трансформації впродовж всієї історії його розвитку, пройшовши цілий ряд стадій. Це відбувалося в залежності від цілей та поглядів які покладалися в основу політики в сфері митного регулювання окремих держав. Так, на початку режим найбільшого сприяння мав на меті надання окремих переваг найважливішим торговельним партнерам, згодом його завдання трансформувалося у створення механізму щодо взаємного надання доступу на ринки, надалі цей режим перетворився у засіб диференціації в торгівлі з різними державами та набув дискримінаційного забарвлення, та, нарешті він став інструментом забезпечення рівного ставлення до торгівлі аналогічними товарами з різними країнами.

Бібліографічний список

1. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI // Офіційний вісник України. – 2012 р. – № 32. – ст. 1175.
2. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 березня 1991 р. № 959-XII // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 29. – Ст. 377.

3. Trebilcock Michael J. The Regulation of International Trade / Michael J. Trebilcock, Robert Howse. – 3-rd Ed. – New York, Routledge, 2005.
4. Treaty Of Commerce And Navigation Between Great-Britain And Russia. St. Petersburg, 1766 / A Collection of all Treaties of Peace, Alliance and Commerce between Great-Britain and other Powers from the Revolution in 1688, to the Present Time. Vol. II. From 1727 to 1771. – London: Printed for J. Almon, Oppsite Burlinton-house, in Piccadilly, MCCLXXII. – p. 318 – 327.
5. Treaty Of Amity And Commerce Between The United States And France (Paris, February 6, 1778) / Treaties and Other International Acts of the United States of America. Edited by Hunter Miller. Volume 2. Documents 1-40:1776-1818. – Washington: Government Printing Office, 1931.
6. Treaty of Commerce and Navigation between Great Britain and Japan. Signed at London, July 16, 1894 / Treaty Series: London. – 1894. – No. 23.
8. International Convention relating to the Simplification of Customs Formalities, and Protocol of Signature. Geneva, 3 November 1923 // Australian Treaty Series. – 1925. – No. 14.
9. Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики [Електронний ресурс] / И. М. Кулишер. – 4-е изд. – М. : Социум, 2002. – [Режим доступу] : http://www.sotsium.ru/books/28/31/kulisher_trade_ch12.html
10. Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1947 року / Україна і Світова організація торгівлі: Збірник офіційних документів. – К., 2002.

В статье рассматриваются основные этапы развития режима наибольшего благоприятствования, изменения его функций и задач в контексте трансформации государственной политики в сфере таможенного регулирования. Анализируется влияние данного режима на порядок доступа на внутренние рынки.

The present article provides the review of the main stages of the most favored nation clause development, changes of MFN functions and aims in the context of transformation of state policies in the field of customs regulation. The influence of MFN upon the market access is also analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 13.12.2012

УДК 341.255.5:504.42

Короткий Т. Р., НУ «ОЮА»

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

В статті розглядаються зміст та основні характеристики системно-структурного підходу до вивчення міжнародного права та його можливості в дослідженні міжнародно-правових явищ у галузі охорони морського середовища.

Загальновизнано, що міжнародне право є таким явищем, яке досить складне для пізнання. Цьому є як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних причин такого стану речей слід віднести відсутність явно вираженої системи, неповне кодифікування, участь в нормотворчості не завжди зв'язаних між собою суб'єктів, відсутність однакового правозастосування, єдиної судової системи. В суб'єктивній площині знаходяться в першу чергу такі чинники, як формування світогляду учених-міжнародників під впливом особливостей внутрішньодержавного права, а також зайва заідеологізованість.

До них також слід віднести й невисокий рівень розробленості методологічних принципів і підходів до пізнання міжнародно-правових явищ, особливо у вітчизняній науці міжнародного права. Результатом є однобічний, як правило, позитивістський підхід до міжнародного права, вивчення його в прикладному аспекті. Тому розробка методології пізнання як міжнародно-правової системи в цілому, так і її окремих компонентів і сфер (в нашому випадку – міжнародного права охорони морського середовища) представляється актуальною та важливою проблемою для сучасної вітчизняної науки міжнародного права. На цю проблему звертав увагу і О. О. Мережко, вказуючи, що розуміння метода, як регулятора міжнародних відносин, достатньо розроблено у вітчизняній літературі на відміну від метода, як засобу наукового пізнання міжнародно-правової дійсності [1].

Наукова розробка гносеологічної проблематики міжнародного права, на нашу думку, виступає також й критерієм об'єктивності наукового дослідження і забезпечує досягнення отримання істинного знання про міжнародно-правові явища.

У вітчизняній науці міжнародного права, на жаль, не приділялося належної уваги методології досліджень. У роботах по теорії між-

© Т. Р. Короткий, 2013

народного права Г. І. Тункіна [2], С. В. Черніченко [3], які стали класичними, власне питанням методології приділяється незначна увага. Безпосередньо питання методології наукових досліджень в області міжнародного права розглядалися Г. І. Тункіним [4], А. І. Дмитрієвим [5], О. О. Мережко [6] (в загальнотеоретичному аспекті), О. В. Задорожним (в прикладному [7]).

Більше того, як правило, у теорії міжнародного права недостатньо використовуються і розробки загальної теорії права, включаючи гносеологічний апарат сучасної юриспруденції. І це не дивно, адже, як писав професор Мартен Боос з університету в Утрехті, «фахівці з міжнародного права рідко є фахівцями в галузі теорії права, так само як і фахівці в галузі теорії права рідко є фахівцями з міжнародного права» [8]. Дану тезу підтверджує С. В. Черніченко, який вказує, що «особливу увагу слід звернути на зв'язок теорії міжнародного права із загальною теорією держави і права, який на практиці, на жаль, нерідко випадає з поля зору юристів-міжнародників» [9]. Причини цього як суб'єктивні, так і об'єктивні. Не вдаючись в їх аналіз, слід відмітити, що міжнародне право як наука традиційно відокремлено від класичного правознавства і праці з теорії та філософії міжнародного права не вміщуються в традиційні рамки теорії держави і права та філософії права. У ряді випадків це виправдано, оскільки механізм функціонування міжнародного права є досить специфічним, однак загальні категорії, закономірності та принципи не можуть розрізнятися і мати відмінний зміст у рамках теорії права і теорії міжнародного права. Необхідно говорити про Право як соціальний феномен, що складається з двох самостійних, але взаємозв'язаних правових систем – права внутрідержавного і права міжнародного [10]. А якщо так, то й теорія має бути єдиною – теорія права. На необхідність зв'язку теорії міжнародного права із загальною теорією держави і права акцентує увагу відомий учений-міжнародник С. В. Черніченко: «Вирішення низки питань, пов'язаних, наприклад, з характеристикою міжнародно-правового примусу, відповідальності, незастосування сили, повинно ґрунтуватися на загальнотеоретичній базі. Найбільш важливе значення така база має для розробки міжнародно-правової аргументації» [11].

Метою даної статті є розгляд основних рис одного з найбільш розповсюджених у міжнародно-правовій науці методологічного підходу – системно-структурного, під кутом зору оцінки можливостей його застосування у дослідження міжнародно-правових процесів та явищ у галузі охорони морського середовища.

На важливість системно-структурного підходу у дослідженні міжнародно-правових явищ звертає увагу професор С. В. Черніченко:

«У вітчизняній міжнародно-правовій доктрині системний підхід набуває все більшого поширення» [12]. По-перше, це обумовлено, з одного боку, тим, що міжнародне право є частиною міжнародних відносин, цілісність якої дозволяє розглядати сучасні міжнародні відносини як певну систему, виокремлюючи з неї ту чи іншу підсистему [13]. По-друге, спільним атрибутом, що властивий як правовій системі, так і системі права, є системність. Як зазначає Н. А. Ушаков, «залишається, однак, виявити ті конкретні відношення і зв'язки між міжнародно-правовими нормами, які об'єднують їх у цілісну, відносно автономну правову систему. На жаль, питання про системоутворюючі відношення і зв'язки між нормами міжнародного права у вітчизняній теорії міжнародного права практично не розроблено» [14]. Ми не можемо не погодитися з ученим у питанні значимості аналізу цих явищ з точки зору теорії систем для розуміння сутності й функціонування міжнародної правової системи і системи міжнародного права, однак хотілося б зробити невелике уточнення до наведеної цитати. Скоріше має йтися не про «автономну правову систему», а про «автономну систему права», оскільки саме останнє утворення носить виключно нормативну природу.

По-третє, міжнародне право є складною, автономною і багатокомпонентною системою. Горизонтальні та вертикальні зв'язки між компонентами цієї системи передбачають використання системно-структурного аналізу, відокремлюючи самостійні інститути, аналізуючи їх, встановлюючи особливості їх структури та змісту. Таким компонентом на наш погляд, може бути міжнародно-правовий механізм охорони морського середовища. Прикладом використання системного підходу у міжнародному морському праві є праці Є. Передерієва [15].

По-четверте, важливе значення має розгляд міжнародно-правової системи в динаміці, в процесі розвитку і реалізації. Як зазначає професор С. В. Черніченко, на міжнародне право «слід дивитися як на функціонуючу систему, насамперед систему норм в процесі їхнього застосування» [16].

Виявлення особливостей, сутності міжнародного права як системи права є умовою для подальшого поглибленого вивчення суті міжнародного права, його упорядження і внутрішньої організації його елементів і компонентів. З'ясування характеристик міжнародного права як правової системи – це визначення його соціального характеру, його ролі, можливостей у сучасному міжнародному співробітництві. Як справедливо відзначає Т. Н. Нешатаєва, «широке розуміння правової системи, що не зводить її до юридичних норм, цілком виправдано

внаслідок того, що воно дозволяє уникнути вузького, нормативістського підходу при дослідженні правових явищ, побачити зв'язок права із соціальними структурами суспільства, зрозуміти механізм їх взаємодії та взаємовпливу» [17].

Без знання компонентів правової системи міжнародного права неможливо якісне підвищення ефективності його функціонування, зміна взаємодії із спорідненими компонентами міжнародної системи. Значення вивчення міжнародної правової системи полягає в тому, що вона, на відміну від інших правових понять і явищ, спрямована за межі безпосередньо міжнародного права. Такий погляд обумовлює вивчення її в «низці» та взаємодії із «зовнішнім» середовищем (тобто з факторами, що визначають її розвиток і функціонування [18], такими як міжнародні відносини, міжнародна мораль, міжнародна правосвідомість). Важливою проблемою є чітке визначення змісту понять «правова система» та «система права» щодо міжнародного права, їх структури, порядку взаємодії між окремими компонентами і, нарешті, відмінності національно-правових систем від міжнародної правової системи [19], та взаємодія між ними. Професор А. М. Васильєв зазначає, що «правова система» не відміняє інші юридичні терміни, не є їх синонімом, а «несе самостійне наукове навантаження, позначаючи поняття, синтезуючі на новому рівні наші погляди про всі правові структури життя» [20]. Правова система визначається як наукова категорія, що дає багатомірне відбиття правової дійсності конкретної держави на її ідеологічному, нормативному, інституціональному і соціологічному рівнях [21].

Співвідносячи поняття «правова система» і «система права», продуктивніше враховувати, що це різні поняття, перше з яких відбиває багатокомпонентність права як соціального явища, його цілісний характер, наявність у його структурі різноманітних компонентів, що забезпечують його функціонування. Система права характеризує нормативну структуру права, системні зв'язки між його нормами, визначення побудови, субординацію і зв'язки між ними, об'єднання їх у комплекси. У зв'язку з викладеним ми не згодні з думкою С. Г. Восканова про те, що «правова система» більш цілісне утворення порівняно з поняттям «система права» [22]. Цілісність, як якість, іманентно притаманна і системі права, і правовій системі. Рівень організації їх дійсно різний, і, без сумніву, система права входить як самостійний компонент у деякі, на нашу думку тільки в диференційовані, правові системи. Щодо міжнародного права допустимо застосування понять «правова система» і «система права», однак зовсім у різному значенні. Тобто міжнародне право є і правовою системою, і системою права одночасно.

І правова система, і система права є системами. Але при цьому вони складаються з різноманітних елементів. Як і будь-яким іншим системам, юридичним системам притаманні єдині властивості. За визначенням В. М. Садовського: «Між елементами великої кількості, що утворює систему, встановлюються певні відношення і зв'язки. Завдяки їм набір елементів обертається на ціле, де кожний елемент стає врешті решт зв'язаним зі всіма елементами і його властивості не можуть бути зрозумілими без урахування цього зв'язку. У свою чергу, властивості системи стають не просто сумою властивостей окремих елементів, що її складають, а визначаються наявністю і специфікою зв'язку і відношень між елементами, тобто конституюються як інтегральні властивості системи як цілого. Наявність зв'язків і відношень між елементами системи і породжені ними інтегративні, цілісні властивості системи забезпечують відносно самостійне, відокремлене існування, функціонування (а в деяких випадках і розвиток) системи» [23].

У системі права діють зв'язки чотирьох рівнів: 1) між елементами норми права; 2) між нормами, об'єднаними в правові інститути; 3) між інститутами відповідної галузі права; 4) між окремими галузями права [24].

Стосовно системи міжнародного права це зазначає професор Н. А. Ушаков, який виділяє такі основні умови системності міжнародно-правових норм: а) наявність норм загального міжнародного права, які регулюють взаємовідносини між всіма його суб'єктами і яким у своїй основі повинні відповідати норми локальні й індивідуальні; б) наявність у числі норм загального міжнародного права його основних принципів, що мають характер jus cogens, тобто загальнообов'язкового права; їм повинні відповідати як решта норм загального міжнародного права, так і локальні й індивідуальні; в) наявність у міжнародному (а також у внутрідержавному) праві безпосередньо в ньому закріплених правил, частіше ж правил-постулатів, що припускаються, які стосуються взаємовідношень і взаємозв'язку між нормами: вимоги несуперечності міжнародно-правових норм імперативним нормам загального міжнародного права, зокрема основним принципам міжнародного права; правила про умови дійсності норм, тобто про умови набрання ними чинності; про неретроспективність норм, за винятком спеціальної угоди про надання їм зворотної сили; про зміну чинної норми або її скасування наступною нормою аналогічного змісту; про переважну силу спеціальної норми щодо норми загальної, тобто такої, що встановлює загальне правило [25].

Фактично йдеться про взаємозв'язки між елементами в рамках системи міжнародного права. У правовій системі взаємодіють зовсім інші компоненти, і характер зв'язків між ними інший.

Особливо актуальним є використання системного підходу в умовах формування глобального права, що припускає взаємодію компонентів різних видів правових систем як єдиного цілого, як єдиної глобальної правової системи. На нашу думку, однією із сфер правового регулювання, в рамках яких найбільш яскраво проявляються характеристики глобального права, є морське право в частині забезпечення безпеки мореплавства і охорони морського середовища.

На думку професора Г. І. Муромцева, правова система включає в себе такі різнорідні елементи: 1) доктринально-філософський, або ідеологічний (праворозуміння, поняття і категорії права і т. д.); 2) нормативний, тобто сукупність чинних у суспільстві правових норм; 3) інституційний, тобто юридичні установи – правотворчі та правозастосовні; та 4) соціологічний, тобто правовідносини, застосування права, юридична практика [26]. При взаємодії правової системи із «зовнішнім середовищем» одні її елементи виконують динамічну функцію, інші – статичну функцію. Перші з них включають правотворчість, застосування права, правовідносини і т. д., другі – доктрину, інститути і норми права, структуровані як по «горизонталі» (система права), так і по «вертикалі» (система джерел права) [27]. А. М. Талалаєв виділяє три правових явищі, що визначають правову систему: об'єктивне право як сукупність юридичних норм, юридична практика і правова ідеологія [28].

Л. Фридмен у правовій системі виділяє такі компоненти: державні інститути (органи), чинні правила і норми, зразки поведінки, що включають поряд із законом велику кількість конкретних рішень і дій, нарешті, правова культура як ставлення людей до права, їхні переконання, цінності, ідеали й очікування [29].

Ми не бачимо підстав не використовувати вказані підходи до вивчення елементів міжнародно-правової системи, до проведення відмінностей між міжнародно-правовою системою і системою міжнародного права. У такому разі елементами міжнародного права як системи права є міжнародно-правові норми, правові інститути, комплекси інститутів, підгалузі, галузі міжнародного права, що перебувають у певній взаємодії один з одним. До компонентів міжнародно-правової системи слід віднести: нормативний (система права); ідеологічний (міжнародно-правові доктрини, міжнародна правосвідомість, міжнародно-правова культура); інституційний (насамперед, міжнародні організації та конференції); імплементаційний (міжнародна законність, способи реалізації норм міжнародного права, міжнародні правовідносини).

Аналогічний підхід можна використати при аналізі галузей чи підгалузей міжнародного права, у свою чергу, маючими системний характер. Тому, відокремлюючи як підсистему міжнародно-правової

системи міжнародно-правовий механізм охорони морського середовища, ми відокремлюємо його компоненти – нормативний, ідеологічний, інституційний; імплементаційний. Водночас, у системі міжнародного права доцільно відокремити самостійний елемент – на нашу думку у ранзі підгалузі, і дослідити його внутрішню структуру (принципи, норми, інститути) і зв'язки з іншими елементами системи міжнародного права.

Важливим є розгляд міжнародно-правового механізму охорони морського середовища як окремої системи, що включає, з одного боку, окремі компоненти, пов'язані між собою горизонтальними, внутрішньосистемними зв'язками і відносинами в рамках цієї системи [30], і в той же час є частинами відповідних компонентів міжнародно-правової системи, між якими утворюються вертикальні зв'язки. Такий підхід дозволяє досліджувати на конкретно-галузевому рівні, «мікрорівні» функціонування та взаємозв'язок традиційних компонентів міжнародно-правової системи в рамках окремого комплексного інституту, не обмежуючись виключно одним компонентом (як правило нормативним). Даний підхід ми використовуємо, виокремлюючи в рамках міжнародно-правового механізму охорони морського середовища чотири компоненти – нормативний, інституційний, імплементаційний та ідеологічний. На нашу думку, тільки такий підхід дозволяє оцінити ефективність і комплексність міжнародно-правової охорони морського середовища і виявити найбільш слабкі ланки правового регулювання, що обмежують можливість підвищення її ефективності. Таким компонентом, на наш погляд, найчастіше являється міжнародна правосвідомість, дослідження якої стосовно до конкретних сфер міжнародно-правового регулювання практично не проводяться.

Спираючись за аналогією на постулат структурного реалізму К. Уолтца про розгляд міжнародних відносин з точки зору цілісності міжнародної системи, складовою якої є держави, ми вважаємо за необхідне висунути тезу про цілісність міжнародно-правової системи з її багатокомпонентною структурою, яка складається з підсистем (що відповідають галузевому розшаруванню міжнародного права), що включають властиві усій міжнародно-правовій системі компоненти, між якими виникають горизонтальні та вертикальні взаємодії, які мають, однак, іншу природу та характер, ніж аналогічні процеси у внутрішньодержавній правовій системі.

У зв'язку з необхідністю дослідження різних компонентів міжнародно-правового механізму охорони морського середовища виникає необхідність використання в межах системно-структурного підходу різних методів – порівняльно-правового, догматичного при

дослідженні нормативного компонента; соціологічного відносно ідеологічної компоненти. Розгляд особливостей їх використання представляє предмет для подальших досліджень.

Бібліографічний список

1. Мережко А. А. Введение в философию международного права: Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2002. – С. 15.
2. Тункин Г. И. Теория международного права / Г. И. Тункин; под общ. ред. проф. Л. Н. Шестакова. – М. : Издательство «Зерцало», 2000. – 416 с.
3. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – 336 с.; Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. – 531 с.
4. Тункин Г. И. Системный подход в науке международного права / Г. И. Тункин// Демократия и право развитого человеческого общества. – М., 1975; Тункин Г. И. Позитивизм в буржуазной науке международного права / Г. И. Тункин // Советское государство и право. – 1984. – № 2. (в соавторстве); Тункин Г. И. О необходимости науки о межгосударственной системе / Г. И. Тункин // Вопросы философии. – 1987. – № 1.
5. Дмитрієв А. І. Методологія періодизації історії міжнародного права / А. І. Дмитрієв // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 195-201.
6. Мережко А. А. Введение в философию международного права: Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2002. – 192 с.; Мережко А. А. Диалектика права / А. А. Мережко // Проблеми філософії права : Міжнародний часопис. – 2004. – Т. 2. – С. 177-180; Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права / А. А. Мережко // Проблеми філософії права : Міжнародний часопис. – 2003. – Т. 1. – С. 159-162; Мережко А. А. Проблема свободы воли в философии права (анализ концепций детерминизма в контексте поиска смысла права) / А. А. Мережко // Проблеми філософії права : Міжнародний часопис. – 2008-2009. – Т. 6-7. – С. 60-62.
7. Задорожный А. В. Международно-правовые проблемы украино-российских отношений. Попытка научного анализа 20-летнего опыта. Научный доклад / А. В. Задорожный. – К., 2011. – С. 4-12.
8. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручн. / М. Ю. Черкес. – 5-е вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2006. – С. 23.
9. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9.

10. Ушаков Н. А. Международное право : учебн. / Н. А. Ушаков. – М. : Юристъ, 2000. – С. 9-10.
11. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9-10.
12. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – М. : Издательство «НИМП», 1999 – С. 9.
13. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9.
14. Ушаков Н. А. Международное право : учебн. / Н. А. Ушаков. – М. : Юристъ, 2000. – С. 30.
15. Передерієв Є. Система права як фундаментальна категорія структурних понятійних рядів міжнародних морських правовідносин / Є. Передерієв // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3. – С. 13-15; Передерієв, Є. Вплив глобальної юридичної системи на міжнародні морські правовідносини / Є. Передерієв // Право України. – 2007. – № 3. – С. 143 – 146.
16. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 11.
17. Нешатаева Т. Н. К вопросу о правовых системах, регулирующих международные отношения / Т. Н. Нешатаева // Рос. ежегод. междунар. права. 1993-94. – С. 49.
18. Проблемы общей теории международного права и государства : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 281.
19. Короткий Т. Р. Співвідношення понять «правова система» та «система права» щодо міжнародного права / Т. Р. Короткий // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2007. – Вип. 36. – С. 479-487.
20. Васильев А. М. О системах советского и международного права / А. М. Васильев // Сов. гос. и право. – 1985. – № 1. – С. 23.
21. Проблемы общей теории международного права и государства : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 282.
22. Восканов С. Г. Процесс и способы согласования норм внутригосударственного права с нормами международного права [Електронний ресурс] / С. Г. Восканов. – Режим доступу : http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0403/4.html
23. Садовский В. М. Основания общей теории систем / В. М. Садовский. – М., 1974. – С. 83-84.

24. Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др. ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – С. 180.
25. Ушаков Н. А. Международное право : учебн. / Н. А. Ушаков. – М. : Юристъ, 2000. – С. 31.
26. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 281.
27. Проблемы общей теории международного права и государства : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – С. 281.
28. Талалаев А. Н. Соотношение международного и внутригосударственного права и Конституция РФ / А. Н. Талалаев // Моск. журн. междунар. права. – 1994. – № 4 – С. 4.
29. Тихомиров Ю. А. Право: национальное, международное, сравнительное / Ю. А. Тихомиров // Гос. и право. – 1999. – № 8. – С. 7.
30. Короткий Т. Р. Міжнародне право охорони морського середовища як підгалузь міжнародного права навколишнього середовища / Т. Р. Короткий // Держава і право: зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 54. – С. 534-542.

В статье рассматриваются содержание и основные характеристики системно-структурного подхода к изучению международного права и его возможности в исследовании международно-правовых явлений в сфере охраны морской среды.

In the article maintenance and basic descriptions of the system-structural approach to study of international law and its possibility in research of the international legal phenomena in the field of protection of marine environment are examined.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2012

УДК 341.228/229

Каткова Т. Г., ХЕПУ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИДІЛЕННЯ ПРАВА ЗАГАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЮДСТВА В ОКРЕМУ ГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Стаття присвячена розгляду теоретичних основ виділення права загальної спадщини людства в окрему галузь міжнародного права. Автор характеризує етапи становлення і розвитку права загальної спадщини людства, а також аналізує структурні елементи, необхідні для виділення цього права в окрему галузь.

© Т. Г. Каткова, 2013

В 60-ті роки XX століття була запропонована концепція загальної спадщини людства, базисною ідеєю якої є раціональне використання об'єктів, що являють собою цінність певного характеру для всього людства, та мають бути збережені для майбутніх поколінь. З того часу концепція загальної спадщини людства не переставала обговорюватися світовою спільнотою.

У доктрині міжнародного права зустрічається доволі широкий спектр поглядів на сутність концепції загальної спадщини людства. Передусім це пояснюється тим, що в міжнародно-правових нормах відсутня дефініція загальної спадщини людства як правової категорії. Поняття загальної спадщини людства визначається дослідниками та практиками через перерахування об'єктів, які мають велике значення для розвитку й збереження людського роду й тому можуть бути невід'ємною спадщиною, що є загальною для всього людства.

У наукових працях концепція загальної спадщини людства була сформульована в якості принципу міжнародного права (Р. Вольфрум, Б. М. Клименко, Г. В. Хорік). Деякі вчені вважають загальну спадщину людства інститутом міжнародного права (Л. Д. Тимченко). Професор І. І. Лукашук пропонує сукупність принципів і норм, що визначають основи правового режиму міжнародних просторів і ресурсів, які знаходяться в розпорядженні міжнародного співтовариства, у цілому визначати як право загальної спадщини людства, при цьому, зауважуючи, що це не є галузь міжнародного права, а скоріше загальна частина низки сучасних галузей міжнародного права [1, с. 132].

Але сучасні глобальні проблеми (перенаселення планети, раціональне використання природних ресурсів, подолання екологічної кризи, у тому числі попередження «парникового ефекту»), які постали перед людством, потребують перегляду позицій держав стосовно володіння, використання та розпорядження ресурсами життєвого значення для нинішніх та майбутніх поколінь. Визначення загальної спадщини людства як принципу давно потребує перегляду. На сьогодні є всі теоретичні та практичні підстави виділення права загальної спадщини людства в окрему галузь міжнародного права, яка характеризується власним предметом і структурними елементами: принципами, інститутами, конвенційними нормами й нормами звичаєвого права.

Мета даної статті полягає у виокремленні структурних елементів права загальної спадщини людства, які необхідні для виділення цього права в окрему галузь міжнародного права.

Вагомий внесок у розробку проблематики загальної спадщини людства внесли сучасні вчені-правознавці, фахівці з міжнародного права: І. І. Лукашук, П. Маланчук, Ж. Тускоз, Г. Х. Шахназаров та ін.

Особливо слід відмітити праці: Б. М. Клименка, який досліджував міжнародно-правові питання загальної спадщини людства (1989 р.); О. А. Радзівілла, який присвятив своє дослідження проблемам та перспективам концепції спільної спадщини людства в сучасному міжнародному праві (2000 р.). У сучасній теорії міжнародного права проблеми охорони окремих об'єктів загальної спадщини людства досліджувати: Г. А. Анцелевич, Г. М. Даниленко, С. В. Виноградов, О. І. Мельничук та ін. Вивчення концептуальних засад принципу загальної спадщини людства здійснювали й зарубіжні науковці, серед яких: К. Баслар, Р. Бідлер, Б. Бренан, Р. Вольфрум, А. Кісс, Г. Хорік та ін. Водночас необхідно зазначити, що правознавці зосереджувались або на характеристиці загальної спадщини людства як принципу міжнародного права, або досліджували лише окремі об'єкти загальної спадщини людства.

Важливими чинниками, що зумовлюють звернення до розгляду виділення права загальної спадщини людства як окремої галузі міжнародного права є необхідність: визначення поняття загальної спадщини людства; дослідження принципів використання загальної спадщини; класифікації міжнародних норм, які визначають статус об'єктів; характеристики правових інститутів, які вже склалися в цій сфері; а також дослідження практичної діяльності міжнародних організацій та установ по збереженню об'єктів загальної спадщини людства. Усе сказане й зумовлює актуальність комплексного підходу до вивчення засад виділення права загальної спадщини людства крізь призму положень, розроблених теорією права й теорією міжнародного права.

Кастельонська декларація про нові перспективи загальної спадщини людства 1999 р. визначає, що на сьогоднішній день були запропоновані й частково визнані як такі, що є частиною загальної спадщини людства, наступні об'єкти: морське дно за межами національної юрисдикції; біологічні ресурси відкритого моря; Антарктика; космічний простір, Місяць та інші небесні тіла; діапазон радіохвиль та найбільш зручні орбіти; компоненти навколишнього середовища, від яких залежить життя всіх людей (повітря, вода, ґрунт, фауна, флора); біологічне розмаїття; глобальний клімат; продовольчі ресурси, необхідні для виживання; права людини і основні свободи; геном людини; культурна і природна спадщина; витвори інтелектуальної праці, що мають загальне значення, які є суспільним надбанням [2].

Ідея охорони загальної спадщини людства була вперше згадана в преамбулі Конвенції про захист культурних цінностей під час збройних конфліктів 1954 р. та спеціально проголошена як зобов'язання відповідно до міжнародного права в Договорі про принципи діяльності

держав із дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р. Відповідно до ст. 1 цього Договору використання космічного простору відбувається на благо та в інтересах усіх країн, незалежно від ступеня їх економічного або наукового розвитку, і є надбанням усього людства. Стаття 2 зазначає, що космічний простір, включаючи небесні тіла, не підлягає національному привласненню. Ідея загальної спадщини людства також знайшла своє відображення й в інших угодах про космос. Так, в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. зазначено, що суверенітет будь-якої держави не може бути розповсюджений на Місяць та його природні ресурси.

Важливе значення в напряму нормативної регламентації захисту загальної спадщини людства має Конвенція ООН із морського права 1982 р. Так, Конвенцією визначено, що Район морського дна та його ресурси є спільною спадщиною людства (ст. 136). Жодна держава не може претендувати на суверенітет або суверенні права відносно будь-якої частини Району або його ресурсів (ст. 137). Крім того, Конвенція визначає, що відкрите море відкрито для всіх держав, як прибережних, так і тих, що не мають виходу до моря (ст. 87, 125), резервується для мирних цілей (ст. 88), жодна держава не може претендувати на підкорення будь-якої частини відкритого моря своєму суверенітету (ст. 89).

Антарктика не була оголошена як об'єкт загальної спадщини людства, але міжнародною спільнотою почала розглядатися як така. Засадами для цього стали положення Договору про Антарктику 1959 р. щодо використання Антарктики виключно в мирних цілях в інтересах усього людства, проголошення свободи наукових досліджень, «замороження» територіальних претензій держав тощо. Слід відмітити, що сфера дії Договору 1959 р. включає не тільки материк, але й усі шельфові льодовики, а також дільниці відкритого моря. Особливе місце в системі збереження Антарктики займає Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р., відповідно до положень якої усі види живих організмів можуть бути об'єктом промислу за умови збереження чисельності будь-якої популяції не нижче рівня, що забезпечує її стале положення. Для спостерігання створена Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики. Також, ідея охорони загальної спадщини людства у якості доповнення до Договору про Антарктику знайшла своє відображення у Мадридському протоколі про охорону навколишнього середовища 1991 р., де сторони проголошують Антарктику «природним заповідником, призначеним для миру і науки» та вживатимуть заходи

заборони будь-якої діяльності, пов'язаної із мінеральними ресурсами, за винятком наукових досліджень.

Ідея охорони загальної спадщини людства також згадується й у багатьох угодах екологічного права, дотримання яких не є обов'язковим (так зване «м'яке право»). Так, у преамбулі до Рамсарської конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародну важливість, особливо як місце проживання водоплаваючих птахів 1971 р. водні птахи розглядаються як міжнародний природний ресурс. У Стокгольмській декларації про навколишнє середовище 1972 р. згадується про спадщину у вигляді дикої фауни і її місцезнаходження. Конвенція про збереження таких, що мігрують, видів диких тварин 1979 р. визначає природною спадщиною дику флору й фауну.

Особливе місце в системі збереження загальної спадщини людства посідає Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природньої спадщини 1972 р., в преамбулі якої визначено, що деякі значні цінності культурної і природної спадщини вимагають їх збереження як частини світової спадщини всього людства. Конвенція 1972 р., повністю поважаючи суверенітет держав, на території яких перебуває культурна та природна спадщина, створила систему міжнародного співробітництва й допомоги державам – учасницям Конвенції в напряму збереження й виявлення цієї спадщини. На сьогодні в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, який створений на основі ст. 11 Конвенції 1972 р., перебувають 962 об'єктів, з них 745 культурних об'єктів, 188 природних, 29 змішаних. Держави – учасниці Конвенції повідомляють у доповідях, які вони подають Генеральній конференції ЮНЕСКО, про законодавчі положення й організаційні заходи в сфері збереження культурної та природної спадщини (ст. 29).

До загальної спадщини людства віднесені її кліматичні умови. У резолюції 43/54 Генеральної Асамблеї від 6 грудня 1988 р. про «Охорону глобального клімату в інтересах теперішнього та майбутніх поколінь людства» визнається, що зміна клімату є спільною проблемою всього людства, оскільки «клімат є необхідною умовою, що забезпечує існування на Землі».

Зауважимо, що ідея спільної спадщини людства знайшла своє чітке відображення у двох важливих директивах ЄС щодо збереження природи, а саме – у преамбулі Директиви ЄС про птахів 1979 р., яка визначає мігруючих птахів як «спільну спадщину», а їх захист «спільною турботою»; у Директиві ЄС про місця існування 1992 р., в якій місця існування, що знаходяться під загрозою, визнаються такими, що належать до «природної спадщини Європейського співтовариства» [5, с. 30].

Серед інших до об'єктів загальної спадщини людства був віднесений і геном людини. Так, у ст. 1 Загальної декларації про геном людини і права людини 1997 р. зазначено: «геном людини лежить в основі визначальної спільності всіх представників людського роду, а також визнання їхньої невід'ємної гідності й розмаїття. Геном людини знаменує собою спадщину людства». Стаття 4 Декларації наголошує на тому, що геном у його природному стані не повинен слугувати джерелом отримання прибутку.

У сфері становлення права загальної спадщини людства важливим міжнародним актом є Декларація про відповідальність теперішніх поколінь перед майбутніми 1997 р. Зазначена Декларація є потенційною частиною міжнародного звичаєвого права, вона містить умови, пов'язані із загальною спадщиною людства. Відповідно до положень Декларації теперішні покоління мають: піклуватися про розумне використання природних ресурсів та забезпечувати захист життя від небезпеки шкідливих змін екосистем (ст. 4); прагнути сталого розвитку та зберігати умови життя, зокрема, якість та цілісність навколишнього середовища, зберігати природні ресурси, необхідні для підтримання життя людини й для її розвитку (ст. 5); захищати геном людини й зберігати біологічне розмаїття (ст. 6); піклуватися про збереження культурного розмаїття людства, виявляти, охороняти та захищати матеріальну та нематеріальну культурну спадщину (ст. 7); користуватися загальною спадщиною відповідно до міжнародного права за умови, що це не завдає їй непоправної шкоди (ст. 8).

Не можна не відзначити серед міжнародно-правових актів, спрямованих на збереження загальної спадщини людства, і прийняття в 2003р. Конвенції про охорону нематеріальної спадщини людства, яка започаткувала широкомасштабну кампанію ЮНЕСКО зі збереження усних традицій та форм вираження, охоплюючи мову в якості носія нематеріальної культурної спадщини; виконавчих мистецтв; обрядів та свят; знань та звичаїв, пов'язаних із природою та всесвітом; традиційних ремесел.

Як бачимо, норми, які визначають статус об'єктів загальної спадщини людства, розгалужені по різним галузям міжнародного права – космічного, морського, гуманітарного, екологічного, зачіпають питання суверенітету державних територій. Але весь цей значний масив норм об'єднується спільною темою – загальною спадщиною людства.

В якості підтвердження можливості виділення в міжнародному праві нової галузі право загальної спадщини людства розглянемо її характеристики з позицій теорії держави та права. Так, галузь права – це відносно самостійна сукупність юридичних норм, яка регулює якісно

однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання [3, с. 266]. Більшість дослідників вважають, що галузі права слід виділяти на основі предмета й метода правового регулювання в якості підстави. Предмет правового регулювання міжнародного права виокремлюється багатьма вченими, у той же час як метод індивідуалізується досить рідко. Це пояснюється тим, що застосовані в міжнародному праві методи характерні для всіх його галузей та інститутів, відмінність яких один від одного має виражатися в інших характеристиках. У літературі при аналізі окремих галузей міжнародного права акцент робиться на спеціальних принципах та джерелах даного нормативного блоку, а також специфіки предмету правового регулювання. Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, які врегульовані правовими нормами. Предмет правового регулювання вказує, на яку групу суспільних відносин направлений вплив норм права [3, с. 261].

Застосовано до аналізованої сфери предметом правового регулювання можна назвати *співробітництво держав у збереженні й захисті природних і культурних ресурсів, що мають поширення як в просторах із міжнародним режимом, так і в межах державної території, які глобально впливають на виживання й добробут теперішніх і майбутніх поколінь.*

Необхідною складовою будь-якої галузі права є не тільки норми, але й принципи права. Здобутком Кастельонської Декларації 1999 р. є також і те, що вона визначила принципи правового режиму охорони об'єктів загальної спадщини людства. А саме: 1) принцип належності загальної спадщини людства всьому людству та неможливості обертання його у власність окремої особи; 2) принцип використання загальної спадщини людства виключно в мирних цілях відповідно до Статуту ООН; 3) принцип охорони та контролю за використанням загальної спадщини людства виключно в інтересах усіх людей, усіх народів та всіх держав без дискримінації; 4) принцип раціонального використання загальної спадщини людства з метою його оновлення та збереження, зокрема, в інтересах майбутніх поколінь; 5) принцип справедливого розподілення благ, що отримані з використання загальної спадщини людства, на користь всіх держав, всіх людей та всіх народів [2]. Крім окреслених принципів на думку автора статті слід також додати принцип заборони шкідливого використання територій, на яких розташовані природні об'єкти загальної спадщини людства.

Найбільшою проблемою реалізації визначених принципів є те, що вони є противагою принципу суверенності. Держави можуть як зберігати свої природні ресурси, так і експлуатувати чи знищувати, або допускати їхнє знищення. Нації, що розвиваються, найчастіше бачать ідею

загальної спадщини людства як засіб захисту обмежених природних ресурсів від експлуатації розвинутими країнами та корпораціями [4, с. 21]. І якщо домовленості досягнуто щодо використання спільних природних ресурсів таких, як відкрите море, то питання використання природних ресурсів суверенних держав, таких, наприклад, як тропічні ліси, потребує свого скорішого вирішення через переосмислення (можливо подальшого обмеження) принципу суверенності.

Слід зазначити, що деякі принципи, зокрема, принцип збереження природних ресурсів вільного та спільного доступу, іноді знаходять своє відображення в міжнародній судовій практиці. Так, у справі про юрисдикцію щодо вилову риби в Ісландії 1974 р. Міжнародний суд ООН постановив, що Англія, Німеччина та Ісландія зобов'язані слідкувати за станом рибних ресурсів у спірних водах, що пролягають між 12-50 мильними межами, і у світлі наявної інформації сумісно розглядати питання про заходи, які необхідно буде приймати в інтересах збереження, розвитку й справедливого використання цих ресурсів [7].

Рішення міжнародних судових установ хоча й носять «обмежений» і «додатковий» характер, є важливими, їхнє політичне значення і юридичний вплив важко переоцінити в сфері захисту навколишнього середовища й загальної спадщини людства. Нерідко звернення до Міжнародного суду приводить до вирішення конфліктних ситуацій та покращення якості навколишнього середовища в певному місці на певний час. Так, у 1973 р. Австралія й Нова Зеландія окремо порушили справи проти Франції в зв'язку з її пропозицією продовжити ядерні випробування в атмосфері в південній частині Тихого Океану. Франція не визнала юрисдикцію Суду та не брала участі в розгляді справи. Але після того як Суд вказав тимчасові заходи, Франція заявила про свій намір не проводити більше ядерних випробувань в атмосфері після завершення серій випробувань у 1974 р. [8, с. 101].

Розглядаючи теоретичні засади виділення права загальної спадщини людства слід підтримати точку зору С. В. Поленіної, яка зазначає, що якщо нова галузь утворюється шляхом відокремлення від однієї або декількох існуючих галузей права певної сукупності норм, що набули якісно нових властивостей. Такою проміжною (перехідною) формою, у вигляді загального правила, слід рахувати появу комплексного міжгалузевого «пограничного» правового інституту. Для перетворення цього інституту на нову галузь права окрім усього іншого необхідно, щоб такий інститут настільки розрісся вшир і углиб, що б утворив по суті певний комплекс взаємозв'язаних суміжних інститутів, які володіють однорідними властивостями [6].

Відповідно до теми, яка розглядається, слід відзначити, що загальна спадщина людства вже не може бути інститутом міжнародного морського, міжнародного космічного права або міжнародного права навколишнього середовища. Можна стверджувати, що право загальної спадщини людства розростається та поступово формує власні правові інститути. Так, зокрема, можна виділити такі: інститут Всесвітньої культурної спадщини; інститут Всесвітньої природної спадщини; інститут нематеріальної спадщини людства; інститут генетичних ресурсів; інститут збереження спадщини in situ; інститут використання біоресурсів відкритого моря; інститут відповідальності за спричинення шкоди об'єктам загальної спадщини людства.

Багато науковців справедливо зауважують, що на сьогодні відсутній чіткий механізм міжнародної відповідальності за посягання на об'єкти загальної спадщини людства. Але, на думку автора, його оформлення є справою часу.

Підсумовуючи, можна констатувати поступове формування нової галузі міжнародного права – права загальної спадщини людства, яке на думку автора слід визначити як систему норм і принципів, які регулюють співробітництво держав у збереженні й захисті природних і культурних ресурсів, що мають поширення як в просторах із міжнародним режимом, так і в межах державної території, які глобально впливають на виживання й добробут теперішніх і майбутніх поколінь.

Бібліографічний список

1. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть / И. И. Лукашук. – М. : Изд-во БЕК. – 1997. – 410 с.
2. Кастельонская декларация о новых переспективах общего наследия человечества 1999 г. [Електроний ресурс]. Офіційний сайт ЮНЕСКО. Режим доступу: unesdoc. unesco.org/images/0011/0011175/117569R.pdf
3. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. Дел, 2000. – 704 с.
4. Frakes J. The Common Heritage of Mankind Principle and the Deep Seabed, Outer Space, and Antarctica: Will Developed and Developing Nations Reach a Compromise?»// Wisconsin International Law Journal. – 2003. – С. 21.
5. Ван Хорік Г. Принцип спільної спадщини людства як основа Екологічної Конституції Землі / Г. Ван Хорік // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2006. – Вип. 16.8. – С. 23 – 33.
6. Поленина, С. В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права /С. В. Поленина // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 71 – 79.

7. Краткое изложение решений, консультационных заключений и постановлений Международного Суда 1948-1991. – Нью-Йорк: ООН, 1993. – 286 с.
8. Соколова Н. А. Вопросы охраны окружающей среды в деятельности международных судебных учреждений / Н. А. Соколова // Российский ежегодник международного права. – М. : «Россия – Нева», 2003. – С. 99 – 110.

Статья посвящена рассмотрению теоретических основ выделения права общего наследия человечества в отдельную отрасль международного права. Автор характеризует этапы становления и развития права общего наследия человечества, а также анализирует структурные элементы, необходимые для выделения этого права в отдельную отрасль.

The article is devoted to consideration of theoretical bases of selection the law of the Common Heritage of Mankind in the separate field of international law. The author characterizes the stages of becoming and development the law of the Common Heritage of Mankind, and also analyses structural elements necessary for the selection of this right in the separate field of law.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2012

УДК 341.3:620.9

Кориневич А. О., КНУ імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГАРАНТУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття присвячена міжнародно-правовому регулюванню впливу збройних конфліктів на гарантування міжнародної енергетичної безпеки, а саме на такі її вектори як безпека енергетичних установок і використання природних ресурсів у міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах. У статті аналізуються положення міжнародних договорів, звичаєве міжнародне гуманітарне право, судова практика Міжнародного суду ООН з цього питання.

У сучасному міжнародному праві одним із найбільш актуальних питань можна вважати питання гарантування міжнародної енергетичної безпеки. Міжнародна енергетична безпека охоплює питання фізичного захисту персоналу та споруд, захист транспортування по суші чи морем і забезпечення стабільного юридичного і полі-

© А. О. Кориневич, 2013

тичного клімату для торгівлі та інвестицій у енергетичній сфері [1, р. 104]. Вирішення питань енергетичної безпеки загострюються під час збройних конфліктів, терористичних атак, державних переворотів. Окрім загроз, якими для безпеки енергетичних установок і споруд, суден, що транспортують енергетичні ресурси, є піратство, викрадення і тероризм, є ще одна серйозна загроза – знищення об'єктів і зриви поставок, які вчиняються комбатантами у випадку збройного конфлікту. Зокрема, напади на нейтральні судна, включаючи нафтові танкери виникали під час війни у Перській затоці у 1980-1988 рр. Щоб захистити свої судна, особливо в останні дні війни, коли значно інтенсифікувалися атаки на такі судна, власники суден масово змінювали прапор своїх суден на британський або американський, щоб скористатися захистом американських і британських воєнних кораблів, які знаходилися у Перській затоці [1, р. 108].

Напади на енергетичні установки під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах регулюються нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема I та II Додатковими протоколами до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. про захист жертв війни від 8 червня 1977 року. Одним із головних принципів міжнародного гуманітарного права є принцип проведення розрізнення між воєнними і цивільними об'єктами. Загальне правило встановлює, що цивільні об'єкти (а більшість енергетичних установок є саме цивільними об'єктами) не можуть бути ціллю для нападу, якщо вони прямо не використовуються у воєнних цілях. Пункт 1 статті 56 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ДП I) «Захист установок і споруд, що містять небезпечні сили» встановлює, що установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції, – не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення. Інші воєнні об'єкти, розміщені в цих установках або спорудах чи поблизу них, не повинні ставати об'єктами нападу, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил у таких установках або спорудах та наступні тяжкі втрати серед цивільного населення [2]. Пункт 2 цієї ж статті 56 передбачає, що загальний захист від нападу, передбачений у пункті 1, припиняється щодо атомних електростанцій тільки в тому разі, якщо вони виробляють електроенергію для регулярної істотної і безпосередньої підтримки воєнних операцій і якщо такий напад є єдиним практично можливим засобом припинити

таку підтримку. Також стаття 56 ДП I встановлює заборону робити об'єктом репресалій будь-які установки, споруди або воєнні об'єкти, зазначені в пункті 1. Сторони, що перебувають у конфлікті, повинні прагнути уникати розміщення будь-яких воєнних об'єктів поблизу установок або споруд, зазначених у пункті 1. Однак допускаються споруди, збудовані з єдиною метою оборони установок або споруд, що використовуються для захисту від нападу на установки і споруди, і самі вони не повинні ставати об'єктом нападу за умови, що вони не використовуються для ведення воєнних дій, за винятком оборонних дій, необхідних для відбиття нападу на установки або споруди, які користуються захистом, і що їх озброєння обмежується зброєю для відбиття нападу противника на установки і споруди, що користуються захистом.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (ДП II) містить статтю 15, яка в більш стислій формі містить схожі зі статтею 56 ДП I положення. Стаття 15 ДП II «Захист установок і споруд, що містять небезпечні сили» передбачає, що установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції – не повинні бути об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли вони є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і призвести до тяжких втрат серед цивільного населення [3].

Відповідне положення міститься і у звичаєвому міжнародному гуманітарному праві. Норма 42 збірки «Звичаєве міжнародне гуманітарне право», підготовленої Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, встановлює, що, якщо здійснюється напад на установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме на греблі, дамби й атомні електростанції, а також на інші споруди, що знаходяться в них або поблизу них, варто приділяти особливу турботу, щоб уникнути вивільнення небезпечних сил і наступних тяжких втрат серед цивільного населення. Практика держав встановлює цю норму як звичаєву норму міжнародного гуманітарного права, що застосовується як під час міжнародних збройних конфліктів, так і під час збройних конфліктів неміжнародного характеру [4, с. 179].

Зважаючи на їхнє місце розташування, прибережні споруди та установки важко захистити від потенційного нападу. Особливо ж небезпека для таких споруд підвищується під час збройного конфлікту. У справі про воєнні дії на території Нікарагуа (Нікарагуа проти США) [5] і справі про нафтові платформи (Іран проти США) [6] виникло питання про експорт нафти. В обох справах заявник як на основу для юрисдикції Міжнародного суду ООН посилався на од-

накове положення Договору про дружбу, торгівлю і судноплавство позивачів зі Сполученими Штатами Америки. Це положення встановлювало, що будь-який спір між сторонами щодо тлумачення або застосування цього договору, який не вирішений дипломатичними засобами, передається у Міжнародний суд ООН (МС ООН), якщо сторони не домовилися урегулювати спір іншими мирними засобами*. У кожному з випадків Сполучені Штати Америки заявляли, що не було достатнього зв'язку між положеннями цих договорів та дій, щодо яких подавалися позовні заяви. У своєму меморандумі Нікарагуа стверджувала, що діяльність Сполучених Штатів Америки (зокрема, мінування бухти) порушувала положення статей I, XIV, XVII і XIX відповідного договору. У 1984 році Міжнародний суд постановив, що беручи до уваги положення цих статей договору між Сполученими Штатами Америки і Нікарагуа, зокрема положення статті XIX щодо свободи торгівлі і судноплавства і посилань у преамбулі договору на мир і дружбу, не може бути жодних сумнівів у тому, що за тих обставин, за яких Нікарагуа подала заяву до Міжнародного суду і на основі встановлених фактів, існує спір між сторонами щодо тлумачення і застосування договору. А, отже, такий спір повинен вирішуватися у Міжнародному суді ООН. Щодо суті справи, то у 1986 році МС ООН відзначив, що прямі напади на порти і нафтові споруди Нікарагуа не тільки є актами незаконного застосування сили, але також становлять посягання на територіальний суверенітет Нікарагуа. Далі Міжнародний суд додав, що у ситуаціях, коли судна однієї держави мають право заходу до портів іншої держави, але це право порушується мінуванням, то такі дії є посяганням на свободу комунікацій і морської торгівлі. З цих причин Міжнародний суд задовольнив точку зору, що мінування портів Нікарагуа Сполученими Штатами Америки є явним протиріччям свободі судноплавства і торгівлі, яка надана пунктом 1 статті XIX договору між сторонами.

У справі про нафтові платформи між Іраном та Сполученими Штатами Америки були знищені іранські нафтові платформи. Іран заявляв, що знищення Сполученими Штатами Америки його нафтових платформ у Перській затоці є порушенням Договору про дружбу, який включав таке ж положення про юрисдикцію Міжнародного суду ООН, що й договір між США і Нікарагуа. США повинні були доводити різницю між цією справою і справою про воєнні дії на території Нікарагуа. США стверджували, що, оскільки йдеться про положення «про свободу судноплавства і торгівлі», то у справі про воєнні дії на території Нікарагуа йшлося про блокування портів через їх мінування Сполученими Штатами Америки. У цій же справі США стверджували, що не було доведено, що положення «про свободу

судноплавства і торгівлі» застосовувалося щодо знищення нафтових платформ. США не оспорювали, що Міжнародний суд визнав їх винними у нападах на нафтові платформи, але стверджували, що такі дії були порушеннями «морської торгівлі», а не торгівлі в цілому, про яку йдеться у Договорі про дружбу. Така позиція заплутала справу, адже у рішенні Міжнародного суду ООН по справі про воєнні дії на території Нікарагуа щодо порушення права «морської торгівлі» не йшлося про напади на нафтові платформи. Таким чином, у справі про нафтові платформи перед Міжнародним судом ООН стояло два важливих питання: визначити, чи порушує знищення нафтових платформ «свободу торгівлі» і чи може «морська торгівля» розглядатися як «торгівля» в цілому. У справі про воєнні дії на території Нікарагуа МС ООН, посилаючись на ідентичні положення двостороннього договору, застосовував поняття «морська торгівля». Нікарагуа ж хотіла, щоб МС ООН не застосовував поняття «торгівля» в цілому. У справі про нафтові платформи Міжнародний суд визначив, що він має надати належну увагу тому, що згідно з пунктом 1 статті X Договору про дружбу, застосовується слово «торгівля», в той час як всі інші положення договору врегульовують питання морської торгівлі. На думку МС ООН це не є достатнім доказом для того, щоб обмежувати дію договору лише морською торгівлею, адже у договорі чітко видно намір сторін врегулювати питання торгівлі в цілому. У цьому ж зв'язку МС ООН відзначив положення статті XXII Договору про дружбу у якому йдеться про те, що договір мав замінити Тимчасову угоду між США та Персією щодо торгових та інших відносин, укладену у Тегерані 14 травня 1928 року. Таким чином, на думку Міжнародного суду, Договір про дружбу 1956 року між США та Іраном стосується торгівлі в цілому, а не обмежується регулюванням морської торгівлі. Але все ще залишалося найважливіше питання – навіть якщо «торгівля» у пункті 1 статті X договору означала торгівлю в цілому, чи було знищення нафтових платформ порушенням свободи торгівлі? Міжнародний суд розглянув багато джерел (словників, юридичних словників, практику судових органів) і визначив, що «торгівля» охоплює «торговельну діяльність в цілому», включаючи «допоміжну діяльність, яка має пряме відношення до торгівлі». Також МС ООН наголосив на положенні пункту 1 статті X Договору про дружбу щодо «свободи торгівлі» і зазначив, що така «свобода» була б ілюзорною, якби торгівля стримувалася або їй би перешкоджали результати актів, що охоплювали знищення товарів і продуктів, що мали бути експортовані або акти, які б зачіпали транспортування і зберігання таких товарів і продуктів. Такий широкий підхід піддався критиці з боку США. Проте МС ООН зважав на те, що нафта, яка викачувалася з платформ, які були атаковані у жовтні

1987 року, потрапляла з цих платформ, за допомогою підводного трубопроводу, до нафтового терміналу на острові Лаван і що комплекс Салман, який був об'єктом нападу у квітні 1988 року, також був з'єднаний трубопроводом із нафтовим терміналом на острові Лаван. Цього було цілком достатньо для Міжнародного суду, щоб визначити, що він має юрисдикцію вирішувати цю справу на основі положення Договору про дружбу, економічні відносини і консульські права між Сполученими Штатами Америки та Іраном 1955 року і відзначити, що знищення цих нафтових платформ могло негативно вплинути на експортну торгівлю іранською нафтою. МС ООН постановив, що дії Сполучених Штатів Америки проти іранських нафтових платформ не можуть бути виправдані як заходи, необхідні для захисту основоположних інтересів США за Договором про дружбу 1955 року [6].

Іншою справою Міжнародного суду ООН, що стосувалася енергетичних ресурсів у збройному конфлікті, була справа про збройні дії на території Конго (Демократична Республіка Конго (ДРК) проти Уганди) [7]. ДРК стверджувала, що збройні сили Уганди пограбували велику кількість державних і приватних установ і силою заволоділи греблею гідроелектростанції Інга, спричинивши цим значні перебої та зриви у постачанні електроенергії, які, в свою чергу, призвели до смерті багатьох людей у місті Кіншаса і навколишніх районах. МС ООН задовольнив прохання ДРК щодо прийняття попередніх заходів, які передбачали, що уряд Уганди повинен негайно припинити будь-яку незаконну експлуатацію природних ресурсів Демократичної Республіки Конго і будь-яке незаконне транспортування майна, обладнання або людей на територію Уганди. У рішенні справи по суті, Міжнародний суд ООН встановив, що принцип постійного суверенітету над природними ресурсами є принципом звичаєвого міжнародного права. Міжнародний суд застосував по відношенню до природних ресурсів ДРК норми міжнародного гуманітарного права, зокрема, норми і правила окупації. З цих норм і правил МС ООН вивів певні зобов'язання окупанта (Уганди) щодо використання природних ресурсів. Зокрема, окупант може використовувати природні ресурси окупованої території в тій мірі, в якій це необхідно для підтримання порядку і громадської безпеки на окупованій території, але не може використовувати ці ресурси з метою отримання власної вигоди. Схожу позицію щодо цієї ситуації висловила і Рада Безпеки ООН. У своїх резолюціях 1291 і 1341 Рада Безпеки висловила серйозну занепокоєність у зв'язку з незаконною експлуатацією природних ресурсів та інших багатств ДРК, порушення суверенітету цієї держави і закликала до припинення таких дій.

В цілому, окупант повинен поважати природні ресурси окупованої держави. Так, Генеральна Асамблея ООН свого часу закликала Ізраїль як окупанта не експлуатувати, не викликати втрати та виснаження і не ставити під загрозу природні ресурси на окупованій палестинській території, включаючи Єрусалим, і на окупованих сирійських Голанах. Генеральна Асамблея підкреслила, що палестинський народ має право вимагати відшкодування за будь-яку експлуатацію, втрату або виснаження його природних ресурсів [8, с. 588].

Ще одним аспектом негативного впливу збройних конфліктів на використання енергетичних ресурсів є ситуації, коли енергетичні ресурси чи установки є ціллю або використовуються з метою завдання шкоди навколишньому середовищу. На практиці, на початку 1990-их років, Комісія ООН з компенсацій розглядала справи щодо завдання шкоди навколишньому середовищу, яка виникла внаслідок знищення Іраком нафтових родовищ Кувейту в 1990 році. Комісія ООН з компенсацій була утворена у 1991 році як допоміжний орган Ради Безпеки ООН. Вона мала мандат на розгляд справ та виплати компенсацій за втрати і шкоду, що були заподіяні внаслідок незаконного вторгнення і окупації Кувейту Іраком.

Таким чином, договірне і звичаєве міжнародне гуманітарне право забороняє напад на енергетичні установки як під час міжнародного, так і під час неміжнародного збройного конфлікту. Держава – окупант повинна поважати природні ресурси окупованої держави, не може їх експлуатувати, викликати їхні втрати та виснаження і ставити під загрозу природні ресурси на окупованій території. Положення двосторонніх міжнародних договорів щодо дружби, торгівлі та судноплавства підлягають обов'язковому виконанню і дії, що їх порушують (зокрема, мінування портів та знищення нафтових платформ), є порушенням диспозитивних норм міжнародного права і повинні тягнути за собою міжнародно-правову відповідальність.

Примітки:

* Пункт 2 статті XXIV Договору про дружбу, торгівлю і судноплавство між Сполученими Штатами Америки і Нікарагуа 1956 року; пункт 21 статті XXI Договору про дружбу, економічні відносини і консульські права між Сполученими Штатами Америки та Іраном 1955 року.

Бібліографічний список

1. Redgwell C. International Regulation of Energy Activities / Catherine Redgwell // Energy Law in Europe / [Ed. Martha M. Roggenkamp, Anita Rønne, Catherine Redgwell, Iñigo del Guayo.] – Oxford : Oxford University Press, 2007.

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), 8 червня 1977 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_199
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), 8 червня 1977 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200
4. Обычное международное гуманитарное право. Том 1: Нормы / Жан-Мари Хенкертс и Луиза Досвальд-Бек при участии Каролин Алверман, Кнута Дёрмана и Бастиста Ролла; Международный Комитет Красного Креста. – М., 2006. – 818 с.
5. Judgment in the Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), 27 June 1986. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf.
6. Case Concerning Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Preliminary Objection, Judgment of 12 December 1996. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/90/7287.pdf.
7. Judgment in the Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of Congo v. Uganda), 19 December 2005. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf.
8. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов / Эрик Давид ; Международный Комитет Красного Креста. - М., 2011. – 1141 с.

Статья посвящена международно-правовому регулированию влияния вооруженных конфликтов на гарантирование международной энергетической безопасности, а именно на такие ее векторы, как безопасность энергетических установок и использование природных ресурсов во время международных и немеждународных вооруженных конфликтов. В статье анализируются положения международных договоров, обычное международное гуманитарное право, судебная практика Международного суда ООН по этому вопросу.

The article is dedicated to international legal regulation of impact of armed conflicts on international energy security, in particular on security of energy installations and usage of natural resources during international and non-international armed conflicts. Provisions of treaties, customary international humanitarian law, and practice of International Court of Justice are analyzed in the article.

Стаття надійшла до редколегії 22.11.2012

УДК 347.79(477):341

Іванова А. В., ОНМА

ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ У СФЕРІ ПРАЦІ МОРЯКІВ В УКРАЇНІ

У статті досліджені особливості національного законодавства в імплементації норм міжнародного трудового права у правовій системі України щодо регулювання праці моряків. Визначено проблеми реалізації та застосування правових механізмів імплементації норм міжнародного права у галузі праці й соціальній сфері моряків. Констатується про примат міжнародного права над внутрішньодержавним правом України у зазначеній сфері. Показана необхідність розробки нормативних актів в Україні, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з міжнародним правом.

З метою активізації процесу імплементації міжнародно – правових стандартів у галузі праці й соціальній сфері моряків в Україні відбувається постійний розвиток та вдосконалення законодавства, але досі ця робота не доведена до кінця, а система законодавства України, що регулює питання праці моряків ще не діє як єдиний і узгоджений комплекс, та не являє собою єдиної, цілісної системи і поки ще далека від досконалості. При тому, ефективне її функціонування можливе лише за наявності узгодженої, прозорої бази нормативно-правових актів та ефективного управління з боку держави. Саме тому, серед основних проблем імплементації міжнародних стандартів, проблеми імплементації міжнародно-правових норм у галузі праці й соціальній сфері моряків, в Україні ще досі залишаються нерозв'язаними. Отже, невизначеності на нормативному рівні в процесуальному ланцюжку регулювання праці моряків немало. Це обумовлює **актуальність** аналізу проблеми реалізації міжнародно – правових норм щодо регулювання праці моряків, зокрема, в рамках досліджень правового регулятивного значення міжнародних актів міжнародних організацій щодо регулювання праці й соціального захисту моряків.

Метою статті є визначення специфіки правових механізмів імплементації норм міжнародного трудового права у правовій системі України щодо регулювання праці моряків.

Завданнями статті є дослідження правових особливостей міжнародних стандартів щодо регулювання праці моряків як правового регулятору, та проведення аналізу застосування норм міжнародного

© А. В. Іванова, 2013

трудового права у внутрішньодержавному праві України. Слід зауважити, що проблемами імплементації норм міжнародного права щодо регулювання праці моряків в Україні на сучасному етапі займалися такі вчені, як Б. В. Бабін, В. В. Деміденко, Є. В. Додін, С. В. Ківалов, С. О. Кузнецов, О. С. Савич, О. М. Шемякін та ін.

Виклад основного матеріалу. Проблема імплементації норм міжнародного права на внутрішньодержавному рівні отримала особливу значимість на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Вона визначається зростанням ролі міжнародних відносин та їх впливу на внутрішнє життя держави, все більш тісним переплетенням міжнародних і внутрішніх зв'язків. Звичайно, проблема визначення місця норм міжнародного права в правовій системі – не єдине питання, яке має бути вирішене, слід особливо подбати про те, щоб вони ефективно застосовувалися у національному правопорядку. У повсякденному житті дедалі частіше доводиться звертатися до міжнародно – правових актів щодо регулювання праці моряків, що пояснюється активною участю нашої держави в житті світового співтовариства, в діяльності багатьох міжнародних організацій, а також широкими міждержавними відносинами у цій галузі.

Насамперед, слід відмітити, що приведення в дію норм міжнародного права на території держави вирішується кожною країною самостійно, так як форми та методи забезпечення виконання прийнятих державою міжнародних зобов'язань (норм) належить до виключного суверенного права кожної держави. Ця проблема існує у всіх державах, незалежно від того, якої системи співвідношення національного та міжнародного права дотримується та чи інша держава, оскільки основною передумовою юридичної сили норм міжнародного права на території будь-якої держави – є обов'язок кожної держави виконувати норми договорів, учасницею яких вона є. Що ж стосується способів та форм приведення в дію міжнародно – правових норм, то міжнародне право зазвичай надає їх здійснення самим державам.

Щодо питання про форми приведення в дію норм міжнародного права в системі внутрішньодержавного права, практика держав також різна. Вона в значній мірі залежить від системи права, що діє в тій чи іншій державі. Тобто, в державах, законодавство яких виходить з примату міжнародного права над внутрішньодержавним або розглядає міжнародне право як право держави, приведення в дію норм міжнародного права в ряді випадків формально не зв'язується з виданням спеціального державного акта і повинно здійснюватися автоматично в силу відповідних норм національних конституцій [1, с. 117 – 119].

При цьому, розглядаючи проблеми імплементації норм міжнародного права у національне право України щодо регулювання праці моряків, слід відмітити, що норми міжнародних договорів про працю, безпосередньо не регулюють трудові відносини, а лише встановлюють певні стандарти у галузі праці, які через їх імплементацію у національне право кожної держави, що бере в них участь, конкретизуються й наділяються певним правовим механізмом реалізації [2, С. 72 – 75]. Потребує також уваги і розробка механізму імплементації, тому що без його повної та якісної реалізації взятих на себе зобов'язань, впровадження міжнародно – правових норм у національне право не відбудеться.

Україна, як суб'єкт міжнародного права, приймаючи до уваги нормативні положення міжнародних конвенцій, світовий досвід розвинутих країн, прагне створити гідний рівень праці моряків та їх соціальної захищеності з самого початку суверенного розвитку і побудови державності, а також приділяє належну увагу питанням імплементації норм міжнародного права у цій галузі.

В цьому аспекті слід вказати про примат міжнародного права над внутрішньодержавним законодавством України, проголошений ще в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою України 16 липня 1990 р., в якій встановлено, що Україна «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» (розділ X) [3]. Отже, Україна сприйняла ідею взаємозв'язку та взаємозалежності міжнародного і внутрішньодержавного права, їх обопільного впливу на статус особи.

При цьому, в українському законодавстві питання співвідношення між національним і міжнародним правом певною мірою регулюється Конституцією 1996 р. Щодо міжнародних договорів як джерел права, то Конституція України у ч. 1 ст. 9 визначає їх правовий статус у національному праві України [4]. Стаття 8 – 1 КЗпП України конкретизує вказане конституційне положення щодо вітчизняного трудового законодавства. В ній закріплюється норма, згідно з якою, «якщо міжнародним договором або угодою, в яких бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить вітчизняне законодавство про працю, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди» [5].

Водночас слід наголосити на тому, що в Конституції України йдеться не про міжнародне право загалом, а лише про таке його джерело як міжнародний договір. До того ж йдеться не про всі види міжнародного договору, а лише про такі договори, які потребують згоди на обов'язковість з боку Верховної Ради України. Так, згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України, «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [4].

Зазначимо, що з цього формулювання неясно, чи мають міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, пріоритет щодо норм українського права.

Частина 2 ст. 9 Конституції України передбачає положення, згідно з яким «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [4].

Водночас ст. 18 Конституції України встановлює правило, згідно з яким «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» [4].

Пріоритет міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлюється Законом України «Про міжнародні договори України». Частина 1 ст. 19 цього Закону під назвою «Дія міжнародних договорів України на території України» передбачає, що «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства»; а ч. 2 цієї статті встановлює правило, згідно з яким «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [6].

На жаль, чинне українське законодавство не містить положень, які б регулювали питання співвідношення між українським правом та іншими джерелами міжнародного права, насамперед, міжнародним звичаєм.

З огляду на це, можна констатувати, що українське право, насамперед текст Конституції України, вимагає подальшого удосконалення, щоб українське право якомога повніше відповідало міжнародно – правовим зобов'язанням України.

Слід відмітити, що під міжнародним договором розуміють угоду між двома або декількома державами чи іншими суб'єктами міжнародного права щодо встановлення, зміни або припинення їхніх взаємних прав та обов'язків у політичних, економічних чи інших відносинах відповідно до основних принципів міжнародного права. Стаття 2 Закону України «Про міжнародні договори України» розробленого на підставі міжнародної практики і з урахуванням норм Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., зазначає, що під міжнародними договорами слід розуміти договори, угоди конвенції, пакти, протоколи та ін. Назва договору не впливає на його юридичну чинність.

Міжнародний договір є одним із загальновизнаних джерел міжнародного права. У цій якості про нього говориться, наприклад, у Віденській конвенції. При визначенні кола джерел посилаються також на ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, який до джерел міжнародного права відносить:

а) міжнародні договори;

б) міжнародні звичаї;

в) загальні принципи права, визнані цивілізованими народами;

г) судові рішення й доктрини найбільш кваліфікованих фахівців у сфері публічного права різних націй, які є допоміжними джерелами [7, с. 154].

Отже, міжнародно – правове регулювання праці, у тому числі й праці моряків, будучи за своєю природою переважно договірним, приділяє велику увагу порядку укладення й виконання міжнародних договорів. Сьогодні типові положення в цій царині викладені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів, що стосується як стадій прийняття міжнародних зобов'язань, так і класичного принципу «договори повинні дотримуватися».

Визначаючи роль, реалізації зобов'язань, які держава приймає на себе, і з моменту вступу міжнародного договору в силу готова забезпечити їх виконання, необхідно зауважити, що прийняття на себе тих чи інших зобов'язань (як у міжнародному плані, так і у внутрішньодержавному), є правом, а не обов'язком країни.

Відповідно до Закону «Про міжнародні договори України» чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню нашою країною згідно з нормами міжнародного права. Спираючись на цей принцип, держава виступає за те, щоб інші сторони міжнародних договорів також неухильно виконували свої зобов'язання за ними. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, інші органи державної влади,

до відання яких віднесені питання, що регулюються міжнародними договорами, забезпечують дотримання й виконання зобов'язань, взятих за ними державою, стежать за здійсненням прав, що випливають з таких договорів, і за виконанням іншими сторонами міжнародних договорів України своїх зобов'язань. При цьому важливими є застереження й заяви про застосування замість положень якої-небудь статті договору норм національних законів, про намір визнати міжнародні стандарти тощо [8, С. 225].

Але не дивлячись на те, що договори підлягають сумлінному дотриманню згідно з нормами міжнародного права, реальна ефективність цих норм, об'єм і ступінь здійсненності залежить від проведення спеціальних внутрідержавних заходів кожною державою – учасницею.

Важливу роль у розвитку міжнародно – правового регулювання праці моряків забезпечує Міжнародна організація праці, яка дуже багато уваги приділяє захисту прав моряків у сфері праці й соціальній сфері. У рамках і під егідою цієї впливової Організації ухвалено конвенції, спрямовані на забезпечення охорони праці моряків, встановлення вікових обмежень у залученні моряків до праці, а також питання соціального забезпечення моряків. Ці документи є міжнародними стандартами у галузі праці моряків, світовими зразками для виконання кожною державою. Одним із головних завдань кожної держави – є ратифікація цих документів і, тим самим, визнання обов'язковими для держави принципів та норм що містяться в документах Міжнародної організації праці.

Таким чином, можна констатувати, що від належної імплементації норм міжнародного трудового права у національне законодавство держав, важливе місце серед яких займають конвенції Міжнародної організації праці, залежить можливість моряків отримати роботу на суднах іноземних судновласників. Міжнародні стандарти у галузі праці моряків повинні знайти своє віддзеркалення у внутрідержавних стандартах у галузі праці й соціальній сфері моряків, на базі яких визначався б рівень основних державних гарантій у цій галузі. При цьому, міжнародні договори у сфері регулювання праці моряків є сенс поділити на ті, які по – перше, виконуються самостійно й по – друге, самостійно виконуватися не можуть.

Отже, як видиться, таке розмежування має важливе практичне й теоретичне значення. За його допомогою держава вирішує проблему диференціації своїх міжнародних зобов'язань на дві групи. Перша – це ті зобов'язання, які держава приймає на себе і з моменту вступу міжнародного договору в силу готова забезпечити їх виконання; вони і є такими, що виконуються самостійно. Друга – ті зобов'язання,

реалізацію яких держава в силу різних причин не здатна забезпечити на даний момент. І поки в неї не з'явиться відповідних можливостей, вона не буде приймати внутрішньодержавні акти. Водночас прийняття відповідного акта є свідченням, що держава з цього моменту готова до виконання цих зобов'язань.

Наведене дає підставу припустити, що ті зобов'язання, які хоча й закріплені в міжнародному договорі, але не визнані такими, що виконуються самостійно, не є юридично обов'язковими до їх визнання як таких, за допомогою прийняття відповідного внутрішньодержавного акта. Вони мають політично обов'язковий характер, є своєрідною «декларацією намірів», для реалізації яких держава повинна вживати максимум зусиль.

Якщо в міжнародному договорі немає вказівки на те, що для його реалізації необхідно видати внутрішньодержавні акти, цей договір мусить визнаватися самовиконуваним.

Разом з тим, необхідно відмітити, що у правовій літературі неоднозначно вирішується питання щодо того, чи належить «самовиконуваність» до договору в цілому, чи можуть окремі його положення бути самовиконуваними, а інші ні. Але ж навряд чи можна назвати який-небудь міжнародний договір таким, що складається тільки з норм, які можуть бути виконані самостійно.

Як слушно зауважує професор В. Н. Денисов взаємодія міжнародного і внутрішнього права з практичної точки зору вимагає засвоєння норм міжнародного права таким чином, щоб вони могли практично застосовуватися у правовій системі і насамперед, у необхідних випадках, національними судами і що сама ідеологія міжнародного права не пов'язує пріоритет міжнародного права з його безпосередньою дією, вважаючи такий підхід ірраціональним [9, с. 34].

Таку ж позицію займає професор І. І. Лукашук, щодо ситуації в Росії, не може бути й мови про пряме застосування там міжнародно – правових норм, «оминаючи» національну правову систему, оскільки вони включаються Конституцією у правову систему держави. Діють як частини цієї системи, застосовуються відповідно до її цілей і принципів, а також у встановленому нею процесуальному порядку [10, с. 11].

З цього приводу В. Тацій зазначає, що для стабільності функціонування стійкої правової системи, необхідні певні передумови: по-перше, стабільність економічного розвитку суспільства і політичного режиму; по–друге, стабільність і завершеність нормативних механізмів, які б забезпечували реальний захист прав і свобод людини і громадянина; по–третє, стабільність правозахисної практики [11, с. 4].

Крім того, норми міжнародного права доволі часто діють у правовому просторі, відносини в якому так чи інакше вже врегульовані національними нормативно-правовими актами. Ось чому, в окремих випадках, виникає проблема конкуренції юридичних регуляторів різного рівня. Оскільки трудове право є невід'ємною частиною єдиної правової системи України, а міжнародні норми стосовно неї виступають зовнішнім чинником впливу, проблема співвідношення міжнародних і національних норм про працю моряків не може розглядатися ізольовано, у відриві від загальних проблем взаємодії міжнародного й національного права.

Однак дане твердження потребує уточнення: не всі міжнародно – правові акти щодо регулювання праці моряків мають рівний ступінь обов'язковості, деякі з них, будучи допоміжними, не породжують конкретних зобов'язань для держав – учасниць угоди. До них належать рекомендації, резолюції, декларації та ін.

Наприклад, Загальна декларація прав людини 1948 р. містить низку приписів, що стосуються трудових прав (право на працю і захист від безробіття (ст. 23), на вільний доступ до державної служби (ст. 21) та ін.). Прийнята у формі резолюції, вона має декларативний характер і не покладає на держави, що брали участь у її прийнятті, яких-небудь «чітких юридичних зобов'язань» [12]. Цілком очевидно, що міжнародні норми, позбавлені обов'язковості не можуть створювати правових колізій. При цьому, переважна більшість міжнародних договорів спрямована на регулювання соціально – трудових відносин і підлягає ратифікації. Цей процес – неодмінна умова їх застосування для регламентації внутрішньодержавних відносин.

Слід мати на увазі, що будь – яка правова норма функціонує лише тоді, коли відповідним чином застосовується як інструмент регулювання певного кола суспільних відносин. Безумовно, це стосується також імплементованих у національне законодавство міжнародно – правових норм. Ось чому необхідно, щоб фізичні та юридичні особи знали їх зміст, а посадові особи, в першу чергу судді, застосовували на практиці. Але поки що рідкісні випадки, коли громадянин України при захисті, наприклад, своїх прав звертається з позовом до судових органів, посилаючись на ратифіковані Верховною Радою України міжнародні угоди або договори, а суди (судді) аргументують свої рішення нормами тих же міжнародних актів, які стали невід'ємною частиною нашого законодавства. І причин цього немало. Отже, тут слід вести мову не тільки про невиконання з боку нашої держави своїх зобов'язань, що випливають з міжнародних договорів, а й про несвоєчасне їх оприлюднення,

недоліки у професійній підготовці суддів і підвищенні їх кваліфікації, низький рівень правової культури громадян, вивченні досвіду інших країн з цих питань [13, с. 24 – 25].

Резюмуючи вище зазначене, можливо погодитися з Черкес М. Ю., який вважає, що «навряд чи хтось сьогодні дозволить собі припускатися суттєвих розходжень між внутрішньодержавним правом та міжнародним, особливо у такій сфері, як торговельне мореплавство, де, як у жодній іншій діяльності, відчувається необхідність в уніфікації та ця необхідність активно реалізується» [14, с. 13].

Виходячи з викладеного вище, можна дійти наступних **висновків** про те, що особливість міжнародно – правового регулювання праці моряків полягає в тому, що норми міжнародних договорів про працю, як правило, безпосередньо не регулюють трудові відносини моряків, а встановлюють певні стандарти у галузі праці й соціальній сфері вказаної категорії працівників, які через їх імплементацію у національне законодавство кожної держави, що бере в них участь, конкретизуються і наділяються певним правовим механізмом реалізації.

Потребує також уваги і розробка правового механізму імплементації норм міжнародного трудового права у правовій системі України, тому що без його повної та якісної реалізації взятих на себе зобов'язань впровадження міжнародно – правових норм у національне право не відбудеться.

Отже, ефективність реалізації норм міжнародного трудового права у галузі праці й соціальній сфері моряків в Україні залежить від того, наскільки буде підготовлено для цієї задачі національне законодавство. Ці процеси мають чітко враховуватися під час розробки нормативних актів в Україні, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з міжнародним правом.

Бібліографічний список

1. Анисимов Л. Н. Имплементация норм международного права в национальное законодательство / Л. Н. Анисимов // Международное право в современном мире: Сб. статей / Отв. ред. Ю. М. Колосов. – М. : Междунар. отношен., 1991. – 192 с.
2. Лазор Л. І. Теоретичні і практичні проблеми співвідношення трудового законодавства України з міжнародним / Л. І. Лазор // Актуал. пробл. формування правової держави в Україні: До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Тези доп. та наук. повід. всеук. наук. -прак. конф. молодих учених. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 72 – 75.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

4. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254 к / 96 – ВР (із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222 – IV) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
6. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906 – IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 35. – Ст. 2317.
7. Додонов В. Н. Международное право : словарь-справочник / В. Н. Додонов, В. П. Панов, В. Г. Румянцев; под общ. ред. В. Н. Трофимова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 368 с.
8. Загальна теорія держави і права: підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
9. Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1 (8). – С. 29 – 36.
10. Алексеева Л. Б. Международные нормы о правах человека и применение их судами Российской Федерации: практическое пособие / Л. Б. Алексеева, В. М. Жуйков, И. И. Лукашук. – М., 1996. – 199 с.
11. Тацій В. Проблеми імплементації норм міжнародного права в національні процесуальні процедури (до 50 – річчя Конвенції про захист прав людини і основних свобод) / В. Тацій, Ю. Грошевий // Вісник академії правових наук України. – 2000. – № 4 (9) – С. 265.
12. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов / сост. Карташкин В. А., Лукашева Е. А. – М., 1998. – С. 39.
13. Опришко В. Ф. Теоретичні та практичні аспекти механізму гармонізації законодавства України з міжнародним правом / В. Ф. Опришко // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : Матеріали науково – практичної конференції, жовтень. – К., 1998. – 440 с.
14. Черкес М. Е. О соотношении морского права и международного морского права / М. Е. Черкес // Торговое мореплавание. – 1999. – № 1. – С. 13.

В статье исследованы особенности национального законодательства в имплементации норм международного трудового права в правовой системе Украины относительно регулирования труда моряков. Определены проблемы реализации и применения механизмов имплементации норм международного права в сфере труда и социальной сфере моряков. Констатируется примат

международного права над внутригосударственным правом Украине в указанной сфере. Показана необходимость разработки нормативных актов в Украине, направленных на гармонизацию национального законодательства с международным правом.

In the article are researched peculiarities of national law in the implementation of international labor law norms in the legal system of Ukraine regarding regulation of sailors labor. There are determined problems of realization of realization and application of mechanisms of implementation international law norms in the field of labor and social sailors sphere. It is stated on the primacy of international law over national law of Ukraine in this sphere. It is shown the necessity of the development of normative acts in Ukraine, directed on harmonization of national legislation with international law.

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2012

УДК 339.923(4+477)

Штуца В. Н., НУ «ОЮА»

ЕВРОПЕЙСКАЯ БИЗНЕС-АССОЦИАЦИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Рассмотрены вопросы роли международных неправительственных экономических организаций в современных экономических отношениях на примере деятельности Европейской бизнес-ассоциации. Отражен статус и структура Европейской бизнес-ассоциации в Украине, проанализированы основные формы и направления ее деятельности.

В механизме правового регулирования международных экономических отношений особое место принадлежит международным неправительственным экономическим организациям. К ним относятся различные по задачам организации – Венский институт развития, Римский клуб, Международная ассоциация экономических наук, Союз международных ярмарок, Международная лига борьбы с недобросовестной конкуренцией, Совет европейских торговых федераций, Трехсторонняя комиссия, Совет по развитию экономических и социальных исследований в Африке, Дакарский клуб, Международная торговая палата, Международный кооперативный альянс. Их общими

© В. М. Штуца, 2013

чертами является: неправительственный характер, неприбыльный характер, международная сфера деятельности, тесная связь с бизнесом, направленность на создание благоприятных условий для международного экономического сотрудничества [1]. Значение международных неправительственных экономических организаций определяется, во-первых, их связующей ролью в механизме правового регулирования международных экономических отношений между государствами и международными экономическими организациями, с одной стороны, и бизнесом, с другой. Их основными задачами является содействие государствам в повышении инвестиционной привлекательности и защита прав инвесторов. Учет мнения международных неправительственных экономических организаций по тем или иным вопросам имеет существенное значение для разработки государствами оптимальной экономической политики, ее согласование в рамках международных экономических организаций и дальнейшее воплощения в жизнь решений, принятых на международном уровне. Одним из новых направлений их деятельности является проведение в жизнь принципа социальной ответственности бизнеса, распространение «цивилизованных» правил ведения бизнеса в развивающихся странах.

Многие международные межправительственные экономические организации наделяют международные неправительственные экономические организации консультативным статусом, что дает им возможность направлять наблюдателей на заседание органов международной экономической организации, предлагать вопросы для включения в повестку дня этих органов, выступать на таких заседаниях с заявлениями, проводить общие мероприятия организационного и информационного характера (конгрессы, конференции, «круглые столы» и т. п.), т. е. оказывать воздействие на международную экономическую политику, проводимую этими организациями.

Примером успешной международной неправительственной экономической организации является система Европейских бизнес организаций. Их спецификой является организация самостоятельных международных неправительственных экономических организаций в различных государствах, объединяющих как национальные, так и европейские компании. Ежегодные собрания Европейских бизнес организаций проходят в Брюсселе. Европейские Бизнес организации созданы в США, Армении, Вьетнаме, Гонконге, Чили, Индии, Индонезии, Казахстане, Китае, Корее, Македонии, Малайзии, Непале, Российской Федерации, Сингапуре, Тайване, Филиппинах, Шри-Ланке, Японии. Наиболее крупные из них – в Корее, Китае, Филиппинах и Украине.

Поэтому **целью** настоящей статьи является комплексный анализ основных направлений деятельности Европейской бизнес ассоциации в Украине.

Для реализации указанной цели нами были поставлены следующие **задачи**: исследовать историю создания Европейской бизнес-ассоциации; охарактеризовать организационно-правовую природу Европейской бизнес-ассоциации в Украине; исследовать задачи, цели и направления деятельности Европейской бизнес-ассоциации в Украине, проанализировать эффективность деятельности Европейской бизнес ассоциации в Украине.

Объектом настоящего исследования являются международные экономические отношения, возникающие в процессе деятельности Европейской бизнес ассоциации в Украине. **Предметом** – генезис содержания и правовых форм деятельности Европейской бизнес-ассоциации в Украине.

В последнее время роли международных неправительственных организаций в международно-правовой системе уделяется значительное внимание. В частности, следует отметить диссертационные исследования И. О. Билорус, непосредственно посвященное правосубъектности международных неправительственных экономических организаций [2], О. В. Тарасова [3], О. Н. Шпакович [4] и ряд других. Однако непосредственно вопросы деятельности Европейской бизнес-ассоциации в отечественных исследованиях не поднимались.

Европейская бизнес-ассоциация (ЕБА) в Украине была основана в 1999 году в рамках проекта ТАСИС представительства Европейской Комиссии в Украине как форум для обсуждения и решения проблем, с которыми сталкиваются бизнесмены в Украине. ЕБА является неправительственной организацией.

Ассоциация объединяет около 900 европейских, украинских и международных компаний. Целью ЕБА является формирование в Украине европейских ценностей и практики ведения бизнеса.

Основными задачами ЕБА является коллективная защита интересов членов Ассоциации в центральных и местных органах государственного Украины, в иностранных и международных организациях; участие в процессе принятия решений на уровне Европейского Союза; регулярная информационную поддержку процессов, которые влияют на ведение бизнеса в Украине, а также проведение семинаров и презентаций; проведение социальных мероприятий.

С момента образования ЕБА поддерживает связи с Европейской Комиссией. Как объединение представителей европейского бизнеса, ЕБА сотрудничает с торгово-экономическими отделами посольств

государств стран ЕС. Исполнительный директор Ассоциации принимает участие в ежегодных сборах Европейских бизнес организаций в Брюсселе.

К руководящим органам ЕБА относится правление, президент, два вице-президента. В структуре Ассоциации выделены отдельные комитеты, объединяющие представителей компаний-членов ЕБА для обсуждения и решения вопросов в сфере их интересов, а также определение общих позиций и решений. Комитеты являются основным инструментом лоббирования ЕБА – они предоставляют возможность представителям компании инициировать и вести диалог с правительственными органами Украины и, тем самым, представлять отраслевые интересы в этих переговорах. Члены комитетов также имеют возможность изучать информацию о новых направлениях, продуктах и услугах, совместно пользоваться базами данных.

В Европейской бизнес-ассоциации Украины созданы следующие комитеты: агрохимический, экспортеров-импортеров, связей с общественностью, инвестиционного климата, корпоративной социальной ответственности, маркетинговый, недвижимости, охраны здоровья, топливно-энергетический, налоговый, путешествий и туризма, законодательный, содействия украинскому бизнесу в Европейском Союзе, управления персоналом, рабочая группа по интеллектуальной собственности, рабочая группа по вопросам логистики.

В Днепропетровске, Донецке, Житомире, Львове, Одессе и Харькове работают региональные филиалы ЕБА. Каждый региональный филиал ЕБА служит членам Ассоциации клубом для общения и информационной поддержки, и является эффективным способом лоббирования, особенно на местном уровне.

Внутренним документом, содержащим принципы ЕБА, является Кодекс поведения Европейской бизнес-ассоциации. К принципам ЕБА относятся обязанность члена Европейской бизнес-ассоциации содействовать расширению правил честной и прозрачной конкуренции, уважать права интеллектуальной и других видов собственности; содействовать расширению некоррупционных методов ведения бизнеса; содействовать ведению бизнеса только на законных основаниях и только в пределах действующего законодательства; уважать права работников, включая, и не ограничиваясь, обеспечением здоровых и безопасных условий труда, равных возможностей и обучения; стремление к построению конструктивных отношений с местными и национальными органами власти для разработки продуктивного бизнес-климата; уважать местные общины и понимать значимость защиты окружающей среды; содействовать расширению этих принципов между теми, с кем компания поддерживает деловые отношения.

Основными направлениями деятельности ЕБА являются: лоббирование; подготовка Доклада ЕБА «Препятствия для инвестиций в Украину»; проведение Общих информационных собраний членов ЕБА; участие в Европейских дебатах.

В рамках своей деятельности ЕБА реализует ряд проектов, направленных на развитие бизнес-среды и повышение уровня информированности своих членов по важным вопросам. Общей задачей проектов является сбор полной информации и аргументации с целью дальнейшего эффективного представления интересов бизнес-сообщества.

ЕБА реализует две исследовательские программы – Таможенный индекс и Индекс инвестиционной привлекательности. Индекс инвестиционной привлекательности направлен на информирование потенциальных инвесторов о состоянии инвестиционного климата в Украине путем анализа оценок руководителей компаний-членов ЕБА.

Основная цель Таможенного индекса является распространение достоверной информации о таможенной системе Украины путем сбора и анализа данных от компаний-членов ЕБА. Таможенный индекс ЕБА включает четыре показателя оценки таможенных процедур компаний: среднее число дней, которые были потрачены на таможенное оформление одной партии товара; процент физических проверок товаров; общее количество отказов по применению первого метода определения таможенной стоимости (доля от общего числа таможенных деклараций, %); среднее количество документов на одну партию.

Одним из направлений деятельности ЕБА является содействие молодым специалистам в реализации творческого потенциала в различных сферах бизнеса (проект «Innobank»). Они получают возможность разрабатывать бизнес-проекты и участвовать в соревнованиях, которые позволят получить поддержку от компаний-членов ЕБА.

В рамках агрохимического комитета ЕБА осенью 2012 г. прошел «Международный семинар по вопросам регистрации пестицидов и агрохимикатов в странах ЕС и Украине» при участии Европейской ассоциации защиты растений (ECPA) [5].

Важным направлением деятельности ЕБА является лоббирование интересов членов организации. Лоббирование осуществляется через Общественные советы и Рабочие группы, созданные при органах власти и государственного управления Украины, которые являются действенным механизмом решения различных проблем в отдельных сферах бизнеса путем диалога с соответствующими органами власти. В настоящее время представители ЕБА входят в более 20 граж-

данских советов, коллегий и рабочих групп при министерствах Украины: финансов, юстиции, аграрной политики, охраны здоровья; Государственной налоговой службы; Государственной туристической администрации, Антимонопольного комитета; Государственного комитета по вопросам регуляторной политики и предпринимательства. Также представители ЕБА входят в Общественный Совет по вопросам законодательства Верховной Рады Украины и Консультативный Совет по вопросам иностранных инвестиций при Президенте Украины.

Результатами лоббирования в 2012 г. стало принятие Закона Украины № 11242 «О внесении изменений в некоторые законы Украины относительно отмены регистрации декларации о соответствии» от 20 сентября 2012 г., которым была отменена обязательная регистрации деклараций соответствия. На протяжении длительного времени ЕБА выступала за отмену обязательной сертификации продуктов и ее замену на декларации соответствия в соответствии с актами Европейского Союза в сфере технического регулирования, прежде всего Директивам нового подхода. Согласно этим Директивам, производители/поставщики самостоятельно и под собственную ответственность составляют декларацию о соответствии продукции требованиям соответствующих директив и хранят у себя комплект документации, подтверждающий соответствие изготовленной продукции установленным требованиям. Учитывая, что абсолютное большинство продукции, подпадающей под действие технических регламентов, должна проходить процедуру составления производителем декларации о соответствии и последующей ее регистрации в органах оценки соответствия, это только вызывает для иностранных производителей и импортеров дополнительные затраты. Однако, в Украине после отмены обязательной сертификации и вступления в силу технических регламентов для некоторых продуктов, процедура сертификации была заменена регистрацией деклараций соответствия, что не привело к улучшению ситуации и не вписывалось в рамки европейского законодательства.

Для решения этого вопроса ЕБА провела ряд встреч с представителями власти и направила значительное количество писем-обращений с аргументами о необходимости законодательных изменений в сфере внедрения принципа декларирования соответствия продукции производителями и их представителями и отмене обязательной регистрации декларации о соответствии. Ассоциация всегда подчеркивала, что обязательная регистрация деклараций соответствия противоречит как условиям вступления Украины во Всемирную торговую организацию, так и директивам ЕС, создает технические барьеры

в торговле, что усложняет экономическое развитие [6]. В результате усилий ЕБА, 2 октября 2012 г. Верховной Радой Украины был принят Закон Украины «О внесении изменений в некоторые законы Украины относительно отмены регистрации декларации о соответствии», которым были внесены изменения, в частности, в ст. 32 Закона Украины «О стандартах, технических регламентах и процедурах оценки соответствия». Однако, некоторые проблемы, с которыми сталкиваются компании-члены ЕБА при маркировке продуктов знаками соответствия и подготовки сопроводительных документов, не были решены, и Ассоциация продолжает вести деятельность, направленную на защиту законных интересов своих членов.

Еще одним результатом лоббирования ЕБА стало принятие 2 октября 2012 г. Верховной Радой Украины Закона Украины № 11128 «О внесении изменений в Земельный кодекс Украины относительно приобретения права собственности на землю», которым были внесены изменения в Земельный Кодекс Украины, в соответствии с которыми компаниям с иностранным капиталом предоставлено право собственности на землю несельскохозяйственного назначения.

Согласно ч. 2 ст. 82 Земельного Кодекса Украины № 2768-III от 25 октября 2001 г. юридические лица (основанные украинскими гражданами или юридическими лицами Украины) могут приобретать в собственность участки для осуществления предпринимательской деятельности. Это положение ст. 82 вызвало неточности в определении понятия юридического лица как субъекта земельных отношений, поскольку такая формулировка не включает украинские юридические лица со 100 % иностранным капиталом, как и дочерние компании, в список субъектов, которые могут получить право собственности на земельные участки в Украине. В то же время, согласно ст. 82 Земельного Кодекса, иностранные юридические лица могут приобретать право собственности на земельные участки несельскохозяйственного назначения в населенных пунктах только в случае приобретения объектов недвижимого имущества и для сооружения объектов, связанных с ведением предпринимательской деятельности. Это означает, что иностранные юридические лица не могли приобрести право собственности на земельные участки для строительства объектов недвижимости без цели получения прибыли, например для размещения офиса неприбыльной организации, которая не ведет предпринимательскую деятельность, в пределах населенных пунктов.

В соответствии с Законом Украины № 11128 «О внесении изменений в Земельный кодекс Украины относительно приобретения права собственности на землю» [7], юридические лица, созданные согласно

законодательству иностранных государств, могут приобретать в собственность земельные участки несельскохозяйственного назначения в пределах населенных пунктов в случае приобретения объектов недвижимого имущества и для сооружения объектов, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности и участки, находящихся за пределами населенных пунктов в случае приобретения объектов недвижимого имущества.

Другим примером успешного отставания интересов компаний-членов ЕВА было включение вопросов, касающихся безналичных расчетов, в проект Указа Президента «О стратегии реформирования системы защиты прав потребителей на рынках финансовых услуг в Украине на 2012-2017 годы» (далее – Проект стратегии) [8], в результате усилий Комитета по электронным платежей ЕБА. Представители ЕБА участвуют в деятельности Рабочей группы по разработке Проекта стратегии.

Комитет зерновых и масличных культур ЕБА уделяет значительное внимание вопросу процедуры выдачи разрешений для перевозки сельскохозяйственной продукции и разработке изменений в действующее законодательство, направленных на ее упрощение [9]. ЕБА организовала многочисленные встречи с должностными лицами и направила ряд обращений в государственные органы с просьбой принять меры для ускоренного оформления и срочной выдачи разрешительных документов, необходимых для перевозки сельскохозяйственной продукции. Эта деятельность способствовала сокращению перечня разрешительных документов, которые выдаются разрешительными центрами, и передачу полномочий на их выдачу соответствующим профильным государственным учреждениям. В частности, сертификаты качества зерна и продуктов его переработки были изъяты из перечня документов разрешительного характера, выдача которых осуществляется в разрешительных центрах. Эти положительные изменения предусматриваются Законом Украины «О внесении изменений в некоторые законы Украины относительно оптимизации выдачи документов разрешительного характера в сфере хозяйственной деятельности» № 4782-VI, который вступил в силу 23 июня 2012 г. Данный законодательный акт является важным шагом на пути оптимизации сертификации транспортировки сельскохозяйственной продукции.

В течении второй половины 2012 г. представительство ЕБА в Брюсселе провело 26 официальных встреч и мероприятий, среди которых встречи с: Европейским парламентом; Корпусом Комиссара по вопросам расширения и политики добрососедства Штефана

Фюле; Корпусом Комиссара по аграрным вопросам Дачиана Чолош; Европейской службой внешних сношений; Генеральным директоратом по вопросам торговли; Генеральным директоратом по предпринимательству и промышленности; Генеральным директоратом налогового и таможенного союза; Генеральным директоратом по развитию и сотрудничеству; Представительством Европейского Союза в Украине; Министерством иностранных дел Украины; Неправительственными организациями и объединениями ЕС (BusinessEurope, EFPIA, MPA, EPC, FoodDrinksEurope т. п.); представителями бизнес-сообщества; представителями средств массовой информации (Interfax, UkrInform, UNIAN и другие) [10].

Важным направлением деятельности является доклад ЕБА «Препятствия для инвестиций в Украину» – коллективный труд компаний-членов Ассоциации. Доклад представляет собой систематизированный перечень конкретных проблем, которые создают препятствия как украинским, так и иностранным компаниям при осуществлении предпринимательской деятельности в Украине. Все издания «Препятствий для инвестиций в Украину» (2001, 2004, 2005 и 2006 гг.) были направлены в Кабинет Министров и Верховную Раду Украины, в Европейскую Комиссию в Брюсселе и в ее Представительство в Украине.

Общие информационные собрания членов ЕБА служат одним из основных способов осуществления диалога с украинскими и европейскими чиновниками. Такие собрания проводятся для высшего и руководящего состава компаний-членов ЕБА с целью предоставить им возможность непосредственного общения по актуальным вопросам с ответственным чиновником.

Европейские дебаты – новый проект, который Ассоциация презентовала в конце 2006 года. Евродебаты призваны усилить конструктивный диалог между бизнес общественностью, представителями законодательной и исполнительной власти.

Таким образом, международные неправительственные экономические организации являются важными акторами в системе международных экономических отношений, так как имеют возможность влиять на принятие тех или иных политических решений и законодательных актов, необходимых для достижения целей организации. ЕБА является классической международной неправительственной экономической организацией. ЕБА в Украине реализовывает свою деятельность по следующим направлениям: диалог бизнес-кругов Украины с Европейским Союзом с целью создания благоприятного инвестиционного климата и устранения барьеров в международной

торговле; лоббирование соответствующего правового регулирования экономических отношении на законодательном уровне; проведение проектов с привлечением молодежи для дальнейшего трудоустройства и воспитания профессиональных навыков.

Библиографический список

1. Вельяминов Г. М. Международное экономическое право и процесс: (Академический курс) : Учебник / Wolters Kluwer Russia, 2004. – С. 68-69.
2. Білорус І. О. Правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій в умовах глобалізації міжнародного економічного права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 219 арк.
3. Тарасов О. В. Международные неправительственные организации в системе мирового гражданского сообщества: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Украинская юридическая академия. – Х., 1994. – 179 л.
4. Шпакович О. М. Роль міжнародних економічних організацій в правотворчому процесі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 213 арк. – Бібліогр.: арк. 195-213.
5. EBA Quarterly Report 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eba.com.ua/ua/about/6-2012-3-Report
6. Верховна Рада України скасувала обов'язкову реєстрацію декларацій відповідності [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eba.com.ua/ua/news/2012/10/9/1652
7. Іноземні інвестори отримають право власності на землю несільськогосподарського призначення [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eba.com.ua/ua/news/2012/10/8/1022
8. Стратегія щодо фінансової грамотності населення включатиме питання безготівкових розрахунків [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eba.com.ua/ua/news/2012/7/12/1011
9. Процедура отримання дозволів, необхідних для перевезення сільськогосподарської продукції, стала простішою [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eba.com.ua/ua/news/2012/6/25/1542
10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eba.com.ua/ua/about/6-2012-3-Report

Розглянуто питання ролі міжнародних неурядових економічних організацій в сучасних економічних відносинах на прикладі діяльності Європейської бізнес-асоціації. Відображено статус і структуру Європейської бізнес-асоціації в Україні, проаналізовано основні форми і напрямки її діяльності.

The article deals with the role of international non-governmental economic organizations in contemporary economic relations on the example of the European Business Association. Indicate the status and structure of the European Business Association in Ukraine, analyzed the basic forms and directions of its activities.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2012

УДК 342.72/73:007

Аблякімова Е. Е., НУ «ОЮА»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

В статті розглядається процес формування міжнародно-правових норм, які встановлюють право на доступ до публічної інформації та обов'язки держави щодо забезпечення його реалізації. Визначаються основні принципи правового регулювання цих питань.

Така категорія, як право на інформацію є одним з основоположних прав людини, яке багато в чому обумовлює можливості реалізації інших її прав. Її важливість є загальновизнаною, як на теоретичному, так і на законодавчому рівні, що обумовило існування широкого спектру теоретичних розробок та не менш широкої нормативно-правової бази, що включає як акти національного законодавства, так і міжнародно-правові акти.

Але, разом з тим, слід визнати, що категорія права на інформацію є неоднорідною та включає в себе декілька окремих аспектів. І відповідне загальне визнання стосується насамперед тих її аспектів, що стосуються свободи висловлювань. В той же час, такий елемент, як право на доступ до публічної інформації, є порівняно новим для юридичної науки та практики, і одночасно таким, що в різних країнах тлумачиться та оцінюється по-різному.

З прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації» в України відбулося реформування системи забезпечення права на інформацію, що, насамперед, пов'язано із встановленням нового виду безпосереднього об'єкту інформаційних правовідносин, у вигляді публічної інформації.

Різні аспекти реалізації права на доступ до інформації неодноразово ставали предметом досліджень відомих вітчизняних фахівців в галузі інформаційного права, серед яких І. В. Арістова, Р. А. Калюжний, Б. А. Кормич, І. С. Чиж, Ю. С. Шемшученко тощо.

© Е. Е. Аблякімова, 2013

Але, дані дослідження в більшій мірі стосувалися тих правил, що визначаються національними законодавством, в той же час міжнародні стандарти, розглядалися в основному крізь призму загальних підходів до права на свободу слова. Тож, завданням даної статті є аналіз тих міжнародно-правових норм, які встановлюють стандарти реалізації права на інформацію безпосередньо в тому, що стосується інформації органів публічної влади.

Як це не дивно, але питання доступу до публічної інформації вважається певною мірою відокремленим від загального права вільно збирати та розповсюджувати інформацію. Так, ані документи Біля про права людини ООН, ані Конвенція про захист прав і основоположних свобод 1950 р. не містять у своїх нормах вказівок на обов'язки органів публічної влади надавати інформацію про свою діяльність.

Так, наприклад, ст. 10 Конвенції 1950 р., встановлюючи право на свободу висловлювань, в ч. 1. передбачає, що «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [1]. В даній нормі органи державної влади згадуються лише в контексті заборони втручання у реалізацію права на одержання та передавання інформації, і не міститься жодних імперативних зобов'язань щодо сприяння таким діям. Такий підхід, на нашу думку, багато в чому обумовлюється належністю даного права на інформацію до категорії прав «першого покоління», основним завданням яких було захистити людину від свавілля держави.

Саме такий підхід простежується і у практиці Європейського суду з прав людини щодо тлумачення норм вищезгаданої ст. 10 Конвенції 1950 р., який основну увагу акцентував саме на свободі розповсюдження інформації, а не на питаннях доступу до неї. Що ж стосується свободи «одержувати інформацію», то суд зазначав, що вона «не передбачає права доступу до конфіденційної інформації, радше стаття 10 зобов'язує державу не обмежувати доступ до вже наявної інформації» [2]. Таким чином суд наголосив на тому, що в даному випадку мова йде про певні негативні зобов'язання держави та її органів щодо невтручання в інформаційну діяльність, спрямовану на реалізацію даного права.

Навіть останнім часом така позиція Суду залишилася незмінною, і полягає в тому, що «дуже складно вивести зі статті 10 загальне право доступу до адміністративних даних і документів» [3].

Не знаходиться прямої вказівки на створення механізмів доступу до публічної інформації і в стандартах ООН з прав людини.

Право на вільний пошук та одержання інформації закріплено ст. 19 Загальної декларації прав людини та п. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Відзначається можливість реалізації цього права незалежно від державних кордонів, але прямого обов'язку держави та її органів надавати необхідну інформацію безпосередньо вищезгаданими нормами статей не встановлюється. Існує лише передбачений п. 2. ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права загальний обов'язок держав учасниць «вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті» [4].

Але цей обов'язок держави, знову ж таки в більшій мірі носить характер заборони втручання, достатньо звернути увагу на вимогу забезпечення реалізації права на свободу слова «незалежно від державних кордонів».

Навіть після створення відповідно до резолюції Комісії з прав людини 1993/45 від 5 березня 1993 р. посади Спеціального доповідача з питань заохочення та захисту права на свободу переконань та їх вільне висловлювання, позиція ООН щодо доступу до інформації органів публічної влади залишається доволі стриманою.

Але все ж таки, певні кроки щодо визнання існування позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення задоволення інформаційних потреб громадян було зроблено. Аргументація наявності таких зобов'язань базується на визнанні двоєдиної концепції права на інформацію. Так, у 1994 р., в одній із перших доповідей Спеціального доповідача з питань заохочення та захисту права на свободу переконань та їх вільне висловлювання, характеризуючи розуміння щодо сфери свого відання, Спеціальний доповідач, зокрема, зазначив: «Суттєвим аспектом права на свободу переконань та їх вільне вираження є двоєдина концепція свободи, що лежить в основі цього права. Ця двоєдина концепція свободи значною мірою визначає ті області, на які розповсюджується захист цього права. Двома основними елементами концепції свободи є «свобода доступу до держави» та «свобода від держави». Перший елемент стосується участі індивідуума у справах держави… Другий елемент стосується особистого життя індивідуума та передбачає її всебічну охорону від будь-якого неправомірного зовнішнього втручання» [5].

Таким чином, право доступу до даних і документів органів публічної влади, відноситься саме до категорії «свободи доступу до держави», тобто права і можливості окремих індивідів та громадськості в цілому

приймати участь або контролювати діяльність публічної влади, використовуючи для цього наявну в органів влади інформацію.

Але, виходячи з «букви закону», стандарти базових міжнародно-правові акти в галузі прав людини стосуються лише загальнодоступної інформації. І вже справою держави є визначення обсягів загальнодоступної інформації серед тої, що створюється в процесі діяльності її органів. А от необхідність максимального розширення обсягу загальнодоступної інформації органів публічної влади випливає в більшій мірі з «духу» та загальних принципів міжнародно-правових актів з прав людини.

Знову ж таки, як зазначалося у доповіді Спеціального доповідача з питань заохочення та захисту права на свободу переконань, «у зв'язку з тим, що в сучасному суспільстві підвищується соціальна та політична роль інформації, кожній людині повинен бути забезпечений захист його права на одержання інформації та ознайомлення з різними ідеями. Це право не тільки є зворотнім боком права на передавання інформації, але також має і самостійне значення. Право на пошук і доступ до інформації представляє собою один із суттєвих елементів права на свободу слова та вільний вираз своїх переконань. Свобода втратить всякий зміст, якщо позбавити людей доступу до інформації. Доступ до інформації є однією з основ демократичного суспільства. Тому слід рішуче припиняти будь-які спроби приховування інформації від широкого загалу» [5].

Але подібні положення, що висловлюються в рамках ООН, в більшій мірі є баченням ролі і місця держави у забезпеченні права на доступ до інформації та зв'язують держави-члени в першу чергу моральними, а не юридичними зобов'язаннями.

Міжнародно-правові ж норми в галузі доступу до інформації почали формуватися лише останніми десятиліттями, при чому щодо окремих видів інформації. Прикладом цього може слугувати Орхуська Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, розроблена та підписана в рамках Європейської Економічної Комісії ООН [6].

В тому, що стосується доступу до екологічної інформації дана Конвенція базується на декількох основних принципах, викладених в преамбулі Конвенції, серед яких, зокрема, слід виділити такі:

– удосконалення доступу до інформації та участь громадськості в процесі прийняття рішень підвищують якість рішень, які приймають, та процесу їх виконання, що сприяє поліпшенню поінформованості громадськості щодо екологічних проблем, та дає громадськості

можливість висловлювати свою стурбованість, а державним органам – вести належний облік таких інтересів;

– сприяння поширенню екологічних знань для кращого розуміння процесів, пов'язаних з навколишнім середовищем і сталим розвитком, і заохочення всебічної поінформованості громадськості щодо рішень, які мають вплив на стан навколишнього середовища та сталий розвиток, і її участь у процесі прийняття таких рішень;

– поінформованість громадськості щодо процедур участі в процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, вільний доступ до цих механізмів і знання, як ними користуватися.

Таким чином, ми можемо побачити, що даний міжнародно-правовий акт реалізовує в галузевій сфері екологічної інформації основні принципи, що характеризують сучасні підходи до доступу до публічної інформації:

– право на отримання інформації, яка створюється органами публічної влади, у відповідь на поданий запит;

– обов'язок органів публічної влади поширювати відомості про наявну в них публічну інформацію;

– надання відомостей про відповідні процедури діяльності органів публічної влади, що дозволяють отримувати інформацію або надають можливість зацікавленим особам приймати участь у прийнятті рішень.

Крім того, Конвенція встановлює конкретні вимоги та строки надання відповідної інформації, визначає виключний перелік виключень та обмежень у реалізації права на доступ до екологічної інформації.

Найважливішою особливістю Орхуської Конвенції є те, що вона стала першим міжнародно-правим актом, що встановив позитивне зобов'язання держав-учасниць, та їх органів публічної влади і посадових осіб щодо надання доступу до конкретного виду публічної інформації. Як зазначається у п. 2 ст. 3 даної Конвенції «кожна зі Сторін прагне забезпечити умови, аби посадові особи та державні органи надавали громадськості допомогу та забезпечували їй орієнтацію в отриманні доступу до інформації, сприяли участі у процесі прийняття рішень і в одержанні доступу до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища».

В контексті розвитку міжнародно-правових стандартів щодо доступу до публічної інформації слід відзначити діяльність Ради Європи, в рамках якої було здійснено ряд кроків щодо створення у державах-членах відповідних процедур реалізації даного права.

Так, зокрема, слід назвати Рекомендації Ради Європи «Про доступ до офіційних документів» [7]. Визначаючи необхідність забезпечення чітких правил доступу до офіційних документів, Рада Європи констатувала, що це забезпечує вирішення низки важливих завдань:

– дозволяє громадянам виробити адекватне бачення та сформувати критичні погляди щодо стану суспільства, у якому вони живуть, та щодо органів влади, які ними керують;

– сприяє більшій дієвості та ефективності адміністративних органів і допомагає підтримувати їх цілісність, усуваючи ризик корупції;

– є чинником, що підтверджує легітимність органів управління як державних служб і посилює довіру громадськості до органів державної влади.

Таким чином, згідно даної позиції, мета і цілі реалізації права на доступ до публічної інформації лежать в першу чергу в площині здійснення контролю за органами влади з боку громадянського суспільства та реалізації політичного процесу.

Також, слід відзначити дефініцію поняття «офіційний документ», яке фактично окреслює обсяг та види інформації, до якої органи державної влади повинні забезпечувати доступ у відповідь на поданий запит. Згідно п. 1. даної рекомендації Ради Європи, поняття «офіційні документи» означає будь-яку інформацію, яка є записаною в будь-якому вигляді, вироблена або отримана органами державної влади і пов'язана з будь-якою державною або адміністративною функцією, за винятком документів, які перебувають на стадії підготовки.

Свій розвиток прийняті Радою Європи рекомендації отримали у 2009 р. з прийняттям Конвенції про доступ до офіційних документів [8]. Визначаючи мотиви прийняття дана Конвенція посилається, зокрема, на статтю 19 Загальної декларації з прав людини, статті 6, 8 і 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Тим самим, на відміну від позиції Європейського суду з прав людини та позиції ООН, Рада Європи все ж таки знаходить, що положення даних документів сприяють встановленню права на доступ до публічної інформації.

Отримали розвиток і підходи до розуміння значення права на доступ до офіційних документів, яке згідно даної Конвенції:

– забезпечує суспільство джерелом інформації;

– дає громадянам можливість сформувати власну думку про стан суспільства та органи державної влади;

– зміцнює мораль, ефективність роботи і підзвітність органів державної влади, сприяючи, тим самим, зміцненню їх легітимності.

Таким чином, на перше місце було поставлено саме забезпечення інформаційних потреб суспільства. Безумовно на такий підхід вплинули загальні процеси розбудови інформаційного суспільства, які знайшли своє відображення у багатьох міжнародно-правових актах, як загального, так і регіонального характеру.

Зокрема, можна згадати такий документ, як «Хартія глобального інформаційного суспільства», прийнята лідерами «сімки» найбільш розвинених держав світу в Окінаві 22 липня 2000 р. Однією із засад сучасних процесів інформатизації Хартія називає те, що «всі люди скрізь, без винятку, повинні мати можливість користуватися перевагами глобального інформаційного суспільства» [9]. Цілий ряд рішень було прийнято з приводу розбудови інформаційного суспільства і в рамках Європейського Союзу. При чому лейтмотивом всіх цих актів було визнання відповідальності держави за забезпечення кожному доступу до інформації та знань, задоволення інформаційних потреб суспільства тощо.

Саме ці фактори, на нашу думку, і вплинули на поступове визнання на міжнародно-правовому рівні права на доступ до публічної інформації та кореспондуючих йому обов'язків органів публічної влади надавати подібну інформації всім бажаючим. Завдяки цьому, інститут доступу до публічної інформації, який на протязі п'ятдесяти років існував лише в окремих державах, насамперед у США, почав набувати поширення.

Стаття 2 вищезгаданої Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів, встановлює загальну норму, згідно якої кожній особі гарантується без жодної дискримінації за будь-якою ознакою на доступ, на її вимогу, до офіційних документів, що знаходяться у розпорядженні органів державної влади.

Таким чином, визнається принцип, згідно якого офіційні документи, за загальним правилом повинні бути загальнодоступними з можливими виключеннями лише з метою захисту прав і законних інтересів інших осіб.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити декілька висновків.

По-перше, в сучасних умовах, право на доступ до публічної інформації може розглядатися як самостійне право людини і громадянина, що забезпечує задоволення його інформаційних потреб, участь у справах держави, реалізацію інших прав, зокрема права на свободу слова.

По-друге, значення права на доступ до інформації підвищилося саме у сучасному суспільстві, і це пов'язано із тими політичними, соціальними та економічними перетвореннями, які супроводжують

процеси глобалізації та інформатизації та є невід'ємними ознаками інформаційного суспільства. Саме ці процеси обумовили формування міжнародно-правових стандартів в цій галузі, яке швидкі швидко розвиваються в останнє десятиліття.

По-третє, вільний доступ до інформації на сьогоднішній день є одним з важливих критеріїв демократичності суспільства, і, відповідно, забезпечення доступу до інформації перетворюється на обов'язок держави в контексті забезпечення демократії та реалізації прав і свобод людини.

Бібліографічний список

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13., 2006 – № 32. – стор. 270.
2. Огляд практики Європейського суду з прав людини. Норми та стандарти Конвенції про захист прав і основних свобод людини. – Міністерство юстиції України, 2002. – стор. 37.
3. Loiseau v. France, заява № 46809/99, рішення щодо прийнятності від 18.11.2003.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН A/RES/2200 A (XXI).
5. Поощрение и защита права на свободу убеждений и их свободное выражение. Доклад Специального докладчика г-на Абида Хуссейна, подготовленный в соответствии с резолюцией 1993/45 Комиссии по правам человека // Организация объединенных наций. Экономический и социальный совет. 19 December 1994. E/CN.4/1995/32 – стр. 6 – 10.
6. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 33. – стор. 12. – Ст. 1191.
7. Рекомендації Ради Європи № R (2002) 2 «Про доступ до офіційних документів» від 21 лютого 2002 р.
8. Конвенція про доступ до офіційних документів. Тромсе, 18 червня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://crimecor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article?art_id=49046&cat_id=46352
9. Хартия Глобального информационного общества. Принята 22 июля 2000 г., Окинава. // Информация. Дипломатия. Психология. – М. : Известия, 2002. – с. 602 – 610.

В статье рассматривается процесс формирования международно-правовых норм, которые устанавливают право на доступ к публичной

информации и обязанности государства по обеспечению его реализации. Определяются основные принципы правового регулирования этих вопросов.

The article provides the review of the process of forming of the international legal rules that set up the right for access to the public information and the State's obligations to provide the realization of those rights. The main principles of the legal regulation of these mutters are also determined.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 343.13:341.123

Шкітов О. Ф., ХНУВС

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ООН ЩОДО ДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Стаття присвячена розгляду міжнародних стандартів ООН у сфері дії кримінально-процесуального закону в часі, просторі та за колом осіб. Особливу увагу автор приділяє кримінально-процесуальному імунітету та відміні імунітету відповідно до норм міжнародного права.

З прийняттям 13 квітня 2012 р. нового КПК України не було вирішено усіх проблемних питань діючого КПК України, зокрема про дію кримінального процесуального закону у просторі, часі та щодо кола осіб. Тому актуальним є дослідження міжнародних стандартів ООН, які мають бути відображені у національному кримінально-процесуальному законодавстві.

Вагомий внесок у розробку проблематики міжнародних стандартів в сфері кримінального судочинства внесли сучасні вчені-правознавці, фахівці з кримінально-процесуального права: В. М. Волженкіна, М. К. Гулялова, Б. Л. Зімненко, О. В. Капліна, Н. С. Карпов, Т. В. Каткова, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. І. Пашковський, О. В. Пушняк, Д. В. Сімонович та інші. Але слід зауважити, що всі згадані автори досліджували аспекти європейських стандартів кримінального провадження, зокрема стандарти забезпечення прав людини. Тема міжнародних стандартів ООН щодо дії кримінального процесуального закону не набула свого належного висвітлення.

Метою даної статті є дослідження міжнародних стандартів Організації Об'єднаних Націй, які на універсальному рівні визначають межі дії кримінального процесуального закону.

© О. Ф. Шкітов, 2013

Завданням кримінального процесуального закону будь-якої держави завжди у цивілізованому світі буде захист особи, охорона її прав, свобод та законних інтересів. Повага прав людини, демократія – найважливіші гарантії сучасного миру. Права людини, закріплені на міжнародному рівні та визнані світовою спільнотою, стають еталоном для розвитку національних правових систем, впливають на національні механізми захисту прав особистості. Такі принципові положення міжнародного права, які обумовлюють розвиток національного права, в теорії та практиці називають міжнародними стандартами. Розглядаючи міжнародний аспект дії кримінально-процесуального закону слід визначити, що міжнародні стандарти – це загальноприйняті принципи і норми. Вони відображають історично досягнутий рівень демократії та гуманності суспільства на міжнародному і внутрішньодержавному рівні. За визначенням професора І. І. Лукашука, норми міжнародного і внутрішнього права мають відповідати стандартам. Ці стандарти складають головний зміст загальних принципів права, які притаманні як міжнародному, так і внутрішньому праву [1, с. 4].

Юридична енциклопедія визначає міжнародні стандарти як міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи інших сферах міждержавного співробітництва [2, с. 615].

На думку Д. В. Сімоновича, «міжнародні стандарти забезпечення прав людини у кримінальному судочинстві» – це звід основних принципів забезпечення прав людини, встановлений міжнародними нормативно-правовими актами, які є обов'язковими для виконання всіма національними органами у кримінальному судочинстві у разі їх ратифікації Верховною Радою України [3, с. 23].

Слід зазначити, що саме Конституція 1996 р. вперше включила до правової системи нашої держави принципи і норми міжнародного права. Так, стаття 9 визначає: «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [4]. Закон України «Про міжнародні договори» 2004 р. встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України [5].

Враховуючи тему статті, а також факти ратифікації міжнародних угод та проголошений євроінтеграційний розвиток України [6] вважаємо за доцільне розглядати міжнародні норми і принципи, які містяться у таких міжнародно-правових актах універсального рівня: Статут

ООН, 1945 р.; Віденська конвенція про дипломатичні зносини, 1961 р.; Віденська конвенція про консульські зносини, 1963 р.; Конвенція про спеціальні місії, 1969 р.; Конвенція про запобігання злочину екоциду та покарання за нього, 1948 р.; Конвенція про незастосовність терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства, 1968 р.

Дія кримінально-процесуального закону України базується перед усім на Статуті ООН 1945 р. [7]. А саме на закріплений у ньому загальновизнаний принцип суверенної рівності держав (ст. 2 Статуту). Крім того, базовим принципом у цій сфері є принцип невтручання у справи, які за суттю належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (ст. 2 Статуту). Це означає, що жодна держава не має права видавати закони або проводити дії, що розповсюджують свою судову юрисдикцію на територію інших держав, без згоди останніх. Наприклад, повинні вважатися юридично нікчемними результати процесуальних дій, здійснених слідчими органами однієї держави та території іншої держави, якщо це не передбачено відповідним міжнародним договором. Для провадження цих дій недостатньо вираженої згоди органів виконавчої влади однієї держави (уряду, органів прокуратури, внутрішніх справ, юстиції), оскільки вони не уповноважені на те, щоб робити виключення із закону, який практично у всіх державах закріплює територіальний принцип застосування кримінально-процесуальних норм. Створювати такого роду винятки – привілей лише закону або міжнародного права. Так, наприклад, у ст. 7 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р. (Договір ратифіковано Постановою ВР N 3941-XII від 04.02.94) передбачено наступне: «при виконанні клопотань про надання правової допомоги запитувана установа застосовує законодавство своєї держави. Однак, вона може застосовувати процесуальні норми, вказані запитуючою установою, якщо це не суперечить законодавству запитуваної Договірної Сторони» [8].

Крім Статуту ООН, який містить загальновизнані принципи міжнародного права, що є базовими стандартами дії кримінально-процесуального закону у просторі, слід відзначити такі конвенції, як Віденська конвенція про дипломатичні зносини, 1961 р., Віденська конвенція про консульські зносини, 1963 р., Конвенція про спеціальні місії, 1969 р. Дані конвенції визначають, що дія кримінально-процесуального закону не може розповсюджуватися на приміщення, які користуються спеціальним захистом, тобто на так звані «умовні території держави», якими є дипломатичні або консульські представництва.

На основі Віденської конвенції про дипломатичні зносини, 1961 р. [9] приміщення дипломатичного представництва є недоторканими. Влада держави перебування не може вступати в ці приміщення інакше, ніж за згодою голови представництва. На державі перебування лежить спеціальний обов'язок вживати усі належні заходи для захисту приміщень представництва від будь-якого вторгнення або нанесення збитку і для відвертання будь-якого порушення спокою представництва або зневаги його гідності. Приміщення представництва, предмети їх обстановки і інше майно, що знаходиться в них, а також засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту і виконавчих дій (ст. 22). Конвенція у ст. 24 визначає недоторканість архівів і документів представництва у будь-який час та незалежно від їх місцезнаходження.

Окрім недоторканості дипломатичних представництв у міжнародному праві також визначена недоторканість консульських установ та їх архівів і документів. Так, недоторканість консульських приміщень передбачена у ст. 31 Віденської конвенції про консульські зносини, 1963 р. [10]. Влада держави перебування не може вступати в ту частину консульських приміщень, яка використовується виключно для роботи консульської установи, інакше як з відома консульського установи, призначеної ним особи або глави дипломатичного представництва держави, що представляється. Проте згода голови консульської установи може передбачатися у випадку пожежі або іншого стихійного лиха, що вимагає невідкладних заходів захисту.

Крім того, відповідно до цієї ж ст. 31 на державу перебування покладається спеціальний обов'язок приймати усі належні заходи для захисту консульських приміщень від будь-яких вторгнень або нанесення збитку і для відвертання будь-якого порушення спокою консульської установи або зневаги його гідності. Частина 4 ст. 31 визначає, що Консульські приміщення, предмети їх обстановки, майно консульської установи, а також його засобу пересування користуються імунітетом від будь-яких видів реквізиції в цілях державної оборони або для громадських потреб. У випадку необхідності відчуження приміщення для вказаних вище цілей вживаються усі можливі заходи щоб уникнути порушення виконання консульських функцій і державі, що представляється, невідкладно виплачується відповідна і ефективна компенсація [10].

Слід приєднатися до думки Г. В. Бобильова, який відмічає, що Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. допускає виключення з принципу «недоторканості консульських приміщень», передбачаючи, що згода голови консульської установи на доступ влади

держави перебування в ці приміщення може бути здійснена у випадку пожежі або іншого стихійного лиха, яке потребує невідкладних заходів захисту. Разом із положенням про можливість відчуження, у разі необхідності, консульських приміщень для цілей оборони або суспільних потреб, ці виключення принципово відрізняють Віденську конвенцію про консульські зносини 1963 р. від Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., в якій зафіксована повна недоторканість приміщень дипломатичного представництва [11, с. 56].

Крім того, Конвенція про спеціальні місії, 1969 р. [12] також визначає недоторканість приміщень спеціальних місій (ст. 25) та недоторканість архівів і документів (ст. 26). Приміщення спеціальної місії, предмети їх обстановки та інше майно, яке використовується для роботи спеціальної місії, а також транспортні засоби місії користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту та виконавчих дій (ст. 25).

Але у ст. 25, як і у Конвенції про консульські зносини, є «пожежне застереження». Так, «представники приймаючої держави не можуть вступати в ці приміщення інакше як зі згоди голови спеціальної місії або, у відповідних випадках, зі згоди постійного дипломатичного представництва держави, що посилає, акредитованого в приймаючій державі. Така згода може передбачатися у випадку пожежі або іншого стихійного лиха, яке представляє серйозну загрозу громадській безпеці, і тільки у тому випадку, коли не має можливості отримати пряму згоду голови спеціальної місії або, у відповідних випадках, голови постійного представництва [10].

Отже, дія кримінального процесуального закону України у просторі розповсюджується на дипломатичні представництва, консульські установи, приміщення спеціальних місій, їх архіви та транспортні засоби.

Вказані вище конвенції створюють виключення для дії кримінального процесуального закону щодо кола осіб. Так, імунітети від кримінальної юрисдикції мають дипломатичні агенти, консульські посадові особи та представники спеціальних місій.

Відповідно до Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. особа дипломатичного агента є недоторканою, він не підлягає арешту або затриманню у будь-якій формі (ст. 29). Приватна резиденція дипломатичного агента також є недоторканою, як і його папери, кореспонденція, майно (ст. 30). Дипломатичний агент користується імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування, він не зобов'язаний давати показання у якості свідка (ст. 31). Зазначимо, що відповідно до ч. 1-2 ст. 37 Конвенції 1961 р. імунітет від кримінальної юрисдикції також мають члени родини дипломатичного агента, якщо вони

проживають разом з ним, а також члени адміністративно-технічного персоналу представництва та члени їх родини, що мешкають разом з ними, якщо вони не є громадянами держави перебування. Члени обслуговуючого персоналу, які не є громадянами держави перебування, користуються імунітетом відносно дій, які здійснені ними при виконанні своїх обов'язків (ч. 3 ст. 37).

Особиста недоторканість консульських посадових осіб визначена у ст. 41 Віденській конвенції про консульські зносини, 1963 р. [10]. Так, консульські посадові особи не підлягають ні арешту, ні попередньому ув'язненню, інакше як на засадах постанов компетентної судової влади у випадку скоєння тяжких злочинів. За виключенням випадків скоєння тяжких злочинів консульські посадові особи не можуть бути поміщені до тюрми та не підлягають будь-яким іншим формам обмеження особистої свободи, інакше як для здійснення судових постанов, що вступили в законну силу. Якщо проти консульської посадової особи порушується кримінальна справа, ця особа повинна з'явиться в компетентні органи. Тим не менш при провадженні справи йому має виявлятися повага через його офіційне положення й, повинно ставитися якнайменше перешкод виконанню їм консульських функцій. Коли виникає необхідність затримання консульської посадової особи у випадку скоєння тяжкого злочину судове переслідування має бути почате проти нього в можливо короткий строк.

Слід зазначити, що Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. не надає визначення терміну «тяжкий злочин». Але за національним законодавством більшості країн під даним злочином зазвичай розуміється злочин, за який консульська посадова особа може бути притягнута до суду та позбавлення волі від п'яти та більше років. Відповідно до ст. 12 Кримінального кодексу України тяжким злочином є злочин, за яке передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років [13]. В низці двосторонніх консульських конвенцій вказані строки позбавлення волі від одного року.

Слід відмітити, що ст. 42 Віденської конвенції про консульські зносини визначає порядок повідомлення про арешт, попереднє ув'язнення або судове переслідування. Так, у випадку арешту або попереднього ув'язнення будь-якого працівника консульського персоналу, або порушення проти нього кримінальної справи держава перебування негайно повідомляє про це главу консульської установи. Якщо останній сам піддається таким заходам, держава перебування повідомляє про це представника держави через дипломатичні канали [10]. Крім того, відповідно до ст. 43 консульські посадові особи й консульські службовці не підлягають юрисдикції судових або адміністративних органів

держави перебування відносно дій, вчинених ними при виконанні консульських функцій. Виключення з цього положення є цивільні позови: a) що випливають з договору, укладеного консульською посадовою особою або консульським службовцем, по яким вони прямо або побічно не прийняли на себе зобов'язань як агент держави, що представляється; або b) третьої сторони за шкоду, заподіяну нещасним випадком в державі перебування, із застосуванням дорожнього транспортного засобу, судна або літака.

Консульські посадові особи, на відміну від членів дипломатичного представництва, можуть бути викликані в якості свідків при провадженні судових або адміністративних справ, що підтверджується положеннями статті 44 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. При цьому консульський службовець або працівник обслуговуючого персоналу не може відмовлятися давати показання за винятком випадків: давати показання з питань, пов'язаним з виконанням ними своїх функцій, або представляти стосовну до їхніх функцій офіційну кореспонденцію й документи. Також вони не зобов'язані давати показання, що роз'ясняють законодавство держави, що представляється. Якщо консульська посадова особа відмовляється давати показання, до неї не можуть застосовуватися ніякі примусові заходи або покарання. Орган, якому потрібне показання консульської посадової особи, повинен уникати заподіяння перешкод виконанню цією особою своїх функцій. Він може, коли це можливо, вислухати такі показання вдома в цієї особи або в консульській установі або ж приймати від нього письмові показання [10].

Крім Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. та Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. також містить положення про імунітети Конвенція про спеціальні місії, 1969 р. [12]. Відповідно до ст. 29 цієї Конвенції особа представників посилаючої держави в спеціальній місії, а також особа членів дипломатичного персоналу місії є недоторкана. Вони не підлягають арешту або затриманню у будь-якій формі. Приймаюча держава зобов'язана ставитися до них з належною повагою та вживати всіх необхідних заходів для запобігання будь-яких посягань на їх особу, свободу або гідність. Конвенція визначає недоторканність особистого приміщення представників посилаючої держави в спеціальній місії та членів її дипломатичного персоналу. Їх папери, кореспонденція та – за окремими випадками цивільних позовів, їх майно таким же чином користуються недоторканністю (ст. 30). Відповідно до ст. 31 Конвенції представники посилаючої держави в спеціальній місії та члени її дипломатичного персоналу користуються імунітетом від кримінальної юрисдикції

приймаючої держави. Представники посилаючої держави в спеціальній місії та члени її дипломатичного персоналу не зобов'язані давати свідчення як свідки. Імунітет від юрисдикції представників посилаючої держави в спеціальній місії і членів дипломатичного персоналу не звільняє їх від юрисдикції посилаючої держави [12].

Якщо міжнародне право наділяє імунітетами від кримінальної юрисдикції приймаючої держави посадових осіб дипломатичних представництв, консульських установ та представників спеціальних місій, то, навпаки, позбавляє національного імунітету у випадку здійснення злочину геноциду, військових злочинів, злочинів проти людяності. Ці міжнародні злочини віднесені до компетенції Міжнародного кримінального суду. Але слід зазначити, що не всі держави ратифікували Римський статут [14]. Україна досі не ратифікувала цей міжнародний документ і, отже поки що не визнає юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Але Україна є учасницею таких міжнародних документів, як Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 1948 р. [15] та Конвенція про незастосовність терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р [16].

Так, у ст. 4 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 1948 р. особи, що здійснюють геноцид, змову з метою здійснення геноциду, пряме або публічне підбурювання до здійснення геноциду; замах на здійснення геноциду; співучасть у геноциді підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими або приватними особами. Особи, обвинувачувані в здійсненні геноциду, змови з метою здійснення геноциду; в прямому й публічному підбурюванні до здійснення геноциду; замах на здійснення геноциду; співучасть у геноциді повинні бути осуджені компетентним судом тієї держави, на території якого було здійснене це діяння, або таким міжнародним кримінальним судом, який може мати юрисдикцію відносно держав-учасниць конвенції, що визнали юрисдикцію такого суду (ст. 6). Положення ст. 7 наголошують, що відносно видачі винних, геноцид (замах на нього, співучасть у ньому, змова з метою його здійснення, підбурювання до його здійснення) не розглядається як політичний злочин. У таких випадках договірні сторони зобов'язуються здійснювати видачу у відповідності зі своїм законодавством і діючими договорами [15].

Визначені національними кримінально-процесуальними законами імунітети представників державної влади не можуть бути застосовані у разі вчинення військових злочинів і злочинів проти людяності.

Так, відповідно до ст. 1 Конвенції про незастосовність терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 р. [16] ніякий термін давності не застосовується до військових злочинів, передбачених міжнародним правом, та злочинів проти людства незалежно від часу їх вчинення.

Відповідно до ст. 2 Конвенції про незастосовність терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 р. у випадку здійснення військових злочинів, злочинів проти людства, геноциду положення Конвенції застосовуються до представників державної влади та приватних осіб, які виступають як виконавці цих злочинів або співучасників таких злочинів, або безпосередньо підбурюють інших осіб до здійснення таких злочинів, або беруть участь в змові для їхнього здійснення, незалежно від ступеня їх завершеності, так само як і до представників державної влади, що допускає їхнє здійснення. Стаття 3 зобов'язує держав-учасниць прийняти всі необхідні внутрішні заходи законодавчого або іншого характеру, спрямовані на те, щоб відповідно до міжнародного права створити умови для видачі осіб, що вчинили військові злочини або злочини проти людства. Крім того, Конвенція зобов'язує держави-учасниці прийняти в відповідності з їхньою конституційною процедурою будь-які законодавчі або інші міри, необхідні для забезпечення того, щоб строк давнини, встановлений законом або іншим шляхом, не застосовувався до судового переслідування й покарання за військові злочини, злочини проти людства, геноцид, і щоб там, де такий строк застосовується до цих злочинів, він був скасований (ст. 4) [16].

Слід зазначити, що це положення Конвенції знайшло своє відображення у ч. 5 ст. 49 Кримінального кодексу України. Так, давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства: плануванні, підготовці, розв'язанні та веденні агресивної війни (ст. 437), порушенні законів та звичаїв війни (ст. 438), застосуванні зброї масового знищення (ст. 439), геноциді (ст. 442) [13].

Аналіз вищезазначених міжнародних актів і конвенцій дозволяє дійти висновку, що положення нового Кримінального процесуального кодексу України 2012 року щодо дії кримінального процесуального закону у просторі (ст. 4), часі (ст. 5) і за колом осіб (ст. 6) відповідають міжнародним стандартам.

Бібліографічний список

1. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук; Рос. Акад. Наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 554 с.

2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл. – Т. 5: П-С., 2003. – С. 615.
3. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: монографія / Д. В. Сімонович. – Харків : НикаНова, 2011. – 272 с.
4. Конституція України. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр
5. Про міжнародні договори. Закон України від 29.06.2004 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1906-15
6. Указ Президента України Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/615/98
7. Статут ООН. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_010
8. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_174
9. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_048
10. Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_047
11. Бобылев Г. В. Консульское право : учеб. пособие / Г. В. Бобылев; Моск. Гос. Ин-т межд. Отношений (ун-т), каф. межд. права. – 2-е изд., доп. и исправ. – М. : МГИМО (У) МИД России, 2007. – 136 с.
12. Конвенція про спеціальні місії від 8 грудня 1969 року. / [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_092
13. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. / [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14
14. Статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998/ [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_588
15. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_155

16. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_168

Статья посвящена рассмотрению международных стандартов ООН в сфере действия уголовно-процессуального закона во времени, пространстве и по кругу лиц. Особое внимание автор уделяет уголовно-процессуальным иммунитетам и отмене иммунитетов в соответствии с нормами международного права.

The article is devoted consideration of international standards UNO in the field of action of criminal procedures law in time space and on the circle of persons. An author spares the special attention criminal procedures immunities and abolition of immunities under right international law.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2012

УДК 342.6

Завгородній В. А., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЯК СУБ'ЄКТИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено висвітленню питань щодо системи суб'єктів виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні та характеристики їх повноважень.

Постановка проблеми. Одним із найгостріших питань вітчизняного судочинства є реальне виконання судових рішень. Виконання рішення суду сприяє втіленню законів у життя та зміцненню їх авторитету, оскільки судове рішення за своєю суттю охороняє права, свободи та законні інтереси громадян, окрім того є завершальною стадією судового провадження.

Швидка та ефективна діяльність уповноважених органів влади, на які покладаються функції реалізації рішень суду є запорукою ефективності правосуддя. Це відображено зокрема і в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), які після ратифі-

© В. А. Завгородній, 2013

кації Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (1997 рік) стали частиною національного законодавства. У них відзначається, що адміністративні органи є складовою держави, яка керується принципом верховенства права, а відтак інтереси цих органів збігаються з необхідністю належного здійснення правосуддя. Якщо адміністративні органи відмовляються або неспроможні виконати рішення суду, чи навіть зволікають з його виконанням, то гарантії, надані статтею 6 Конвенції стороні на судовому етапі, втрачають сенс. (наприклад, рішення Горнсбі проти Греції від 19.03.1997р.) [1].

Особливої уваги на сьогодні потребують дослідження діяльності та статусу державних органів виконавчої влади, які виконують рішення Європейського суду з прав людини, оскільки механізм їх реалізації є дещо відмінним та потребує злагодженої діяльності всіх задіяних суб'єктів. Це зумовлено тим, що Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2] встановлює спеціальну процедуру для виконання рішень ЄСПЛ та передбачає спеціальні процедури як стосовно виплати грошової компенсації, так і стосовно застосування додаткових заходів індивідуального характеру та заходів загального характеру.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Останнім часом у вітчизняній правовій науці досить значна увага приділяється питанням щодо впливу рішень ЄСПЛ на практику Конституційного суду України та судів загальної юрисдикції України, дії прецеденту ЄСПЛ в Україні як джерела права, а також іншим концептуальним питанням імплементації та застосування практики ЄСПЛ, яким присвячено праці таких учених, як М. М. Антонович, В. Г. Буткевича, В. Є. Мармазова, Л. А. Луць, О. О. Мережка, І. С. Піляєва, П. М. Рабіновича, М. В. Савчина, І. С. Чижа, С. В. Шевчука та ін. [3-7].

Суттєвий внесок у розвиток міжнародно-правової науки з питань дії Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики ЄСПЛ в рамках правових систем держав-членів Ради Європи зробили російські вчені: С. А. Глотов, Л. М. Ентин, С. Ю. Кашкін, В. А. Карташкін, Ю. М. Колосов, П. А. Лаптєв, І. І. Лукашук, Р. А. Мюллерсон, А. С. Піголкін, О. І. Тіунов, Б. Н. Топорнін, В. А. Туманов та ін. Зарубіжні вчені Е. Бредлі, Д. Гомьєн, М. Дженіс, Дж. Донеллі, Л. Зваак, Р. Кей, М. де Сальвіа, Д. Харріс та їх праці мають високий авторитет серед спеціалістів у галузі європейського права прав людини, аналізують норми Конвенції та практику ЄСПЛ в контексті західної правової традиції.

Однак, незважаючи на досить активну наукову працю у цьому напрямку слід зазначити, що питання щодо системи суб'єктів реалізації рішень ЄСПЛ та їх правового статусу не піддавалися комплексному науковому аналізу та потребують окремого дослідження.

Метою даної статті є здійснення характеристики статусу органів державної виконавчої влади, на які покладено функції виконання рішень Європейського суду з прав людини. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі основні завдання: а) визначити систему органів державної виконавчої влади, що є суб'єктами виконання рішень ЄСПЛ; б) охарактеризувати повноваження суб'єктів реалізації рішень ЄСПЛ; в) здійснити класифікацію органів державної виконавчої влади, на які покладено функції виконання рішень ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Домінуючим, на наш погляд, у системі органів державної виконавчої влади, на які покладено функції щодо реалізації рішень ЄСПЛ є Міністерство юстиції України (далі – Мін'юст). Відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 395 основними завданнями Мін'юсту є: забезпечення виконання рішень ЄСПЛ у справах проти України, звітування перед Комітетом міністрів Ради Європи про стан виконання рішень ЄСПЛ у справах проти України, здійснення захисту інтересів України у ЄСПЛ, здійснення офіційного опублікування рішень ЄСПЛ щодо України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України», забезпечення підготовки документів та представництво інтересів держави в ЄСПЛ під час розгляду справ про порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [8].

Також, слід зазначити, що згідно з Постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 31 травня 2006 р. № 784 «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»« із відповідними змінами та доповненнями у 2011 році на Міністерство юстиції України покладено функції органу, відповідального за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та виконання його рішень [9]. Таким чином, цією постановою КМУ Мін'юст визначено Органом представництва, про який йдеться у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2].

Однак, слід зазначити, що норми двох вище розглянутих нормативно-правових актів вступають в певну колізію та визначають різний правовий статус Міністерства юстиції України як Органу представництва. Так, у законі визначено, що Орган представництва

відповідальний за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень, а відповідно у постанові КМУ – за представництво та виконання рішень ЄСПЛ. З цього випливає, що окрім функції представництва, за законом Мін'юст лише координує виконання рішень суду, а відповідно до постанови КМУ виконує їх. Виходячи з чинного законодавства [2, 10] слід наголосити, що Мін'юст самостійно не може виконати рішення Європейського суду з прав людини, оскільки у цій процедурі задіяно ряд інших органів виконавчої влади. Тому, саме функція «координації» виконання рішень ЄСПЛ відповідає реальному статусу Мінюсту, а відповідно зумовлює внесення змін до постанови КМУ. Більше того, закон у системі нормативно-правових актів має вищу юридичну силу ніж постанова КМУ.

Відповідно до постанови КМУ «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 р. № 784 представництво України в Європейському суді з прав людини у разі розгляду питань дотримання нею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та звітування про хід виконання рішень ЄСПЛ у справах проти України здійснюється в установленому порядку Міністерством юстиції через Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [9].

Відповідно до затвердженого постановою КМУ Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ є посадовою особою, на яку покладено повноваження щодо забезпечення представництва України в Європейському Суді з прав людини під час розгляду справ про порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), а також інформування Комітету Міністрів Ради Європи про хід виконання рішень Суду [9].

Одними із основних завдань Уповноваженої особи є: інформування в установленому порядку Комітету Міністрів Ради Європи про хід виконання Україною рішень Суду; виявлення причин порушення Конвенції, розроблення пропозицій щодо їх усунення та недопущення порушень у майбутньому; організація роботи із створення необхідних умов для проведення Судом розслідування у справі про порушення Конвенції та вжиття заходів відповідно до регламенту Суду; подання необхідної інформації уповноваженим особам, які проводять перевірку дотримання Конвенції.

Розглядаючи повноваження, які має Урядовий уповноважений, слід зазначити, що Кабінет Міністрів України своєю постановою, з одного боку, визначив Мін'юст Органом представництва, а з іншого –

тим же нормативним актом передав ряд повноважень щодо представництва та інформування про хід виконання рішень ЄСПЛ в Україні суб'єкту, який до Міністерства юстиції України фактично не входить, а представляє по суті Кабінет Міністрів України, бо є саме Урядовим уповноваженим. При цьому кандидатуру на пост Уповноваженого подає міністр юстиції і уповноважений відповідно до положення повинен виконувати доручення міністра юстиції (п. 15 Положення). Разом з цим, у положенні не визначено прямого підпорядкування Урядового уповноваженого Міністерству юстиції як Органу представництва.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що Урядовий уповноважений за своїми функціями та повноваженнями є нібито частиною Органу представництва, однак за назвою і органом призначення фактично представляє Кабінет Міністрів України, що зумовлює певні невідповідності. На наш погляд, призначення Уповноваженого у справах ЄСПЛ повинно здійснюватися керівником визначеного Органу представництва і відповідно такий уповноважений повинен прямо підпорядковуватися міністру юстиції, бути частиною Органу представництва та лише звітувати перед КМУ як вищим органом в системі виконавчої влади.

Діяльність Уповноваженої особи забезпечує Секретаріат Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, який на відміну від уповноваженого утворюється у складі центрального апарату Мін'юсту з правами департаменту. У разі відсутності Уповноваженої особи її обов'язки за дорученням Міністра юстиції виконує керівник Секретаріату.

Відповідно до Наказу Міністерства юстиції України від 09.02.2007 р. № 44/5 діяльність Уповноваженої особи на регіональному рівні забезпечують представники Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, що працюють у складі Головного управління юстиції Міністерства юстиції в Автономній Республіці Крим, обласних, Київському та Севастопольському міських управліннях юстиції та очолюють регіональні відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [11]. Представником Урядового уповноваженого призначається перший заступник або заступник начальника управління юстиції за письмовим поданням відповідного начальника управління юстиції, погодженим з Урядовим уповноваженим.

Діяльності Уповноваженої особи, пов'язаній з роботою у Суді, а також з інформуванням Комітету Міністрів Ради Європи про хід виконання рішень Суду, сприяє Міністерство Закордонних Справ через Постійне представництво України при Раді Європи.

Також, в Міністерстві внутрішніх справ, Міністерстві фінансів, Міністерстві закордонних справ, Міністерстві оборони, Міністерстві енергетики та вугільної промисловості, Міністерстві охорони здоров'я, Державній судовій адміністрації, Державній пенітенціарній службі, Службі безпеки України та Фонді державного майна з числа заступників керівника органу визначається посадова особа, відповідальна за організаційне та інформаційне забезпечення представництва України в ЄСПЛ та виконання його рішень, про що повідомляється Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ [9].

Одним із основних органів, на який покладається виконання рішень ЄСПЛ є Державна виконавча служба Міністерства юстиції України, яка відповідно до закону після отримання від органу представництва оригінального тексту і перекладу резолютивної частини остаточного рішення Суду у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції упродовж десяти днів з дня надходження відповідних документів відкриває виконавче провадження. І відповідно після підтвердження списання відшкодування, отримане від Державного казначейства України, та підтвердження виконання всіх вимог, зазначених у резолютивній частині остаточного рішення Суду у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції виносить постанову про закінчення виконавчого провадження, про що протягом трьох днів повідомляє Орган представництва. Таким чином, цей орган є ключовим у системі суб'єктів виконання рішень Європейського Суду з прав людини, оскільки саме відкриття виконавчого провадження є підставою для виплати стягувачу відповідної справедливої сатисфакції.

Особливе місце в системі суб'єктів виконання рішень ЄСПЛ займає Державне казначейство України, оскільки відповідно до статті 3 Закону України «Про виконавче провадження» рішення про стягнення коштів з державного та місцевих бюджетів або бюджетних установ виконуються органами Державного казначейства України в установленому Кабінетом Міністрів України порядку. Разом з цим, у статті 8 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2] визначено, що Державне казначейство України протягом 10 днів від дня надходження від Органу представництва відповідних документів (постанови про відкриття провадження Державної виконавчої служби) здійснює списання на вказаний стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок Державної виконавчої служби коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України.

Важливу роль при виконанні рішень ЄСПЛ в частині вжиття заходів загального характеру відіграє Кабінет Міністрів України. Щокварталу від Органу представництва він отримує подання щодо вжиття заходів загального характеру. Подання включає пропозиції щодо вирішення зазначеної в Рішенні системної проблеми та усунення її першопричини. Прем'єр-міністр України відповідно до подання визначає центральні органи виконавчої влади, які є відповідальними за виконання заходів загального характеру, та невідкладно дає їм відповідні доручення.

Разом з цим, Кабінет Міністрів України: а) видає в межах своєї компетенції акти на виконання заходів загального характеру; б) вносить у порядку законодавчої ініціативи до Верховної Ради України законопроекти щодо прийняття нових, скасування чинних законів або внесення до них змін.

Центральний орган виконавчої влади визначений у дорученні Прем'єр-міністра України, у встановлений у дорученні строк: а) забезпечує в межах своєї компетенції видання відомчих актів на виконання заходів загального характеру та контролює їх виконання; б) вносить до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо прийняття нових, скасування чинних нормативно-правових актів або внесення до них змін. Також слід зазначити, що відповідно до статті 19 Закону України «Про виконання рішень та практики ЄСПЛ» міністерства та відомства забезпечують систематичний контроль за додержанням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції та практиці Суду.

Безпосередньо не входить до системи суб'єктів виконання рішень ЄСПЛ, однак може впливати на діяльність органів виконавчої влади при реалізації рішень суду в частині виконання заходів індивідуального та загального характеру Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**.** Значимість цього інститут визначено в статті 5 Закону, в якій визначено, що протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття Рішенням статусу остаточного Орган представництва надсилає стислий виклад Рішення Стягувачеві, а також Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини. Зважаючи на права, які визначені Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [12] Уповноважений може ініціювати перевірку органу, звернутися з вимогою, направити акт реагування тощо і, таким чином, відповідно проводити моніторинг за діяльністю органу чи посадової особи, що виконує рішення ЄСПЛ.

Висновки. Підводячи підсумки нашого дослідження слід зазначити, що чинним законодавством України визначено досить значна

кількість органів виконавчої влади, які відповідають за реалізацію в Україні рішень ЄСПЛ, що вказує на їх значимість для нашої держави. Аналіз їх компетенції та функцій, дозволяє розподілити їх на чотири певним чином пов'язані та одночасно різні функціональні групи.

До першої групи необхідно віднести суб'єктів, на яких покладено функції представництва в суді та інформування Комітету міністрів Ради Європи про виконання рішень Європейського Суду з прав людини (Урядовий уповноважений та його Секретаріат, Постійне представництво України при Раді Європи);

До другої слід віднести суб'єктів, які безпосередньо відповідають за реалізацію рішень в частині виплати стягувачеві справедливої сатисфакції (Мін'юст, Державна виконавча служба, Державне казначейство України).

До третьої суб'єктів, що відповідно реалізують заходи пов'язані із виконанням додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у рішенні ЄСПЛ (Мін'юст, державні установи та організації передбачені у Рішенні Європейського Суду);

До четвертої відносяться суб'єкти, що відповідають за вжиття заходів загального характеру (Мін'юст, Кабмін, центральні органи виконавчої влади, міністерства та відомства).

Класифікувати суб'єктів виконання рішень ЄСПЛ можна і за іншими критеріями, а саме: 1) за обсягом повноважень: спеціально уповноважені суб'єкти (Мінюст, Урядовий уповноважений); суб'єкт загальної компетенції (КМУ), галузевої компетенції (міністерства, відомства); 2) за напрямком діяльності: суб'єкти координації (Мін'юст, КМУ), суб'єкти реалізації рішень (Державна виконавча служба, Державне казначейство України та інші) та суб'єкти моніторингу (Уповноважений ВРУ з прав людини) і контролю (Мін'юст); 3) за місцем в системі суб'єктів виконання рішень: основні суб'єкти (Мін'юст, Уповноважений, КМУ) та допоміжні (Секретаріат Урядового уповноваженого та його представники, постійне представництво України в Раді Європи, заступники відповідних міністерств та відомств).

В підсумку слід зазначити, що основну роль в системі усіх органів державної виконавчої влади як суб'єктів виконання рішень ЄСПЛ займає відповідно Міністерство юстиції України, що визначене законом як Орган представництва. Даний орган за своїм статусом є центральним суб'єктом, оскільки на нього покладено ряд магістральний функцій пов'язаних з виконанням рішень Суду, а саме: представницька, інформаційна, координаційна, контрольна та функція звітування. Також слід відзначити, що цей суб'єкт приймає участь на всіх стадіях реалізації рішень ЄСПЛ в Україні.

Бібліографічний список

1. Рішення Європейського суду з прав людини «Горнсбі проти Греції» від 19.03.1997 / Міністерство юстиції України. – Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/0/4486;
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260;
3. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика / М. М. Антонович. – К. : Видавн. дім «Києво-Могілян. акад. «, 2007. – 384 с.
4. Мармазов В. Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції : навч. посіб. / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв. – К. : Юрид. кн., 2000. – 472 с.
5. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад іх обгрунтування / П. М. Рабінович // Практика Європейського суду з прав людини: рішення, коментарі. – 1999. – № 1. – С. 358;
6. Савчин М. Вплив Європейського суду з прав людини на стан додержання прав і основоположних свобод людини в Україні / М. Савчин // Юрид. газета. – 2006. – № 23 (83). – 21 грудня. – Режим доступу: http://www.yur-gazeta.com/article/800;
7. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 2-е, випр., допов. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.
8. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Указ Президента України від 06.04.2011 № 395 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 28. – Ст. 1162;
9. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 22. – Ст. 1655;
10. Про виконавче провадження : Закон України від 21.04.1999 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207;
11. Про затвердження Положення про представника Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини : Наказ Міністерства юстиції України від 09.02.2007 № 44/5. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0044323-07;
12. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон від 23.12.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1998 р. – № 20. – Ст. 99.

Статья посвящена отдельным вопросам, касающимся системы субъектов исполнения решений Европейского Суда по правам человека в Украине и характеристики их полномочий.

The article is sanctified to illumination of questions in relation to the system of subjects of implementation of decisions of European Court of Human Rights in Ukraine and description of their plenary powers rights.

Стаття надійшла до редколегії 18.10.2012

УДК 340.12.348.97

Мавед С. О., НУ «ОЮА»

МЕТОДИКА ЗДІЙСНЕННЯ ІДЖТІХАДУ І ВИМОГИ ДО МУДЖТАХІДІВ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ

Іджтіхад займає почесне місце як прогресивний метод у випадках, коли в Корані і Сунні немає ясних відповідей на поставлені питання, які виникають при зміненні економічних та соціальних умов в суспільстві. Цим засобом користуються муджтахіди при вирішенні складних питань. Це здійснюється шляхом інтерпретації відомих джерел і виведення з них нових правових норм. Саме іджтіхад, який має сім ступенів, забезпечує ісламській релігії гнучкість і динамічність. Для здійснення іджтіхаду існують муджтахіди, які володіють знаннями шаріатських доказів (Кораном, Сунною, іджмою, кійасом), арабською мовою, значеннями слів, богобоязливістю, благочестям, користуються повагою серед оточуючих людей.

Постановка проблеми. Серед похідних джерел Мусульманського права іджтіхад займає почесне місце як прогресивний метод у випадках, коли в Корані і Сунні немає ясних відповідей на поставлені питання, які виникають при зміненні економічних та соціальних умов в суспільстві. Цим засобом користуються муджтахіди при вирішенні складних питань. Між тим, творчий, прогресивний характер, закладений в іджтіхаді, потребує більш частішого, активнішого його використання як в теоретичному, так і практичному сенсі.

Стан дослідження питання. Не зважаючи на те, що питанню розробки вживання іджтіхаду не приділялося певної уваги, в окремих монографіях і дисертаційних роботах згадується це поняття у якості другорядних підходів для вирішення окремих правових питань: Сюкияйнен Л. Р. 1984 [17, 18]; Тахиров Ф. Т. [20]; Халиков А. Г. 2001 [23];

© С. О. Мавед, 2013

Хайруллоев Ф. С. 1978. [24]; Лубська М. В., 2008 [13]; Халиков А. Г., 2002 [23]; Керимов Г. М., 1978 [11].

Мета дослідження. Методика застосування іджтіхаду та вимоги до осіб, які мають змогу і право на застосування іджтіхаду потребують подальшого вдосконалення та розповсюдження серед мусульманського населення.

Задачі:

– вивчити процес виникнення поняття іджтіхаду;

– перелічити показники до застосування іджтіхаду;

– визначити осіб, які можуть користуватися іджтіхадом;

– виявити позитивні теоретичні та практичні наслідки вживання іджтіхаду в мусульманському праві.

Викладення основного матеріалу. Іджтіхад – похідне джерело ісламського права, особистісна думка, старанність, наполегливість, принцип вільного тлумачення ісламського права і означає граничну старанність у досягненні мети [15]. В ісламській термінології іджтіхад означає надмірну старанність у формулюванні думки або у винесенні правового висновку з будь-якого питання, відносно якого нема чіткої вказівки в Корані і Сунні [7]. Іджтіхад був визначений як прикладення зусиль у пошуку найбільш сильних знань шаріатських законів, в такій мірі, що муджтахід почуває в собі нездібність на більше, тобто це розуміння шаріатського тексту з Книги Всевишнього Аллаха і Сунни, Його Посланника після того, як були прикладені максимум зусиль на шляху досягнення цього розуміння, щоб пізнати шаріатський закон. Це означає, що при виведені шаріатського закону необхідна наявність трьох положень, щоб цей закон був виведений шляхом шаріатського іджтіхаду. Іншими словами, щоб діяльність могла називатися **іджтіхадом,** необхідно наявність наступних трьох положень: 1) Прикладення зусиль в такій мірі, що муджтахід почуває в собі нездібність на більше, ніж те, що зробив; 2) Ці зусилля повинні бути докладені на шляху пошуку найбільш сильних знань шаріатських законів; 3) Цей пошук повинен вестись тільки в шаріатських текстах, оскільки пошук будь-яких шаріатських законів не може вестись у будь-чому іншому, ніж в шаріатських текстах, тому що шаріатський закон – це звернення Законодавця відносно дій людей. Це здійснюється шляхом інтерпретації цих джерел і виведення з них нових правових норм. **Іджтіхад –** це інструмент, який був даний мусульманам разом з Кораном і Сунною для того, щоб вони могли знаходити рішення на будь-які питання в будь-який історичний період. Саме **іджтіхад забезпечує ісламській релігії гнучкість і динамічність**. В 7 столітті деякі ісламські вчені постановили, що врата іджтіхаду вже затворені, тому що всі можливі

правові норми з його допомогою вже виведені і в ньому у мусульманської общини вже нема необхідності [2]. І саме **це рішення про «затворення воріт» було прийнято на підставі іджтіхаду для того, щоб не допустити зловживання свободою думки,** тому що це в той час приводило до появи великої кількості сект, які розпорошували ісламську умму. Це допомогло справитися з проблемою. В той же час дана заборона на іджтіхад привела до обмеження активності думки, критичного аналізу і інтелектуальних пошуків в мусульманському середовищі. Таким чином, іджтіхад було використано для того, щоб вбити іджтіхад. [14].

Шаріатськими текстами є тільки Коран і Сунна. Коран і Сунна написані арабською мовою, і обидва вони повідомлені Аллахом за допомогою Божого Одкровення, або в формі і замислом, яким є Коран, або тільки за замислом, який виражений Посланником за допомогою його особистих слів, якими є хадіс. Тому, розуміння цієї мови повинно базуватися на лексичних і шаріатських знаннях, щоб мати можливість розуміти текст і досягнути знань про закон Аллаха з цього тексту. Таке положення речей сьогодні привело до появи інтелектуального руху **за відчинення врат іджтіхада**. Це пояснюється великою кількістю корінних змін в соціальній, політичній, економічній, військовій і науковій сферах. Ці проблеми потягнули за собою необхідність вирішення ісламських правових рішень. А це потребує застосування іджтіхаду і його методології. Якщо в Корані і Сунні не знайдено прямого прийнятного рішення, тоді для пошуку рішення повинно бути використано логічний висновок, відштовхуючись від якого, були вирішені подібні задачі в минулому. Враховуючи багатий досвід і правову спадщину, виявляють правові норми, які в минулому вже напрацьовані. Таким чином, цілі і суть Шаріату завжди будуть захищені від скривлення. Ця методологія іджтіхаду, дійшла до нас і була предписана самим Посланником Аллаха.

Наскільки іджтіхад заохочується в Ісламі, може свідчить той факт, що у відповідності з Сунною Посланника Аллаха, мусульманин, який застосовував іджтіхад, отримує нагороду від Аллаха, навіть, коли помилився в своєму висновку, я якщо опинився правим, то він заслуговує подвійної нагороди.

Ступені іджтіхаду: Вчені за фікхом розділені на 7 рівнів [7].

1. На самому високому ступені стоять вчені-засновники мазхабів, називаються МУТЛАК МУДЖТАХІД (ще називають МУЖТАХІД ФИ-Ш-ШАР). Серед них Імами Абу Ханіфа, Малік бін Анас, аш Шафі'ї, Ахмад бін Ханбал – засновники (епоніми) збережених до нашого часу богословсько-правових шкіл, прибічників Сунни. Ці чотири Імами є

істинними спадкоємцями пророка Мухаммада згідно хадісу: «Вчені – спадкоємці Пророка». [5]

2. Вчені, виконуючі такий же широкий іджтіхад, але в межах, встановлених засновниками мазхабів називаються МУДЖТАХІД ФІЛЬ-МАЗХАБ. Вчені, здійснюючі іджтіхад за певними питаннями (не висвітлених раніше), не виходячи за межі встановлених правил свого мазхабу називаються МУДЖТАХІД ФІ-Л-МАСАІЛ [5].

3. Вчені, коментуючі книги муджтахідів називаються АСХАБ АТ-ТАХРІДЖ.

4. Учений цієї категорії, що коментує будь-яку певну тему з книжок муджтахідів свого мазхабу називається АРБАБ АТ-ТАРДЖИХ [5].

5. Вчені цієї групи, які називаються МУКАЛЛІД, систематизують дані, стосовно окремої теми, розташовуючи їх в своїх книжках в порядку значимості. До таких вчених відносяться автор книги «Канзуд-дакаік» ан-Насафі (пом. 1310); автор книжок «Мухтар», «Іхтійап» Абд-ул-Лах бін Махмуд (1202-1285) і ін [5].

6. На сьомому рівні знаходяться мусульмани, які розрізняють вірогідні знання, передані Прибічниками Сунни, від так званих «знань», які утримують в собі недозволені нововведення – біда. Добре розуміють прочитане ними в книжках за фікхом, і правильно передають ці знання іншим мусульманам» [5]

Вчений знає весь Коран не тільки напам'ять, але і багато інших тонкостей. Слідувати Корану, а значить Ісламу, можливо тільки слідуючи правовим рішенням муджтахідів одного з мазхабів Прибічників Сунни. А в Корані суворо приписано слідувати Посланнику [8] (**3:31**); [9] (**7:158**), **(4:80).** Для розуміння Корану необхідно звернення до хадісів (переказів), які розкривають зміст Священного Писання. Більшість хадісів потребують тлумачення їх знатоками науки Фікх – Факіхами. Знатоки хадісів (Мухадісси) можуть дати інформацію лише в тому, хто, де і коли почув це висловлювання Пророка і хто були наступними передавачами цього хадісу [10] **(16:43)**; [11] **16:46(44)**.

Таким чином, Істинне значення айатів Корану розумів лише Пророк Мухаммад і своїми висловлюваннями розкрив їх смисл. Істинний зміст висловлювань Пророка розуміли лише його Сподвижники, які передали ці знання зі своїми коментарями ученим – муджтахідам наступних поколінь. Знання, передані за ланцюгом надійних передавачів, збереглись до нашого часу в 4-х мазхабах. Всі члени общини Ахл-ас-Сунна (Приверженців Сунни) слідують і будуть слідувати цим знанням до Судного Дня [13]. Вчені мазхабу Ханафі розрізняють **три ступені вірогідності хадисів:**

1. Слідувати Фетвам однієї з богословсько-правових шкіл (мазхабів), … Ханіфи, Маліка, Шафії, Ханбали. [12].

2. Наукою можуть вважатися лише ті висновки, які були зроблені після отримання відповідних знань і досягнення у вивченні їх Достатньо Високого Рівня.

Таким чином, засновники мазхабів є вченими самої вищої категорії – Мутлак Муджтахід. В їх школах є і муджтахіди високого рівня – Філь-Маз. Тобто, **іджтіхади** інших вчених можуть прийняті лише в тому випадку, якщо будуть відповідати працям вчених практичних рівнів.

Іджтіхад був загальновідомою справою, і чисельність муджтахідів сягала тисяч. Всі сподвижники були муджтахідами, і майже всі правителі, валії і судді були муджтахідами. Після цього, як відбулося це явище, муджтахід став виконувати *іджтіхад згідно певних правил,* за допомогою яких приходив до певних висновків/ . Серед мусульман з'явились три види муджтахідів: 1. ***Муджтахід мазхаб***, який наслідує одному будь-якому муджтахіду в методі здійснення іджтіхада, але при цьому самостійно робить іджтіхад в законах і не наслідує імаму свого мазхаба. Для муджтахіда мазхаба мається тільки одна умова, щоб він знав закони свого мазхаба і їх докази. 2. *Муджтахід масаля.* Не існує певних умов і певного метода. Кожний, хто має деякі шаріатські і лексичні знання, які дають йому можливість зрозуміти шаріатські тексти, в змозі здійснити іджтіхад в одному певному питанні. 3. *Муджтахід мутлак*. Цей муджтахід, який робить іджтіхад в шаріатських законах і в методі їх виведення, він природним шляхом слідує певному методу розуміння для виведення законів, як обстояла справа з муджтахідами за часів сподвижників. Найважливішими з цих умов є два наступних: а) знання шаріатських доказів (Коран, Сунна, іджма, кіяс), з яких виводяться правила і закони; б) знання значення слів, які застосовуються в мові арабів і в його риториці. Що стосується шаріатських доказів, то їх розгляд іде до Корану, Сунні і іджмі, а також до здібності добувати докази і суміщати одні докази з іншими, і до того, щоб робити тарджих між ними, тобто визначати найбільш сильні з них при їх протиріччі один одному. Справа в тому, що докази можуть показатися для муджтахіда множинними, і він вважати, що вони наводяться у відношенні одної проблеми, де кожний з доказів потребує таке рішення, яке протирічить тому рішенню, яке потрібно іншим доказам. В цьому випадку він буде шукати значення, завдяки яким буде визначена більш сильною одна частина доказів, щоб обґрунтовуватися на них у ствердженні рішення.

В результаті цього, людина стає здібною виводити закони, базуючись на своєму розумінні. Смисл того, що людина є муджтахідом мутлак, не означає, що він охоплює своїм знанням всі шаріатські

тексти і здібна виводити рішення по всіх питаннях. Діло в тому, що муджтахід мутлак може бути муджтахідом з різних питань, досягнувши в них ступеня повного (мутлак) іджтіхада**,** але при цьому не знати деякі інші питання, які не відносяться до них. Таким чином, нема умов, щоб муджтахід мутлак знав всі питання, всі рішення питань і всі їх сторони. Ступінь муджтахіда масаля доступна для всіх, якщо є необхідні для цього шариатські і лексичні знання.

Ісламські вчені розробили перелік вимог, які пред'являються до муджтахідів.

1. Богобоязливість і благочестя (ат-такъва) – одна з найважливіших вимог до муджтахіду (людині, яка має право на іджтіхад). Дуже відповідальна процедура повинна виконуватись людиною правдивою, щирою. Для цього людину треба дуже добре знати, що вона буде виконувати свою справу з тріпотінням, що вона безгрішна і не піддається спокусам.

2. Ця людина повинна знати суть і цілі Шаріату, що є важливим в процесі пошуку правильного рішення. А знання можуть бути добуті тільки систематичною працею, аналізом ісламського права, норм, приписів. Ведучі вчені поділили цілі Шаріата на п'ять категорій: захист релігії, захист розуму, захист життя, захист власності і захист честі. Розвиток духу іджтіхаду також можна додати в цей перелік цілей Шаріату. Деякі пропонують додати до списку і захист розуму.

3. Муджтахід повинен знати Коран і Сунну – основні джерела Ісламу. Таким чином, без знання цих документів здійснювати іджтіхад неможливо. Це – біля 500 коранічних аятів, які утримують в собі правові норми (ахкам). Крім цього муджтахід повинен пам'ятаи всі аяти Корана. Кількість хадісів, які утримуються в Сунні, складають десятки тисяч. Збірки цих хадісів і їх авторів теж треба знати і пам'ятати. Треба орієнтуватися і в методах пошуку хадісів і правильно, відповідно застосовувати їх на практиці. Муджтахід повинен знати відмінені норми (насих и мансух), тобто аяти і хадіси ранні, більш пізні, які відмінені, які – працюючі. Тільки знання цих норм дозволяє муджтахіду приймати правильні рішення у випадку протиріччя того чи іншого положення. Вчені минулих століть вже вивчили категорії норм насих и мансух, склали списки подібних аятів і хадісів, тому сьогодні можна звернутися до них під час складних ситуацій. Крім того, муджтахід повинен володіти вродженим даром – проникаючим розумом і інтуїцією. Ці якості даються не кожній людині. І обов'язково треба знати арабську мову тому, що оригінали джерел Шаріату – написані на арабській мові. Не знаючи мови, людина не отримає підтримки серед ісламських вчених. Іджтіхад

необхідно знову взяти на озброєння ісламською уммою, і все більша кількість ісламських вчених повинна його освоювати.

Бібліографічний список

1. Абдулаева К. К. Особенности обязательственного права мусульманских государств : дис. … канд. юрид. наук. / К. К. Абдулаева. – Самара, 2004. – 180 с.
2. Аль-Аскалани ибн Хаджар. Булуг аль-Марам мин адиллат аль-ахком (Достижение цели в уяснении священных текстов, на которые опирается мусульманское право). Книги 4-6 (Из 6-ти) / пер. с араб. Э. Р. Кулиева. – М. : Умма, 2002. – 514 с.
3. Аль-Бути Мухаммад Саид Рамадан. Путь размечен. Отказ от мазхабов – опаснейшее из нововведений, угрожающих исламскому шариату. – М. : Издательский дом «Ансар», 2005. – 112 с.
4. Аль Газали, Абу Хамид (Шейх Мухаммад). Нравственность мусульманина / пер. с араб. А. И. Рустамова. – К. : Ансар Фаундейшн; М. : Умма, 2005. – 363 с.; Арсанукаева М. С. Мазхабы – школы исламской правовой мысли / М. С. Арсанукаева // Современное право. – 2004. – № 7. – С. 55.
5. Арсанукаева М. С. Мазхабы – школы исламской правовой мысли / М. С. Арсанукаева // Современное право. – 2004. – № 7. – С. 55.
6. Ас-Са'ди Абд ра-Хман Ибн Насир. Толкование священного Корана. Облегчение от Великодушного и Милостивого / пер. Э. Р. Кулиева. – В 2-х т. – М. : Умма, 2006.
7. Бехруз Х. Исламские традиции права / Х. Бехруз. – Одесса : «Юрид. лит.», 2006. – 292 с.
8. Коран. Семейство Имрвив 3:31
9. Коран. Преграды. 7:178
10. Коран. Пчелы
11. Коран. Худ
12. Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право : навчальний посібник. – К., 1997. – 165 с.
13. Нуртазин А. Б. Преступность в государствах мусульманской правовой семьи : дис. ... канд. юрид. наук / А. Б. Нуртазин. – Омск, 2005. – 180 с.
14. Сейран Арифо. Методы исламского законодательства / Арифо Сейран // Арраид. – 2011. – № 6-7.
15. Сюкияйнен Л. Р. Исламское право в правовых системах стран Арабского Востока // Государство и право в развивающихся странах : сб. статей. – М., 1976.
16. Хайруллоев Ф. С. Принцип справедливости в мусульманском праве : автор. дисс. ... канд юрид. наук. – Москва, 2007. – 28 с.
17. Dr. Abdul AzimIslahi, Associate Professor, Department of Economics, Aligarh Muslim University, Aligarh, India www.islamonline.net

18. Сейран Арифо. Методы исламского законодательства / Арифо Сейран // Арраид. – 2011. – № 6-7.
19. Сюкияйнен Л. Р. Исламское право в правовых системах стран Арабского Востока // Государство и право в развивающихся странах : сб. ст. – М., 1976.
20. Аль-Бути Мухаммад Саид Рамадан. Путь размечен. Отказ от мазхабов – опаснейшее из нововведений, угрожающих исламскому шариату. – М. : Издательский дом «Ансар», 2005. – 112 с.
21. Аль Газали, Абу Хамид (Шейх Мухаммад). Нравственность мусульманина / пер. с араб. А. И. Рустамова. – Киев: Ансар Фаундейшн; М. : Умма, 2005. – 363 с.
22. Ас-Са'ди Абд ра-Хман Ибн Насир. Толкование священного Корана. Облегчение от Великодушного и Милостивого/ пер. Э. Р. Кулиева. – В 2-х т. – М. : Умма, 2006.

Иджтихад занимает почетное место как прогрессивный метод в случаях, когда в Коране и Сунне нет ясных ответов на поставленные вопросы, которые возникают при изменении экономических и социальных условиях в обществе. Этим способом пользуются муджтахиды при решении сложных вопросов. Это осуществляется путем интерпретации известных источников и выведения из них новых правовых норм. Именно иджтихад, который имеет семь степеней, обеспечивает исламской религии гибкость и динамичность. Для осуществления иджтихада существуют муджтахиды, которые владеют знаниями шариатских доказательств (Кораном, Сунной, иджмой, кийасом), арабским языком, значениями слов, богобоязливостью, благочестием, пользуются уважением среди окружающих людей.

Ijtihad takes pride of place as a progressive method in cases where in the Quran and the Sunnah are no clear answers to the questions that arise when the economic and social conditions in the community. In this way muzhtahids are dealing with complex issues. This is done by interpreting the known sources and elimination of these new regulations. That ijtihad, which has seven degrees, Islam provides the flexibility and dynamism. To implement ijtihad the mujtahid who have knowledge of Sharia evidence (Qur'an, Sunnah, Ijma, qiyas), Arabic language, the meanings of words, scare of God, piety, are respected by the people around them.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2012

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 324:323.1:316.482.5

Вітман К. М., НУ «ОЮА»

РОЛЬ РЕФЕРЕНДУМУ В ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Вивчається розуміння інституту референдуму в вітчизняній та західній етнополітології, де він постає в ролі конструктивного, законного політико-правового механізму врегулювання етнополітичних конфліктів. На основі аналізу референдумів пострадянського простору зроблено висновок про об'єктивну природу референдуму, про що свідчить його присутність в більшості етнополітичних процесів – конфліктах, автономізації, дезінтеграції/інтеграції держав. Конструктивна або ж деструктивна роль референдуму залежить виключно від того, якими сторонами і з якою метою використовується цей політико-правовий механізм.

Інститут референдуму у вітчизняній науці досі не був предметом окремого етнополітичного дослідження. Роль референдуму як політико-правового механізму в етнополітиці, етноконфліктології, етнополітичному менеджменті згадується, як правило, дуже побіжно. Однак значення цього інституту в державній внутрішній та зовнішній етнополітиці та етнополітичних процесах загалом не слід применшувати. У цій статті ми спробуємо дослідити референдум через призму етнополітичної науки, вивчити особливості застосування цього інституту на пострадянському та постсоціалістичному просторі та окреслити його роль в етнополітичних процесах.

Науковий інтерес до теми референдуму обумовлений невисоким рівнем її розробки в етнополітології. Цей інститут здебільшого лише

© К. М. Вітман, 2013

згадується в студіях, присвячених етноконфліктології. Теоретична праця відомих українських етнополітологів О. Картунова та І. Маруховської «І спокій тільки сниться!», яка заклала підвалини вітчизняної етноконфліктології, містить згадку про референдум. Досліджуючи стратегії управління етнополітичним конфліктом, вчені закликають відмовитися від термінів «вирішення конфліктів» та «завершення конфліктів», оскільки це, на їх думку, можливо лише шляхом знищення одного з суб'єктів конфлікту разом з його цінностями, потребами, інтересами і цілями або взаємознищенням всіх конфліктуючих сторін. Ідеї та теорії безконфліктного суспільства О. Картунов та І. Маруховська називають утопією, закликаючи відмовитися від побудови такого шляхом великих жертв і катастроф [1].

Однак арсенал політичних та правових засобів для стримування деструктивної дії етнополітичних конфліктів – ескалацій, сутичок, війн, що супроводжуються людськими жертвами, соціально-економічним занепадом, дезінтеграцією держав – вони все ж таки пропонують. На завершальному етапі управління конфліктом, етапі розв'язання, покликаному забезпечити примирення сторін шляхом узгодження інтересів та сприяти відновленню конструктивної співпраці, вчені радять застосовувати такі політико-правові способи: звернення до Конституційного Суду; розпуск парламенту і призначення нових парламентських виборів; проведення референдуму щодо спірних питань; створення узгоджувальних комісій.

У науковій записці «Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні» виокремлено та систематизовано правові та політичні механізми протидії та стримування конфліктів. Правові механізми передбачають застосування норм чинного національного законодавства або міжнародно-правових документів для врегулювання етнополітичного конфлікту. Політичні механізми використовуються тоді, коли національна та міжнародно-правова база не містить механізмів, необхідних для розв'язання конфлікту. Відтак, сторонам доводиться укладати політичні домовленості та виконувати їх [2]. Згадані вище О. Картунов та І. Маруховська закликають все ж не розділяти механізми врегулювання етнополітичного конфлікту на правові та політичні, оскільки вони доповнюють одне одного і позначаються єдиним терміном – «політико-правові» [3].

В подібному контексті згадує інститут референдуму й етноконфліктолог А. Кіссе. Цей політико-правовий механізм у його працях постає одним з проявів превентивної дипломатії, що базується на трьох елементах – співробітництві, розрахунках та переформулюванні позицій. Превентивну дипломатію дослідник називає одним най-

більш популярних і ефективних інструментів запобігання етнічним конфліктам [4]. Він поділяє заходи превентивної дипломатії на політичні, економічні, дипломатичні, воєнні, гуманітарні. До політичних належить з'ясування інтересів сторін шляхом обміну інформацією та проведення переговорів; об'єктивне висвітлення сутності конфліктів та кризових проблем засобами масової комунікації; інформаційний супровід політичних референдумів та виборчих процесів, проведення аналітичних моніторингів за дотриманням основних прав і свобод людини.

Також А. Кіссе згадує інститут референдуму серед практичних кроків щодо забезпечення ненасильницьких змін завдяки діяльності, пов'язаній із соціально-економічною відбудовою, розвитком чи демократизацією територій, що брали участь в етнополітичному конфлікті. Ця діяльність спрямована на ліквідацію основних причин конфліктів, щоб запобігти виникненню нових чи рецидиву попередніх та передбачає допомогу в проведенні виборів чи референдумів там, де вони є основою всеосяжного мирного врегулювання [5].

Отже, вивчення позицій кількох авторитетних українських дослідників дає можливість зробити висновок про домінування наступного розуміння референдуму в етнополітології, а саме як політико-правового механізму врегулювання етнополітичних конфліктів. Тому у цьому дослідженні проаналізуємо низку референдумів, які відбувалися в різний час на пострадянському просторі, і спробуємо вивчити їх роль у врегулюванні етнополітичних конфліктів зокрема та етнополітичних процесах в державах та регіоні загалом задля уточнення, підтвердження або спростування вищезгаданого розуміння референдуму.

У своєму аналізі ми відштовхуватимемося також від амбівалентного бачення природи референдуму, притаманного західній етнополітології. Наприклад, Центр вивчення етнічного конфлікту при Королівському університеті Белфасту (Північна Ірландія) пропонує добірку референдумів, що проводилися під час врегулювання етнополітичних конфліктів, які сприяли або перешкоджали реалізації домовленостей, досягнутих шляхом переговорів [6]. З цього випливає, що західні дослідники не завжди поділяють уявлення про референдум виключно як механізм урегулювання етнополітичного конфлікту.

Перш ніж розпочинати предметне дослідження, необхідно насамперед чітко визначити, які саме вияви народного волевиявлення мають статус референдуму. Автор Короткого оксфордського словника визначає референдум, як механізм, який дозволяє виборцям обрати між альтернативними шляхами вирішення конкретного важливого

питання. Його результат може бути імплементований в Конституцію держави або увесь текст Конституції може затверджуватися референдумом. Шляхом референдуму можуть ухвалюватися рішення, що прирівнюються до законів держави; даватися згода на укладення міжнародних договорів, підвищення державних витрат на якусь мету [7]. Зрештою, референдум може мати виключно дорадчий характер: не випадково, поняття «референдум» вживається також в значенні плебісциту або опитування громадської думки щодо того або іншого важливого для життя держави питання.

Сучасний український дослідник політико-правових засад референдуму С. Дерев'янко у своїх працях називає цей інститут дієвим, легітимним механізмом народного волевиявлення, надання вищої юридичної сили прийнятим рішенням та проведення інституційних змін, а також засобом народного контролю за діяльністю влади на державному та загальнонаціональному рівнях [8]. Це визначення одразу ставить перед нами проблему легітимності референдуму як складової етнополітичних процесів. Адже велика частина референдумів, що проводилися на пострадянському просторі в ході етнополітичних конфліктів та етнополітичної дезінтеграції оголошувалися, принаймні однією або кількома сторонами конфлікту, нелегітимними.

Візьмемо для прикладу референдум в Придністров'ї в 1989-1990 роках, який ознаменував його відокремлення від Молдови. Народне волевиявлення щодо створення Придністровської Молдавської РСР тривало понад рік в різних частинах Придністров'я і в різний час з огляду на технічну та організаційну неможливість провести загальний референдум. За утворення окремої від Молдови союзної республіки висловилися понад 95 % виборців, що взяли участь у голосуванні. Молдова досі вважає цей референдум нелегітимним та незаконним, адже саме з нього розпочалося формування Придністровської державності. За результатами референдуму Другий з'їзд депутатів усіх рівнів Придністров'я прийняв рішення про створення Придністровської Молдавської РСР. Остаточно волю до створення окремої держави населення Придністров'я підтвердило на референдумі 1 грудня 1991 року – за державну незалежність висловилося 97,7 %.

Формування спочатку Придністровської Молдавської РСР у складі СРСР, а потім Придністровської Молдавської Республіки внаслідок референдумів стало причиною затяжного Придністровського етнополітичного конфлікту на пострадянському просторі, участь у врегулюванні якого вже понад 20 років беруть не лише конфліктуючі сторони, а й інші країни та міжнародні організації. Жодна держава, що входить до складу ООН, не визнає суверенітету та незалежності

ПМР, її територія офіційно вважається частиною Молдови. Тому громадяни Придністров'я для виїзду за кордон змушені послуговуватися українськими, молдовськими або російськими паспортами.

А тепер поглянемо на Балкани, де в вересні 1991 року в Косово відбувся подібний референдум за схожих обставин. Колишня автономія, протестуючи проти утисків своїх прав з боку Сербії, провела референдум щодо незалежності Косово. Косовські албанці практично одностайно висловили бажання жити у власній державі [9]. Населення Косово проголосило створення Республіки Косово та обрало її президента. Цей референдум також був оголошений незаконним, і як у Придністров'ї завершився застосуванням збройної сили з боку центру. Однак Косово наразі визнали 95 держав країн-членів ООН, підтримує Західна Європа та США, що значно покращує становище частково визнаної республіки, порівняно з невизнаним Придністров'ям.

Прикладів подібних референдумів, які стали початком етнополітичного конфлікту або ознаменували новий виток напруженості, більше ніж достатньо, щоб поставити під сумнів конструктивну роль референдуму в етнополітичних процесах. Грузія втратила Південну Осетію та Абхазію також після кількох референдумів, що проводилися на цих територіях під час затяжного етнополітичного конфлікту. В Південній Осетії в 1992 році відбувся референдум щодо перетворення Південно-Осетинської автономної області в незалежну Республіку Осетія або возз'єднання з Північною Осетією, на якому незалежність підтримало понад 90 % населення автономії.

В листопаді 2006 року знову було проведений референдум про незалежність Південної Осетії для підтвердження цього курсу та додаткової легітимації референдуму 1992 року. Перед виборцями стояло запитання: «Чи згідні ви з тим, щоб Республіка Південна Осетія зберегла свій нинішній статус незалежної держави і була визнана міжнародною спільнотою?» На що більшість населення відповіла ствердно. «Ми ще раз підтверджуємо результати референдуму 1992 року. Своїм голосуванням народ Південної Осетії робить історичний крок до визначення незалежності», – прокоментував доцільність проведення такого референдуму президент невизнаного державного утворення Е. Кокойти [10].

На відміну від Південної Осетії, Абхазія, що також відокремилася від Грузії в статусі невизнаної держави, провела референдум про незалежність лише один раз у 1999 році. На цьому референдумі було прийнято Конституцію Республіки Абхазія, яка визначає Абхазію – суверенною, демократичною державою. 97,7 % виборців підтримали цей документ. На основі результатів волевиявлення було прийнято

Акт про державну незалежність Республіки Абхазія. В 2006 році Президент невизнаної республіки назвав референдум 1999 року важливою історичною подією в Абхазії, бо, схваливши Конституцію, народ одночасно проголосував за незалежність, тому його результати не потребують жодного додаткового підтвердження [11]. Спираючись на це, С. Багапш звернувся до глав держав з закликом визнати Абхазію суверенною державою.

Не лише Південній Осетії як невизнаній республіці пострадянського простору довелося підтверджувати результати нелегітимного референдуму за допомогою ще одного референдуму. Раніше, у вересні 2006 року в Придністров'ї було проведено аналогічний референдум. Населення ПМР мало відповісти на два питання щодо незалежності, але з різним зовнішньополітичним вектором: «Чи підтримуєте ви курс на незалежність Придністровської Молдавської Республіки та подальше вільне приєднання Придністров'я до Російської Федерації?» («за» – 97,1 %, «проти» – 2,3 %); «Вважаєте ви можливим відмову від незалежності Придністровської Молдавської Республіки з подальшим входженням до складу Республіки Молдова?» («за» – 3,4 %, «проти» – 94,6 %). Молдова, США, ЄС, Румунія та Україна одностайно оголосили референдум нелегітимним. Росія також не визнала його результатів, оскільки саме її звинуватили в дестабілізації етнополітичної ситуації в регіоні за допомогою референдуму. Отже, в цій ситуації референдум постає не миротворчим, а конфліктогенним чинником.

Так само результати південноосетинського референдуму 2006 року не були визнані міжнародною спільнотою, яка відмовилася надіслати своїх спостерігачів та закликала населення не брати участь у ньому. Грузія назвала референдум незаконним та звинуватила Південну Осетію в ескалації етнополітичного конфлікту. Натомість південноосетинські політологи запевнили, що два референдуми про незалежність повністю відповідають всім міжнародним стандартам, оскільки є реалізацією права народу на самовизначення, закріпленого міжнародним правом.

Дослідивши ситуацію на пострадянському просторі, можемо зробити висновок, що заяви інших держав та міжнародних організацій про нелегітимність та незаконність подібних референдумів випливають з невизнання держав, в яких вони проводилися. Невизнана держава є частиною іншої визнаної держави, тому, проголошена народом суверенною, але невизнана міжнародною спільнотою, влада в ній є незаконною. З точки зору права, з точки зору належності невизнаних державних утворень до складу інших держав ці референдуми, справді,

є незаконними, адже законність є принципом реальної дії норм права у державі, неухильного дотримання її законів.

З іншого боку, можна говорити про законність цих референдумів з точки зору невизнаних держав, адже за багато років функціонування вони напрацювали свої власні законодавчі бази і дотримуються саме їх. Це твердження справедливе і щодо легітимності. Дії влади, в тому числі рішення про проведення референдумів, оголошуються нелегітимними державами, до складу яких вони ще досі формально входять, однак є легітимними для населення цих країн, адже легітимність – це підтримка виборцями дій влади, добровільне визнання за нею права приймати обов'язкові рішення.

Тому з точки зору етнополітології неможливо чітко розділити референдуми на законні й незаконні або легітимні й нелегітимні, тим більше що один і той же референдум може бути класифікований як незаконний, але легітимний або навпаки. Виходячи з цього, усталене в політології визначення референдуму як законного, легітимного механізму, як продемонстрували вищезгадані приклади, не завжди може бути застосоване для аналізу таких етнополітичних процесів, як етнополітичний конфлікт, етнополітична дезінтеграція/інтеграція. Для прикладу, референдуми про створення незалежних держав під час дезінтеграції СРСР також можна вважати незаконними з точки зору норм права Радянського Союзу.

Ігнорувати референдуми в етнополітично нестабільних регіонах пострадянського простору не варто, адже вони досить часто стають відправною точкою нових етнополітичних процесів – формування державних утворень, створення автономій, розпаду колишніх держав і утворення нових. Їх деструктивна або конструктивна роль залежить також від часового позиціонування суб'єкту спостереження. Вже згадувані референдуми про незалежність колишніх союзних республік набагато критичніше оцінювалися в момент їх проведення, ніж ретроспективно. Це ж стосується референдуму про проголошення незалежності Косово. Якщо в 1991 році – цей референдум був проявом сепаратизму, то в 2012 році він оцінюється як важливий етап державотворення. Якщо оцінювати його з точки зору Косово, то легітимність та законність референдуму не дискутується. Водночас, коли серби Півночі Косова (досі непідконтрольного Белграду регіону, де компактно проживає сербська національна меншина) провели в лютому 2012 року референдум про невизнання влади Косова, він був названий незаконним та наразився на жорстку критику міжнародної спільноти.

Обидва ці референдуми вдало ілюструють дію принципу ланцюгової реакції, притаманного етнополітичним процесам. Косово в ході самовизначення намагалося позбутися етнокультурного та політичного тиску й влади Сербії. Тому серби Півночі Косова також вважають, що мають усі підстави не підкорятися етнічно чужій албанській владі Приштини. Той факт, що владу Косова на референдумі не визнали понад 99 % від 77,5 % сербів, що взяли участь у голосуванні, свідчить про те, що процес етнополітичної дезінтеграції на Балканах далекий від завершення. Приштина відмежувалася від референдуму та вимог сербської національної меншини, назвавши їх незаконними. Однак в Європарламенті слушно припускають, що автономія на Півночі Косово могла б задовольнити вимоги сербів. В цьому випадку референдум став чітким етнополітичним сигналом сербської національної меншини Приштині та міжнародній спільноті про небажання коритися вимогам албанської влади в межах унітарного Косова.

Вивчення референдуму як етнополітичного механізму на пострадянському просторі, звичайно ж, буде не повним без досвіду України. В контексті досліджуваної проблематики показовими є два місцеві референдуми – кримський та закарпатський. В Криму референдум відбувся 20 січня 1991 року, на якому населення (93,26 % виборців) висловилося за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР. Хоча жодних правових наслідків цей референдум не мав, Київ спочатку почув і врахував вимоги населення півострова – Верховна Рада Української РСР прийняла Закон УРСР "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки". Однак, вже згодом було прийнято Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим», за яким регіон отримав статус адміністративно-територіальної автономії.

В Закарпатській області референдум про відновлення автономії Закарпаття (як регіону компактно проживання русин) у складі України було проведено одночасно з всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності України – в грудні 1991 року. Однак результати місцевого референдуму взагалі не були враховані владною ні на політичному, ні на правовому рівні. Перші роки становлення держави та напрацювання законодавства в тому числі про референдум, дозволили уникнути імплементації результатів цього, також сумнівного з точки зору законності референдуму. Адже процедура формування територіальної автономії не передбачена жодним законом України. Однак русинська етноспільнота досі звинувачує державу в ігноруванні її етнокультурних та територіальних вимог.

Аналіз референдумів, що проводилися в різний час на пострадянському та постсоціалістичному просторі, дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, інститут референдуму відіграє помітну роль у етнополітичних процесах, адже він завжди присутній в етнополітичних конфліктах, автономізації, дезінтеграції/інтеграції держав. По-друге, з етнополітичної точки зору не завжди можна визначити референдум як механізм розв'язання етнополітичних конфліктів та протиріч. Референдум може відігравати як конструктивну роль – виконувати погоджувальну, миротворчу функцію, так і деструктивну – слугувати викликом національних меншин центру, маніфестом їх територіальних та етнокультурних претензій і, власне, відправною точкою конфлікту. З цього випливає, по-третє, що референдум – є нейтральним політико-правовим механізмом, що може бути використаний будь-якою стороною конфлікту з будь-якою метою. І це задає його змістове етнополітичне наповнення та слугує відправною точкою оцінювання.

Бібліографічний список

1. Картунов О. І спокій тільки сниться ! / О. Картунов, О. Маруховська // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 107.
2. Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні [наукова записка] / Кресіна І. О, Кубальський О. Н., Стоєцький С. В., Стойко О. М., Шемшученко Ю. С., Явір В. А. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 31.
3. Картунов О. І спокій тільки сниться ! / О. Картунов, О. Маруховська // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 108.
4. Кіссе А. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз [монографія] / А. Кіссе. – К. : Логос, 2006. – С. 289.
5. Там само. – С. 309.
6. Referendums in Peace Processes [Електронний ресурс] / Centre for the Study of Ethnic Conflict. – Режим доступу: http://www.qub.ac.uk/research-centres/CentrefortheStudyofEthnicConflict/TeachingResearch/Datasets/ReferendumsinPeaceProcesses/.
7. Referendum / The Concise Oxford Dictionary of Politics / I. McLean. – University Press Print Publication, 2009. – P. 485.
8. Дерев'янко С. Політико-правові засади референдумів в Україні [монографія] / С. Дерев'янко. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – С. 5 – 6.
9. Перепелиця Г. Конфлікти в посткомуністичній Європі [монографія] / Г. Перепелиця. – К. : Фоліант, 2003. – С. 155.
10. Юрьева Д. Независимость в квадрате: Южная Осетия вновь провела референдум о суверенитете республики / Д. Юрьева // Российская газета. – 2006. – № 4220. – С. 7.

11. Абхазия решила ограничиться одним референдумом о независимости [Електронний ресурс] // Известия. – Режим доступу : http://izvestia.ru/news/385771.

Изучается понимание института референдума в отечественной и западной этнополитологии, где он выполняет роль конструктивного, легального политико-правового механизма урегулирования этнополитических конфликтов. На основе анализа референдумов постсоветского пространства сделан вывод об объективной природе референдума, о чем свидетельствует его присутствие в большинстве этнополитических процессов – конфликтах, автономизации, дезинтеграции/интеграции государств. Конструктивная или же деструктивная роль референдума зависит исключительно от того, какими сторонами и с какой целью используется этот политико-правовой механизм.

The meaning of referendum in domestic and west ethnopolitologies, where it plays role of constructive political and legal mechanism of ethnic conflicts regulation is studied. Basing on post-Soviet referendums analysis the author made a conclusion of objective nature of referendum. The fact, that referendum takes place in most ethnopolitical processes – conflicts, autonomization, disintegration/integration proves the statement. The constructive or destructive role of referendum entirely depends on whom and for what purpose uses this political and legal mechanism.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2012

УДК 321.015(477+44+73)

Пехник А. В., Козьміних А. В., НУ «ОЮА»

СВІТОВА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗПОДІЛУ ВЛАД

В даній статті дається аналіз теорії розподілу влади в її історичному аспекті, враховуючи світовий досвід застосування цієї концепції. Практика застосування розподілу влади представлена такими країнами як США, Франція та Україна.

Розподіл влад – необхідна передумова торжества ідей верховенства права і правового закону, зміцнення заснованої на них законності, захисту прав і свобод людини і громадянина. Підвалини для розвиту цієї доктрини були закладені ще античними мислителями, які виходили з існуючої історичної дійсності,, наголошували на необхідності

© А. В. Пехник, А. В. Козьміних, 2013

поділу праці між окремими прошарками рабовласницького суспільства, на потребі функціонування різних державних органів, з притаманними їм специфічними завданнями та функціями; відзначали важливість їх повноважень.

Основні постулати названої доктрини мали великий вплив на вироблення вчення про сутність влади, способи і форми її організації, механізм взаємодії державних органів, функціонування політичної системи, на дослідження проблем суверенітету, демократії, парламентаризму й інших принципових політологічних питань. Концепція розподілу влади втілена в конституціях більшості країн світу, зокрема України.

На основі вивчення праць Платона, Аристотеля, Полібія, Марсилія Падуанського, Ж. Бодена, Д. Лільберна і наступних коментарів до них можна зробити висновок про існування двох аспектів, що відображають складний і суперечливий характер становлення доктрини розподілу влади.

Перший аспект стосується обґрунтування ідеї організації та здійснення державної влади на основі раціонального розподілу праці у межах державного механізму як цілісної системи органів, які перебувають у визначеному співвідношенні та є організаційно відокремлені, а також чіткого розподілу функцій між ними, забезпечення їх юридичної самостійності, ділової взаємодії та взаємостримування.

Другим аспектом є трактування розподілу влади, як умови знищення і запобігання деспотизму, недопущення зловживання владою та її узурпації; як передумови поміркованого правління, забезпечення порядку і законності; як гарантії прав і свобод особистості та вільної гри політичних сил; як важливого засобу врівноваження протилежних інтересів, стабілізації суспільного ладу та його збереження від анархії і тиранії.

Теорія розподілу влади в її початковому трактуванні була найбільш повно реалізована в Конституції США 1787 року. Дж. Медіссон і А. Гамільтон досить переконливо довели, що «повноваження, які належать одному відомству, не повинні прямо чи побічно здійснюватися жодним із двох інших органів» і що «неоднаково розростаюча і всеохоплююча прерогатива спадкоємності виконавчої влади, та ще підтримана і підкріплена спадкоємна законодавча», являє собою величезну небезпеку для волі і незалежності народу. Узурпація усієї влади з боку законодавців «веде до такої ж «тиранії» як і «узурпація правління виконавчою владою».

В Конституції США можна прослідкувати вплив як засновників цієї теорії, так і британських конституційних зразків початку XVIII століття.

Законодавчі повноваження були запропоновані Конгресу, який складався із двох палат: Сенату і Палати представників (ст. 1). Виконавча влада ввірена Президенту (ст. 2), а судова влада – Верховному суду США, а також судам, встановлених Конгресом (ст. 3). З одного боку, для конституційного будівництва США характерна висока ступінь організаційного відокремлення. Так, Президент і члени його кабінету не вправі знаходитись в палаті Конгресу і приймати участь в його голосуванні. Президент не наділений правом законодавчої ініціативи. Конгрес і Президент обираються окремо. Члени кабінету відповідальні тільки перед Президентом.

З другого боку діє система «стримувань і противаг». Закони приймаються в Конгресі, але кожний законопроект попередньо подається Президенту, який може його не підписати і направити з своїми зауваженнями в ту палату, звідки і надійшов законопроект. Остаточне слово належить Конгресу. Президент наділений укладати міжнародні договори, але які потребують схвалення в Сенаті (двома третинами від присутніх в сенаторів). Президент призначає послів, інших посадових осіб і суддів Верховного суду, але повинен це робити «з поради і згоди Сенату». Верховний суд має право об'являти неконституційними акти Конгресу і Президента.

Творці конституції США 1787 р. поклали в основу структури вищих органів державної влади – Конгресу, президента і Верховного суду – принцип розділення законодавчої, виконавчої і судової влади. Сам принцип вони запозичили у Англії, але надали йому своїх специфічних американських рис. Чому вони зупинились саме на цьому принципі? Серед американських колоністів була широко розповсюджена недовіра до влади англійського короля, до монархічного правління взагалі, яке відображалося в їхній свідомості необмеженим управлінням, що велося особами, уповноваженими короною, в заокеанських територіях. Тому вони не тільки встановили в себе республіканський устрій але й створили такий добре продуманий механізм державної влади, який міг би слугувати надійною перешкодою на шляху будь-яких спроб однієї з віток влади домінувати над іншими, ліквідувати демократичні початки (в цей період вони були ще вельми обмежені) і нав'язати країні свою тиранічну диктатуру в тій чи іншій формі.

Створений в США американський варіант розділення влади стали називати системою «стримувань та противаг». Вона повинна була не тільки попередити узурпаторські тенденції однієї із трьох віток влади, але й забезпечити стабільність державних правових інститутів і безперервність функціонування самої державної влади [3, с. 15].

Чи вдалося досягнути цієї мети? Оглядаючись на двохсотрічну історію США, можна відповісти, що в основному ця задача була вирішена. При цьому, однак, треба зробити обмовку. На практиці здійснення принципу розподілу влади ніколи не співпадало з тією моделлю, яка зафіксована в конституції. Державний механізм постійно мінявся в ході розвитку американського суспільства, зміни ролі США на світовій арені. Він володіє достатньою гнучкістю щоб пристосовуватися до змін, що відбуваються в країні, щоб в найбільшій степені співпадати інтересам правлячих кіл в даний період. Однак, хоч в юридичній компетенції вищих органів влади, як і в їх фактичних повноваженнях, практичній діяльності і взаємовідносинах проходили суттєві зміни, сам принцип розподілу влади ніколи не переставав діяти, визначати основу державного механізму. Цьому сприяли важливі елементи системи розподілу влади.

По-перше, вищі органи державної влади формуються різними шляхами. Конгрес, що складається з двох палат – палати представників і сенату, – обирається шляхом прямих виборів по виборчим округам. Президент вибирається подвійним шляхом, колегією виборців, яких вибирають на загальних виборах. Члени Верховного суду призначаються президентом за погодженням з сенатом. По-друге, у кожного органу державної влади свій термін повноважень. Термін повноважень конгресменів, як називають членів палати представників, – 2 роки, членів сенату – 6 років, але кожні два роки 1/3 його складу переобирається; термін повноважень президента – 4 роки, члени Верховного суду призначаються пожиттєво.

По-третє, кожна вітка влади не є повністю незалежною від інших і не користується монопольними повноваженнями у своїй сфері діяльності, які в тій чи іншій мірі обмежуються повноваженнями інших органів влади. Наприклад, Конгрес може відхилити будь-які запропоновані президентом законопроекти, але президент в свою чергу може накласти вето на будь-який схвалений конгресом білль. І в кінцевому рахунку Конгрес може подолати вето, знову ухваливши законопроект в обох палатах, але на цей раз вимагається не проста, а кваліфікована більшість, тобто не менше 2/3 учасників в голосуванні конгресменів і сенаторів. А цього, як свідчить практика, далеко не завжди можна досягнути [1, с. 82].

Окрім конституційних прав, президент в своїх відношеннях з Конгресом використовує величезні фактичні можливості, надані йому на його посту, для впливу на суспільну думку. Наприклад, президент Рузвельт практикував регулярні розмови, які транслювалися по радіо, Р. Рейган – виступи по радіо і телебаченню, а також на різних

форумах. Як правило заява голови виконавчої влади більш широко розповсюджується засобами масової інформації ніж виступи членів Конгресу і його рішення.

Користуючись таким привілейованим положенням Р. Рейган не раз виступав з обвинуваченнями на адресу своїх політичних противників в тому, що вони перешкоджають його політиці оздоровлення економіки, укріплення національної оборони. Така критика, до того ж майстерно дана Рейганом на високому професійному рівні ораторського мистецтва, нанесла немалої шкоди багатьом членам Конгресу.

Своєрідні відносини складаються між Верховним судом і двом іншими гілками влади. Президент звичайно назначає на вільні вакансії судій з числа своїх однодумців, і з ними йому відносно не складно знаходити взаєморозуміння, хоча навіть в цьому випадку між ними деколи виникають розходження. Крім того, президенту часто доводиться мати справу з суддями, назначеними його попередниками, які не розділяють його погляди на більшість важливих політичних проблем. І в такому випадку створення ґрунт для зіткнення. Наприклад, настроєні консервативно члени Верховного суду в свій час в штики зустріли реформи Ф. Рузвельта. Використовуючи своє право конституційного нагляду, вони об'явили неконституційною створену президентом Адміністрацію по відновленню промисловості, рахуючи, що своїм втручанням в економіку, в трудові відносини вона порушує незламні принципи вільного підприємництва [3, с. 18].

По життєве вибирання забезпечує членам Верховного суду високу степінь незалежності. Хоча незалежність ця не абсолютна: Конгрес має право зміщувати їх в порядку імпічменту. Крім того, президент може збільшити кількість членів суду, і, назначивши туди своїх прибічників, укріпити в ньому свій вплив. Однак ці можливості президент і Конгрес практично не використовували.

Іноді при розходженні між законодавчою і виконавчою владами і між різними відомствами останньої суди виступають в ролі арбітрів, котрим належить заключне слово.

Щоб зрозуміти, як реально діє державний механізм, оснований на принципі розподілу влади, не можна розглядати кожну з її гілок як якійсь абстракції, взаємодіючі між собою незмінно по одній і тій самій схемі. Конкретний характер цих взаємовідносин знаходиться в постійному процесі зміни. В значній мірі він залежить від політичних і соціально-економічних факторів, потреб і інтересів пануючого і інших класів, прошарків і груп населення, їх реальних можливостей чинити тиск на прийняття державних рішень, співвідношення сил

між демократичною і республіканською партіями, міжнародного положення США [1, с. 84].

Система «стримування і противаг» – працюючий елемент конституційного будівництва США. Він дає можливість взаємного контролю створює умови для взаємодії трьох влад. Слід погодитись з висновком про те, що розподіл влади як принцип американської державності, пропонуючи відносну самостійність вищих органів влади по відношенню один до одного, виражає демократичний початок державного будівництва США.

Зараз звернемось до державної системи Франції, де розвиток конституційного будівництва призвело до помітного посилення виконавчої влади. Цікаво, що в Конституції 1985 року спочатку говориться про Президента республіки (розділ 3) і вже потім про парламент (розділ 2). Президент обирається прямим всенародним голосуванням на сім років (ст. 6). він слідкує за виконанням конституції, забезпечує нормальне функціонування публічної влади, а також допустимість держави.

Президент призначає і звільняє Прем'єр міністра, головує в Раді міністрів, підписує декрети. Після консультацій їх Прем'єр – міністром і представниками палат він може заявляти про розпуск Національних зборів. Конституційна рада в Франції формально створена для попереднього конституційного контролю в обов'язковому порядку йому подають до промульгації* органічні закони і регламенти палат. Інші закони направляються в Конституційну раду Президентом, членом Національних зборів, членом Сенату, сенаторами. Але оскільки в Конституційну раду передаються закони, які пройшли парламент, попередній контроль в Франції зближуються з наступними і в дечому з ним співпадають.

Немало важливу роль, відіграє Державна рада. Вона дає висновок на проекти законів і декретів, а також на інші управлінські акти. Враховуючи. Що в Франції звичайні суди не володіють юрисдикцією. Яка б дозволяла їм контролювати конституційність актів адміністрації діяльність Державної ради, а також Конституційної ради, якби доповнює недостатню функцію судової влади. При цьому положення, яке оголошене неконституційним Конституційною радою, не може бути ані промульговано, ані введено в дію, в той час як висновок Державної ради, як правило, носить консультативний характер.

В Основному законі ФРН (1949 року) про поділ влади говориться. Як про принцип побудови системи державних органів (ст. 20), і далі визначається повноваження кожної з гілок влади. На перше місце висувається законодавча влада, яка здійснюється парламентом. Він складається з Палати союзу і Палати земель.

Керівництву (уряду) не надані повноваження, які дозволяють втручатися в законодавчу діяльність, якщо не рахувати право законодавчої ініціативи, яке широко використовується на практиці. Якщо в уряду з'являються заперечення проти прийнятого закону, то він може звертатися в Конституційний суд. Президент ФРН – фігура не така впливова, як США та Франції.

Сучасне трактування теорії розподілу влади, а також механізму стримувань та противаг в Великобританії будується на більш тісних зв'язках законодавчої та виконавчої влад, ніж в інших країнах. Монарх проголошений головою виконавчої влади, але одночасно він являє собою складову частину законодавчої влади [2, с. 25].

Міністри не відокремлюються від парламенту, оскільки вони є членами однієї з його палат. В той же час інші державні службовці, в тому числі ті, що займають, найвищі посади в керівному апараті відокремлені від парламентської та іншої політичної діяльності. Керівництво користується досить великою самостійністю, що не виключає можливість парламенту вирішувати питання про відставку. Контроль парламенту над виконавчою владою, в принципі, досить сильний.

Таким чином, теорія розподілу влади закріплені в багатьох конституціях, при цьому конкретні форми її реалізації досить різні. В той час, як в деяких країнах поєднання тими ж органами функцій різних влад, рахується недопустимим, в інших – склались інші традиції і міністри, як правило, є членами парламенту. В багатьох країнах виключається можливість наділення виконавчої влади правом видання законів. Є і країни в яких за певних умов допустиме видання законів виконавчими органами (Президент, уряд).

Прихильники бачать в теорії розподілу влади один із основоположних принципів демократії. У теорії розподілу влад є й інші аргументи в її користь. Перш за все, це історичний досвід, підтверджуючий гідність теорії на різних етапах розвитку людської цивілізації, в далеко не однакових умовах: політичних, соціальних, економічних. Треба мати на увазі, що теорія розподілу влади має не тільки прихильників, але й противників, які докоряють їй в застарілості, відірваності від реального сучасного світу. Як правило, спір ведеться на рівні філософських роздумів, але є й випадки коли він використовується для вирішення прагматичних завдань.

В центрі уваги наводиться, як правило, проблема раціональності та ефективності. Критики відкрито нарікають, в зв'язку з цим, що затримки з часом переважають гідність теорії розподілу влади. З позиції народовладдя слабим і незахищеним надається право контролю

за дотриманням законів, а відносна самостійність керівництва породжує бюрократизм, корупцію і посилення внутрішньо парламентських позицій. Протиріччя між владами паралізують механізм управління, роблять неможливим проведенням цілеспрямованої політики.

Інституціоналізм набуває властивості самоцілі і розходиться з ідеологією управління і його головним завданнями. В зв'язку з цим великомасштабні програми залишаються нереалізованими. Принцип розподілу влад, в цілому, не був сприйнятий і марксизмом. Більш того, його довгі роки відкидали і критикували як сторонній і нікому не потрібний інститут. І для такого підходу були свої основи. Як відомо, для. Маркса і Ф. Енгельса, а потім і для В. І. Леніна держава являла собою політичну надбудову, обумовлену відповідним економічним базисом. Головне призначення держави полягало в тому, щоб забезпечувати і охороняти диктатуру класу, пануючого в суспільстві. В відповідності з таким підходом, на перший план висуваються класові, політичні властивості держави, його соціально-економічні корені, а, отже, і правова сторона – інститути, повноваження, процедури і інше – відводились в сторону. Розподіл влади трактувався в найкращому випадку з функціональної позиції.

Проти теорії розподілу влади говорив досвід Паризької комуни. Досягненням Комуни рахувалось те, що вона була «працюючою корпорацією», яка поєднувала прийняття законів з впровадженням завдань безпосереднього управління. Паризька Комуна протиставлялась і буржуазному парламентаризму, який проявив немало слабостей і внутрішніх суперечностей. Розрив з таким парламентаризмом повинен був дозволити робочому класу прямо і безпосередньо висловлювати і диктувати свою волю, провадити в життя інтереси трудящих. Така позиція марксизму – ленінізму підкреслювалась критикою парламентських інститутів за те, що вони перетворюються в пусті розмови, за спиною яких посилювались виконавчі структури [7, с. 67].

Не випадково вивчення «влад» в курсах з конституційного права в різних університетах будується не однаково. Якщо слідкувати одному з найбільш авторитетних популярних в США курсу конституційного права, написаному професором Гарвардського університету Л. Трайбом, то після невеликого загального введення необхідно починати з судової влади. В багатьох інших країнах перевага віддається законодавчій владі. Це є характерним для Великобританії, Франції і ФРН.

Суть теорії розподілу влади якраз в цьому і полягає, щоб уникнути конфліктів, які народжуються протистояннями влад, прагненням їх зайняти верхню «сходинку влади». Розділення функцій

між державними органами відбувається таким чином, щоб скласти необхідну єдність, взаємозалежний комплекс, який би забезпечував погоджене управління державними справами. Демократична організація держави передбачає, що носієм законодавчої влади виступає парламент. Положення про те, що парламент уособлює законодавчу владу, ясно зазначено в Конституції США 1978 року: «всі законодавчі повноваження, цим встановленні, передаються Конгресу Сполучених Штатів, який складається із Сенату і Палати представників» (ст. 1). Конституція Франції 1958 року щодо цього містить просту, але чітку формулу: «Закони приймаються Парламентом» (ст. 34). В Конституції Мексики зазначено: «Законодавча влада в мексиканських Сполучених Штатах покладається на Генеральний конгрес, який складається із двох палат: Палати депутатів і Палати Сенаторів» (ст. 50). Функції парламенту, як правило, не обмежуються прийняттям законів, що в багатьох державах визначено конституціях в Іспанії, наприклад, Генеральні Кортеси здійснюють владу держави, приймають його бюджет, контролюють діяльність Керівництва і здійснюють інші повноваження, які покладені на них Конституцією (ст. 66, п. 2).

Трактовка повноважень парламенту в Великобританії практично безмежна: йому дозволено приймати закон по різних питаннях, без всяких обмежень. Ніякому іншому органу не надано право приймати акти, які стоять над законами парламенту [5, с. 244].

Перегляд попередніх підходів до теорії розподілу влади в колишньому Союзі обумовив необхідність чіткого визначення ролі і місця законодавчої влади в системі державного управління. Попереднє становище справ не могло залишатись незмінним. Воно не дозволяло реформувати, а в багато чому і створювати заново конституційну систему володарювання, закріпити основи демократичної правової держави, забезпечити захист інтересів, прав і свобод людини. Раціональний розподіл державних функцій закономірно повинно прийняти відповідні інституційні форми, підкріплятись налагодженими, збалансованими відносинами Верховної Ради з іншими державними структурами. Положення Конституції 1977 року, визначаючи організацію і діяльність Верховної Ради СССР, не підходили до нових умов. Найвищий орган законодавчої влади держави був залежний від управлінського, в першу чергу, від партійного апарату. Поширені лозунги про повновладдя Верховної Ради СССР не могли бути реалізовані по певних внутрішніх і зовнішніх причинах. До зовнішніх – характер політичного режиму, який склався в державі до внутрішніх – модель Верховної Ради. Підвищення позицій Верховної Ради було пов'язано з реалізацією ідей демократичного

представництва. Однак, слід відмітити, що довгий час Верховній Раді відводилось роль «державного реєстратора партійних рішень, їх перекладача на мову Закону». Не випадково закони того часу повторювали не лише зміст, але й риторику цих рішень. Склад Верховної Ради СССР визначався головним чином в партійному апараті, де встановлювались класові, національні, вікові, професійні та інші критерії, затвердження кандидатів. Голосування проводилось без будь – яких альтернатив.

Перетворення в життя принципу розподілу влади в значній мірі залежить від перебудови самих основ соціально – економічної і політичної системи суспільства. Здавалось, що перебудова, яка проголосила ідеї «підробленої демократії і соціальної справедливості, зможе швидко досягти успіху на головних своїх напрямках. Але перебудова здалась складним процесом, що в значній мірі відбилось на функціях Ради. Хоча на сьогоднішній день СССР більше вже не існує, його досвід може послужити добру службу республікам, які формують свою незалежність.

Тут було б доцільно повернутись до періоду перебудови, а точніше до 1988 року – до часу виборчої реформи. Звичайно, що оцінка її виборчої системи, так і результат виборів 1988 року не може бути однозначною. Народжувана демократія в той час була слабою, не мала ні досвіду, ні міцних традицій наштовхувалась на міцні опори з боку консервативних сил.

Мабуть, немає сенсу повертатись до дискусій про плюси і мінуси прямих виборів від організацій. Досвід показував, що вони менш демократичні по відношенню до виборів депутатів по округах. До мінусів слід віднести ту обставину, що в виборчому праві появились елементи нерівності, слабкими опинились зв'язки депутатів від громадських організацій з населенням, спостерігалось замкнутість, свого роду клановість в виборі кандидатів. Якщо співставити розвиток «влад» в сучасному світі, то без особливої складності з'ясовується, що найбільшою динамікою відзначається виконавча влада. В багатьох країнах введені нові форми й методи їх здійснення. Це не означає, що інші гілки влади є консервативними і залишаються статичними. Виконавча влада більш сприйнятлива, чуттєва до перебігу подій, пов'язана з багатьма тисячами ниток, видимих і невидимих. Вона відповідає своєму призначенню тоді, коли не лише уловлюються і відображаються зміни, які відбуваються, як в суспільстві в цілому, так і в окремих цього сферах, але передбачають такі зміни, створюють перед посилання для їх приходу і видозмінюються разом з ними, пристосовуються до нових умов. Тенденцією останніх десятиліть стало відносне посилення, зміцнення

виконавчої влади. Така тенденція може розвиватись, як відкрито, так і підступно, до певного моменту непомітно.

Характерно, що міцна і авторитетна виконавча влада стає необхідною в умовах коли в суспільстві не мають погодженості інтереси різних політичних сил, створюються критична ситуація. Закони перестають відігравати попередню роль, а парламент самостійно не в змозі переломити негативні наслідки. Виконавча влада в попередньому становищі неспроможна ефективно здійснювати свою діяльність. Динамізм виконавчої влади криється в її функціях, умовно яких називають правозастосовчими. Слідуючи теорії розподілу влади, не можна не підкреслити зв'язаність виконавчої влади з законом. В законі встановлюється завдання й компетенція основи організації і форми діяльності установ виконавчої влади. З одного боку закон – це обов'язки і обмеження, які повинні суворо дотримуватись виконавчою владою. З другого боку – вихідна база для вільного розвитку виконавчої влади. Законодавче регулювання в цій сфері призначено сприяти досягненню максимально можливого результату.

Разом з тим потрібно сказати і про інші властивості виконавчої влади. Її функції при всьому бажанні неможливо вмістити в такі досить широкі поняття як виконання законів і правозастосовча діяльність. В умовах коли необхідно швидко реагувати на ситуацію яка змінюється в суспільстві або в окремих областях, виконавча влада найчастіше не може мати законодавчу основу для вирішення актуальних питань поточної політики, як фундаментальної так і зовнішньої. В межах загальних повноважень виконавча влада використовує конкретні заходи за своїм бажанням.

Аргументи проти Президентських посад зводились до того, що таким чином послаблюються центральна влада, здійснювала лише зворотній вплив. Встановлення інституту президентства має під собою об'єктивні основи. Перший інститут Президентства виник в США, як результат прагнення громадян до вдосконалення сильної, але дійсно демократичної державної влади і держави в цілому на противагу монархії. Інститут Президентства є як правило одноособовим, хоча трапляються і інститути колегіального Президентства. В останньому випадку встановлюється розподіл повноважень (глави держави) між колегіальним органом і головою, що мало місце за Конституцією Уругваю 1917 – 1951 років. Із 1958 – 1963 років колегіальний глава держави функціонував в Іраку.

Президент, як правило обирається громадянами відповідних держав, шляхом прямих або не прямих виборів. Прямі вибори характерні з президентською (за винятком США та Індонезії) або на-

півпрезидентською формами правління (Росія, Франція, Бразилія, Мексика та інші). Прямими виборами обирається Президент і в деяких парламентських державах (Австрія, Болгарія, Ірландія, Португалія). Непрямі вибори Президента здійснюються як виборщиками, які обираються населенням (США), так і спеціальними колегіями, до яких входять представники суб'єктів федерації або адміністративно-територіальних одиниць з широкою автономією (ФРН, Таїланд, Італія, Індія). Конституції більшості країн передбачають певні кваліфікації (цензи), яким має відповідати кандидат на пост президента. До таких цензів відносять: громадянство відповідної держави; проживання протягом певного часу на її території (не менше 10 – 15 років); повне володіння громадськими і політичними правами; досягнення певного віку: мінімальний вік кандидата на пост Президента – 25 років, максимально допустимий – 65 років, хоч остання вимога встановлюється порівняно рідко. Термін повноваження кандидата у різних країнах неоднаковий [6, с. 138].

У ряді країн Президент може видавати нормативні акти, які мають силу закону. Нормативні акти приймаються (видаються) на основі делегування повноважень парламенту [4, с. 54]. У всіх країнах Президент за Конституцією є головнокомандуючим – відповідає за безпеку держави і є гарантом її цілісності. Ці повноваження здійснюються, як правило, через раду безпеки, або інші органи. За Конституцією більшості країн президенти мають розгалужену систему гарантій своєї діяльності у вигляді стримувань і противаг і несуть відповідальність за свої дії. Зокрема, президентам властиві такі інститути стримувань і противаг, щодо інших органів державної влади: право розпуску парламенту (право дострокового припинення його повноважень), право «veto» (право повернення парламенту законів на повторний розгляд), право призначення референдуму тощо.

Президент на відміну від монарха, несе конституційну відповідальність за виконання службових обов'язків. Як правило Президент несе відповідальність за навмисне порушення Конституції та законів. Така відповідальність має переважно форму імпічменту, процедура якого полягає втому, що з початку парламент формулює обвинувачення президенту, а потім приймає рішення про зміщення його з поста. В деяких країнах парламент приймає лише обвинувачення, а судить його особливий суд (Франція, Польща).

Отже, метою створення системи стримувань і противаг є реалізація принципу розподілу влади. Головне завдання і призначення цієї системи – забезпечення політичної стабільності та безперервність функціонування державної влади. Узгодження дій всіх гілок влади,

недопущення кризи діяльності державного механізму. Під системою стримувань і противаг розуміється сукупність законодавчо закріплених повноважень, засобів, форм, методів і процедур призначених для забезпечення реалізації принципу розподілу влади, недопущення домінування будь – якої гілки влади та досягнення динамічної стабільності між ними. Розподіл влад – це резюме і показник розвитку права і держави, організаційний вираз правового характеру держави, необхідна передумова для правової законності і режиму панування права. Без належного розподілу влад не може існувати правової держави і правових законів.

Бібліографічний список

1. Каневский А. С. Принцип разделения властей и механизм «сдержек и противовесов» в государственном строе США / А. С. Каневский // Вестн. Севастопольского гос. техн. ун-та. Философия и политология. – Севастополь: Изд-во СевГТУ. – 1998. – Вып. № 13. – С. 81.
2. Каневський О. С. Принцип розподілу влади в механізмі сучасної демократичної держави / О. С. Каневський. – Севастополь : Вид-во СевДТУ, 1999. – С. 25.
3. Каневський О. С. Розподіл влади в США: історія і сучасність / О. С. Каневський. – Севастополь: Вид-во СевДТУ, 1999. – С. 15.
4. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права / М. Н. Марченко. – М., 1999. – С. 54.
5. Топорнин Б. Н. Европейское право / Б. Н. Топорнин. М., 2000. – С. 244.
6. Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз / В. М. Шаповал. – К., 1995. – С. 138.
7. Энтин Л. М. Европейское право / Л. М. Энтин. – М., 2001. – С. 67.

В данной статье дается анализ теории разделения властей в ее историческом аспекте, с учетом мирового опыта применения этой концепции. Практика применения разделения власти представлена таким странами как США, Франция и Украина.

In this article analysis of theory of partition of sovereignty in its historical aspect, taking into account world experience of this conception application is given. Practice of partition of sovereignty application is presented by such countries as the USA, France and Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 12.12.2012

УДК 300.4/5+321.8+301.085

Доронін О. Д., ОДУВС

ЗАВДАННЯ І МОЖЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ПРОВЕДЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ ДЕПУТАТІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуте питання демократичних виборів, як єдиного можливого шляху демократизації суспільного життя, визначення напрямків поліпшення рішень соціальних і економічних проблем в Україні. Зменшення загрози від штучно створених лідерів, які сумнівно впливають на реалізацію нормативних та законодавчих документів держави, просування інтересів народу та країни в цілому.

Актуальність статті обгрунтована тим, що протягом періоду проведення демократичних виборів в Україні за період її незалежності соціальні проблеми настільки загострились, що необхідність цілеспрямованих дій на державному рівні для зняття соціальної та економічної напруженості одержала беззастережне визнання всіх політиків в тому числі й опозиційних сил, депутатів мажоритарників, суспільства (та міжнародних політичних діячів). Матеріальна та соціальна нестабільність, низький життєвий рівень, відсутність впевненості у майбутньому населення і неспроможність держави забезпечити необхідній рівень життя для громадян – це основні глибокі розчарування українського народу, який покладав на реформи великі надії та очікування від них на поліпшення свого життєвого рівня.

Метою статті є спроба визначити можливі шляхи поліпшення політичної ситуації і, як наслідок цього рішення соціальних та економічних проблем в Україні. Забезпечення демократичних виборів покаже населенню, що влада і держава є стабільною і не має опозиційних та інших штучно створених лідерів, крім тих, що обрані народом України.

В результати політичної реклами можливо зробити висновки, що всі депутати – виборці займаються збором негативної інформації, один на одного, що становить під сумніви успіх реалізації нормативних, законодавчих документів прийнятих державою.

Політичні програми, які надають депутати суспільство розцінює як казку, передвиборчі обіцянки, які навряд будуть здійсненні. Це в свою чергу негативно впливає на рівень довіри населення до державної влади.

© О. Д. Доронін, 2013

Згідно даних соціологів кожен 7-й українець не збирався йти на вибори, бо вважає, що це нічого не вирішить, всі рішення прийняті і вибори не будуть прозорі та легітимні.

Вся політична реклама обіцяє покращення, стабільний повільний розвиток, це так, якщо за стабільність прийняти постійну стабільну невпевненість в завтрашньому дні, стабільне здешевлення національної валюти, стабільно зростаюча жорсткість фіскальної функції, стабільно низькі міжнародні рейтинги по всім вагомим оцінкам та показникам, стабільне погіршення відносин з найближчими сусідами, незмінно стабільна, одну із самих низьких в Європі, тривалість життя.

В загалі, якщо хоча би на мить замислитись над тим що написано на рекламних площах стає дуже сумно, адже народні обранці повинні відображати інтереси виборців, народу та держави в цілому. А виборцям потрібно не так вже і багато:

- Припинити на кожному кроці платити хабарі чиновникам
- Отримати можливість спокійно розвивати свої бізнеси, не фінансуючи своїми коштами неефективно працюючий державний бюрократичний апарат, тим більш, що розвиток малого бізнесу йде на користь економічному розвитку держави та її політично-соціальної сфери.
- Побачити майбутнє для своїх дітей в своїй державі.
- Отримати доступ до сучасної медичної допомоги, мати соціальні гарантії, в тому числі і в політичній сфері.

На мою думку на даному етапі переплутані причино наслідкові зв'язки. Змінення ситуації залежить не від того яку партію ми обрали, а обраною повинна бути та партія, цілі якої найближчі до сподівань та потреб електорату. І обирати повинен народ.

Висновок простий, наші політичні «лідери», при розробці своїх виборчих програм, ставили перед собою ціль не втягнути виборців для підтримки реально необхідних змін і покращень, а надати маніпулятивний вплив на схильну до цього частину електорату. С точки зору збільшення ймовірності отримання короткострокового результату, можливо ця тактика виправдана, але якщо припустити, що ціль компанії втягнути електорат, залучити прихильників, котрі виявивши довіру, в подальшому стануть опорою для реалізації стратегічних змін, то інструментарій обрали явно не вірний.

Всі забули, що в нашій країні, втім, як і в будь-який іншій, влада має ціль свого існування – забезпечення щасливого життя населення. Що ж входить в поняття щасливого життя? Набір визначень може бути нескінченним, але я впевнений, що у першій десятці будуть наступні:

- Безпека;
- Впевненість у завтрашньому дні;

- Здоров'я;
- Доступна освіта;
- Можливість займатись улюбленим ділом, працею;
- Комфортне житло;
- Достатній дохід;
- Можливість саморозвитку і самореалізації;
- Розуміння своєї важливості для оточуючих;
- Духовний розвиток і самовдосконалення.

Звичайно, можливі варіанти, скільки людей стільки й думок, але я вважаю, що всі їх визначення будуть близькі між собою, і наданні вище складові будуть присутні. У світі є рейтинг, який визначає по безлічі параметрів рівень щастя в країні. Оцінюються як вищевказані параметри, так і стан розвитку економіки, рівень злочинності, політичного розвитку, довіри, соціальна безпека громадян, екології та багато іншого. Україна опинилась майже у кінці списку країн, на 91-му місці.

Це підтверджують й результати соціологічного опитування, яке проводилось Київським міжнародним інститутом соціології в період з 2001 до 2012 рр. Це опитування показало, що рівень щастя зменшився у період 2011-2012 років. В 2011 році цей рівень був – 63 %, а вже у 2012 – 53 %.

Згідно з цими ж дослідженнями, рівень щастя пов'язаний з рівнем фінансового стану – чим краще фінансове положення, тим щасливіше людина. Також одним з факторів, який впливає на рівень щастя є освіта. Опитування показало, що у людей з високим рівнем освіти, рівень щастя більший. Однак ці два основних фактора які впливають на рівень щастя в країні є основними складниками її соціально – політичного розвитку та гарантій її народу.

Що ж пропонують наші народні обранці, що допоможе нам жити щасливіше, поліпшити соціально-політичну та економічну ситуацію в країні і як вони це будуть робити із їх реклами не зрозуміло, адже ж цей процес потребує не тільки продуманих політичних та економічних змін, реформ, але і їх реалізацію, чітке та правильне виконання нормативних і законодавчих документів, а на даному етапі все це дуже сумнівно, враховуючи ситуацію в країні в цілому, а зокрема виборчий процес, як до виборів так и після них. Тут ми бачимо тільки боротьбу за владу, яка підкріплюється лише власними мотивами обранців, а не тим, що вони бажають покращення ситуації в України для народу.

Необхідна не абстрактна, а конкретна програма для поліпшення нашого майбутнього, основану на наступних принципах:

• Основне завдання державної влади – це обслуговування і забезпечення населення. Надання послуг і виробництво товарів, котрі

затребувані населенням. Забезпечення розвитку малого бізнесу, як важливої основи розвитку економіки та доходу населення. Не захист інтересів олігархів, не створення виняткових умов для меншості, а надання послуг і виробництво товарів для населення. Держава повинна тратити гроші, яке вона заробляє, а не віднімати їх у підприємців. Будь яке державне підприємство при правильному сучасному управлінні, має величезні конкурентні переваги, котрі дозволяють йому бути прибутковим.

• Дерегулювання економіки, тільки припинення фіскального і чиновницького тиску здатне задати економії такі темпи розвитку, які не снилися Китаю в самі кращі роки. Аналог НЕПу зараз може стати єдиними дієвими ліками в умовах триваючої загальної економічної кризи. Сьогодні, нажаль, відбувається навпаки. Уряду необхідно все більше коштів, фіскальний тиск посилюється, корупційний податок стає дедалі більший, можливості у бізнесу – все менше, і як наслідок погіршення ситуації в країні.

• Зрощення податкової системи. Введення податку з обороту, диференційованого по галузям. Наскільки б спростився бухгалтерський облік, зменшилась численність хабарників, порушень та помилок, все було б прозоро і зрозуміло.

• Відміна або значне зменшення податків на заробітну платню, все можливо врахувати в обігових податках. Навіщо спочатку віднімати гроші, а потім повертати їх крізь сумнівні соціальні програми і національні проекти. Зростуть офіціальні доходи населення, і як слідство довіра владі і впевненість в майбутньому.

• Впровадження програми «Електронний уряд», приклади цього є і в Україні. Відразу відпадуть багато вузьких міць де можна чиновникам брати хабарі. Естонія, Грузія, Швеція вже впровадили цю систему. Вся необхідна інформація доступна, формальності алгоритмовані і закладені у програму. Отримання довідок, дозволів, уточнень, будь яких документів реалізується через прості інтерфейси з домашнього комп'ютера або громадського термінала.

Виходячи з цього можливо зазначити, що в першу чергу необхідно змінювати відношення «влад-народ» і вибори прозорі та демократичні це перший крок щоб змінити ці відносини на краще. При владі знаходяться одиниці, а керують вони десятками мільйонів простих людей, тому народ і влада повинні бути єдині, також єдині між собою повинні бути люди, які прийшли до влади. Питання який правильний повинен бути механізм відносин між ними досліджувався людством багато років, конституція, незалежні суди, профспілки, що повинно бути соціальною угодою між владою і народом, що повинно

забезпечувати рівновагу прав та обов'язків між ними, що повинно виступати гарантією здійснення передвиборчих програм и обіцянок. І вони не повинні змінюватися в залежності від необхідності нового правління, незалежні суди, профспілки повинно бути реальністю, а не чимось аморфним.

У влади є багато важелів, котрі вона може використовувати для впливу на народ, соціальну і політичну обстановку – міліція, прокуратура, податкова служба, а що є у народу для того щоб впливати, цих важелів дуже мало і один з них, і практично єдиний, це демократичні вибори, котрі влада не повинна змінювати під себе.

На мою думку один із важелів впливу на виконання норм і законодавчих актів, зниження корупції в державних органах – це гідна заробітна платня, соціальні гарантії з одного боку і покарання за порушення цього, за корупційні дії, за хабарі та фальсифікації.

Права народу повинні бути захищені соціальним договором між владою і народом, це підвищить рівень довіри в справедливу і демократичну державу, знизить напругу в суспільстві, як з боку народу, так і з боку інших держав, також, як слідство – це дасть можливість стабільного економічного розвитку в країні. Тільки в такому випадку зможуть працювати реформи, підніматися економіка, стабілізуватися соціально – політична обстановка в Україні.

Можливо надати багато визначень для сучасних форм демократії, глибоких та дуже логічних, але на практиці ми бачимо, що вони не знаходять прояви у нашому реальному повсякденному житті, в тому числі і в політичному устрої нашої держави.

За роки незалежності українська бюрократія під гаслом поділу і незалежності, виконавчої, судової та законодавчої влади, спочатку вивели з під контролю суспільства, роз'єднали владу та народ, а потім віддали владу в оренду олігархічним кланам. В процесі цього на зміну одних олігархів приходять інші, які переслідують ціль повернути капітал, котрий вони вклали на шляху до влади, а іноді і взяти реванш за свої попередні поразки. Для цього вони втручаються в процес виборів, їм потрібні політичні партії та блоки, які будуть представляти їх інтереси, але під гаслом «все для країни і народу». Вони не мають мети просувати інтереси народу та країни в цілому, розвивати демократію, поліпшувати соціально – політичну та економічні процеси, та рівень життя в Україні.

Так видіння «Freedom House» оповістило результати дослідження демократії в різних країнах світу. В доповіді розглядається розвиток демократії в Центральній і Східній Європі, на Балканах ті декількох країнах колишнього Радянського Союзу. Основними критеріями для

«Freedom House» є виборчий процес, цивільне суспільство, незалежні засоби масової інформації, місцеві та національні демократичні управління, судова система, корупція. В доповіді, на основі досліджень відзначено падіння демократії в Україні особливо за 2011-2012 роки, також в Албанії, Угорщині, Косово та Болгарії. Також відповідно докладу в Україні спостерігається найбільше падіння демократії з усіх країн Центральної та Східної Європи (наступна країна це Угорщина), негативні тенденції, які спостерігаються в Україні викликають серйозні питання з приводу стійкості і розвитку демократії, здійснення реформ та свобод в нашому суспільстві, і ця тенденція погіршується протягом останніх десяти років, і стала ще гірша у період мирової кризи. [1]

При умовах існування будь якої держави, за будь якої політичної системи, люди плекають надію на таку державну політику, котра надасть їм більш прав, економічного процвітання, забезпечить розвиток особистості, конституційні права та свободи.

Можливо розглянути зв'язок між стабільністю як важливою і основною якістю політичного режиму та демократії, як форми управління, котрі в сучасному суспільстві взаємопов'язані. Потрібно зазначити, що такий засіб керування повинен надати більше свободи, процвітання, впевненості у тому, що політика і влада будуть відповідати інтересам широких верств населення. Як це впливати в реальному житті нашого повсякдення? А необхідна суспільна злагода, рішення які були б вигідні як народу так і владі по найбільш важливим питанням суспільної взаємодії, ефективне керування, рівновага між суб'єктами політики, бажаннями, потребами та сподіваннями народу.

Для розвитку демократії вкрай необхідна більш-менш стабільна державна, структура, національні пріоритети в державної політиці, політичні дії та їх реальне втілення повинно бути оптимальним. Внутрішня політична нестабільність є загроза для вже сформованих умов для розвитку демократії в країні, що на даному етапі ще трансформується. В зв'язку з цим треба зазначити ствердження російського дослідника Шаброва О. Ф., що існує один ефективний засіб рішення цієї проблеми: розширення самостійності підсистем в межах життєдіяльності системи в цілому. Для політичної системи це означає послаблення диктату зверху, розвиток регіонального та місцевого самоврядування, демократизації управління, посилення соціального зворотного зв'язку на всіх рівнях [2, с. 122]. Це ефективно відобразиться в процесах державотворення різноманітності суспільних інтересів. Така модель є найбільш оптимальною, але постійне порушення умов гри між елітами, невизначеність діяльності політичних інститутів, зумовлює

картину ми бачимо на даний момент, не легітимність політичної влади, і як слідство підрив політичної системи взагалі. Умови гри між елітами повинні бути прозорими, а також визнання результатів виборів усіма політичними акторами, а головним має бути включення принципу політичної відповідальності у процедуру діяльності.

Перелік основних складових, що допоможуть Україні створити внутрішньополітичну стабільність та демократичний вибір, і він не такий вже занадто складний та осяжний:

- Публічні обговорення актуальних проблем суспільства;
- Збереження між суб'єктами політики культурного поля;
- Суспільна рівновага, не залежна від влади чи олігархів;
- Підзвітність влади, а також її відповідальність за свої дії.

А що ми бачимо на сучасному етапі – те, що схема за якою відбувається модернізація в Україні перекручена. Потреба до реформ не підкріплена реальними діями та готовністю до змін, успіх демократичних трансформацій залежить не від цілей та побажань політичної еліти, він обумовлений вибором такого шляху, котрий мав би опору у громадянському суспільстві. Адже ж демократизація політичного життя стає все актуальнішою для українського суспільства, вона продиктована необхідними змінами не тільки у країни, а й на світової політичної арені.

На даному етапі не можливо не погодитись з українським політологом О. Киндратець, яка же у 2005 році писала про наявність багатополюсного конфлікту між групами інтересів всередині української політичної еліти, а також між політичною елітою та народом. Вона зазначила, що політично система в Україні у кінці 2004 року знаходилась в стані крайньої нестабільності, біфуркації, коли здійснюється вибір моделі і напрямку подальшого соціального розвитку [3, с. 61]. І зараз ми бачимо, що боротьба різноманітних соціально – політичних сил, на жаль не закінчена і зараз, а в передвиборчій гонці ті після виборів ще й стала більш гострою, набула деструктивних тенденцій, що потребує більш конструктивних дій по подоланню внутрішньополітичної нестабільності, необхідності вирішати проблеми соціальної злагоди. Для незворотності демократичного вибору необхідні інституційні зміни, це не повинно буди по принципу політичної діяльності «переможець отримує все», яким воліють українські політичні актори загрозливим ще може стати те, що ці групи можуть маніпулювати суспільною свідомістю різними шляхами (наприклад знов вивести народ на вулиці), щоб забезпечити собі підтримку, побороти інші свої групи-суперниці (як приклад, опозиція вивела громадян під стіни ЦВК).

Так хочу зазначити те, що актуальність вивчення факторів попередження загроз для демократичного вибору в Україні дуже велика, тому що в умовах кризи, коли відсутній соціальний порядок, а ціна політичних і соціальних конфліктів збільшується, можливо очікувати непередбачуваних наслідків.

Бібліографічний список

1. «Freedom House»: Ситуация с демократией в Украине ставит под сомнение ее членство в ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uainfo.censor.net.ua/news/16188-freedom-house-situaciya-s-demokratiey-v-ukraine-stavit-pod-somnenie-ee-chlenstvo-v-es.html
2. Шабров О. Ф. Політична система: демократія і управління суспільством / О. Ф. Шабров // Держава і право. – 1994 – № 5 – С. 116 – 125.
3. Кіндратець О. Політичні зміни і політична стабільність / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 55 – 67.

В статье рассмотрен вопрос демократических выборов, как единственного возможного пути демократизации общественной жизни, определения направлений улучшения решений социальных и экономических проблем в Украине, уменьшения угрозы от искусственно созданных лидеров, сомнительно влияющих на реализацию нормативных и законодательных документов государства, продвижение интересов народа и страны в целом.

In the article the question of democratic elections as the only possible way of democratization of public life, identifying improvement areas to address social and economic problems in Ukraine, reduce the threat of man-made leaders, questionable impact on regulatory and legislative documents state, promoting the interests of the people and the country as a whole.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 321:316.483(470:470.62/67)

Бондар О. М., НУ «ОЮА»

ДЕЯКІ КОНФЛІКТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІЙ РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

Стаття присвячена розгляду конфліктних ситуацій на Північному Кавказі та дій російської влади з вирішення проблемних питань у політичній, економічній, релігійній, етнічній, правовій та військовій сферах в даному регіоні.

© О. М. Бондар, 2013

Увага до подій на Північному Кавказі стала актуальною після початку бойових дій у 1994 році для конфліктологів не лише Росії, а і багатьох інших країн, насамперед у Європі, тому що це був найбільший військовий конфлікт після Другої Світової війни на її території. Так лише за першу чеченську війну загинуло 35, 7 тисяч людей. З них цивільні складали 80-85 % [1, с. 16-17].

На Півдні Росії перетинаються інтереси нових незалежних держав Кавказу, США, Європи, країн Близького і Середнього Сходу та самої Росії. Основні загрози для безпеки Півдня Росії можна поділити на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх треба віднести конфліктність у регіонах всередині та конфлікти існуючий між ними і центром. До зовнішніх можна віднести увагу до Північного регіону Росії стратегічних суперників, насамперед Туреччину, та активну діяльність міжнародних терористичних та кримінальних організацій, що займаються торгівлею зброєю, наркотиками. Конфлікти в цьому регіоні мають історичні коріння – як завоювання Північного Кавказу Росією протягом сторіч та масове виселення цілих народів І. Сталіним у 1944 році. Зараз можна вести мову про сучасні конфлікти: Осетинсько-Інгушський 1992 року, Російсько-Чеченський 1994 року та Чеченсько-Дагестанський 1999 року. Важливим цей регіон залишається і для України з кількох причин, а саме:

– це невелика відстань нашої держави від Кавказького регіону Росії;

– загрози, що висувалися чеченськими терористами проти об'єктів Чорноморського флоту у Криму в зв'язку з участю, розташованих там російських морських піхотинців у бойових діях у Чечні;

– участю українців з УНА-УНСО у бойових діях сепаратистів проти російських військ;

– великим прошарком мусульманського населення у Україні. Так в найближчий час Україна ввійде в п'ятірку європейських країн з найбільшим мусульманським населенням.

В конфлікт безпосередньо крім Росії та Чечні було втягнуто і інші регіони Росії, а саме Інгушетія, Дагестан, Карачаєво-Черкесія, Адигея, Кабардино-Балкарія, Ставропольський та Краснодарський краї. В різній степені багато, насамперед мусульманських країн, надавало допомогу чеченським бойовикам на своїх територіях для їх лікування, відпочинку, військової підготовки а також збору коштів для закупівлі озброєння та спорядження наприклад – Азербайджан, Грузія, Туреччина, арабські країни Сходу, Афганістан, Албанія та інші. Навіть в США, за даними «Російської газети», було організовано табір для військової підготовки найманців з числа вихідців з арабських країн, яких потім передбачалося перекинути до Чечні [2, с. 82].

У бойових діях на стороні бойовиків у Чечні приймали участь представники багатьох країн. На різних етапах бойових дій їх кількість змінювалася. Так, 18 січня 2001 року Міністр оборони Росії С. Іванов оприлюднив список з прізвищами 101 іноземця, які загинули у боях проти російських військ у 1999 – 2001 роках. Серед них представники Туреччини, Лівану, Палестини, Афганістану, Йорданії, Саудівської Аравії і навіть громадяни ФРН, Канади, Великобританії арабського походження. На жаль, у Чечні проти російських військ воювали і українці. Так, за даними журналу «Солдат удачи» у Чечні було біля 100 українців з яких 10 було вбито, 20 поранено [3, с. 15-17].

Конфлікт перейшов на значно більші території після підписання Хасавюртівських угод і, якщо до цього часу говорили про контртерористичну операцію на «Південному Кавказі», маючи на увазі Чечню у першу чеченську війну, то після 1999 року і початку другої чеченської війни мова вже йшла про «Південь Росії», тому військові дії перейшли як на території інших республік Північного Кавказу так і на Ставропілля та Краснодарський край.

У 2000 році після завершення основних бойових дій було створено Південний федеральний округ. Сьогодні можна визнати, що воєнна загроза вже не є головною причиною нестабільності, але їй на зміну прийшла проблема міжнародного тероризму тісно пов'язана з регіонами. У 2005-2007 роках Північний Кавказ знаходився в ситуації коли залишалися конфліктні проблеми 80-90-х років XX ст. і виникли нові обумовлені розвитком Росії. Так сепаратисти на Північному Кавказі вже створили міжнародну терористичну організацію «Імірат Кавказ», що планує створення ісламської держави на території Росії в яку мають ввійти крім мусульманських республік Кавказу ще і Татарстан та Башкирія. Про достатню серйозність цих планів свідчить нещодавній замах на лідера мусульман Росії у Казані та постійні вбивства релігійних діячів, що сповідують традиційний іслам. На Кавказі достатньо швидко розповсюджується етнорелігійний екстремізм. Взаємодія націоналізму в кожній республіці при поєднанні з релігійними проявами екстремізму ще більше посилюють політичну нестабільність. На сучасному етапі все більш агресивно себе проявляють екстремістські течії фундаментального напряму в ісламі – вахабізм та ісламізм.

Національно-державне будівництво є складним в усіх багатонаціональних країнах, але на Північному Кавказі воно має і свої особливості:

– демографічні (великі втрати чоловіків під час бойових дій, біженці, висока народжуваність);

– багатоконфесійність (при значній перевазі ісламу);

– проблеми національних меншин (особливо в Дагестані);

– різні статуси суб'єктів (республіки, краї, області);

– проблеми невизначеності кордонів між республіками та областями;

– поліетнічність (наявність майже 100 націй та народностей);

– наявність національних рухів.

Сучасний стан етнополітичної ситуації в регіоні можна характеризувати як відносно стабільний, але з високим рівнем конфліктності. Достатньо згадати про теракт у Беслані у 2004 році. З 2007 по 2012 рік за даними російських силовиків загинуло 1800 військовослужбовців і поліцейських та 450 місцевих жителів, було поранено 2400 військових та 1200 місцевих жителів. За цей час т. з. «бандпідпілля» провело 1200 силових акцій.

Стан конфлікту сьогодні можна оцінювати по різному, але ще у 2004 році конфліктологи та представники держапарату регіону оцінили так:

– хвилеподібний конфлікт – 70 %;

– зниження напруженості – 17 %;

– нарощення напруженості – 5 % [4, с. 37].

Треба визнати, що в Росії сьогодні проводяться значні наукові дослідження по вивченню шляхів виходу із складної ситуації у Південному федеральному окрузі. З урахуванням ситуації, що склалася та можливими варіантами розвитку конфліктів у майбутньому серед варіантів можливих конфліктологічних сценаріїв розглядають такі:

1. Позитивний. 2. Помірний. 3. Негативний. 4. Алармістський.

При останніх двох не виключаються різкий конфлікт між місцевими та державними гілками влади або навіть створення альтернативних органів влади, зростання сепаратистських настроїв, масовий від'їзд російськомовного населення і навіть втручання у конфлікт інших держав.

Серед можливих шляхів виходу із конфлікту розглядаються такі:

– розвиток економіки республік;

– влада та іслам повинні бути розділені;

– декриміналізація політичних структур;

– прогнозування конфлікту на стадії зародження;

– формування районів стабільності у регіоні;

– контроль за міграційними процесами та інші.

Взагалі міграційні процеси мають велике значення для врахування можливостей врегулювання конфлікту на різних стадіях. В різний час кількість тих хто покинув місце свого проживання значно відрізнялося

в залежності від гостроти протистояння різних сторін конфлікту. Так, за різними даними Чечню покинули з 1989 року по 2002 рік більше 200000 росіян, 125000 чеченців та інгушів та 50-75 % інших вихідців з Кавказу – грузинів, вірмен, азербайджанців.

З початком другої чеченської війні у 1999 році лише у Інгушетії кількість чеченських біженців складала 155000 чоловік. Значна кількість чеченців взагалі виїхала з території Росії для отримання політичного притулку. Так за російськими даними тільки у 2003 році близько 3000 російських громадян, в переважній більшості чеченців, отримали притулок в Європі, США та Канаді. В різних країнах спочатку їх зустрічали по-різному. Наприклад Австрія задовольняла прохання чеченців на 76, 9 %, а в Словаччині не задовольнили жодного прохання [5]. Оскільки біженці із Чечні в основному проявили себе з негативної сторони, вони не бажали працювати, вели себе агресивно до інших біженців, організовували злочинні групи – то з часом все більше країн ЄС взагалі відмовляються приймати представників Чечні. Наприклад, про це заявила Норвегія у 2011 році.

Особливе місце по дестабілізації ситуації в регіоні відіграють боротьба місцевих еліт за владу, що спираються на родові клани і тейпи. Бажання місцевих еліт відокремлюватися від центральної влади викликано рядом причин зокрема політичними, економічними, етнічними, релігійними. Найбільш головною є економічна. Наприклад, у 1991 році на грозненських нафтопереробних заводах було перероблено 15 млн. тон нафти [6, с. 115].

Росія вкладає великі кошти в підтримку ПФО. Всі суб'єкти регіону є дотаційними і за доступ до мільярдних дотацій і йде боротьба місцевих еліт.

Сучасному керівництву Росії, разом з місцевою політичною владою республік Північного Кавказу необхідно, часто починаючи з чистого аркушу паперу, формувати свої політичні погляди на становище в регіоні з урахуванням геополітичної ситуації, наприклад напад Грузії на Абхазію. Конфлікти в республіках ПФО вимагають подальшого вирішення правового забезпечення питань застосування військової сили, проведення так званих «зачисток», вирішення проблеми затриманих правоохоронними органами, що потім ставали «без вісті зниклими». Так за оцінкою організацій по правам людини з 1999 по 2010 рік в Чечні зникли без вісті від 3000 до 5000 людей [7, с. 143].

Підводячи підсумок треба визначити, що конфлікт на Північному Кавказі є довгостроковим. Він потребує від російської влади постійної уваги до регіону, оперативного реагування на зміни ситуації в регіоні, врахування історичних, релігійних, етнічних та інших факторів серед яких мабуть головними мають бути економічні і правові.

Бібліографічний список

1. Пути мира на Северном Кавказе: независимый экспертный доклад / под ред. В. А. Тишкова. – М. : Инст. этнолог. и антроп., 1999. – 184 с.
2. Московский журнал международного права. – 2000. – № 3. – С. 82
3. Панасенко С. Трезубец заточенный в Чечне / С. Панасенко // «Солдат удачи». – 1995. – № 11. – С. 15 – 17.
4. Игнатов В. Г. Конфликтогенная ситуация в Северо-Кавказском регионе: от деструкции – к стабильности / В. Г. Игнатов, А. В. Понеделков, А. М. Старостин // Власть. – 2004. – № 5. – С. 37 – 42.
5. Газета «Известия» 15.06.2005.
6. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте (Этнография чеченской войны) / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2001. – 552 с.
7. Леч Ф. Конфликт в Чечне: анализ практики Европейского Суда по правам человека / Ф. Леч // Сравнительное Конституционное обозрение. – М., 2010. – С. 143 – 168.

Статья посвящена рассмотрению конфликтных ситуаций на Северном Кавказе и действий российских властей по решению проблемных вопросов в политической, экономической, религиозной, этнической, правовой и военной сферах в данном регионе.

The article deals with conflict situations at the Northern Caucasus and Russian authorities activity for addressing problems in political, economic, religious, ethnic, legal and military spheres at this region.

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2012

УДК 321:316.483(477)

Білецька Ю. В., НУ «ОЮА»

ТЕОРЕТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Питання політичного конфлікту є актуальною проблемою, як в Україні, так і у світі. Даний вид конфліктів набуває глобальних масштабів, а тому існує потреба в досконалому вивченні такого явища. Для створення механізму швидкого реагування на такий вид конфліктів для нашої держави потрібно визначити особливості політичних конфліктів в Україні.

Політичні конфлікти виникають все частіше в сучасному світі і, як правило, не приносять позитивних результатів та прогресу у розвитку державотворчих процесів в Україні, а навпаки відносять її до країн

© Ю. В. Білецька, 2013

з нестійкою правовою базою, економічно нестабільною та соціально незахищеною державною системою.

Наша держава починає своє становлення, як європейська країна і на сьогоднішній день органами державної влади поставленні далекоглядні цілі, щоб побудувати з України державу європейського рівня розвитку. А тому, вміння вирішувати політичні конфлікти, які виникають, потрібно швидко, ефективно з найбільшою користю для людей і з найменшими затратами для держави є пріоритетним завданням для представників нашої влади.

Для українського суспільства характерним є стрімке зубожіння маси населення, відсутність довіри до всіх владних структур, специфічні стосунки між гілками влади, протистояння між партіями і їхніми лідерами. Усе це не може не впливати на зростання соціальної напруженості в суспільстві. Конфлікти в сучасному світі мають глобальний характер і є закономірним явищем. А тому виявлення передумов, об'єктивних і суб'єктивних причин і мотивів конфліктів, моделювання їх, пошуки оптимальних способів своєчасного вирішення їх, локалізації, переведення з насильницької форми в ненасильницьку, упередження конфлікту, що назріває, а не слідування за ним – усе це має принципово важливе значення в політиці. Над цією проблемою працюють науковці, розробляючи практичні рекомендації політикам [1].

Явище політичного конфлікту уже довгий період часу вивчається науковцями-політологами у країнах з розвинутою науковою діяльністю та актуальністю і суспільною потребою у розробці механізмів подолання конфліктних подій. Для визначення явища політичного конфлікту автором використовувалися роботи російських вчених (А. А. Алякіна, А. В. Глухова, Л. І. Гайнутдинова, М. К. Титова, О. В. Петренко, Г. І. Козирева та ін.) та українських науковців (Д. Н. Мацкевича, М. Росенко, Н. Пророчука, Ф. М. Кирилюк, К. О. Ващенко, В. О. Корнієнко та ін.).

Проблематика соціально-політичного конфлікту має давні традиції в історії політичної думки. Найбільший внесок у його теорію зробили Аристотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. За всієї різноманітності підходів спільним для них є розуміння політичного конфлікту як постійно діючої форми боротьби за владу в конкретному суспільстві. Відносно до даного твердження Україна не є виключенням адже найяскравішим прикладом боротьби за владу в Україні є революція, яка в силу історичних подій називається Помаранчевою революцією. Вона організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від

опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 року, після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими переміг його суперник – Віктор Янукович. Акція почалася 22 листопада 2004 як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів.

Проміжок часу, який встановлюється автором для визначення сучасної України є період незалежності, а саме з 1991року по сьогоднішній день. Тому, що саме з прийняття та проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 року є точкою відліку та формування нової форми правління та побудови механізму демократичної, правової держави, що було результатом революційних змін, які відбулись у суспільстві.

Для відшукання найбільш ефективного механізму подолання політичних конфліктів, які будуть підходити для української правової системи враховуючи історичні, культурні, економічні, правові та інші особливості потрібно проаналізувати, яке явище для сучасної України є політичним конфліктом. Для більш досконалого теоретичного осмислення політичного конфлікту для української політичної системи потрібно, власне, визначити рамки конфліктної ситуації.

Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього питання зумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні, необхідністю фундаментального вивчення суспільно-цивілізаційних і ненасильницьких форм їх врегулювання.

Дана стаття присвячується встановленню найбільш раціонального та обґрунтованого визначення політичного конфлікту в сучасній Україні, яка живе плавним перетіканням від врегулювання одного конфлікту до переходу до іншого конфлікту між політичними силами та іншими учасниками політичного процесу.

Основні причини виникнення конфліктів на політичному ґрунті неодноразово обговорювалися науковцями, а тому узагальнюючи причини політичних конфліктів різних науковців та переймаючи зарубіжний досвід автор намагається самостійно охарактеризувати політичний конфлікт враховуючи особливості притаманні для української держави. Визначення термінології «політичні конфлікти» є оновою для формування методологічної бази подолання на практиці конфліктів, які виникають в галузі державного управління.

Нинішній етап розвитку України супроводжується постійними конфліктами між виконавчою та законодавчою владою, партіями і рухами, окремими політичними лідерами, фракціями в парламенті, апаратом президента і апаратом уряду, між місцевою і центральною владою, а також владою і різними прошарками населення тощо.

Одним із найскладніших політичних конфліктів в українському суспільстві на сучасному етапі є суперечність між двома рівновеликими соціальними групами, які можна умовно визначити поняттям «реформатори» та «консерватори», тобто між тими, хто ідеалізує наше минуле і критикує сьогодення [2].

Щоб дати визначення «політичного конфлікту» в рамках українських особливостей потрібно проаналізувати визначення науковців за довгий період розвитку політичної конфліктології.

В середині XIXстоліття політичний конфлікт розглядався в рамках соціального конфлікту і складався з сукупності як марксистських, так і немарксистських теорій. В супереч ідеї Маркса про те, що класовий конфлікт є основою затвердження історії, стверджувалось, що соціальний конфлікт невід'ємна частина від усього культурного життя (М. Вебер), має психологічну природу і володіє як позитивними, так і негативними функціями (Г. Зімель), виступає рушійним фактором соціокультурної динаміки (П. Сорокін) [3].

В середина XX століття характеризується переважанням структурно функціональної методології. Вона орієнтується на дослідження системи інститутів, законів, особистості і групових взаємодій переважно стабільних західних суспільств, які обумовлюють її інтеграцію (Т. Парсонс). Однак цей підхід, який трактував конфлікт в якості соціальної патології, зустрів різку критику функціоналістів, які розглядали конфлікт в якості незначного фактора поступового розвитку суспільства (Л. Козер), а також структуралістів, які трактували його як невід'ємний елемент соціальних дій (Р. Дарендорф). Як наслідок відбувається перегляд категорій і понять конфлікту, а саме протиріч, які властиві людським суспільствам і прийняття тези про його врегулювання, тобто врегулювання силових взаємодій протилежних сторін [3].

В наш час між науковцями також виникають дискусії з приводу особливостей політичного конфлікту. На думку А. Г. Здравомислова «політичний конфлікт є постійно діючою формою боротьби за владу в даному конкретному суспільстві». Д. П. Зеркин визначає політичний конфлікт як «боротьбу одних суб'єктів з іншими за вплив в системі політичних відносин…, за все те, що складає влада і політичне господарство». В визначенні Е. М. Бабосова (Білорусія) «політичний конфлікт являє собою прояв і результат конкретної взаємодії двох і більше сторін, які оспорюють один у одного розподіл і утримання власних ресурсів, повноважень і благ» [4].

В. Л. Калашников і С. Б. Лугвін вважають, що «політичний конфлікт – це зіткнення і протиборство політичних суб'єктів, обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, цілей і поглядів».

На думку В. П. Пугачева, конфлікт передбачає направлення один проти одного дії сторін, які обумовлені несумісними протиріччями, взаємовиключними цілями. При цьому «політичні конфлікти завжди стосуються питань набуття, формування, використання чи утримання влади» [4].

Автори книги «Політична конфліктологія» пропонують наступне визначення політичного конфлікту: «Зміст політичного конфлікту складають специфічні політичні відносини двох і більше сторін, які проявляються в їх практичних діях – зіткненнях з застосуванням певних засобів і методів для втілення в життя цілей, які направлені на реалізацію корінних політичних інтересів суб'єктів і вирішення існуючого соціально-політичного протиріччя [4].

Аналіз вищезазначених понять дозволяє зробити висновки, що політичний конфлікт являє собою зіткнення двох і більше суб'єктів політики з приводу влади владних повноважень. Причинами політичного конфлікту є несумісні політичні інтереси суб'єктів політики, їх прагнення захопити політичну владу, вирішити свої владні повноваження, здійснити тиск на владу з метою вирішення політичних протиріч, що виникають.

Борисенков запропонував наступне визначення політичного конфлікту: «Політичний конфлікт – це зіткнення політичних суб'єктів, які слугують формою руйнування їх суперницьких політичних відносин».

Г. І. Козирев узагальнюючи усі визначення та уточнюючи термінологічне визначення пропонує своє трактування визначення політичного конфлікту – це зіткнення двох і більше суб'єктів політики, причинами якого є несумісні політичні інтереси і цілі – влада і владні повноваження [4].

В даному випадку визначення авторів відносно політичного конфлікту, як суспільного явища, мають спільне в тому, що відбувається протистояння інтересів зацікавлених суб'єктів в галузі державного управління, але не завжди цілі та інтереси, які вказані авторами, охоплюють сукупність відносин на підставі яких настає політичний конфлікт.

Конфлікти у суспільстві виникають постійно, але політичної значимості вони набувають, якщо вони стосуються міжнародних, класових, міжетнічних ті інших відносин. Сьогодні досить часто спостерігається один з видів соціального конфлікту – міжетнічний, пов'язаний із протиріччям, що виникають між націями. Особливої гостроти він набув у країнах, які зазнали краху форми державного устрою (наприклад країни колишнього СРСР), а тому Україна не є винятком. Поняття «конфлікт» вживають у політичному контексті,

коли йдеться про великомасштабні зіткнення в середині держави (революція, контрреволюція) та між державами [5].

Часто після завершення конфлікту виникає ще один етап – постконфліктний синдром, який характеризується напруженням у відносинах сторін, які щойно конфліктували. У разі загострення він може започаткувати новий конфлікт. Завершення конфлікту може бути класифіковане за ступенем розв'язання – як успіх, компроміс, вихід з компромісу, поразка.

Вивчення конфліктів є одним із головних завдань політології, оскільки сучасна епоха розглядається багатьма політологами як період загострення (з тенденцією до наростання) конфліктів, а управління ними – як одна з найважливіших умов підтримки соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені.

Конфлікти, що відбуваються в різних сферах, набувають політичної значущості, якщо вони зачіпають міжнародні, класові, міжетнічні, міжнаціональні, релігійні, демографічні, регіональні та інші відносини.

Одним з яскравих прикладів міжнародного конфлікту за участю України є врегулювання цінової політики на газ між Україною і Росією у 2005 році.

Відносини між РФ і Україною загострилися після того як у березні 2005 російська газова монополія Газпром зажадала від України платити за газ з 2006 за цінами, близькими до європейських (біля $ 250 за 1000 мі). При цьому сама Російська Федерація купувала газ у Туркменістані за ціною $44 за 1000мі. Газпром намагався збільшити прибуток від продажу газу на суму від 3 до 5 мільярдів доларів США щорічно. При цьому, шляхом підняття цін на газ в Україні, російський уряд бажав захопити частину російського ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з російськими. Попри те, що економічні причини існували і раніше, російський уряд не поспішав здійснювати різких дій, припасаючи їх як засіб політичного тиску, і почав підняття цін тільки після зміни зовнішньополітичного курсу України у напрямку Заходу.

Українське керівництво до останнього моменту не було готове платити більше і Газпром, посилаючись на 4 параграф договору про постачання газу, за яким ціни на газ визначаються щорічно, у ніч на 1 січня 2006 зупинив постачання. З боку Газпрому пролунали звинувачення, що Україна "приступила до несанкціонованого відбору газу", призначеного європейським споживачам. Представники українського Нафтогазу звинувачення відкинули.

4 січня обом сторонам вдалося підписати договір, за яким закінчувалася практика бартерної торгівлі (транзит за газ в обмін на

постачання газу) і в результаті якого ці дві речі стали розглядатися окремо. Щодо ціни, то вона стала тимчасово складати $ 95 за 1000 мі, що стало можливим завдяки змішуванню російського газу за ціною у $ 230 і туркменського за ціною у $ 44.

Російська офіційна пропаганда висловила здивування засудженням дій Газпрому в Європі, особливо на тлі колишніх вимог ЄС усунути неринкові відносини на пострадянському просторі.

Міжетнічні, релігійні конфлікти також не є виключенням на території України, адже так склалося, що довгий період часу Україна знаходилася під владою інших потужніших країн, а тому на території нашої держави проживають громадяни різноманітних національностей і різних віросповідань, що неодноразово ставали причинами настання серйозних перед конфліктних ситуацій.

А тому враховуючи теоретичні обґрунтування політичного конфлікту науковцями та приймаючи до уваги історичні, релігійні, культурні, політичні особливості розвитку Української державності можемо дати визначення політичного конфлікту характерного для України.

Політичний конфлікт в українській свідомості *– це протистояння різних потужних сил, які мають політичні важелі впливу представлені у вищих органах державної влади та органах різного територіального рівня, причинами якого є боротьба за владу та інтереси окремих державних діячів і представників регіональної еліти, які для задоволення своїх потреб публічно заперечують проти інтересів та напрямків діяльності опонентів.*

В даному випадку акцентується увага на специфічного суб'єкта, який хоча не є особою з владними повноваженнями, але має важелі впливу на політичні процеси. В такому випадку мається на увазі особистість, що займається комерційною діяльністю та має своїх представників в вищих органах державної влади. Якщо конфлікт відноситься до територіального рівня, то в такому випадку суб'єктами, чи одним із суб'єктів, стають органи територіального рівня. В Україні були випадки коли представники органів місцевого самоврядування відмовлялися виконувати розпорядження Прем'єр-міністра України, при епідемії грипу в країні.

Ще однією особливістю політичного конфлікту в українському розумінні є публічність взаємовідносин між конфліктуючими суб'єктами. Якщо виникає публічний конфлікт, то він обов'язково впливає на суспільство, його розвиток та стабільність, а тому такого виду конфлікти обов'язково носять публічний характер і суб'єктивно оприлюднюються ЗМІ. Прикладом публічності може слугувати політичний конфлікт між екс-прем'єр-міністром України Тимошенко Ю. В. та екс-президентом Ющенком В. А. при виконанні своїх владних

повноважень. При виникненні суперечок у керівництві та напрямках розвитку країни вони публічно, через ЗМІ, висловлювали свої незадоволення відносно прийнятих рішень один одного. А, власне, відсутність єдності та спільної мети у керівників нашої держави призвело до нестабільної ситуації в парламенті та країні, у зв'язку з чим відбулися дострокові вибори до Верховної ради України.

Причинами політичних конфліктів в Україні є, насамперед, боротьба за владу та протистояння при розподілі владних посад та повноважень між рівновеликими політичними силами. Ще одним блоком підстав можна виділити – інтереси окремих державних діячів та регіональної еліти, яка має своїх представників у органах держаної влади. В залежності від інтересів та впливу сторін конфлікту вони відстоюють свої позиції та досягають поставлених цілей.

Політологи говорять, що політичний конфлікт може бути як позитивним так і негативним явищем для суспільства. В позитивному аспекті політичний конфлікт розуміється тоді, коли на підставі суперечки народжується істина для подальшого розвитку суспільства. В негативному аспекті політичний конфлікт стає певною перешкодою для подальшого розвитку суспільства, якщо сторони конфлікту не можуть віднайти правильного вирішення проблеми.

Відносно політичного конфлікту в Україні, то він розглядається лише в негативному аспекті, тому конфліктуючим сторонам важко прийти до компромісного рішення, а тим більше зробити поступки в своїх інтересах та користь опоненту. В нашій країні не розроблено конституційних основ і правових норм вирішення політичних конфліктів. З цієї причини, а також через відсутність досвіду цивілізованого й легітимного управління конфліктами переговори, досягнуті компроміси мають короткотривалий характер і не приносять бажаних результатів.

Україна довгий період часу була частиною тоталітарної держави і прийняття рішень демократичним шляхом є достатньо новим видом взаємовідносин, який не завжди використовується правлячою політичною елітою.

Не можливо віднайти шляхів викорінення політичних конфліктів, можливо лише знайти ефективний механізм їх швидкого та ефективного врегулювання. Все буде залежати від суб'єктів та причини конфлікту. Проблема виникає у відсутності механізму подолання конфліктних ситуацій на різних етапах його виникнення. Адже інколи бувають випадки коли політичні розбіжності можливо вирішити на передконфліктній стадії не даючи політичному конфлікту набути великих суспільних масштабів.

Потрібно також підкреслити необхідність формування в Україні, як і в інших посттоталітарних державах, високої культури управління політичними конфліктами, яка дає змогу швидко та безпомилково знаходити найоптимальніші шляхи і методи, які можуть сприяти розв'язанню конфлікту із урахуванням та максимально можливим задоволенням інтересів усіх конфліктуючих сторін.

Французький політолог Б. Гурней зазначив, що у світі лише одне місце, де немає конфліктів, – це кладовище.

Шлях до розв'язання політичних конфліктів в Україні лежить у подальшій стабілізації, демократизації та гармонізації суспільства, створенні правової держави, значному підвищенню матеріального та духовного рівня життя широких верств населення.

Бібліографічний список

1. Політологія: навчально-методичний комплекс [Електронний ресурс] / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2005 р. – Режим доступу: http://politics.ellib.org.ua/pages-2166.html.
2. Ващенко К. О. Політологія для вчителя [Електронний ресурс] / К. О. Ващенко, В. О. Корнієнко. – Режим доступу: http://posibnyky.vntu.edu.ua/politolog/193.htm.
3. Глухова А. В. Политическая конфликтология перед вызовами глобализации / А. В. Глухова // Социологические исследования (СОЦИС) : Ежемесячный научный и общественно-политический журнал. – 2005. – № 8. – С. 100.
4. Козырев Г. И. Об особенностях политического конфликта / Г. И. Козырев // Вестник Московского университета / Сер. 12: Политические науки : науч. журн. – 2007. – № 4. – С. 68 – 79.
5. Політологія : підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб. доп. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – С. 401.

Вопрос политического конфликта является актуальной проблемой, как в Украине, так и в мире. Данный вид конфликтов приобретает глобальные масштабы, а потому существует потребность в совершенном изучении такого явления. Для создания механизма быстрого реагирования на такой вид конфликтов для нашего государства нужно определить особенности политических конфликтов в Украине.

A question of political conflict is the issue of the day, both in Ukraine and in the world. This type of conflicts acquires global scales, and that is why there is a requirement in the perfect study of such phenomenon. For creation of mechanism of the rapid reacting on such type of conflicts for our state it is needed to define the features of political conflicts in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2012

УДК 323.21:316.621–053.81(477)

Каретна О. О., НУ «ОЮА»

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті йдеться про формування та реалізацію державної молодіжної політики в Україні, де на тлі загальних тенденцій демократизації суспільства відбувається підвищення ролі молоді і в той же час розширення можливостей для соціалізації і індивідуального розвитку особистості, підвищення значення принципу партнерства в побудові стосунків держави і інших суб'єктів соціальної дії, зокрема молоді.

Незалежна українська держава нині розвивається шляхом здобуття справжніх цінностей людства, що нагромаджувалися тисячоліттями всім цивілізованим світом. Важливим завданням на цьому шляху є розбудова демократичної, правової, соціальної держави, інтеграція її у світове співтовариство, формування суспільства, в якому існує пріоритет не держави, а передовсім людини. Вітчизняний та міжнародний досвід свідчить, що демократичні перетворення в державі неможливі без участі громадян, а особливо молоді. Молодь є динамічною складовою сучасного українського суспільства. Молодим людям належить реалізовувати започатковані в нашій державі реформи та розвинути їх до рівня системних соціально-економічних перетворень. Тому держава, визначаючи шляхи становлення і розвитку суспільства, орієнтується передовсім на молодь, чиї потенціал і знання можуть стати запорукою прогресивного розвитку держави. Адже взаємини держави і молодого покоління не тільки віддзеркалюють труднощі та суперечності перехідного періоду нашої країни, а й впливають на перебіг соціально-економічних та політичних перетворень [1, с. 26].

Сучасний етап розвитку України як незалежної держави є абсолютно новим за характером та змістом реформаторських перетворень. Це час, який можна вважати своєрідною точкою біфуркації в процесі еволюції українського суспільства. Нове покоління, не обтяжене постсоціалістичними догмами, повинно мислити зовсім іншими категоріями – державницькими, патріотичними, з почуттям громадянської відповідальності. Особливістю свідомості сучасної молоді є те, що вона формувалася вже в умовах, коли існувала незалежна Українська держава, коли ідеї національного відродження вже сприймалися не як переконання купки дисидентів, а як домінуюча в суспільстві ідеологія.

© О.О. Каретна, 2013

Відтепер характер національного самоствердження має бути чітким послідовним, здійсненим людьми з твердим розумом та потужною силою волі. Водночас, цей період об'єктивно накладає на українське суспільство політичну відповідальність за своє майбутнє. Надалі український науковий, політичний і культурний бомонд, як втім, і вся громадськість не зможе перекладати відповідальність за власні невдачі, як це було до сьогодні, на «пережитки соціалізму», залишки командно-адміністративної системи та інші фактори. В цих умовах з особливою актуальністю постає питання дослідження стану громадянської свідомості сучасної молоді з метою виховання майбутнього покоління, яке б забезпечило Україні гідне місце в світовому просторі.

На сьогоднішній день існує досить велика кількість робіт, в яких аналізуються проблеми політичної активності чи громадянської позиції молоді, в контексті тих чи інших політичних феноменів (політична культура, політична поведінка, політична участь, тощо). До цієї проблематики так чи інакше зверталися такі зарубіжні вчені як Г. Алмонд, П. Бурдьє, Є. Вятр, Р. Роуз та інші. Серед вітчизняних науковців слід виділити В. Андрущенка, В. Бабкіна, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, А. Карнаух, О. Корнієвського, Н. Паніну, Н. Юрій, В. Якушика та інших. Поряд з цим, здійснено недостатньо фундаментальних політологічних досліджень, власне, з питання залежності зовнішньополітичних поглядів молоді від рівня її політичної активності та громадянської свідомості. Частково ця проблема висвітлена в працях таких дослідників як О. Бабак, І. Бех, Т. Василевська, К. Вашенко, І. Вільчинська, які акцентують увагу на важливості виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, що здатне відстояти національні інтереси України [2, с. 86].

Значну роль у політичному житті відіграє молодь як найбільш мобільна соціальна група, яка схильна до інновацій. У політичній сфері саме вона здійснює значну підтримку новообраного політичного курсу, сприймаючи західні демократичні цінності з урахуванням власних національно унікальних традицій, виступаючи не лише об'єктом, але й активним суб'єктом нової політики. Сучасний дослідник Ю. Терещенко виокремлює наступні якості української молоді:

– економічна незалежність, ініціативність, активність, самостійна творчість, пов'язана з організацією нової справи і постійною кількістю можливостей докласти власні зусилля;

– зацікавленість в особистій приналежності до політичних свобод, розвиненість правової і моральної відповідальності;

– рельєфно оформлена світоглядно-екологічна орієнтація;

– національно зорієнтована свідомість, для якої рідна мова і культура народу є засобом національної самоідентифікації. Сучасні молоді люди зростали під впливом перебудови не тільки суспільства, але й свідомості попереднього покоління, їхніх батьків. Зараз ідейно-політична зрілість свідомості та культури молоді, а, насамперед, студентської молоді, перебуває на суперечливому етапі становлення, формування нових політико-ціннісних орієнтирів, переконань і соціально-політичних почуттів, установок на вироблення політичної компетентності, а також розуміння того, що розвиток усіх сфер життя України рухається в неправильному напрямку. Відбувається переоцінка суспільних та культурних цінностей громадянами. На першому плані, як і раніше, найбільшими цінностями виступають демократія та суверенітет. Проте низка чинників сформували негативне ставлення до державно-владних структур та громадсько-політичних організацій. Серед них: невдоволеність громадян України умовами свого життя, майнове розшарування суспільства, нестабільна економіко-політична ситуація в державі, низький рівень політичної культури молоді тощо [3, с. 32].

Норми і стандарти поведінки та життєві орієнтири, які державні органи на словах намагаються прищепити молоді – підтримка злагоди в суспільстві, реалізація економічних реформ, співпраця з конструктивними політичними силами і громадськими формуваннями, розвиток у молоді почуття відповідальності за суспільні справи, почуття патріотизму тощо, – нерідко не лише не відповідають потребам та інтересам молодих людей, але й викликають побоювання у тих, хто декларує подібні цінності.

Насправді ж, молодих людей зближує не довгий перелік власних проблем у заформалізованих партійних програмах, а толерантність у вирішенні спірних питань, прагнення очистити українську політику від демагогії, зрадництва, подвійних стандартів та відвертих фальсифікацій, притаманних політикам.

Слід зазначити, що «демократичному світогляду молоді притаманна двоїстість. Більшість визначає необхідність вільного вибору, відкидає обмеження з боку держави. Молоді люди цінують такі демократичні цінності як свобода, незалежність, справедливість, та не бажають контролю з боку держави за особистим життям. Зворотнім боком цього процесу є криза ідентичності, в якої знижується роль колективістських начал, наростає атомізація особистості у суспільстві без достатніх соціально-психологічних компенсаційних механізмів, що веде до поглиблення відчуження людей один ви одного. Молодь, особливо студентська, постає осередком найгостріших проблем суспільства

в стані невизначеності – притаманні соціальній системі суперечності дуже часто і, що важливо, в крайніх формах проявляються саме в студентському середовищі. Молоді люди знаходяться в такій життєвій ситуації коли вони повинні робити вибір не просто між різними цінностями, що є нормальним явищем у будь-якому суспільстві, а й між багато в чому протилежними системами цінностей: соціалістичною та капіталістичною, тоталітарною та демократичною, релігійною та атеїстичною, моральною та кримінальною. Ускладнюється цей процес такими віковими особливостями молоді, як домінування емоційного сприйняття подій, відсутність необхідного життєвого досвіду та сформованих світоглядних принципів» [4, с. 25].

На вибір молоддю світоглядних орієнтацій. – на думку В. Чопей, – впливають такі фактори:

– великомасштабні соціальні структури, що відбиваються у змісті і формах виховання, механізмах соціалізації;

– сила соціальних норм, звичаїв, мікросоціальних (регіональних, локальних) установок;

– соціальні лідери, «кумири», приклад тих, хто досягнув соціального успіху сильних осіб;

– пропаганда і агітація у засобах масової інформації;

– ступінь відкритості суспільства, доступ до альтернативних джерел інформації;

– індивідуальний досвід людини, її життєва стратегія, конкретна ситуація, що передує світоглядному вибору [4, с. 26].

В Україні, з політико-соціальної точки зору, в середовищі молоді можна виділити чотири основні соціальні групи. Залежно від того, яка з них займе домінуючі позиції в нашому суспільстві, визначиться й напрямок розвитку для всього молодого покоління.

Першу і основну групу на сьогоднішній день становить політично й громадсько пасивна частина молоді. Згідно з соціологічними дослідженнями, до даної соціальної групи належить переважна більшість українців у віці від 18 до 35 років. Дана категорія молоді – це соціальне і культурне болото країни, в середовищі якого процвітає алкоголізм, наркоманія, і бандитизм. Деформація соціальної структури підростаючого покоління з збільшенням частки апатичних представників створює передумови для маніпулювання молодіжними настроями.

Друга соціальна група, – це представники і активні прихильники різних контрсубкультур. Сюди відносяться панки, скінхеди, націоналісти, анархісти і т. д. Середа контрсубкультур досить неоднорідна, що заважає формуванню якогось єдиного руху, яке могло б артикулювати і агрегувати інтереси і позиції цієї групи.

Третю соціальну групу молоді становить політично активна молодь, яка успішно завершила етап самоідентифікації і намагається зміцнити свої позиції в політиці. З точки зору національних інтересів України, дана група є найбільш важливою, проте на сьогоднішній день вона найменша за чисельністю. Однак, незважаючи на свою нечисленність, дана соціальна група продемонструвала, що може задавати тон у молодіжному середовищі.

До четвертої соціальної групи можна віднести «молодіжну піхоту» політичних сил. Дана категорія представників молодого покоління, як правило, працює на певну впливову силу. При цьому не має значення, за гроші чи за ідею. Головне, що вона здатна вести активні дії, на що все рідше погоджуються представники старшого покоління.

Отже, у сформованій ситуації досить складно говорити про молодь як представника єдиної соціальної групи або політичної сили. Відповідно, вкрай важко визначити і відстоювати інтереси аморфної групи, незважаючи на те, що загальних інтересів у представників всіх соціальних груп молоді існує досить багато. Тому саме усвідомлення спільності своїх інтересів повинно послужити головним чинником самоідентифікації молоді як впливового політичного гравця [5, с. 129].

Аналіз сучасного стану політичної активності молоді істотно утруднюється тим, що існує велика кількість тлумачень терміна «політична активність», більшість з яких, до того ж, є дуже розмитими. Ці тлумачення відображають еволюцію від спеціальних до більш загальних уявлень про досліджуване явище. Нині в політологічних, соціологічних та соціально-психологічних дослідженнях поряд з дефініцією «політична активність» широко використовуються такі поняття, як «політична поведінка», «політична діяльність», «політична участь», «включеність у політичний процес» тощо. Це свідчить, що сам феномен активності є складним і багатогранним.

Серед усього розмаїття визначень можна побачити: одні автори наголошують на світоглядно-ціннісній, а інші – і їх помітна більшість – на діяльнісній, поведінковій стороні політичної активності. Так, С. Рощин вважає, що політичну активність можна розуміти як прояв інтересу до політичного життя суспільства або як участь у ньому в тих чи інших формах. Він зазначає, що головною умовою прояву і в першому і в другому випадку є відповідна потреба особистості [6, с. 284].

Тож політичний інтерес і політична потреба розглядаються як рушійні джерела активності людини в суспільно-політичному житті.

В. Немировський також вказує на необхідність дослідження як політичного інтересу (читання політичної преси, обговорення

політичних подій), так і реальної діяльності (участь у політичних мітингах, контакти з політичними партіями і діячами, відвідування партійних зібрань тощо) [5, с. 97].

С. Туманов основну увагу приділяє аналізу політичного інтересу та електоральної активності молоді.

У визначенні російського політолога Д. Ольшанського політична активність – це діяльність політичних груп або індивідів, пов'язана з наміром розвитку або зміни політичного чи соціально-економічного ладу та відповідних соціально-політичних інститутів. На індивідуальному рівні політичну активність вчений розглядає як сукупність проявів життєдіяльності людини, в яких відбивається його прагнення брати активну участь в політиці, захищати свої права та інтереси [7, с. 154].

Українська дослідниця Н. Дембицька визначає політичну активність як функціональний прояв особистості в політичній діяльності, котра, у свою чергу, впорядковується самим суб'єктом. Стаючи суб'єктом владних відносин, особистість вибудовує власну систему політичних дій, структуруючи її певним чином, але у відповідності до вимог політичної системи і власної політичної культури [5, с. 258].

Цікавим є підхід до визначення терміна «політична активність» російським вченим А. Дегтярьовим: це «всі види і засоби впливу політичного суб'єкта на об'єктивний світ і інших суб'єктів політики. Різноманітність політичної активності проявляється у її різних формах (і їх комбінаціях), «розпредметнення» влади тих, хто управляє, і впливу тих, ким управляють». У цьому значенні політична активність є сукупністю елементарних політичних дій (акцій), кожна з яких, за М. Вебером, співвідноситься з діями інших людей і орієнтується на них. [8, с. 15].

Політична діяльність, поведінка і спілкування являють собою відповідно різні форми і способи інтерпретації активності, коли увага концентрується на засобах державного впливу суб'єкта на об'єкт (діяльність) або на зміну особистої ролі і позиції суб'єкта (поведінка), або ж, нарешті, на міжсуб'єктних взаємовідносинах (спілкування).

Саме в такому підході є певне розуміння того, чому форми політичної активності збігаються, або ототожнюються, або замінюються у своєму визначенні через форми й типи політичної участі, політичної діяльності чи політичної поведінки.

Аналіз підходів до означеної проблеми дозволяє сформулювати наступне визначення політичної активності: це складне багатокомпонентне психічне утворення, яке базується на потребах, інтересах особистості, реалізується в системі цільових настановлень, ціннісних

орієнтацій та ставлення, що існують як внутрішня готовність до дії та які регулюють індивідуальну поведінку. Отже, політична активність може розглядатися з точки зору двох рівнів: орієнтаційно-ціннісного (внутрішнього) рівня, який становить підґрунтя для другого – поведінкового (або зовнішнього) рівня.

Політична активність людини обумовлюється глибинними особистісними структурами, які становлять мотиваційно-ціннісну сферу її життя (інтересами, мотивами, потребами, настановленнями, переконаннями, цінностями). На цьому рівні політична активність не обов'язково означає безпосередню участь у політичному житті.

Це скоріше своєрідна психологічне прилучення до нього: глибоке переживання гострих соціально-політичних проблем, бажання сформувати певну соціальну позицію тощо. З іншого боку, саме на цьому рівні акумулюється потенціал активності, внутрішня готовність до дії, які проявляються в різних діяльнісних (поведінкових) формах політичної участі. Саме цінності – суб'єктивні уподобання людей, їх уявлення про бажані та небажані події, їх суспільну значущість – багато в чому обумовлюють специфіку поведінки особистості та її політичну діяльність.

Проблеми молоді сьогодні досить актуальні для нашого суспільства, що в першу чергу обумовлено тим, що політична активність молоді зараз – як індикатор процесів, що відбуваються в суспільстві. Зараз молодь в нашій країні – це величезна, і найголовніше, зростаюча сила. І багато хто замислюється над тим, як зробити так, щоб сила ця сприяла розвитку нашої країни, розвитку політичної системи. Молодь надає динаміку розвитку країни, є авангардом і локомотивом позитивних змін у суспільстві. Хоча є й прямо протилежна думка. Однак на політичному рівні молодих людей розглядають не більше ніж електоральний ресурс. Дана ситуація багато в чому обумовлена тим, що сама молодь проявляє недостатню активність в артикуляції і вирішенні своїх проблем.

Молоде покоління Україні становить близько третини населення країни. При цьому дана категорія людей – не просто значна частина електорату. Молодь є найбільш активна, і радикальна частина суспільства. У рамках цієї соціальної групи сконцентрована колосальна потенційна енергія.

Необхідно відзначить, що за роки незалежності України її молодь виросла не лише кількісно, але й дуже змінилася якісно. Нині молоді люди стали більш самостійними, намагаються бути незалежними ні від кого, а покладатися на свої власні сили.

До кола важливих, набутих за роки незалежності України якостей молоді необхідно віднести її здатність більш вільно, ніж люди серед-

нього й похилого віку, висловлювати свої думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу, усвідомлення нею можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур. Звичайно, молоді це було притаманним завжди. Проте в нинішнього покоління молодих людей України це особливо яскраво виражено.

Сьогодні можна спостерігати факти, коли в періоди загострення політичних протиріч молодь перебуває в епіцентрі боротьби, активно підтримує представників радикальних політичних сил, загалом становить найактивніший їх елемент. Але аналіз виборчих кампаній показує, що саме молодь поводиться як один з найпасивніших суб'єктів виборчого процесу. Низька виборча активність молоді негативно впливає на процес утвердження в політичному житті країни необхідних, особливо в умовах перехідних суспільств, інновацій. Недостатня політична активність молоді у традиційних легітимних формах є чи не одним з найголовніших бар'єрів на шляху реформ в політичній сфері. Характерним є також показник значної частки молоді, яка є ідеологічно дезорієнтованою. Однією з важливих причин такого становища є недостатній рівень уявлень молодих людей про існування різноманітних ідеологічних доктрин, про їх зміст, історію та завдання.

Якщо звернутись до статистичних даних досліджень ступеня зацікавленості молоді у політичному житті країни, то сучасний вияв активності не можна назвати реальною політичною участю або справжньою активністю, бо він не здійснює перетворюючого впливу на політичну дійсність, проте засвідчує особисту політичну зацікавленість і приналежність, яка має пасивно-споглядальний характер.

Показовими є результати дослідження питання про джерела політичної інформації молоді. Найбільшим успіхом користуються телебачення (78 %), радіо (37 %), преса (29 %), 42 % опитаних задоволені обсягом інформації, яку отримують, 35 % – не задоволені, 49 % респондентів не довіряють інформації, отриманій із ЗМІ, довіряють без заперечень лише 29 %.

Дані підтверджують, що студентство усвідомлює існування в умовах ринкової економіки комерційних та підконтрольних ЗМІ, зміст та завдання поданої інформації в яких цілком залежить від волі та інтересів комерційних і владних структур.

Існує протиріччя між ставленням молоді до соціалізованого буття і реальною політичною поведінкою. Так, відповідаючи на питання чи хотіли б молоді люди приймати участь в політичному житті країни 40 % відповідає позитивно, хоч і не дуже розуміючи і уявляючи собі

форми такої участі. Наприклад, 18 % хотіли б бути депутатами, при цьому лише 8 % готові працювати в політичних організаціях (партіях), що за умов функціонування мажоритарно-пропорційної виборчої системи дуже складно. Тобто, існує значний потенціал піднесення ролі молоді в політичному реформуванні суспільства через впливи на зміст та рівень процесу її соціалізації. І все ж дані показники свідчать про те, що, хоча лібералізм є найбільш поширеною ідеологією, молодь за своїми ідеологічними орієнтаціями є досить різнобарвною. Характерною особливістю політичної свідомості сучасної молоді є поліцентризм ідеологічних орієнтацій. При цьому значна частина є прихильниками достатньо радикальних ідеологій [9, с. 312].

Отже, спостерігається досить суперечлива ситуація. З одного боку, високий інтерес до політичних подій та явищ у суспільстві, висока електоральна активність. З іншого – дуже низькі показники реальної політичної участі та представленості політичного ціннісного рівня в структурі свідомості сучасної молоді. Характерною особливістю сучасної політичної свідомості молоді є поліцентризм її політичних уподобань.

Загалом нинішній рівень політичної свідомості української молоді є ще досить низьким, що негативно позначається і на рівні її політичної активності. Рівні політичної активності та свідомості не завжди збігаються. Молодь може бути політично пасивною не тому, що вона є політично несвідомою, а тому що не підтримує ту чи іншу форму політичного правління, той політичний курс, який не задовольняє її специфічні потреби та інтереси. Але ця пасивність може вмить змінитися політичною активністю, якщо з'явиться така політична сила, в якій молодь знайде відгук своїм інтересам.

Сьогодні для молодих людей в Україні, здавалося б, відкривається все більше можливостей задовольняти свої інтереси та потреби, але одночасно ускладнюються й умови для такої самореалізації. Намагаючись брати повнокровну участь у житті суспільства, молоді люди, з одного боку, намагаються швидше вписатися в існуючий порядок, тобто соціалізуватися, а з іншого боку, виконують роль рушійної сили, є провідниками соціальних змін, економічного розвитку і технічного прогресу. Тому подальший розвиток нашого суспільства пов'язаний з особливостями формування соціально-політичних орієнтацій молоді, політичним вибором і ставленням до влади.

Бібліографічний список

1. Чернецький О., Ярош Я. Молодь. Політика. Влада. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 248 с.
2. Чернецький О., Ярош Я. Молодь. Політика. Влада. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 248 с.

3. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації [Текст] /І. Білоус // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 25 – 34.
4. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / Головатий М. Ф. – К. : Наукова думка, 2003. – 236 с.
5. Кияшко Л. О., Краснякова А. О. Психологічні детермінанти політичної участі молоді // Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – Т. XV, част. 1. – К., 2008. – 458 с.
6. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
7. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
8. Барабаш В. В., Шаповал А. В. Приоритеты молодежной политики / Барабаш В. В., Шаповал А. В. – М. : Изд-во при ВКШ, 1989. – С. 45.
9. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – 512 с.

В статье речь идет о формировании и реализации государственной молодежной политики в Украине, где на фоне общих тенденций демократизации общества происходит повышение роли молодежи и в то же время расширение возможностей для социализации и индивидуального развития личности, повышение значения принципа партнерства в построении отношений государства и других субъектов социального действия, в частности, молодежи.

The article is about forming and realization of public youth policy in Ukraine where on a background the general tendencies of democratization of society, takes place increases of young people role and at the same time expansion of possibilities for socialization and individual development of personality, increase of value of partnership principle in relationship-building of the state and other subjects of social action, in particular to the young people.

Стаття надійшла до редколегії 06.12.2012

УДК 321:316.422(477)

Семченко О. А., ОНАЗ ім. О. С. Попова

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ІМІДЖУ УКРАЇНИ

У статті показана роль політичної модернізації в створенні демократичного іміджу держави. Аналізується сутність понять «модернізація», «модернізоване суспільство». Аргументується, що ступінь розвитку демократичних інститутів відіграє провідну роль у системі умовно-динамічних характеристик іміджу держави.

В останні роки заклики до модернізації країни всі частіше озвучуються на рівні владних структур і політичної еліти. Не випадково, послання Президента України В. Ф. Януковича Верховній Раді України 2011 р. так і називається – «Модернізація України – наш стратегічний вибір»

Модернізація ставиться до числа академічних концептів, які одержали широку популярність у політичному дискурсі. У наші дні термін «модернізація» знову активно обговорюється в українському суспільстві. Для більшості сучасних досліджень характерна широка різноплановість підходів до визначення поняття «модернізація». Не випадково, деякі дослідники воліють говорити про «модернізації» у множині.

Мета статті полягає в тому, щоб показати роль політичної модернізації у створенні демократичного іміджу держави. Виходячи з даної мети виникають такі дослідницькі завдання: проаналізувати сутність понять «модернізація», «модернізоване суспільство»; показати, що ступінь розвитку демократичних інститутів відіграє провідну роль у системі умовно-динамічних характеристик іміджу держави.

У науковій літературі під модернізацією часто розуміють процес побудови сучасної держави-нації, що має три варіанти розвитку. Перший – формування відповідних демократичних інститутів й управлінських практик у якості обов'язкового й навіть ключового компонента модернізації. Другий – зміни за допомогою авторитарного правління, що маскується лексемою «консервативної модернізації». Даний варіант обґрунтовується на основі прикладів невеликих територіально компактних країн (Сінгапур), або великих, що викликають загальну зацікавленість, але які поки ще не можуть служити прикладами ні інноваційної економіки, ні стійкого розвитку. Третій розглядає модернізацію поза

© О. А. Семченко, 2013

контексту «авторитаризм – демократія» (технократичний, постполітичний підхід, що знімає цю дихотомію як нерелевантну) [1].

Об'єктом нашого дослідження є модернізація політична, зміст якої становлять: кардинальне відновлення механізмів влади, формування в еліті модернізаційно-орієнтованої групи однодумців, об'єднаною спільністю ідеології й розв'язуваних завдань. Ріст питомої ваги «технократів» у структурі влади, становлення системи твердої кадрової відповідальності на основі публічних і транспарентних критеріїв результативності роботи, налагодження механізмів ротації кадрів і вертикальних соціальних ліфтів [2].

У сучасному розумінні, що спирається на досягнення світової суспільно-політичної думки в осмисленні досвіду модернізаційних процесів різних країн, політична модернізація в розгорнутополітологічному вимірі, на думку відомого українського політолога В. Горбатенка, означає: 1) комплекс науково-методологічних засобів пояснення джерел, характеру й напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з адекватним розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності взаємовідносин: держава – міжнародна система, держава – громадянське суспільство, держава – особистість, суспільство – особистість, індивід – індивід та ін.; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади й політичної бюрократії шляхом органічного поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей; диференціацію політичної структури, орієнтованої на створення ефективної інституційно-рольової системи; ослаблення й заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної й ціннісної систем суспільства [3].

Модернізовані суспільства – це суспільства, що завершили громадську трансформацію. Це суспільства, у яких саме громадяни з їхніми потребами, інтересами й цінностями визначають політичне й економічне життя, формують закони через систему інститутів, забезпечують їхнє виконання також через систему своїх інститутів і стежать, щоб не було порушень. Тобто модернізація припускає, насамперед, формування соціально, економічно й політично активного суспільства [4].

У посланні Президента України В. Ф. Януковича Верховній Раді України 2011 р. «Модернізація України – наш стратегічний вибір»

були сформульовані основні напрямки політичної модернізації України: На рівні політичних інститутів – посилення представницьких органів влади з одночасним зміцненням механізмів громадського контролю. На рівні відносин між органами влади та громадянським суспільством – підвищення відкритості та прозорості влади, удосконалення механізмів участі громадськості в розробленні, ухваленні та реалізації управлінських рішень, механізмів громадського контролю. На рівні політичної культури – подолання патерналістського комплексу в ставленні громадян до влади, становлення активістського типу політичної культури з одночасним зростанням у середовищі представників влади та управління почуття відповідальності за результати своєї діяльності [5].

Однак для того, щоб модернізаційні ініціативи й програми були сприйняті українцями, необхідно розуміти, що саме населення розуміє під модернізацією і як воно представляє її мету й завдання в Україні. Тільки програми, що відповідають запиту українців на модернізацію в цілому й певна роль держави в цьому процесі зокрема, зможуть одержати підтримку населення.

Ступінь розвитку демократичних інститутів відіграє провідну роль у системі умовно-динамічних характеристик іміджу держави, серед яких політико-правова система, рівень розвитку економіки. Так, основні інститути українського суспільства оцінюються сьогодні за прийнятими у західному світі критеріями. Саме зниження рівня демократії в Україні ускладнює будь-які спроби поліпшити міжнародний імідж України як рівного партнера. Підвищення значимості демократичної складової як у структурі внутрішньо-, так і зовнішньополітичного іміджу держави дає підставу виділити демократичний імідж держави в якості самостійної наукової категорії.

Основною причиною, що ускладнює процес формування позитивного іміджу України за кордоном, є незавершеність процесу демократизації, що відображається в нестабільності й непередбачуваності внутрішньої (політична криза) і зовнішньої політики (відмова від вступу в НАТО, намір здійснювати політику нейтралітету) держави; крім цього, імідж України активно занижується українською опозицією.

Аналіз публікацій у закордонних ЗМІ свідчить про те, що в них подається імідж України як країни, що відступає від демократичного розвитку, глибоко корумпованої, у якій звужується сфера громадянського суспільства, свободи слова й спостерігаються порушення прав людини. У сфері зовнішньої політики акцент робиться на непередбачуваності зовнішньої політики, ненадійності як економічного партнера, неефективності й неправовому характері інститутів, неви-

конанні українською владою своїх обіцянок, даних міжнародному співтовариству й т. п. Закордонні ЗМІ перебільшують недоліки явищ політичного, економічного, соціально-культурного життя України.

Так, наприклад, у матеріалі редакції Washington Post говориться, що Україна демонструє відкіт від демократії. Видання відзначає, що ще 8 років тому під час президентських виборів в 2004 році, Україна продемонструвала настрой на демократичний розвиток. «З огляду на той перспективний момент, смутно бачити відкат у політичній системі України. Кампанія голосування в парламент 28 жовтня 2012 р. була сфальсифікованої на користь президента Віктора Януковича і його правлячої Партії регіонів. Цього разу не було ніякої революції, тільки невеликий, але рішучий протест» [6]. У статті говориться про те, що у своїй манері ці вибори нагадували вибори «у Росії й інших країнах Євразії». Фальсифікації почалися задовго до дня голосування, ЗМІ були упередженими, здійснювалося використання адміністративного ресурсу, не було рівних умов для всіх учасників виборчого процесу, у в'язниці перебувають лідери опозиції Юлія Тимошенко і Юрій Луценко.

Видання відзначає, що США інвестували значні кошти в Україну після розвалу Радянського Союзу, сподіваючись, що Україна стане членом НАТО й звернеться на Захід, Росія навпаки – намагалася підсилити свій вплив. «На жаль, Україна, здається, сповзає до російського шаблону псевдодемократії, коли на поверхні є вибори, партії й кандидати, а під цим ховається усе менш і менш реальна конкуренція» [6].

Відповідно до європейської традиції політичного мислення, мова повинна йти про модернізацію соціальних інститутів і політичних практик. Модернізаційний процес як такий має на увазі відновлення значної частини соціально-політичних інститутів. У цьому змісті модернізація за європейському зразку припускає радикальні заходи щодо боротьби з корупцією, підвищення ступеня прозорості й підзвітності в різних сферах (від військового будівництва до енергетичних проектів), стимулювання активності громадянського суспільства, реформу судової й освітньої систем, децентралізацію політичного життя на принципах місцевого самоврядування. Іншими словами, модернізація України – це прийняття нею легітимності європейського (і, у більше широкому змісті, західного) нормативного порядку й добровільне слідування йому.

Слід зазначити, що парламентські вибори 2012 р. істотно погіршили демократичний імідж України. Про регрес демократії в Україні заявив Президент ПАРЄ Жан-Клод Міньйон. Він відзначив, що повністю згоден з негативними оцінками міжнародних спостерігачів, які вони

висловили щодо виборчого процесу в Україні. «За словами спостерігачів, демократія занепадає. Це означає, що вона не в стані застою, а насправді регресує». На його думку, оскільки Україна є одним з 47 членів Ради Європи, вона повинна виконувати свої зобов'язання перед організацією. «Очевидно, Україна є членом Ради Європи, а не ЄС, і це конкретний приклад того, що ЄС відіграє міжнародну роль. Не наша справа займати чиюсь сторону, коли мова йде про порушення, недотримання, наша роль у проведенні парламентської дипломатії» [7].

Європа розчарована тим, що відбувалося в Україні після виборів. Про це на першій конференції Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного партнерства заявив глава Представництва ЄС в Україні Ян Томбінські. «Вибори – це основа демократії, було багато розчарувань тим, що відбувалося після виборів. І саме тому пролунало багато критики. Нам треба зараз разом з українським урядом знайти шляхи щодо того, як перебороти недоліки, винести уроки з того, що саме під час виборів було негативно, як поліпшити ситуацію на майбутнє для того щоб 4-5 років ми не залишалися в цій ситуації» [8], – сказав Ян Томбінські.

За його словами, не так важливо, як пройшли ці вибори у порівнянні з попередніми – краще або гірше, а важливо, що під час підрахунку голосів ураховувалася воля громадян України [8].

А як оцінюють рівень демократичності в країні самі українці?

45 % опитаних Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) за замовленням Міжнародного фонду виборчих систем (IFES) вважають, що Україна – недемократична держава.

Про це говориться в результатах опитування 1 512 респондентів у всіх регіонах України, що проводилося з 15 по 27 вересня 2012 р.

Респондентів попросили оцінити Україну на демократичність. При цьому, 25 % опитаних вважають, що Україна – демократична держава, 15 % – в Україні є демократичні й недемократичні тенденції й 14 % – відповіли, що не знають. Крім того, респондентів попросили вибрати 5 стверджень, які, на їхню думку, дають найбільш точне визначення поняттю «демократична держава».

59 % опитаних вибрали ствердження, що демократична країна включає захист прав людини, 48 % – забезпечення роботою громадян, 43 % – чесне й справедливе дотримання законів, 38 % – свободу слова, 37 % – відсутність корупції в органах влади, по 28 % – державну підтримку непрацездатних і пенсіонерів, а також свободу голосування. Респондентів також попросили відповісти, чи задоволені вони діями Адміністрації Президента Віктора Януковича в сфері дотримання прав і свобод. 37 % опитаних відповіли, що стурбовані деяким згортанням прав і свобод, 23 % – задоволені

діяльністю Адміністрації в даній сфері, 21 % – стурбовані істотним погіршенням дотримання прав і свобод [9].

Поліпшення репутації України як усередині країни, так й у системі міжнародних відносин вимагає не тільки економічного росту й технологічного розвитку, але й реальної модернізації існуючої політичної системи. У той же час виявлено, що якщо на формування позитивного сприйняття держави у світі в більшій мері впливають результати демократичної трансформації, те усередині країни – насамперед рівень соціального самопочуття громадян.

Всі модернізаційні процеси повинні протікати в умовах ефективного управління, підставою якого повинні бути демократичні принципи й механізми. Вони у свою чергу залежать від ефективності функціонування політичних інститутів. Модернізаційні процеси ефективно протікають лише в сприятливому інституціональному середовищі, орієнтованому на включення громадян у громадське життя.

Поряд з політичним класом найважливішим суб'єктом модернізації є пересічні громадяни. Одне з основних відмінностей сучасного суспільства від традиційного є у високому рівні політичної участі громадян, а також у наявності політичної системи сучасного типу, що являє собою комплекс політичних інститутів, що сприяють розширенню участі громадян у модернізаційних процесах. Безумовно, потреба й ступінь політичної участі громадян завжди залежать від багатьох факторів, але ведучим є можливість самореалізації, залучення до прийняття значимих рішень й успішної зміни соціального статусу. Ситуація в українському суспільстві, що є на сьогоднішній день, характеризується непрацюючими демократичними моделями стратифікації й соціальної мобільності, неефективною державною молодіжною політикою, що робить практично неможливим формування патріотично настроєного й політично активного нового покоління.

Варто враховувати, що політичні реформи безглузді без економічних реформ і не можуть виступати як самостійна мета модернізації. Створення соціально-економічних передумов сприяє складанню тих груп суспільства, які зможуть створити суспільний запит на демократизацію.

Виконання цих умов реально, якщо всі державні інститути об'єднають свої зусилля, а орієнтиром у цьому може стати позитивний імідж як усередині держави, так й у міжнародному просторі.

Викладене дозволяє зробити, що Україна має всі можливості для того, щоб стати демократичною й економічно розвитою країною. Умовами цього є політична модернізація, стійкий економічне зростання, ефективна соціальна політика, інноваційний шлях розвитку, поліпшення демографічної ситуації та інш.

Бібліографічний список

1. Девятков А. В. Модернизация как проблема Российско-европейских отношений / А. В. Девятков, А. С. Макарычев // Политическая наука. – 2012. – № 2. – С. 76.
2. Мальцев А. Модернизационная парадигма: теоретические подходы и исторический опыт / А. Мальцев // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 4. – С. 106.
3. Горбатенко В. П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : автореф. дис. … докт. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / В. П. Горбатенко. – Київ, 2009. – С. 14)
4. Глинчикова А. Г. Демократическая модернизация и национальная культура / А. Глинчикова // Полис. – 2010. – № 6. – С. 54.
5. Модернізація України – наш стратегічний вибір (послання Президента України В. Ф. Януковича до Верховної Ради України) 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U01_11.html
6. Washington Post: Украина скатывается к российской модели псевдодемократии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/rus/news/2012/11/9/6977142/
7. Президент ПАСЕ: В Украине даже не застой, а регресс демократии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/rus/news/2012/11/9/6977138/
8. В ЕС разочарованы тем, что происходило в Украине после выборов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://podrobnosti.ua/power/2012/11/21/871986.html)
9. Почти половина украинцев считают свою страну недемократической [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://podrobnosti.ua/society/2012/10/11/863345.html

В статье показана роль политической модернизации в создании демократического имиджа государства. Анализируется сущность понятий «модернизация», «модернизированное общество». Аргументируется, что степень развития демократических институтов играет ведущую роль в системе условно-динамических характеристик имиджа государства.

The article describes the role of political modernization in a democratic state image. Analyzes the nature of the concepts of «modernization», «modernized society». It is argued that the degree of development of democratic institutions has played a leading role in the dynamic characteristics of the conditional-state image.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2012

УДК 324:17.022.1

Купцова І. І., НУ «ОЮА»

ІМІДЖ-ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

В статті досліджується питання технологізації політичної сфери. Проаналізовано основні концептуальні підходи до визначення змісту політичних технології та їх основних ознак. Досліджується питання визначення місця технологій в системі політичного знання. Проаналізовано роль політичних технологій у побудові політичного іміджу.

Питання технологізації політичної сфери все частіше стає предметом наукових дискусій, в ході яких розширюється значення та сфера розповсюдження поняття «політичні технології». Технології одночасно розглядаються як складові системи політичного управління та елементи політичного ринку.

Теоретична розробленість поняття політичних технологій – результат багаторічної праці західних та вітчизняних дослідників. Термін «політична технологія індивіда» було використано М. Фуко в рамках дослідження політичної раціональності. Логіка сучасної політичної раціональності, на думку науковця, розвинулася із своєрідної сукупності технік управління, що сформувалася у XVII-XVIII віках. Фуко використовує ідею прихованого зв'язку, який встановлюється між політикою як практикою та політикою як знанням. Сучасному керманичу вслід за платонівським державцем-філософом призначене бути політиком, що повинен спиратися на компетентність та особливе політичне знання.

Дж. Саторі вводить термін «технології демократії» у концепцію вертикальної демократії, маючи на увазі процеси просування до управлінських посад в умовах демократичної системи.

Німецький філософ Е. Кассирер у роботі «Техніка сучасних політичних міфів» досліджує процес створення міфів як засобів маніпуляції масовою свідомістю у політичних цілях.

Американський вчений Ендрю Вілсон вважає, що в західній науковій традиції термін «політичні технології» в більшій частині не розповсюджено, натомість на пострадянському просторі цей термін використовується в якості евфемізму щодо процесу політичних маніпуляцій [9].

«Технологізацію» у гуманітарних науках пов'язують з введенням у науковий обіг поняття соціальної інженерії як системи методів раціонального впливу на соціальні процеси. Проблематику соціальної

© І. І. Купцова, 2013

інженерії розглядав Карл Поппер, досліджуючи феномен відкритого суспільства. Прагнення до удосконалення суспільства породжує варіативність в його ідейному вираженні. Поппер виділяє два підходи в рамках політичної інженерії: утопічний та поетапної інженерії. Утопічний підхід, існуючий ще з часів платоновського вченням про ідеальну державу, ґрунтується на ідеї соціального перетворення за визначеним зразком. Натомість, поетапна інженерія претендує через вирішення проблем функціонування соціальної системи в певній мірі наблизитися до ідеального соціального порядку.

К. Поппер концептуально закріплює два вектори розвитку соціальної інженерії – утопічний та технологічний.

Варіативність методологічних підходів щодо місця категорії політичних технологій у науковому дискурсі вимагає розкрити зміст досліджуваного поняття. У політичній науці сьогодні існує тенденція, що характеризується підвищеною увагою до вивчення виборчих політичних технологій. Це пояснюється тим, що, пронизуючи увесь світ політики, найбільшого масштабу та складності політичні технології набувають саме у сфері мобілізації електоральної волі як найважливішого суспільно-політичного ресурсу.

У широкому розумінні політичні технології – це технології реалізації влади: сукупність методів, способів, процедур, спрямованих на реалізацію певних політичних цілей. Наведена дефініція в жодному разі не ототожнює політичні технології та політичні методи. Різниця між методами та технологіями полягає у значенні елемента цілепокладення. Політичні технології, на відміну від методів, забезпечують отримання певного результату. Специфіка політичних технології залежить від кінцевої мети політичної діяльності (наприклад, вирішення конфлікту чи перемоги на виборах).

Російський дослідник А. І. Соловйов політичні технології розглядає як «сукупність послідовно застосованих процедур, прийомів та способів діяльності, спрямованих на найбільш оптимальну та ефективну реалізацію цілей і завдань конкретного суб'єкта в певний час і в певному місці. « [6, с. 285] Дослідник вводить до складу визначення категорії суб'єкта, місця, часу та ефективності.

Категорія суб'єкта має велике значення для формування окремої політичної технології. Зміст політичної технології формується на основі декількох суб'єктивних позицій: технолога чи аналітика, замовника та виконавця. Будь-яка технологічна стратегія ґрунтується на зведенні об'єктивних умов до ситуації, що суб'єктивно інтерпретується.

Технології обмежені місцем та часом їх використання. Не існує універсальних політичних технологій. Комунікативна технологія

являє собою своєрідний симбіоз нестандартних та уніфікованих компонентів. Зміст кожної окремої політичної технології визначається рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів. Кожна політична ситуація має специфічну ціль, виконавця, ресурси і т. д. Водночас політичні технології здатні переходити до нових типів взаємодії, долаючи просторово-часові параметри ситуації. Стандартизація, виступаючи необхідним атрибутом будь-якої технології, дозволяє відтворювати технології у подібних обставинах щодо подібно поставлених завдань. Практичний характер політичних технологій дозволяє узагальнити засвоєний в ході їх використання досвід та розширити арсенал методів впливу на середу. Російський дослідник М. Анохін під політичними технологіями розуміє «сукупність найбільш доцільних прийомів, способів, процедур реалізації функцій політичної системи, спрямованих на підвищення ефективності політичного процесу та досягнення бажаних результатів в сфері політики» [1, с. 102].

Наведене визначення виводить на перший план критерій ефективності. Функціонально політичні технології спрямовані не лише на досягнення визначеної мети, важливим залишається питання пошуку найбільш оптимального алгоритму дій. Критерієм оптимізації використання політичної технології є отримання бажаного результату за найменших витрат доступних ресурсів (фінансових, кадрових та інших) або отримання максимального результату при заданих ресурсах. Іноді використання політичних технологій вимагає оптимізації за обома вказаними напрямами. Наприклад, при створені політичного іміджу на ряду із змінюваним ресурсним потенціалом, таким як фінанси, є ще заданий образ, над яким власне і ведеться робота.

Ефективність реалізації цілей та завдань окремого суб'єкта визначається природою алгоритмів, які складаються під час технологізації політичних процесів. Алгоритми представляють результат раціоналізації, спрощення та стандартизації прийомів та процедур. Саме алгоритми закріплюють найбільш оптимальні та ефективні способи вирішення тих чи інших завдань, надають можливість передавати накопичений досвід. Інакше кажучи, технології виникають тоді, коли в процесі досягнення певних цілей складається певна послідовність операцій.

Технології не можуть носити спонтанний характер. Застосування технологій завжди передбачає елемент керованості. Відповідно система технологічної взаємодії включає до своєї структури спеціалістів які виконують функції з управління політичними процесами на професійній основі.

Будь-яка технологія передбачає, що після застосування визначеного ряду операцій в результаті отримуємо готовий продукт. Соціальні технології розглядають результат застосування технологій як відносну, а не абсолютну категорію. Л. Д. Климанська вважає, що використання соціальних технологій можна вважати успішним, коли запланована частина об'єкта впливу набула потрібних якостей. Результатом використання соціальних технологій є поява декількох груп: які змінилися в бажаному напрямку, змінилися частково, не піддалися змінам та змінилися в небажаному для технолога напряму (так звана реакція) [4, с. 243].

Російський дослідник А. І. Соловйов політичні технології вводить окремим елементом у структуру політичного знання наряду з буденним та теоретичним рівнями відображення політики. Якщо буденний тип відображення виходить з індивідуального емпіричного досвіду, то політичні технології та політична теорія претендують на зображення більш змістовної картини політичної реальності. Теоретична форма відображення тяжіє до абстрактного моделювання дійсності, натомість технологічна форма як специфічний різновид наукової свідомості існує в площині реалізації політичної волі. Технології на відміну від теорії не мають за мету визначити природу існування конкретного явища, вони направлені на вирішення конкретних проблем в рамках цього явища.

Зазначені критерії дозволяють віднести до «технологічних», у певних частинах, навіть класичні праці політологічної думки. Прикладом нового стилю у політичній філософії часто називають «Державця» Н. Макіавеллі. На відміну від класичних концепцій Аристотеля, Платона, які за мету та засіб політичного життя обирали доброчесність, Макіавеллі здійснив розрив з попередньою філософською традицією, претендуючи на відкриття нової моральної основи політики. Суперечливість та неоднозначність політичної реальності визначають методологічні особливості дослідження, за якими «розум держави розглядається в першу чергу як мистецтво, як певна техніка, погоджена з певними правилами» [7, с. 360]. Аналіз у «Державці» спрямовано не на визначення природи та сутності держави як явища, а на визначення того, що зміцнює зв'язок між державою та державцем. Макіавеллі вимальовує приклад нового політичного спектаклю, специфіка якого залежить від реальної політичної ситуації. Саме тому кожну свою ідею автор обгрунтовує за допомогою відомих йому історичних прикладів.

Як справедливо зазначив Мішель Фуко щодо значення нової раціональності у працях [7, с. 360]. Н. Макіавеллі, «сутність нового

мистецтва управляння полягає не у тому, як посилювати владу державця, мова йде про те, щоб зміцнити власне державу. « Таким чином мистецтво управління стає розумним при умові дотримання природи предмета управління, тобто держави.

Вважаємо теорію та технологію різними за своєю природою явищами, але не взаємовиключними. В багатьох випадках саме існування теорії обумовлює існування технології та навпаки. Труднощі у побудові узагальнюючої наукової концепції пов'язані із тим, що найчастіше технології базуються на простих моделях, які залежать від конкретної політичної ситуації. Сучасні тенденції розвитку політичної науки пов'язані із зближенням сфер теорії та технології. Політичні технології підвищують ефективність власного функціонування за рахунок використання теоретичних напрацювань, теорія в свою чергу може уникнути негативної рефлексії, використовуючи практику реалізації політичних технологій.

В контексті даного дослідження доречним є питання щодо співвідношення категорій прикладної політології та політичних технологій. Деякі дослідники вважають використання політичних технологій одним із напрямів прикладної політології. Наприклад, російський дослідник О. Ф. Шабров пропонує в прикладному дослідженні виділяти методологічний, методичний та технологічний рівні [8, с. 270]. Методологічний рівень представлено концептуальним підходом до дослідження та інтерпретації його результатів, методичний – способами вимірювання, збору та обробки емпіричної інформації, моделювання і прогнозування, технологічний рівень – сукупністю прийомів і способів дослідження та реалізації його результатів у політичній практиці. Політичні технології переводять теоретичне політологічне знання в площину практичної політичної діяльності, саме в цьому полягає сутність процесу технологізації політичної середи.

До соціально-комунікативних технологій традиційно зараховують PR (зв'язки із громадськістю), політичну рекламу та пропаганду.

Дослідження public relations у сучасному науковому дискурсі виходить із принципу мультіпарадигмальності. Належність до сфери менеджменту, журналістики або політичних технології зумовлює концептуальні відмінності у трактовці даного поняття. Кожна окрема дефініція public relations відображає погляд на PR під певним кутом, не породжуючи при цьому їх антагонізму.

Розгляд феномену public relations з позиції віднесення його до сфери технологічної та соціоінженерної діяльності обумовлює специфіку засобів її здійснення. Public relations представляє собою

розробку та впровадження технологічних рішень із проектування PR-компаній, в тому числі із конструювання політичного іміджу. В цілому PR-технології націлені на принципову відмову від фальсифікації та передбачають наявність зворотного зв'язку реципієнта з комунікатором.

Термін пропаганда походить від латинського propaganda, що означає «підлягає поширенню». Власне термін за час свого існування зазнав істотних трансформацій. Спочатку його використовували для позначення місіонерської установи Congregatio de Propaganda Fide, заснованого в XVII столітті в Римі з ціллю розповсюдження католицтву та боротьби з єрессю. Політичне звучання термін отримав в роки Великої французької революції. В той час назву «пропаганда» отримали таємні політичні спілки, діяльність яких було націлено на розповсюдження власних ідей через емісарів в різних країнах [5, с. 59]. В 1928 році побачила світ робота Е. Бернайза «Пропаганда», в якій автор розробив поняття «нової пропаганди», яке згодом отримало назву public relations. Під пропагандою він розумів «послідовну, тривалу діяльність, спрямовану на створення або інформаційне оформлення різних подій з метою впливу на ставлення мас до підприємства, ідеї чи групи. « [2]

За радянських часів зміст поняття пропаганди розглядався в рамках класового підходу. На відміну від буржуазної маніпулятивної пропаганди поняття комуністичної пропаганди в дослідженнях радянських теоретиків завжди мало позитивну конотацію. Натомість західні спеціалісти цей термін зазвичай вживали стосовно тоталітарних режимів Німеччини та СРСР. В будь-якому випадку, в центрі уявлень про феномен пропаганди знаходилось поняття ідеології. У найзагальнішому вигляді ідеологія представляє собою концептуальне вираження інтересів та цілей певної соціальної спільноти. Представляючи буржуазну ідеологію «хибною», послідовники К. Маркса та Ф. Енгельса наголошували на тому, що саме близькість до класових інтересів пролетаріату забезпечує ідеології соціалізму реалістичність та життєвість.

В сучасних соціальних та гуманітарних науках склався доволі широкий спектр визначень поняття пропаганди: від сфери інформації та комунікації до сфери маніпуляції суспільною свідомістю. Дискусійним досі залишається питання співвідношення понять політичного піару та політичної пропаганди.

Американський спеціаліст з комунікативних технологій Ф. Джефкинс принципову різницю між пропагандою та PR вбачає у характері сприйняття технологій суспільством та у специфічному

цілепокладенні. Для того, щоб PR був успішним, йому повинні вірити, в той час як пропаганда в будь-якому випадку викликає підозри або незгоду. Цільову направленість пропаганди пов'язано з утриманням уряду при владі, метою ж PR є забезпечення розуміння у громадян суті тих послуг, які надає влада, і навчання тому, як слід правильно користуватись цими послугами. [3]

Відкинувши негативну конотацію, пов'язану з використанням терміну пропаганди за тоталітарних режимів, вважаємо, що історично сама пропаганда стала базою для виникнення технології PR. «Нова пропаганда» вийшла на інший рівень взаємодії із суспільством, виділившись в окрему технологію здійснення політичної комунікації.

Політична реклама як суспільне явище виникає одночасно з зародженням держави та політики. Справжнє піднесення у цій галузі відбувається на початку XX століття на фоні активного розвитку засобів масової комунікації. Піонери вивчення реклами в Америці одночасно були засновниками соціологічної традиції вивчення суспільної думки. Провідна роль у становленні науки про рекламу належить психологу Уолтеру Д. Скотту, який вперше наголосив на ірраціональності сприйняття споживачем товару. Оригінальні дослідження в сфері вивчення суспільної думки внесли імена Д. Огивли та Дж. Геллан в історію вивчення реклами. Використання соціологічних технік дозволило їм вивести ряд важливих закономірностей у сприйнятті рекламної інформації. Пізніше вивчення реклами стало проходити в контексті маркетингових досліджень. Спорідненість інститутів реклами та PR не підпорядковує їх один одному. Взаємозалежність між рекламуванням та PR полягає в тому, що PR- діяльність створює необхідну платформу для зростання ефективності рекламної кампанії. Генеза розвитку понять політичної реклами та PR-технологій дозволяє розглядати їх як окремі види комунікаційних технологій.

Місце імідж-технологій в системі політичних технологій залежить від обраної типологізації. Найчастіше технологій із створення іміджу відносять до категорії інформаційних технологій агітаційно-пропагандистського та маркетингового типу [6, с. 359]. Імідж-технології стають ключовим компонентом при вивченні технологій передвиборчих кампаній, технологій підвищення авторитету владних суб'єктів за умови кризи легітимності і т. д.

Імідж-технологій відповідають всім ознаками політичних технологій. Імідж формується із певною ціллю – перемоги на виборах, підвищення популярності політичних рішень та інше. В основі формування іміджу лежать політичні дії та події, які мають

налаштувати аудиторію певним чином – в більшості випадків – сприймати політичний суб'єкт або його рішення в позитивному контексті.

Однією з ознак політичних технологій є дискретність, інакше кажучи наявність початку та кінця її застосування. Якщо технологію розроблено та застосовано правильно, то її використання приводить до розв'язання поставленого завдання. На відміну від інших політичних технологій, побудова іміджу, починаючись в певний час із певною метою, має характер безперервного процесу, час якого прирівнюється до часу існування політичного актора. Імідж-технології можуть мати різні тактичні цілі (наприклад, перемогу на виборах), та у сутності єдину стратегічну – підтримання життєздатності політичного актора.

Політичні технології, в тому числі технології з побудови політичного іміджу, часто розглядають як інструмент маніпуляції масовою свідомістю. Незважаючи на розбіжності у позиціях деяких науковців щодо осмислення маніпулятивної природи політичних технологій, можна виділити певні теоретичні тенденції в осмисленні цього явища.

Інформаційні технології як найважливіший ресурс сучасної соціальної системи здатні змінювати якість та структуру політичного простору, підвищуючи ступінь взаємодії окремих його елементів. Інформаційний характер імідж-технологій дозволяє за допомогою різноманітних каналів комунікації впливати на сприйняття того чи іншого політичного актору суспільством.

Бібліографічний список

1. Анохин М. Г. Политические технологии / М. Г. Анохин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер. Политология. – 2000. – № 2 – С. 101-104.
2. Бернейз Э. Пропаганда / Эдвард Бернейс; Пер. с англ. – И. Ющенко. – М. : Hippo Publishing, 2010. – 176 с
3. Джефкинс Ф. Паблик рилейшнз. Учебное пособие для вузов / Ф. Джефкинс, Д. Ядин; Пер. с англ. под ред. Еремина. М: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 416 с.
4. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні»: Монографія / Л. Д. Климанська. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.
5. Орлов И. Б. От какого наследства мы отказываемся? (Сущность и механизмы пропаганды) // Вопросы правоведения. – 2009. – № 1. – С. 57-66.

6. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии : Учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев – М. : Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
7. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко; пер. с фр. – М. : Праксис, 2002. – с. 360
8. Шабров О. Ф. Прикладная политология и политические технологии / О. Ф. Шабров // Политология : уч. 2-е изд., доп. – М. : Национальный институт бизнеса, 2009. – С. 267-279.
9. Wilson A. Political technology: why is it alive and flourishing in the former USSR? [Електронний ресурс] / Andrew Wilson. – Режим доступу : http://www.opendemocracy.net/od-russia/andrew-wilson/political-technology-why-is-it-alive-and-flourishing-in-former-ussr

В статье исследуется вопрос технологизации политической сферы. Проанализированы основные концептуальные подходы к определению значения политических технологий и их основных признаков. Исследуется вопрос определения места технологий в системе политического знания. Проанализирована роль политических технологий в построении политического имиджа.

The issue of technologization in political sphere is reviewed in the article. The main conceptual approaches of political technologies' definition are analyzed. The author also examines the question of determining the place of technology in political knowledge. The role of political technologies in construction of political image is also investigated.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2012

УДК 329.052(477):316.46

Панасюк В. А., м. Одеса

«УДАР» В. КЛИЧКА ЯК НОВА ПОЛІТИЧНА СИЛА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

В даній статі характеризуються політичні сценарії створення партії «УДАР». З'ясовується роль лідера в політиці. Аналізуються варіанти політичного майбутнього даної партії та її голови.

Метою статті є аналіз програмних положень нової політичної сили «УДАР» та ролі її лідера В. Кличка в політичному просторі сучасної України.

© В. А. Панасюк, 2013

Наукові завдання полягають у наступному:

– дати оцінку політичного лідерства в сучасній Україні;

– охарактеризувати політичні сценарії створення партії «УДАР»;

– з'ясувати роль її лідера в політичній боротьбі за владу.

Лідерство не є чимось незвичним. Подібне явище присутнє всім істотам, що мають потребу в самоорганізації для спільного існування. Схильність народу до підкорення лідеру відстежується на загальнодержавному і суто побутовому рівні. В країні лідером повинна бути влада. У різноманітних організаціях відстежується ієрархічна субординація між лідером-керівником і підлеглими. Наявність авторитетних і досвідчених лідерів дає можливість оперативно та професійно вирішувати надскладні завдання усім політичним організмам. Дослідження діяльності політичного лідера є важливим в усі історичні періоди соціально-політичного розвитку, особливо в суспільствах, які трансформуються. Тому актуальність обраної теми є безперечною.

Щодо сучасної України, то перш за все варто зазначити, що виборчий електорат України не звик голосувати за політичні програми партій, що змагаються за владу. Зазвичай вони не є об'єктом уваги виборців. Навіть партійні виборчі списки кандидатів в депутати мало цікавлять громадян. Пересічний виборець може знати першу п'ятірку, максимум десятку кандидатів в парламент імпонуючої йому політичної сили. На жаль, але це є дійсним фактом, примітивні і зазвичай нічим необґрунтовані обіцянки та існуючі політико-ідеологічні стереотипи керують вибором людини.

Отже, у силу психологічних і ідеологічних особливостей пострадянського суспільства в Україні лідерство набуває гіпертрофованого значення і досить часто має визначальний характер для субелітних угрупувань. Саме політичний лідер є головним орієнтиром пересічного громадянина у виборчій кампанії.

Прикладом харизматичного лідерства є голова політичної сили «УДАР» – В. Кличко. Перша її назва – «Нова країна», потім з'явилася чинна назва «УДАР». Сама абревіатура цієї партії дає відповідь на питання, хто її голова – професійний боксер чемпіон світу з боксу в суперважкій ваговій категорії. Перемогами на ринзі В. Кличко здобув світову славу. Опозиційна депутатська діяльність в Київраді додала йому авторитету для старту у велику політику. Лідер політичної сили стверджує, що його команда це – молоді професійні політичні кадри. Майже всі кандидати по багатомандатних виборчих округах мають вищу освіту, а кожен десятий – науковий ступінь. Значна частина працювала у Парламенті і місцевих радах. Вік кандидатів – 40 % молодші 35 років, 56 % – від 35 до 56 років [2].

Такі дані формують позитивне враження у виборця. Однак, детальний аналіз кандидатів партійного списку ставить певні питання до її лідера. У прохідному списку «УДАРу» значна кількість відомих політиків – В. Наливайченко, І. Геращенко, В. Пинзеник, Є. Гурвіц та ін. Присутні бізнесмени – В. Чугуннік, Г. Ткачук, Р. Раупов та ін. Деякі кандидати (Р. Чернега, С. Куніцин) перебувають у близьких партнерських стосунках із олігархами і політиками сучасної влади (І. Коломойським, Д. Фірташом та ін.) [1; 2].

Таким чином, із партійного списку помітно, що депутатський корпус даної політичної сили є доволі строкатий за своїми ідеологічними поглядами. У ньому є і представники колишнього помаранчевого блоку, і сучасної влади.

Подібний політичний консенсус породжує декілька версій створення цієї політичної партії. Перший політичний сценарій: партія «УДАР» – технічна партія, створена за сприянням лідерів партії «Наша Україна» і провладних субелітних угрупувань. Метою даної партії є відтягнення голосів виборчого електорату опозиційних партій – ВО «Батьківщини» і ВО «Свободи». Доказом цьому є те, що «УДАР» в головних ідеологічних позиціях розділяє головні цінності опозиції – єдина державна мова і європейський курс розвитку країни. Не можна виключати, що ці обіцянки покликані відтягнути частину опозиційного електорату, особливо в Західних регіонах України. Не можна заперечувати і того, що в обмін на фінансування і допомогу в створенні партії вихідці з різних політичних сил забезпечили собі місце в партійному списку.

Головною метою цих депутатів в такому випадку стане лобіювання політичних і бізнесових інтересів своїх закулісних лідерів.

Одним із неформальних лідерів значної частини депутатів «УДАР» можна вважати В. Ющенко через те, що саме люди його команди в першій десятці партійного списку. Цілком вірогідно, що враховуючи низький рейтинг власної партії, колишній президент зрозумів, що немає шансів подолати прохідний бар'єр у парламент, тому заздалегідь прийняв рішення шляхом передвиборчих переговорів забезпечити собі політичну підтримку у владних коридорах.

Головні домовленості в створенні даної політичної сили, напевне, велись між представниками з оточення третього і четвертого Президента України. Політичні домовленості між двома Президентами, що репрезентують різні ідеологічні цінності країни, не є нонсенсом в українському політикумі. В. Ющенко назвав Ю. Тимошенко своєю головною помилкою в президентській каденції. За визнанням екс-Президента, призначення головного

соратника по революції Прем'єром є головною причиною його поразки на Президентських виборах 2010 р. Частково слова В. Ющенка відповідають дійсності. Завдячуючи своїм харизматичним здібностям, Ю. Тимошенко переклала всі прорахунки командної політичної діяльності на Президента і його оточення. Це дало їй змогу не лише підвищити власний політичний рейтинг, а й перегрупувати своє субелітне оточення. Наслідком цього перегрупування став перехід частини політичних лідерів і головних фінансистів президентського оточення до уже опозиційної Ю. Тимошенко. Взаємна опозиційність колишніх провідних лідерів помаранчевого блоку призвело до неформальної підтримки екс-Президента в президентських перегонах свого опонента по революції – В. Януковича. В результаті цих дій лідер Партії регіонів отримав перемогу. В. Ющенко – гарантії безпеки від політичного переслідування новою владою, а опозиційна Ю. Тимошенко та її оточення опинилася за ґратами. В судовому процесі проти головного опозиціонера країни В. Ющенко надав необхідні свідчення вини Ю. Тимошенко в злочинних діях на посаді Прем'єра. Дивним виглядає і той факт, що соратники екс-Президента не притягувалися правоохоронними органами до кримінальної відповідальності за свою політичну чи бізнесову діяльність.

У даному випадку В. Ющенко, втративши владу, вирішив зробити все можливе, щоб розправитися із своєю колишньою соратницею. Партнерські стосунки із провладним Президентом дозволяють не лише уберегтися від можливого переслідування, а й розвивати власний бізнес. В. Янукович також отримав певні дивіденди від політичної нейтральності третього Президента. По-перше, це дало йому можливість здобути владу. По-друге, судові свідчення В. Ющенка стали додатковим доказом кримінальних злочинів підсудної. Головне те, що вони спровокували певні сумніви помаранчевого електорату стосовно вини Ю. Тимошенко. Він розколовся на прибічників і противників судового вироку стосовно лідера БЮТ. Владі це дало підстави стверджувати, що не вони є головним свідками її злочинів, а колишні соратники.

Таким чином, В. Ющенко сприяв створенню ілюзію про відсторонення влади від цього судового процесу.

Враховуючи цілковитий крах політичного рейтингу в народі лідера помаранчевої революції, подальша закулісна співпраця з ним є вигідною провладному субелітному угрупуванню. На відміну від Ю. Тимошенко, третій Президент уже не буде конкурентом Партії регіонів в боротьбі за владу. Це демонструє і він сам, не проявляючи особливих політичних амбіцій.

Фактично В. Ющенко відсторонився від публічної політичної діяльності, не критикує владу і не приймає участь у опозиційних мітингах. Сама об'єднана опозиція відмовилася від свого колишнього лідера. Однак, він має необхідні для влади зв'язки в певних субелітних угрупувань. Найімовірніше і сам є лідером впливового олігархічного клану. Паритетні засади співпраці є вигідними у відстоюванні власних інтересів обох команд.

Вибір лідера партії не є випадковим. В. Кличко – «новачок» у великій політиці. Його електорат ще не сформований. Авторитетний в Україні і світі боксер не перебував на жодній відповідальній посаді в провладних угрупувань. Тому, відповідно, ідеологічної чи особистої неприязні за політичну діяльність у пересічних громадян до нього не існує. Статний, вихований, освічений, фізично сильний чоловік із приємною зовнішністю та своєрідною харизмою імпонує виборцям. Оцінюючи політично-опозиційну діяльність В. Кличка, складається враження, що це найбільш прагматичний політик України.

Прагматизм лідера «УДАРу» є навіть об'єктом критики його партнерів по опозиції до влади. Головне звинувачення – непослідовна опозиційна діяльність. В опозиційному таборі існують підозри про кулуарні домовленості «УДАРу» із оточенням діючого Президента. Відмова В. Кличка підписувати пакет угод опозиційних сил про майбутню коаліцію демократичних сил в новообраному парламенті посилило ці підозри.

За таких обставин реальні лідери партії «УДАР» взагалі не входять до її складу. Існує навіть підозра, що В. Кличко не самостійний політичний лідер, а «лялька» політичного театру в руках досвідчених політичних гравців, українського політикуму.

Розрахунок субелітних угрупувань, що зробили політичну ставку на В. Кличка, доволі простий – прикриваючись його авторитетом і відсутності протестів проти нього в народі, провести в парламент власних лобістів, що відстоюватимуть потрібні їм інтереси. Адже народ не буде масово цікавитись партійним списком. Не – перечитуватиме різноманітні політичні програми і агітаційні листівки. А якщо таке і станеться, то постать В. Кличка повинна «закрити» собою небажаних для народу кандидатів в нардепи, щоб змусити виборців голосувати за потрібну партію. В політичній рекламі в ЗМІ використовувалося ім'я чемпіона. Його соратники залишаються непоміченими пересічному виборцю. Їх імена особливо публічно не афішуються.

Подібна версія є вигідна насамперед політичним опонентам В. Кличка, щоб понизити рейтинг «УДАРу» і усунути амбіційну політичну силу від керування державою.

Другий політичний сценарій видається більш достовірним. В. Кличко сам став ініціатором створення своєї політичної сили. Включення у свою команду представників різних субелітних угрупувань не є випадковим. В. Кличко демонструє тип політиків, що належать до політичних гравців.

Лідер «УДАРу» детально прораховує всі можливі варіанти після виборчих політичних процесів. Боротьба за владні посади в уряді і комітетах парламенту може стати непередбачуваною для опозиційної коаліції демократичних сил і влади.

Враховуючи розмах амбіцій опозиційних лідерів, що репрезентують розбіжні ідеологічні політичні програми, складно уявити їх консенсусну співпрацю в опозиції і у владі. Розбіжності у внутрішній і зовнішній політиці держави обов'язково провокуватиме у ній конфлікти.

Розглянемо теоретичну співпрацю лідерів опозиційних сил, опираючись на їх передвиборчі програми. О. Тягнибок шукатиме «українофобів», агентуру «КДБ». З цією метою працівники державного апарату перевірятимуться на детекторі брехні, вимагатиме створення жорсткої національної програми перетворення всіх українців у «патріотів». Поряд з ним В. Кличко виступатиме за ідеологічну терпимість і створення рівних умов для забезпечення розвитку національних меншин.

В міжнародних питаннях «УДАР» і ВО «Батьківщина» сприятимуть Європейським інтеграційними процесам України на Захід, створюватимуть ефективну програму партнерських стосунків в інтеграційних організаціях України на Сході.

ВО »Свобода» агітуватиме за тотальний перегляд ряду угод із державами ЄС. Прагнутиме відновити ядерний потенціал країни. Відкидатиме саму можливість будь-якої співпраці України з інтеграційними структурами, створеними за сприянням Росії. При чому, вимагатиме від Росії визнати факт окупації радянського режиму і геноциду українського народу, добиватиметься виплати компенсації українцям за так звану репресивну московську політику у радянські часи в Україні і боргу по заощадженням її громадян станом на 1991 р. Безумовно, подальша дипломатична співпраця з ЄС і Росією стане неможливою. Кожен лідер опозиції вважатиме що в боротьбі за владу зробив більше чим міг, а отримав менше чим повинен. Всі ці політичні нюанси не могли залишитися поза увагою В. Кличка [3; 4].

Отже, складно уявити, що радикальний О. Тягнибок із присутньою йому ксенофобією стане політичним партнером прагматичному В. Кличку.

У зв'язку з тим, що Ю. Тимошенко у в'язниці А. Яценюка обрано головою Ради об'єднаних опозиційних сил. Напевне, стати єдиним опозиційним кандидатом на посаду Президента України є ключовою метою його політичної діяльності. Подібні амбіції існують і в інших лідерів опозиції.

Таким чином, за відсутності на волі єдиного сильного опозиційного лідера Ю. Тимошенко, плідна співпраця мілких опозиційних політичних лідерів практично неможлива.

Якщо опозиція не розпадеться під натиском власних політичних амбіцій в боротьбі за владу то їй допоможе в цьому провладне угрупування. Партія регіонів використовує правило римської політики – «розділяй і пануй». По-перше, подібна діяльність є необхідною для Партії регіонів, щоб створити парламентську більшість. По-друге розкол опозиції зміцнює авторитет владного угрупування в державі. Посадами чи іншими обіцянками влада зробить все, щоб внести розкол в опозиційні лави. Не складно спрогнозувати те, що коаліція демократичних сил в парламенті в повному чи неповному своєму складі існуватиме, поки знову не здобуде владу. Чим сильніший буде натиск влади на опозицію, тим міцнішою і згуртованою будуть ставати опозиційні сили. Загальний ворог об'єднуватиме їх в спільній боротьбі за владу. Але, враховуючи конгломеративність опозиційних субеліт, можливості отримати владу у неї невисокі. Переповнені амбіціями, вони, найімовірніше, не зможуть виставити єдиного кандидата від опозиції на президентських виборах. Навіть отримавши владу, вони стануть копією «помаранчевої коаліції». Знову розпочнеться боротьба за владу і бізнес. Взаємні обвинувачення в корупції та небажання і неможливості реалізовувати політичну передвиборчу програму стануть головними в політичній діяльності опозиції у владі.

Тому партійний список кандидатів в нардепи В. Кличко формував, керуючись прагматичним розрахунком. Влиття у його політичну партію «УДАР» представників сильних субелітних угрупувань з оточення третього і четвертого Президента України дає йому значні політичні дивіденди. В. Кличко фактично отримує цілий дипломатичний штат депутатів – переговірників у можливих майбутніх складних політичних переговорах із різними субелітними угрупуваннями. Саме завдяки їм В. Кличко готує собі політичне поле для тактичного наступу і відступу в боротьбі за стратегічні цілі. В залежності від політичної ситуації він маневруватиме між опозицією і владою.

Таким чином, В. Кличка не можна вважати політичною маріонеткою інших політичних сил.

Лідер «УДАРу» намагається розіграти власну політичну гру. Не прийняти в свій склад представників інших субелітних угрупувань – означало приректи себе на політичну ізоляцію, фактично залишитися один на один із надзвичайно честолюбними, амбіційними опозиційними політичними лідерами, що не виробили чіткої політичної програми спільних дій.

Угода про коаліцію демократичних сил стала лише суто декларацією демократичного розвитку України. Вона жодним чином не враховує всі наявні розбіжності між опозиційними політичними силами.

Враховуючи всі ці обставини, дії В. Кличка в передвиборчій боротьбі виглядають цілком логічно. Відмова лідера «УДАРу» поставити підпис під опозиційною угодою про створення у парламенті коаліції демократичних сил є відстоюванням власних інтересів.

Підписавши коаліційну опозиційну угоду. лідер «УДАРу» ризикує повторити долю лідера Соціалістичної партії О. Мороза. Взявши на себе політичне зобов'язання бути в опозиції в парламенті 2006 р., голова соціалістів не дотримався своєї обіцянки. В силу політичних непорозумінь з колишніми соратниками в боротьбі за владу його партія перейшла на сторону антидемократичної коаліції, створеної провладним угрупуванням більшості. Виборчий електорат соціалістів не оцінив зміну політичної орієнтації їх лідера. Наслідком стала поразка соціалістів на позачергових парламентських виборах.

Оскільки виборчий електорат «УДАРу» знаходиться на стадії формування, він ще не викристалізувався. Тому головною ціллю В. Кличка є завоювання симпатій виборців. Підігруючи опозиційним настроям до влади, що переважають у суспільстві, В. Кличко, не зобов'язавши себе політичними угодами, переслідує певну мету. В Україні є електорат, що не визначився у власному політичному виборі. Своїми діями голова «УДАРу» дає їм зрозуміти, що не є і не буде «лялькою» опозиційних чи провладних сил.

Створюючи собі своєрідний імідж «третьої» політичної сили, В. Кличко намагається схилити до себе ідеологічно не визначений виборчий електорат.

Таким чином, політичні розрахунки В. Кличка є досить зваженими для підкорення політичного олімпу.

У сформованій політичній команді представлені лобісти різних субелітних угрупувань. Вправно балансуючи між ними, В. Кличко має

перспективи отримати їх підтримку в боротьбі за крісло Президента України. Звичайно, подібна версія виглядає суто гіпотетичною і необґрунтованою. Першочерговим завданням лідера «УДАРу» є політично зважена діяльність у парламенті, щоб не втратити рейтинг в народі. Це буде головною політичною ціллю В. Кличка. Разом з тим зазначимо, що політична команда «УДАРу» має і слабкі сторони. В. Кличко є лідером партії, але відкритим залишається питання про його лідерство в середовищі власної команди. Наскільки послідовними виконавцями волі голови партії «УДАР» буде його депутатський корпус – спрогнозувати доволі складно.

Депутати В. Кличка усвідомлюють, що їх політичне майбутнє залежить від народного рейтингу їх лідера. Ця обставина змушуватиме їх згуртовуватись навколо його постаті і виконувати його політичну волю. Однак не варто виключати й інший розвиток подій. За відсутності достатнього авторитету партійного лідера, В. Кличко може стати заручником власної команди. Адже депутати, що лобіюють інтереси інших субелітних угрупувань, можуть голосувати за потрібні їм закони, не враховуючи думку свого лідера і навіть вийти з політичної партії. Для них це не стане катастрофою в політичному житті. Вони звикли змінювати політичні партії в досягненні власних цілей і не претендують на лідерство, а є простими виконавцями волі інших.

Для самого В. Кличка розпад політичної команди може мати вкрай небажані наслідки. Репутація сильного політика, що претендує на лідера нації, буде серйозно зіпсована. Наслідком цього може стати завершення його політичної кар'єри.

Подібні заяви не можуть претендувати на достовірність. Вони є лише припущенням автора. Тому хочеться вірити, що її лідер – це самостійний політик, який веде необхідні йому переговори з іншими політичними кланами лише заради зміцнення власних позицій. Відповіді на всі ці питання ми отримаємо із засідань Верховної Ради України та подальшого вектору розвитку нашої країни.

Бібліографічний список

1. Вуец П. Список «УДАРа»: Тушки, боксеры, кумовья и люди Коломойского / П. Вуец, В. Червоненко // Главком. – 03.08.12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://glavcom.ua/articles/7728.html
2. Партія «УДАР» Віталія Кличка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://klichko.org/
3. Програма ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sumy.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/

4. Ухвалено передвиборчу програму ВО «Батьківщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://byut.com.ua/news/11910.html

В данной статье характеризуются политические сценарии создания партии «УДАР». Выясняется роль лидера в политике. Анализируются варианты будущего данной партии и ее председателя.

In this article the political scenarios of creation of party «BLOW» are characterized. The role of leader in a policy, the variants of the future of this party and its chairman are analysed.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2012

УДК 323:123.2

Стеценко Р. О., НУ «ОЮА»

ІДЕЯ РЕАЛІЗМУ В ПРОЦЕСІ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНИ

У роботі автор наголошує на необхідності детального дослідження феномену реалізму як чинника політичного процесу. В цій статті автор надає визначення категорії політичного процесу, політичного реалізму з точки зору філософії, права та політології, вивчає деякі явища, які впливають на реалізацію ідеї політичного реалізму на теренах України.

В світлі поширення в сучасному світі тенденцій до декларативності, через все частіші відходи від дійсності в світ віртуальних уявлень та медійних штампів, зростає нагальна необхідність в актуалізації політичного реалізму, який за останній час, на жаль, опинився на узбіччі наукової думки.

З початку, для розуміння місця політичного реалізму в структурі сучасного політичного життя, виразником якого є політичний процес, необхідно розкрити сутність поняття політичного процесу.

Явище політичного процесу досліджувалось такими зарубіжними вченими, як К. Вайс, Д. Веймер, К. Гаджиєв, Р. Даль, А. Мельвіль, Г. Райт, Д. Растоу, Д. Стоун та ін.

В Україні відповідну проблематику досліджують В. Авер'янов, В. Бебик, А. Волинський, В. Горбатенко, В. Кремень, С. Наумкіна, Ф. Рудич, Д. Табачник, Г. Щокін та ін.

У найбільш загальному вигляді політичний процес характеризує взаємодію соціальних і політичних інститутів, акторів, представників громадянського суспільства, розкриває зміст не тільки декларативних

© Р.О. Стеценко, 2013

(нормативних та/або офіційних), а і реально існуючих феноменів, що формуються у полях соціально-економічних, політичних, правових та культурних відносин суспільного життя [1, 97].

У сучасній політичній науці можна виділити три базові методологічні підходи до аналізу політичного процесу: інституційний, структурно-функціональний та біхевіоральний. І якщо інституційний підхід наголошує на ролі політичних (передусім – державних) інститутів у забезпеченні динаміки політичного процесу, то структурно-функціональний підхід виходить з категорій політичної взаємодії, взаємовпливу політичних акторів, їх функцій у політичному процесі. Однією із головних характеристик політичного процесу виступає те, що він є відображенням виконання (або – не виконання) політичними акторами своїх функцій. Саме хід політичного процесу є тим індикатором, що демонструє функціональність чи дисфункціональність політичних еліт, органів державної влади, інституцій громадянського суспільства [1, 100].

По своїй структурі політичний процес складається з суб'єктів, носіїв політичної дії і об'єкту – мети, яка повинна бути досягнута. Політичний процес включає також засоби, методи, ресурси, виконавців.

Політичний процес складається як з цілеспрямованих свідомих зусиль суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій, державних органів і ін.), так і в результаті взаємодій, які виникають спонтанно, незалежно від волі і свідомості учасників процесу. Така сукупність цілеспрямованих і спонтанних дій суб'єктів і учасників політичного процесу виключає яку-небудь чітку заданість або приреченість політичного процесу в розвитку подій і явищ. В результаті може вийти по відомій приказці: «Хотіли як краще, вийшло як завжди».

В ході реалізації своїх ролевих функцій і позицій суб'єкти та учасники політичного процесу демонструють свою функціональну значущість, здатність відтворювати, розвивати, змінювати або руйнувати елементи політичної системи. Таким чином, політичний процес розкриває як поверхневі, так і глибинні зміни, що відбуваються в політичній системі, характеризує її перехід від одного стану до іншого.

З погляду структури політичний процес складається з ряду стадій, що послідовно скоюються (але які завжди залишаються внутрішньо пов'язаними один з одним) і циклічно повторюються [2, 8].

Весь політичний процес може бути представлено завдяки двохстадійній моделі:

1. Формулювання та маніфестація політичних вимог, яке здійснюється за прямого контакту з представниками влади через засоби

масової інформації, референдуми, виборчу систему, страйки, мітинги, пікетування тощо.

2. Прийняття політичних рішень органами державної влади у відповідь на політичні вимоги соціальних суб'єктів. Зміст цих рішень покликаний задовольняти, узгоджувати та впорядковувати інтереси суспільних груп, запобігати виникненню конфліктних ситуацій. Основними суб'єктами розробки і прийняття політичних рішень виступають державна адміністрація та представницькі органи влади за участі експертів, спеціалістів, працівників наукових закладів [3, 60].

Специфічними характеристиками політичного процесу на перехідних етапах суспільного розвитку, на думку українського дослідника А. Волинського, виступають: «а) домінування революційних перетворень над еволюційними; б) зміна балансу між базовими та периферійними політичними процесами; в) інноваційний характер переважної кількості політичних відносин та інститутів; г) недотримання загальноприйнятих стандартів та методів політичної боротьби між різними суб'єктами політичного процесу; д) значні хитання в структурі політичної участі; е) відсутність чітко виражених циклів політичного процесу, які обумовлюються не стільки виборчими циклами, скільки перманентною боротьбою конкуруючих політичних еліт між собою» [2, 12].

Основними ознаками сучасного політичного процесу України є:

• конституційні ознаки (виборність найважливіших органів політичної влади, юридична рівність громадян, гарантії прав меншості, багатопартійність і т. д.);

• процесуальні ознаки (транзитивність, розбудова демократичної держави і т. д.);

• режимні ознаки, тобто ознаки, що стосуються безпосередньо способів здійснення влади (електоральність, обмежена конкурентність політичного процесу, авторитарність у розв'язанні деяких проблем, домінування виконавчої влади, безконсенсусний тип вирішення політичних конфліктів і т. д.) [4, 154-155].

Політична партія являється невід'ємною складовою політичного процесу, суб'єктом, який відіграє одну із найважливіших ролей у політиці. Саме тому політичним партіям України варто запозичити досвід деяких партій Західної Європи щодо реалістичного підходу у політиці. Це допоможе підвищити ефективність політичних процесів в Україні.

Популістська «Датська Народна Партія» проявила реалістичний похід у скандалі з карикатурами на пророка Мухаммеда в 2006 році. Вона, взявши під захист автора карикатур, протистояла всім мусуль-

манам, формально відстоюючи свободу слова. Але за гучними висловленнями про права на самовираження стояла конкретна політична демонстрація неприйняття Ісламського культу. Вищевикладене ілюструє, що втручання в політичний порядок шляхом внесення основ рівності, справедливості зустрічає відсіч, як би чудово і морально не звучали гасла пропонованих змін та вдосконалень. Звернення до радикальних ідей свободи в окремо взятій країні – ризик для суверенної держави.

«Націонал-демократична партія Німеччини» на противагу ідеям «Швейцарської Народної Партії» проголошує відмову від утопії освіти і демократичних свобод, але також наполягає на ліквідації мультиетнічного суспільства.

Захист національних інтересів – пріоритет політичних програм праворадикальних партій. Одним із пунктів передвиборної програми «Датської Народної Партії» є збільшення витрат на оборону. У зовнішній політиці «Датська Народна Партія» керується позиціями збереження суверенітету всіма можливими способами. Члени партії категорично проти вступу в зону євро, за збереження національної валюти. вагомим кроком у бік захисту національних інтересів не тільки в своїй країні, але і у всьому світі можна вважати вимогу «Датської Народної партії» міжнародного визнання незалежності Тайваню, Тибету [5, 81].

Ми наводимо лише декілька таких прикладів, але насправді їх безліч, достатньо лише розглянути сучасні тенденції в політичних процесах інших держав.

Спробуємо надати коротку відповідь на запитання, що таке реалізм взагалі?

Реалізм у філософії (від пізньолат. realis – речовий, дійсний) – філософський напрямок, що визнає реальність, яка знаходиться поза свідомістю та яка тлумачиться або як буття ідеальних об'єктів (Платон, середньовічна схоластика), або як об'єкт пізнання, незалежний від суб'єкта, пізнавального процесу і досвіду [6, 967].

Наприкінці XIX століття у Сполучених Штатах Америки виник новий напрям філософії права, названий юридичним реалізмом. Найбільш відомими представниками цього напряму були Олівер Венделл Холмс, Джером Франк і Карл Ллевеллін. Ці вчені стали у опозицію як до теорії природного права, так і до юридичного позитивізму і запропонували нове бачення поняття «право».

Реалісти стверджували, що те, як судді насправді вирішують судові справи, багато в чому не відповідає тому, як це описується в законодавстві. Офіційна теорія вчить, що є цілісна система законів, які застосовуються строго і неупереджено об'єктивними

і логічно мислячими суддями до конкретних справ. Рішення у справах виносяться усвідомлено і осмислено. Думка правових реалістів протилежна: умовах неточності та невизначеності, а іноді і суперечливості законодавства судді нерідко приходять до рішень інтуїтивно і лише заднім числом надають їм вигляд результатів раціонального розумового процесу. У реальному житті на рішення суду впливають багато факторів, в тому числі – психологія суддів, їх система цінностей, неусвідомлювані пріоритети та забобони. Тому рішення суддів, по суті, непередбачувані.

Реалізм у політиці – політична ідеологія і практика, що орієнтуються на реальне суспільно-політичне підґрунтя. Протилежністю реалізму є утопізм, романтизм, аксіологізм, ідеологічний радикалізм і т. д. Реалізм, що спирається на оптимальну тотожність економіки і політики, можна вважати однією з кращих політичних течій.

Основними моментами процесу здійснення політики на рівні реалізму є: усвідомлення економічної та соціальної основи; вироблення ідеології, яку розділяє основна маса населення; достатній рівень легітимності (визнання населенням законності влади); політична система, адекватна політичним цілям. Коли в суспільстві виникає необхідність дати ідеологічну і практичну «відповідь» на «виклик» історії (А. Тойнбі), завдання реальної політики – створити передумови для суспільної реалізації програм, які створює еліта.

Еліта підтверджує свій статус тим, що знаходить політичні відповіді і організовує відповідні суспільні перетворення. Оскільки критерії реалістичності політики дуже рухливі і важко виразні, справжній реалізм може оцінити тільки історія. Тому демократична система має ряд інститутів, які на рівні політичної взаємодії знижують рівень утопічності політики (поділ влади, наявність опозиції, гласність, наявність свобод). У той же час до кінця нинішнього століття змістовний динамізм суспільства так зріс, що проблема реалізму політики стає глобальною проблемою [7, 167].

Для результативного застосування в Україні назрілої та вкрай актуальної ідеї політичного реалізму потрібно врахувати взаємозв'язок політичного реалізму з такими явищами як популізм, конформізм, декларативність та охлократія.

В Україні термін популізм найчастіше вживається, на означення політики загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками. Популізм – це те, що характеризує українську політику. Наприклад: Верховна рада України приймає закон, який потім представниками більшості (яка проголосувала «за») критикується та

виставляється як такий, що суперечить інтересам народу. Підвищення мінімальної заробітної плати та пенсії при величезному дефіциті бюджету, скасування боргів за комунальні платежі, обіцянки скасувати депутатську недоторканність – також являються проявами популізму українських політиків.

Конформізм – (від пізньо лат. conformis – «подібний», «схожий») – морально-політичний термін, що означає пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючого стану речей, законів, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань естетичних та інших смаків окремих людей і т. д. Конформізм означає відсутність власної позиції домінантності, безпринципна і некритична покора певній моделі, що володіє найбільшою силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція) (Вікіпедія).

Пережитком соціалістичного минулого є бажання людини «бути як всі» та не «висовуватися», діяти за давно усталеними схемами під мотивом того, що на реальний стан речей вплинути не можна. В 2012 році в Україні проведено парламентські вибори. Низький рівень явки (до 40 %), позиція неможливості вплинути на результати голосування та відмовка «там і так уже все вирішено» – свідчення високого рівня конформізму серед усіх верств населення.

Результати опитування населення України, проведеного Центром соціальних досліджень «Софія» з 22 по 30 березня 2011 р. На всіх областях, АР Крим, містах Київ і Севастополь на тему «Український характер» показали, що українців серед іншого характеризують амбівалентність і конформізм, які в свою чергу, проявляються в:

- слабкій готовності слідувати нормам права і побутової культури;
- існування феномена «аморальної більшості»;
- переважно декларативній (неглибокої) релігійності;
- відсутності радикалізму в політичних поглядах [8].

Офіційний політичний дискурс України характеризується декларативністю, спустошеністю семантики і різким невідповідністю реальності. Декларативність в даному випадку означає заміну реального прийняття способу мислення, переконань, норм, цінностей і т. д. заявою про прийняття.

Ось основні міфи, які складають панівний дискурс України (дискурс влади):

1. міф про незалежність України як самодостатнє явище. Незалежність розглядається не як інструмент, а як самоціль; вона сприймається як однозначно доконаний факт. Реально залежність

(енергетична, фінансова, політична) України від впливових країн Заходу і від Росії занадто велика, і можна говорити лише про декларації незалежності;

2. міф про існування демократії в Україні. Міф заснований на тезі «руйнування тоталітаризму автоматично породжує демократію», спочатку помилковій; демократія, знову ж таки, лише декларується, існують лише її формальні атрибути, громадянське ж суспільство відсутнє;

3. міф про зникнення всіх негативів радянського минулого. Про декларативність цього міфу свідчить семантична спустошеність слів "демократія", "ринкова економіка", "свобода", "незалежність" і т. д.; точно така ж спустошеність була властива більшій частині радянської громадському мови – "соціалізм з людським обличчям", "моральне обличчя радянського громадянина", "світле майбутнє", "комунізм" і т. д.;

4. міф про "ідеальний" західний демократичний капіталізм. Логіка виникнення міфу: всі недоліки минулого пов'язані з соціалізмом і Сходом (Азією, Росією) – все позитивне пов'язане з демократією, уособленням якої є Захід. Це багато в чому історичний міф, пов'язаний зі стереотипами сприйняття Азії як нецивілізованого степово-кочового ареалу і Заходу як колиски прогресивного людства;

5. міф про основного соціокультурного та геополітичного ворога – Росію. Цей міф нерозривно пов'язаний з історією і визначає подальший розвиток української культури лише як опозиції російської; втім, те саме можна сказати і про більшу частину попереднього розвитку української культури. Причому опозиція часто також лише декларується, а має місце сором'язливе копіювання російських зразків (згадаймо хоча б П. Тичину);

6. міф про "національну ідею" як єдино вірний шлях розвитку. Основні ознаки – використання прикладів і орієнтирів, узятих поза історичним контекстом (та ж Франція); вузьке трактування "національної ідеї" як націоналістичної (етнократизм); слабка аргументація конкретної потреби України саме в національній ідеї. Деякі з цих міфів породжують серію інших [9].

Нажаль, дуже часто вищевказані міфи замінюють собою реальність, що є в окремих випадках негативним, а загалом навіть небезпечним явищем для позитивного результату процесу державного будівництва.

Під охлократією в Україні розуміють владу суспільно-політичних груп, що у реальній політиці керуються популістськими ідеологемами, апелюють до підсвідомості населення. Такий тип влади орієнтується

та спирається на декласовані, люмпенізовані та маргінальні верстви, динамічно реагує на суспільні настрої, стереотипи і архетипи масової свідомості у їх примітивних, масованих проявах, вдається до провокацій для спонукання масових пристрастей і заворушень.

Як наслідок: політична ситуація заколотів, погромів, безладдя, в якій господарем становища є натовп.

Перебування охлократів у владних структурах спричиняє публічний галас, безвихідні ситуації, політичні авантюри, бешкети, скандали. Охлократія – показовий політичний феномен, характерний для суспільств, чия політична система перебуває на межі загальнонаціональної катастрофи.

Історичний досвід засвідчує, що демократія – влада народу – надто часто в історії переростала у свою протилежність – владу натовпу. Результатом цієї влади є політичний режим, що охоплюється поняттям «охлократія».

Варто відзначити, що в сучасній Україні існує загроза «перелому історії» в напрямку утвердження охлократії і так сталося історично: так звана «влада народу», розпочинаючи від жовтня 1917 року, утверджувалась через колосальні людські жертви, руйнацію матеріальних і духовних цінностей, погроми і пограбування, збройні зіткнення велетенських людських мас, більшість з яких не розуміли, чому (і за що) вони борються на «цьому» чи на «іншому» боці. Політична «влада народу», що утвердилась у формі «диктатури пролетаріату», практично нічим не відрізнялась від «влади натовпу» – охлократії, руйнівну сутність якої у свій час з блискучим неприйняттям описали Платон, Аристотель, російські народники і анархісти. У владу прийшли малоосвічені авантюристи, які проголосили себе «вождями», «слугами народу», а з часом – знищили і значну частину народу, і один одного як «ворогів народу» [10, 457].

Ідеалізація здатності найнижчих верств населення до прийняття рішень у політичному процесі здатна призвести до повторення вже пройденого уроку історії.

Своєрідність політичного процесу в Україні залежить від офіційного статусу його суб'єктів, особливостей конституційного та законодавчого розподілу між ними владних повноважень, так само, як і від впливовості їхніх суспільно-політичних сателітів як джерел рекрутування кадрів. Такими є органи виконавчої і законодавчої влади, судова влада як арбітр, партії, суспільно-політичні рухи й організації і, звісно ж, засоби масової інформації. Це показник продуктивності політичної системи і, як наслідок, результативності загальнополітичного процесу та окремих політичних процесів.

Отже, політичний процес у сучасній Україні, який репрезентує стан реалізації демократичних принципів побудови державної влади, далекий від ідеального стану. Відсутність консенсусу у цілях і засобах політичної дії, зокрема у прийнятті політичних рішень, призупиняє розвиток політичної системи, навіть враховуючи нагальні потреби всередині країни. Очевидним стає, що лише шляхом модернізації існуючої політико-соціальної системи можливим є її приведення у відповідність до європейських стандартів.

Отже, не зважаючи на концептуальну визначеність та послідовність, прагнення спиратися на об'єктивні закони суспільного розвитку, схильність до виваженого і об'єктивного аналізу політичної дійсності, політичний реалізм не став безроздільно пануючою парадигмою в науці про політичні відносини. Причиною цього є те, що політичний реалізм роль сили зробив абсолютною, поставив національний інтерес на основне місце серед політичних цінностей, зводив політичні відносини лише до міждержавних, а також не враховував нові важливі зміни і тенденції розвитку політичного життя, які вимагали застосування поряд з традиційними нових методів і засобів наукового аналізу міжнародних відносин. Все це викликало критику на адресу прихильників політичного реалізму з боку представників інших сучасних напрямів міжнародної політики.

Україна на сучасному етапі свого розвитку вкрай потребує «здорової» політики реалізму. Домінуючі в ній декларативність та популізм, як вже зазначалося, ведуть країну лише до перманентних криз, а їх логічним завершенням є постановка питання про буття самої держави. Тому першим та насущним завданням є знаходження визначення: що є політичним реалізмом саме для України. Його розробка потребує детального та багатостороннього аналізу вітчизняних та зарубіжних джерел як сьогодення, так і минулого, аналіз практичної політики багатьох успішних країн світу. Іншим питанням, яке буде потребувати не менш важливої відповіді, є питання: а яким має бути український політичний реалізм? де його межі? якій бути реальній українській політиці?

Таким чином, політичний реалізм як явище знаходиться переважно в практичній, а не в теоретичній площині науки політології. Виходячи з викладеного, вважаємо, що категорія політичного реалізму вимагає подальшого дослідження з метою вдосконалення концепції даного політичного феномену та розкриття можливостей для його практичного застосування в реаліях української внутрішньої політики з урахуванням викликів глобалізації.

Бібліографічний список

1. Кавалеров А. А. Політичний процес в умовах перехідного періоду: особливості та складові / А. А. Кавалеров // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 41. – 360 с.
2. Волинський А. К. Теоретико-методологічні основи аналізу політичного процесу у сучасній політичній науці: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / А. К. Волинський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – 17 с.
3. Мацкевич Р. М. Стадії політичного процесу – теоретичні аспекти [Електронний ресурс] / Р. М. Мацкевич // Україна у сучасному цивілізаційному просторі. – 2011 р. – С. 57-61. – Режим доступу : сайт бібліотеки ім. В. І. Вернадського: http://www.nbuv.gov.ua/
4. Доброва О. В. Ознаки сучасного політичного процесу в Україні / О. В. Доброва // Наукові праці МАУП. – 2010. – вип. 2 (25). – С. 154 – 155.
5. Кузнецова В. Ю. Концепция политического реализма Ганса Моргентау в программах праворадикальных политических партий Западной Европы / В. Ю. Кузнецова // Российский журнал исследований национализма. – 2012 г. – № 2. – С. 78-86.
6. Философия: Энциклопедический словарь / под редакцией А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
7. Словарь по политологии / отв. ред. В. Н. Коновалов. Подготовлен кафедрой политологии РГУ в рамках реализации проекта «Продержки кафедры политологии факультета социологии и политологии Ростовского госуниверситета в сотрудничестве с кафедрой сравнительной политологии МГИМО (У) МИД РФ» Мегапроекта «Развитие образования в России» (ИОО – Фонд Сороса) – 291с.
8. Ермолаев А. Украинский характер, или Конформизм украинца – это терпение и саботаж [Електронний ресурс] / А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко // Портал нового ялтинского мира. – Центр социальных исследований «София». – Киев. – 26.11.2011. – Режим доступу : http://www.bigyalta.com.ua/story/43061
9. Литовченко А. Господствующий дискурс и основные политические мифы современной Украины [Електронний ресурс] / А. Литовченко. – Режим доступу : http://cepkharkov2001.narod.ru/litovchenko.htm.
10. Андрущенко В. Організоване суспільство / В. Андрущенко; Інститут вищої освіти. АПН України. – К., 2006. – 634 с.

В работе автор отмечает необходимость детального исследования феномена реализма как фактора политического процесса. В этой статье автор дает определение категории политического процесса, политического реализма с точки зрения философии, права и политологии, изучает

некоторые явления, которые влияют на реализацию идеи политического реализма на территории Украины.

In this thesis author marks the necessity of the realism phenomenon investigation as a factor of the political process. Author gives the definition of the political process category with the philosophical, legal and political points of view. Foregoing points of views discovers several phenomenon which has strong influence to the political realism realization on the Ukrainian territory.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2012

УДК 316.346.2(477)

Дисюк Т. М., НУ «ОЮА»

РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ

Проаналізовано виконання забезпечення гендерної рівності як однієї з цілей і завдань у сфері розвитку, що визначено Україною в межах досягнення глобальних Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ). Визначено проблеми у досягненні ЦРТ. Запропоновані перспективні напрямки удосконалення механізму забезпечення гендерної рівності.

В Україні відбуваються певні зрушення в усіх сферах політичного й економічного життя, вже є очевидними перші ознаки консолідації. Це створює сприятливе середовище для позитивних соціальних змін, у тому числі зменшення гендерної нерівності в країні. Загалом, періоди глибокої реструктуризації і трансформації створюють підґрунтя для позитивних надбань, а гендерні питання все більше розглядаються як питання розвитку і як такі, що відповідають прагненню України до глобальної та європейської інтеграції.

За останній час урядом України зроблено кроки на шляху утвердження гендерної рівності. Гендерні питання включено до Національної стратегії європейської інтеграції України, до плану заходів, спрямованих на її реалізацію, а також питання забезпечення гендерної рівності визначено як один з шести основних напрямів «Цілей Розвитку Тисячоліття: Україна», які наша держава зобов'язалась досягти до 2015 р. [1].

В Україні розпочато гендерну експертизу чинного законодавства, впроваджується гендерний компонент в науку, освіту та інформаційно-просвітницьку діяльність, здійснюються розробка і

© Т. М. Дисюк, 2013

формування механізму управління гендерними процесами в системі законодавчої та виконавчої влади, національне законодавство у сфері гендерної рівності дедалі більше гармонізується з міжнародними правовими стандартами.

Але темпи і якість впровадження гендерної політики не відповідають потребам часу, що перешкоджає подальшій демократизації та соціальному розвитку. Свідченням таких недоліків можуть слугувати і результати виборів до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 року, що продемонстрували низький показник тендерної рівності.

Актуальним для України є завдання забезпечення системного та комплексного підходу щодо вироблення і впровадження реалістичної стратегії соціально-економічного розвитку з урахуванням Цілей розвитку тисячоліття (далі – ЦРТ), що приведе до економічного піднесення і подолання накопичених проблем. Підписання Україною Декларації тисячоліття ООН є не тільки визнанням першочерговості розв'язання існуючих проблем людського розвитку та їх важливості для подальшого процвітання нації, але й ознакою прийняття державою відповідальності за стан і перспективи розвитку людського потенціалу.

Основні положення, що визначають загальні теоретичні основи щодо розробки та реалізації ЦРТ в Україні базуються на дослідженнях провідних вітчизняних економістів Г. В. Герасименко, С. В. Олійник, Д. Г. Ісламової, Т. Мельник, Е. Лібанової, І. Міценка, Н. Стежко, В. Опально. Проте, багато аспектів є недостатньо розкритими, зокрема потребують розробки першочергові завдання щодо створення сприятливих умов розвитку в Україні згідно з ЦРТ та Декларацією Тисячоліття.

Метою статті є систематизація цілей і завдань, які реалізовано в Україні згідно з Цілями розвитку тисячоліття та розробка пропозицій щодо удосконалення і корегування державної соціально-економічної політики в проведенні реформ, забезпеченні процвітання та сталого розвитку суспільства.

Починаючи з 2000 року, в Україні відбувалося економічне зростання, а приватизація в ключових галузях промисловості дала можливість для формування основ ринкової економіки. Український народ зміцнив власну державність шляхом розвитку демократичних інститутів та впровадження правових та інституційних реформ. Україна, як і більшість країн світу приєдналася до зобов'язань, які були визначені Декларацією тисячоліття.

Глобальні Цілі розвитку тисячоліття включають 8 цілей розвитку. Але не всі цілі важливі для України, тому Україною у 2003 році були визначені і прийняті 6 цілей і 13 конкретних завдань на довгострокову

перспективу, які адаптовані до особливостей розвитку нашої країни та завдань економічної, соціальної й екологічної політики України.

Варто підкреслити, що за реальних умов досягнення національних ЦРТ можливе, але важливо, щоб вони знаходили своє відображення у стратегіях та концепціях соціально-економічного розвитку як на центральному, так і на місцевому рівнях держави. Це має базуватися на подальшому формуванні механізму лібералізації ринку, посиленні політичної демократії, розвитку людського потенціалу, національному та культурному плюралізмі та інших саморегулюючих механізмах, що існують у добре розвиненому громадянському суспільстві. Оцінюючи ризики й можливості, що має Україна, вплив кризових явищ у світі в цілому та в Україні, зокрема, необхідно здійснювати коригування національних Цілей розвитку та показників ходу їх виконання, що дасть можливість конкретніше визначити наступні орієнтири і завдання, виробити довгострокову стратегію економічного і соціального розвитку на період до 2015 року [2].

Виконання ЦРТ допоможе досягти більшого прогресу у розвитку людини і прискорити інтеграцію України у глобальні процеси розвитку. Подальша робота у напрямі досягнення ЦРТ вимагає узгодження Цілей та узятих зобов'язань з основними положеннями стратегічних документів. Імплементація ЦРТ у систему соціально-економічного розвитку створює можливості для забезпечення громадського контролю за їх досягненнями та своєчасного реагування, корегування соціально-економічної політики.

Сьогодні принципи гендерної рівності закріплені у Конституції України та низці інших нормативно-правових актів. У 2005 – 2006 роках Україна прийняла декілька визначальних актів, покликаних забезпечити рівні права та можливості чоловіків та жінок. Серед них Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок», Указ Президента України та Державна Програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві у період до 2010 року.

Але при цьому й досі гендерний дисбаланс є дуже помітним у сфері управління, особливо на вищих ланках законодавчої та виконавчої влади, має місце серйозний розрив в соціальних позиціях та можливостях чоловіків та жінок у сфері праці, виховання дітей, у побуті та інших царинах суспільного життя.

Доцільним буде відзначити, що гендерна рівність є одним із напрямів тісної співпраці між Європейським Союзом та міжнародними і регіональними організаціями України. Зокрема, спільно з організаціями-партнерами Європейський Союз здійснює кроки для

поліпшення правової та нормативної бази впровадження механізмів забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. За допомогою своїх фінансових інструментів ЄС підтримує зусилля громадських організацій – забезпечує моніторинг ситуації із дотриманням прав жінок та підтримку, що надається жертвам дискримінації, адвокатську діяльність, спрямовану на захист прав жінок у судах. Ось уже декілька років в Україні виконується Програма «Права жінок та дітей в Україні», яка складається з п'яти взаємопов'язаних проектів, котрі фінансуються Європейським Союзом. Ці програми виконуються Євросоюзом разом з міжнародними партнерами:

– «Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні» виконується разом з Програмою Розвитку ООН та Шведським агентством з питань міжнародної співпраці Sida;

– «Рівність жінок і чоловіків у світі праці» – спільно з Міжнародною організацією праці;

– «Проект із зміцнення та захисту прав жінок та дітей в Україні» разом з Радою Європи;

– «Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах» у співробітництві з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ);

– Програма «Права жінок та дітей в Україні – комунікаційний компонент» разом з компанією SAFEGE [3].

Варто зазначити, що необхідно проводити подальшу роботу для посилення партнерських відносин з урядом України та заручення його всебічною підтримкою у сфері підвищення обізнаності та розуміння гендерних питань, пропагування включення гендерних підходів у національні стратегії й програми соціально-економічного розвитку країни. Такі ініціативи значно підвищили б вплив програм у масштабах країни. Таким чином, майбутній етап діяльності програм повинен базуватися на успіхах, яких було досягнуто у співпраці з урядом і громадянським суспільством, але й спрямовувати свої зусилля на систематичне підвищення кваліфікації та ефективне партнерство з урядом у впровадженні тендерних підходів.

Наприкінці 2009 року в Україні було створено комісію з гендерної рівності. Комісія займається питаннями дискримінації та розглядає скарги, що надходять від громадян, що стосуються домашнього насильства над жінками, дискримінації жінок на робочому місці. Нерівність стосується і сімейних відносин, і забезпечення прав дитини. Втім, ситуація на окремих напрямках досі змінювалася на краще.

Слід зауважити, що досвід країн Євросоюзу переконливо доводить, що гендерний підхід має великі переваги, він більш вигідний та більш перспективний для суспільства, ніж такий, що або зовсім ігнорує відмінності у прагненнях і можливостях чоловіків і жінок, або, навпаки, обмежує надання рівних умов для реалізації їхніх прав. Перевага полягає саме в тому, що такий підхід не лише надає людині можливість реалізувати свої здібності та схильність до тих чи інших видів діяльності незалежно від статі, але й враховує специфічні потреби жінок і чоловіків, надає їм можливість максимально використати свій потенціал на користь суспільству. Ті країни, які використовують гендерний підхід, набагато якісніше реалізують всі соціальні програми.

Незважаючи на деякий прогрес, досягнутий Україною у забезпеченні гендерної рівності, поточна ситуація демонструє неприйнятно низький рівень участі українських жінок у політичному житті та процесах прийняття рішень на високому державному рівні. Відповідно до всіх міжнародних зобов'язань та показників, Україна рухається у неправильному напрямку з точки зору підвищення участі жінок у суспільному та політичному житті.

Слід підкреслити наступне: незважаючи на високий рівень освіти й кваліфікації жінок, а також більшу частку участі жінок у виборчому процесі в Україні, політичні партії, як і раніше, не визнають потенціал жінок на політичній сцені, і дуже часто ігнорують факт, що інтереси жінок представлені недостатньо. Це автоматично впливає на гендерний дисбаланс у багатьох ключових галузях, таких як зайнятість, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, освіта та економічний розвиток [4]. Щоб виправити цю ситуацію і наблизитися до європейських норм демократії та гендерної рівності, Україна повинна розробити цілісний довгостроковий підхід, враховуючи такі стратегічні напрямки:

• виконання міжнародних зобов'язань України та забезпечення застосування Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, як правового документу, що має перевагу над суперечливим внутрішнім законодавством;

• розвиток компетенції та координація діяльності органів державного управління різних рівнів для вирішення питань гендерної рівності;

• законодавче забезпечення та внесення змін до виборчого законодавства для збільшення представництва жінок на вищих урядових посадах та в державних виборних органах;

• посилення просвітницької діяльності для подолання наявних дискримінаційних стереотипів щодо жінок;

• ліквідація дискримінації щодо жінок у сфері зайнятості і забезпечення рівної оплати праці за рівновартісну роботу;

• проведення навчальних програм з питань гендерної рівності для представників місцевих і центральних органів влади, судових органів, шкіл, соціальних служб та правоохоронних органів;

• впровадження механізмів недопущення гендерно-дискримінаційної інформації в ЗМІ та публічних виступах.

Для досягнення прогресу потрібні спільні зусилля та співпраця міжнародних організацій, громадських жінок-лідерів та представниць різних політичних партій, громадських організацій, які мають бути спрямовані на політиків-реформаторів, а також чоловіків як союзників. Сприяння гендерній рівності та збалансованій участі жінок у політиці варто розглядати не як феміністську боротьбу, а як передумови, які має виконати будь-яка країна, щоб бути сучасною демократією XXI сторіччя, тобто представницькою та підзвітною.

Міжнародні організації мають проявити наполегливість і солідарність у підтримці ініціатив, що мають спонукати Україну виконувати свої міжнародні зобов'язання. Беручи до уваги підготовку до головування України у ОБСЄ 2013 року, Україна має поліпшити показники гендерної рівності та участі жінок у політиці та державному управлінні на найвищому рівні, якщо хоче мати відповідний рівень міжнародної довіри та авторитет у цій ролі.

Бібліографічний список

1. Про Цілі Розвитку Тисячоліття: доповідь Генерального секретаря ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org.ua/ua/millennium-development-goals
2. Опалько В. В. Реалізація Цілей розвитку тисячоліття в Україні / В. В. Опалько// [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N177/N177p057-064.pdf
3. Ефективна гендерна політика – запорука наближення до європейських цінностей [Електронний ресурс] // Україна – Євросоюз у деталях. – № 2 (5). – 2010. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/2nd_insert_june_2010_web_uk.pdf
4. Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегії впливу [Електронний ресурс] // Український жіночий фонд. – 2011. – Режим доступу : http://www.osce.org/uk/odihr/85975

Проанализировано исполнение обеспечения гендерного равенства как одной из целей и заданий в сфере развития, которые определены Украиной в рамках достижения глобальных Целей развития тысячелетия. Определены

проблемы в достижении ЦРТ. Предложены перспективные направления усовершенствования механизма обеспечения гендерного равенства.

Analyzed the performance of gender equality as one of the objectives and tasks in the field of development, as defined by Ukraine in the framework of achieving the global Millennium Development Goals. Identified challenges in achieving the MDGs. Offered promising directions of improvement of mechanisms for gender equality.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2012

УДК 321.01:316.61:159.923.2

Малінін В. В., ОРІДУ

СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Статтю присвячено аналізу соціокультурної ідентичності, її місця та ролі у процесі впровадження державної політики та реалізації основних демократичних принципів державного управління. Визначено, що соціокультурна ідентичність виступає вагомим чинником підвищення ефективності державного управління в сучасних умовах.

Актуальність теми даної статті обумовлена величезною практичною значимістю процесів формування соціокультурної ідентичності як важливої складової суспільних трансформації.

В історичному контексті криза індивідуальної, групової ідентичності, суспільної ідентифікації в цілому супроводжує політичні, економічні та соціокультурні зміни, а часто і передує цим змінам. Феномен впливу ідентичності на сферу державного управління потребує дослідницької уваги через високу суспільну необхідність підвищення ефективності державного управління у сучасному українському суспільстві із урахуванням впливу соціокультурної ідентичності.

Проблема ідентичності актуалізується у процесі переходу від традиційного до індустріального суспільства і від індустріального – до постіндустріального (інформаційного).

У традиційному суспільстві соціокультурну ідентичність можна розглядати як сутність спільноти, властивість індивіда, яка належить йому від народження та не може бути змінена. Сучасні теоретичні візії ідентичності позиціонують її як феномен, що «конструюєть-

© В. В. Малінін, 2013

ся» індивідом, групою та суспільством упродовж певного часу. Конструктивістський підхід наголошує на динамічних змінах у процесі формування соціокультурної ідентичності, які обумовлені глобалізацією, становленням інформаційного суспільства та кризою національної ідентичності.

Водночас, така позиція не означає, що ідентичність перетворюється на «віртуальний» феномен. Навпаки, зростає роль ідентичності у процесі конструювання соціальної та політичної реальності.

Дослідження соціокультурної ідентичності акумулюють евристичний потенціал багатьох сфер наукового знання – від логіки, філософії та соціології до політичної науки, психології, економічної теорії та державного управління. Саме міждисциплінарний підхід у аналізі процесу формування соціокультурної ідентичності дозволяє визначити феномен ідентичності у його цілісності та виокремити основні чинники впливу на підвищення ефективності державного управління.

Мета даної статті – проаналізувати феномен соціокультурної ідентичності як важливий чинник підвищення ефективності державного управління.

Дослідженням феномену ідентичності присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Б. Андерсон, С. Байрачний, З. Бауман, П. Бергер, У. Бек, Р. Брюбейкер, М. Гібернау, Е. Гіденс, С. Гантингтон, М. Головатий, О. Зернецька, М. Кастельс, Ф. Кесиді, Н. Ковтун, С. Леш, М. Мунтян, О. Панарін, Ю. Павленко, О. Стегній, В. Чагілов, А. Урсул, Л. Яковлева, К. Ясперс та ін.

Соціокультурну ідентичність можна представити як процес ототожнення особистості з певними культурними ідеалами, які історично сформувались в національній культурі країни на основі духовних цінностей, що зберігаються, і транслюються наступним поколінням як національне надбання. Індивід, у процесі соціалізації виступає об'єктом культурного та соціального впливу, засвоює культуру, а згодом – функціонує в культурному середовищі і створює (відтворює) культуру. Саме тому важливим фактором формування соціокультурної ідентичності стає національна система освіти, яка повинна орієнтуватись на загальнолюдські цінності, світову і національну культуру з метою сприяння розвитку особистості, її культурному самовизначенню і саморозвитку.

Соціокультурна ідентичність – це широке поняття, яке охоплює елементи етнічної ідентичності (визначення культури, до якої належить індивід: української, російської, польської, німецької), цивілізаційної ідентичності (орієнтація на «Схід» або «Захід»), політичної

ідентичності (тип політичної культури, до якої відноситься індивід) та ін. Це обумовлено тим, що ідентичність знаходиться у культурному просторі, вона обумовлена культурними вимірами.

На різних етапах історичного розвитку питання ідентифікації особи із групою та місцевістю пояснювалась з позицій міфологічних уявлень, релігійного світогляду, ідеологічних доктрин (лібералізму, соціалізму, консерватизму та комунітаризму), наукових парадигм (з позицій класичної, некласичної та постнекласичної методології). Поняття ідентичності інтрепретувалось у співвідношенні зі свободою, необхідністю, політичною діяльністю, психологічними характеристиками особистості, становленням представницької моделі політичної системи, підвищенням ефективності державного управління, розвитку плюралізму та демократії. Феномен ідентичності розглядався у відповідності до пізнавальних матриць традиційного суспільства, модерну та постмодерну.

В історичному процесі розвитку наукового пізнання можна виділити декілька етапів, кожному із яких відповідала власна оригінальна система розуміння ідентичності, яка могла виступати латентною рушійною силою економічних, соціальних та політичних потрясінь та перетворень.

Наприклад, кожний історичний етап генези науки, як особливої сфери людської діяльності, яка суттєво впливає на підвищення ефективності державного управління, відрізняється особливою інтерпретацією ідентичності вченого, його «позиціонування» у політичному, соціальному, економічному та культурному просторах. Розглянемо цей приклад більш детально. На історичному етапі середньовіччя з'являються перші університети (XII – XIII ст.), які виходять у власній діяльності із теологічної парадигми. У цей період ідентичність вченого формувалась у процесі здобуття автономії в організації навчального процесу, формуванні наукової школи від церкви, формування відповідної системи аргументації. У Новий час, коли фактично розвиваються академії, які роблять наголос на природознавстві та емпіричних дослідженнях відбувається відмова вчених від схоластичної системи освіти та науки.

Разом із тим формується романтичний ореол навколо фігури вченого-дослідника, з'являється віра у здатність науки вирішити проблеми людини та суспільства. Тобто можна говорити, що саме у цей період формується окрема позиція у соціальному просторі, незалежна від релігійної доктрини та політичної ситуації. Відповідно, утворюється ідентичність вченого, яка знаходить свій подальший розвиток на наступному етапі – у XVIII – XIX ст. Тут вже відбувається

професіоналізація наукової діяльності, (водночас і дистанціювання науки від морально-етичних питань), формується ідеал наукової неупередженості, диференціація наукового знання, з'являється позитивістське переконання у тому, що наука є вищою формою розвитку людського пізнання. Уявлення щодо місії науки суттєво відрізняється від попередніх етапів та полягає у корисності наукового знання у практичній діяльності.

У XX столітті можна говорити про етап «Великої науки», застосування наукових відкриттів, методів у всіх сферах суспільного життя. Це призводить до необхідності переосмислення ролі вченого у суспільстві, наука повертається у ціннісний вимір, визначається внутрішня етика вченого, система моральних норм наукового співтовариства (етичний кодекс).

Таким чином, ідентичність вченого, його «образ» трансформувався протягом часу, відповідно змінювалась його соціальна позиція, роль та функції у суспільстві та управлінні соціально-політичними й економічними процесами. Від суто навчальних завдань – передачі релігійних знань та уявлень про світ наступним поколінням, вчені перейшли до дослідницької діяльності, наукова сфера виробила власну мову, принципи аналізу реальності, методологію пошуку нового знання, що сьогодні активно впливає на підвищення ефективності державного управління.

Джерела досліджень соціокультурної ідентичності сягають Стародавнього Світу (Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму). У тогочасних суспільствах ідентичність пояснювалась мовою міфу та традицій, а основою розподілу суспільства на групи та страти виступала трансцендентна воля богів, стихій, першоджерел. Саме ці фактори знаходились в основі картини світу та пояснювали приналежність до вищих каст та елітних суспільних груп. Засоби ідентифікації правителів Давнього Світу – це традиції царських погребений (Месопотамія), епітафії, гробниці правителів – піраміди (Єгипет), монети із зображенням профілю імператора (Рим), кам'яні барельєфи з докладним описом діянь та перемог (вавилонські царі). Для ідентифікації осіб у римській традиції використовували «titulus», дошки із текстовим роз'ясненням діяльності та стану особи. Зокрема, їх вішали на злочинців, коли їх водили містом, а потім – прибивали на хрести для розп'яття.

Елементи міфології у формуванні ідентичності можна знайти у Давній Греції. В цілому, давньогрецька філософська думка пояснює світ, у тому числі світ політичного з неміфологічних позицій, шукає реальні основи речей, певною мірою долаючи сакральність світу,

взаємодії людини і природи, людини і суспільства. Такі філософи, як Солон, Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Піфагор, Геракліт, Анаксагор, Демокріт виділяють природу, суспільство і людину як об'єкти вивчення, ставлять питання про сутність світу, про першооснову і першопричину порядку, закону, справедливості, прагнуть зрозуміти сутність держави (полісу) і людини, ті закономірності та випадковості, які знаходяться в основі суспільного устрою, управління полісом.

У працях філософів Платона і Аристотеля, хоча і присутні елементи міфології (як, наприклад, в ідеї Платона про те, що правитель ідентифікується за домішкою золота), проте в їх вченнях розглядається справедливий державний устрій з філософських позицій, визначається зв'язок між суспільною стратифікацією та ефективністю державного управління. Зокрема, Аристотель визначає державу як форму спілкування подібних один до одного (ми б сказали «ідентичних») людей заради досягнення мети кращого життя, підвищення ефективності державного управління. Аристотель виділив правильні й хибні форми державного устрою: правильні переслідують суспільне благо, це монархія (влада одного), аристократія (правління небагатьох найкращих), політія (розумне правління багатьох), а хибні форми правління слугують переслідуванню приватних інтересів: тиранія (деспотична влада одного), олігархія (влада багатих), демократія (влада більшості).

Проблема ідентичності у творах давньогрецьких філософів вирішується, виходячи із закладеної в людях нерівності. Так, Платон ділить громадян ідеальної держави на три стани: – філософів-правителів; – воїнів; – ремісників-працівників. Кожний з них має виконувати певні суспільні функції, та відповідає трьом засадам, що переважають в душі людини: 1) розум, притаманний філософам; 2) емоційність – це здібність воїнів; 3) чутливість притаманна хліборобам і ремісникам. Політика, за Платоном – це царське мистецтво, яке потребує знань з управління людьми.

Таким чином, процес формування соціокультурної ідентичності охоплює увесь комплекс відносин у взаємодії особистості із суспільством, включає психологічні, соціальні, економічні та політичні складові. Джерела сучасного розуміння ідентичності можна знайти у роботах античних філософів – Парменіда, Платона та Аристотеля, які заклали фундамент для аналізу ролі ідентичності у функціонуванні полісної демократії. Передусім це стосується співвідношення традицій та новацій, предметного та духовного, бажань та творчості у процесі синтезу індивідуального «Я» та спільноти громадян полісу. Що стосується реальних механізмів управління полісом, у яких можна

знайти елементи «політики ідентичності», то слід відзначити чіткий поділ на громадян, метеків та рабів, реформи Перикла, а також процедуру «остракізму» (тобто вигнання з полісу на певний термін), що можна тлумачити як відлучення від спільноти, надання політику статусу «позбавленого ідентичності».

Новий етап розвитку феномену ідентичності в античному світі ознаменувався утворенням імперії Олександра Македонського. Плутарх говорить, що під час індійського походу Олександр вимагав, аби «усі батьківщиною вважали Всесвіт…, добрих людей – одноплемінниками, а злих – чужинцями, щоби елліни і варвари не відрізнялись поміж собою ані плащами, ані щитами … але щоби всякого доблесного мужа вважали елліном, а порочного – варваром» [3].

Сам Олекасндр, захопивши Персію, першим одягнув персидський одяг, заснував багато міст (деякі з них носили ім'я «Олександрій»), тобто сформував нову для античного світу ідентичність, яка полягала у конвергенції захоплених народів до еллінської культури, їх взаємного збагачення та розвитку.

У Римській імперії було визначено основи розуміння ідентичності у відносинах «центр – периферія», а також окремі правові аспекти проблеми. Римська імперія, як форма державного устрою античної доби, утворила особливий контексті формування ідентичності, який визначив подальший розвиток європейської цивілізації. Це феномен поєднання ідентичності, пов'язаної із локальною спільнотою, певною місцевістю, регіоном та ідентичності підданих Римської імперії.

Серед авторів доби Римської імперії варто відзначити Тита Лукреція Кара, Марка Туллія Цицерона, Сенеку, Светонія та ін., для яких характерним є акцентування юридичної складової ідентичності, закріпленої у нормах римського права. Чим більшою була влада імператора, тим величнішими ставали його зображення, імператором називали і зображення імператора, зображення імператора мали знаходитись в усіх крамницях, тавернах, вікнах.

У добу Середньовіччя формування ідентичності відбувалось у межах релігійної доктрини. Вага релігійних ідей визначала соціальні зміни, які на думку Августина Блаженного, Томи Аквінського, Оккама, Марсилія Падуанського мали спиратись на біблійне положення, що будь-яка влада від Бога, а отже – нерівність в земному житті також вимагає смиренності. Разом з тим, християнська теологічна доктрина, проголошувала рівність усіх людей перед Богом, незалежно від походження, влади та соціальної позиції.

Саме тому, служіння, а не влада стали основою ідентичності для отців християнської церкви: у церкві немає панування, тому

і немає політичного життя. Священики та єпископи не правлять, але служать.

Августин Блаженний писав про дві соборності, «Град Божий» (церква) і «Град Земний» (держава). Перший заснований на любові до Бога і прагне до загальної користі і справедливості, другий заснований на насильстві та свавіллі. Одним із визначних ідеологів католицизму був домініканський монах Тома Аквінський. Свої ідеї він виклав у працях «Про правління володарів», «Сума теології». Тома Аквінський, як й інші автори того часу, обґрунтував існування суспільної нерівності Божою волею: «світській владі належать лише тіла людей, а їхні душі – Богу, за посередництвом церкви в особі папи».

У добу Відродження починається криза феодального суспільного устрою, обумовлена становленням капіталізму, розвитком науки і техніки. На процес формування ідентичності у цей період впливають великі географічні відкриття, які значно розширюють межі світу для європейців.

Проблема ідентичності, її ролі в управлінні державою повертається із релігійного та кровно-родового виміру, у вимір земний – ідентичність формується за критеріями індивідуального успіху, політичного та ідеологічного вибору особи. Одним із видатних теоретиків, який аналізував зв'язок індивідуального політичного вибору, ідентичності та управління був Н. Макіавеллі. Він обґрунтував революційне для того часу положення, відповідно до яких політика не потребує підтримки та схвалення із боку моралі, або релігії.

Ніколло Макіавеллі висунув тезу про автономність політичної діяльності, відділення її від інших видів людської діяльності, що створило передумови для формування «політичної ідентичності» та «ідеологічної ідентичності». Ці типи ідентичності визначали ефективність політичної та управлінської діяльності протягом усієї подальшої історії людської цивілізації.

У період Нового часу (XVII-XVIII ст.) було розвинуто ідеї Н. Макіавеллі щодо автономності політичного поля, а однією з головних проблем філософської та політичної думки стала проблема відносин особистості і держави, рішення якої було знайдено у теорії «природних прав індивіда». Ця теорія ознаменувала важливий етап становлення політичної ідентичності, тому що обґрунтовувала рівність людей, дану від народження, виступала за свободу переконань, недоторканість особи і власності, її було спрямовано проти феодальної залежності, станового поділу суспільства, абсолютної монархії і влади церкви.

Логічним продовженням та доповненням теорії природних прав стала теорія суспільного договору, інтерпретації якої

філософами Гуго Гроцієм, Барухом Спінозою, Томасом Гоббсом, Джоном Локом, Іммануїлом Кантом, Дені Дідро, Жан-Жаком Руссо, Томасом Джефферсоном заклали фундаментальні основи взаємодії влади та громадянина у демократичному суспільстві.

У XIX – XX століттях проблематика формування соціокультурної, національної та політичної ідентичності, взаємозв'язку кризи європейської цивілізації та кризи ідентичності знайшла відображення у роботах Т. Адорно, Г. Арендт, П. Бергера, Ж. Бодрійяра, Г. Блумера, М. Бубера, Л. Виготського, Ю. Габермаса, М. Гайдеггера, М. Горкгаймера, Е. Гіденса, Е. Еріксона С. К'єркегора, Дж. Г. Міда, Ф. Ніцше, А. Турена, З. Фрейда, Е. Фрома, М. Фуко, Т. Шибутані, К. Юнга, К. Ясперса та ін.

Подальше розроблення проблеми соціокультурної ідентичності, визначення її ролі у державному управлінні здійснювалось у філософії, політичній науці, психології, соціології, теорії публічного управління та економіки. У сучасному науковому дискурсі визначальними виступають комунікативний, наративний та прагматичний підходи щодо визначення соціокультурної ідентичності. Їх об'єднує розуміння ідентичності, як рухливого, фрагментованого явища та акцентування уваги на двох процесах – глобалізації, яка конструює загальносвітовий контекст ідентичностей та формуванні локальних ідентичностей, прив'язаних до історичного і культурного середовищ. У постмодерному світі на перший план виступають гендерна, етнічна, соціокультурна ідентичності.

На думку української дослідниці І. Ващинської, можна виділити шість відмінностей між модерними та постмодерними підходами до формування ідентичнсоті. Мова йде про те, що, по-перше, модерні підходи наголошують на способах конструювання та збереження цілісності і стабільності ідентичності, а постмодерні підходи наголошують на механізмах уникнення фіксації та збереження свободи вибору. По-друге, модерні підходи розглядають ідентичність як відносно стійку гомогенну сутність, а постмодерні розглядають ідентичність як об'єкт постійних перетворень та змін. По-третє, модерністи розглядають одне-два джерела ідентичності, а постмодерністи – різні джерела формування ідентичності. По-четверте, модерні підходи вивчають шлях формування ідентичності як відстань між «очікуванням» і «задоволенням», між «проектом» та «ідентичністю», а постмодерні акцентують на ситуативності ідентичностей. По-п'яте, прихильники модерних підходів наголошують на відносній цілісності суб'єкта, а постмодерних – на розщепленості та децентрованості індивіда. Нарешті, по-шосте, модерністи розглядають процес

формування ідентичності як націленість у майбутнє, а постмодерністи розглядають формування ідентичності в умовах домінування «тепер» (the power of now) [2, с. 242].

В наукових студіях щодо проблеми формування соціокультурнрої ідентичності в Україні та її впливу на підвищення ефективності державного управління, слід відзначити наступні положення:

– звернення до проблемного аналізу складових національної культури, системне дослідження питань національного буття та національної ідентичності (М. Попович, В. Малахов, Я. Грицак, П. Гнатенко, В. Антонович, М. Шлемкевич, О. Кульчицький, М. Костомаров, М. Драгоманов);

– компаративні етнознавчі дослідження (В. Антонович, Я. Пеленський, М. Костомаров);

– визначення національної ідентичності, як спільного походження, історичної території, мови, національної ідеї, державності, процесу самовизначення, і національної свідомості, освіти, спільної історичної пам'яті тощо;

– апелювання до європейської ідентичності, наголос на необхідності утвердження універсальних цінностей європейської культури, входження у європейський культурний простір;

– «межовість» України в геополітичному та екзистенціальному розумінні (О. Кульчицький), розподіл країни на «радянську» та «українську», «західну» та «східну», «російськомовну» та «українськомовну» (М. Рябчук, Я. Грицак, С. Гантингтон);

– посткомуністичні та постколоніальні студії, які наголошують на важливості відмови від тоталітарного минулого у процесі конструювання нової політичної ідентичності (В. Полохало, О. Дергачов, М. Томенко);

– дослідження впливу процесів глобалізації на сучасний стан соціокультурної ідентичності та трансформації механізмів її формування.

На сучасному етапі історичного розвитку вироблено низку критеріїв, які дозволяють дати характеристику ролі соціокультурної ідентичнсоті у державній політиці та країни та державному управлінні:

– за ставленням до минулого; за вагою етнічних факторів;

– за характером розподілу в суспільстві власності і влади;

– за ставленням до державного устрою;

– за співвіднесенням із загальносвітовим цивілізаційним процесом.

У структурі соціокультурної ідентичності можна виділити макрорівень (визначення країни у геополітичному та регіональному

вимірі), середній рівень, який полягає у в самовизначенні нації, як державної організованої спільності, набутті національної єдності та консолідації сусільства, мікрорівень (самовизначення індивідів у відношенні до локальних ідентичностей).

Таким чином, з метою підвищення ваги та ролі соціокультурної ідентичності у процесі державного управління, необхідно здійснити ряд теоретичних та практичних кроків. Зокрема, раціоналізувати саме поняття «соціокультурна ідентичність», виробити чіткі критерії його аналізу, стану використання у політичному дискурсі та можливостей щодо підвищення ефективності державного управління.

На заваді раціоналізації феномену соціокультурної ідентичності та його застосування у процесі державного управління стає стан свідомості як громадян, так і представників влади, примітивізація цього поняття у повсякденному житті, його міфологізація та девальвація у мас-медіа, громадській думці, діяльності політичних партій та лідерів.

Бібліографічний список

1. Горлова В. М. Дискурс націоналізму і національна ідентичність сучасної України: особливості, роль і місце в суспільних процесах / Горлова В. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Філософські проблеми науки і культури». – Вип. № 615 – Харків, 2004. – С. 118 – 120.
2. Ващинська І. Особливості постмодерних підходів до вивчення ідентичності / І. Вашинська // «HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES 2009» (HSS-2009). – LVIV, 2009. – С. 242 - 243.
3. Шукуров Ш. Александр Македонский и начала современного мира / Ш. Шукуров // Интеллектуальный форум. Международный журнал. – 2001 – № 5. – С. 76 – 98.

Статья посвящена анализу социокультурной идентичности, ее места и роли в процессе внедрения государственной политики и реализации основных демократических принципов государственного управления. Определено, что социокультурная идентичность выступает весомым фактором повышения эффективности государственного управления в современных условиях.

The article discusses the socio-cultural identity, its place and role in the implementation of government policy and the implementation of basic democratic principles of governance. Determined that the socio-cultural identity serves an important factor in improving the efficiency of public administration in modern conditions.

Стаття надійшла до редколегії 06.12.2012

УДК 32.019.5:316.46.058.5

Короход Я. Д., НУ «ОЮА»

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ ОСОБИСТІСТЮ

У статті розглядається ряд підходів, які є основою сучасної теорії маніпулювання масовою свідомістю. Виділяються основні підходи до визначення змісту самого поняття «маніпуляція» в контексті сучасного наукового дискурсу. Досліджується питання визначення місця маніпуляції в політичному процесі. В статті також розглядаються деякі умови маніпулювання.

Розглядаючи питання про способи та прояви таємного примусу людини як соціально-психологічного явища, притаманного соціальній взаємодії людей, слід зазначити, що в наукових дослідженнях зачіпаються теоретичні та прикладні питання вивчення різних форм прихованого примусу особистості.

В даний час найбільш універсальним з понять, що відображають механізм прихованого психологічного примусу, виступає маніпуляція. Дане поняття має два основних значення – пряме й переносне, або метафоричне. Як не парадоксально, але останнім часом саме переносне значення маніпуляції стає основним і ведучим змістом цього поняття, що привертає все більшу увагу дослідників. У своєму переносному значенні воно має досить високу диференціацію, тобто можна говорити про систему понять, для яких в якості родового виступає маніпуляція. У систему цих понять входять: маніпулятивний вплив, психологічні маніпуляції, маніпулювання (в тому числі, маніпулювання в політиці; маніпулювання громадською думкою, суспільною свідомістю і т. п.), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичні маніпуляції особистістю і т. д. [1].

При розгляді поняття «маніпуляція», як показує аналіз літератури, використовується підхід, при якому виділяються основні ознаки, і на їх основі формуються критерії, що дозволяють сформувати робоче поняття.

У цих цілях можна скористатися результатами аналізу, проведеного Е. Л. Доценко, що дозволяє розкрити як сам підхід, так і основні значення поняття «маніпуляція».

В результаті аналізу виділені характеристики маніпуляції, уживані різними авторами, об'єднуються в групи ознак і узагальнюються в наступні інтегральні критерії, які можна використовувати для визначення поняття маніпуляції:

© Я. Д. Короход, 2013

1) родова ознака – психологічний вплив; 2) відношення до об'єктів маніпулювання як засобу досягнення власних цілей; 3) прагнення отримати односторонній виграш; 4) прихований характер впливу (як самого факту впливу, так і його спрямованості); 5) використання (психологічної) сили, гра на слабкостях (використання психологічної уразливості); 6) спонукання, мотиваційне привнесення (формування «штучних» потреб і мотивів для зміни поведінки в інтересах ініціатора маніпулятивного впливу); 7) майстерність і вправність у здійсненні маніпулятивних дій [2].

Таким чином, резюмуючи міркування, можна зробити досить обґрунтований висновок про те, що поняття «маніпуляція» вживається в таких переносних значеннях.

По-перше, як позначення специфічного загального підходу до соціальної взаємодії і управління, що припускає активне використання різноманітних способів та засобів прихованого примусу людей. У цьому значенні маніпуляція, маніпулятивний підхід, маніпулювання замінює термін «макіавеллізм» як образ політичної діяльності, не нехтує будь-якими засобами для досягнення поставленої мети. Його використання стосовно до засобів масової комунікації і політичним заходам означає дії, спрямовані на програмування думок, прагнень, цілей мас і психічних станів населення. Кінцева мета таких акцій – це контроль над населенням, його керованість [3].

По-друге, маніпуляція використовується як позначення специфічного виду психологічного впливу. У цьому значенні використовуються також поняття «маніпулятивний вплив», «психологічні маніпуляції», «маніпулювання громадською думкою» і «маніпулювання суспільною свідомістю», «міжособистісні маніпуляції», «соціально-політичні маніпуляції особистістю» і т. п.

По-третє, поняття маніпуляції використовується для позначення певних організаційних форм застосування таємного примусу людини і окремих способів чи стійких поєднань прийомів прихованого психологічного впливу на особистість [4].

Досить очевидним є той факт, що способи прихованого примусу людей широко і публічно, як правило, не висвітлювалися. Тому судити про їх використання в різних соціальних сферах в минулому і сьогоденні можна по окремих, досить розрізненим і неповними даними. Але навіть ці розрізнені дані можуть дозволити окреслити загалом і оцінити масштаб і потужність даного явища, його роль в способах впливу на людей.

Аналіз способів таємного управління людиною, що є по своїй суті прихованим психологічним примусом особистості, спроби виділення

їх істотних характеристик і закономірностей функціонування серйозним чином ускладнюються двома основними обмеженнями.

Перше з них пов'язано з тим, що використання цих способів ніколи не афішувалося, а їх застосування часто публічно навіть засуджувалося. Друге обмеження, що затрудняє аналіз, пов'язано, з одного боку, з певною універсальністю цих способів, які виводять їх користувачів на рівень мистецтва прихованого впливу на людей, а з іншого, – багатоликістю проявів і різноманітністю застосування загальних схем в різних ситуаціях [5].

Маніпуляція пов'язана з цілеспрямованим впливом на когось для досягнення заздалегідь спланованих результатів. Роль і значення маніпуляції стали усвідомлюватися в результаті широкого використання політичних технологій та завдяки вивченню так званого «масового суспільства» та «масової свідомості» [6].

Ступінь успішності маніпуляцій в значній мірі залежить від того, наскільки широкий арсенал використовуваних засобів впливу і наскільки сама їх використання гнучко і варіативно.

Слід підкреслити, що маніпуляція досліджується насамперед у політологічних роботах в якості засобу просування політичних ідей. На перше місце висувається проблема оперування інформацією, примусовий характер цього оперування і формування так званої «мішені» впливу.

Маніпулювання свідомістю можливо тільки завдяки контролю за інформацією і комунікацією, які визначають установки, представлення, правила і зразки людської діяльності. При цьому «до пробудження народу від сну немає маніпуляції» [7]. Маніпуляція, як правило, націлена на те, щоб змусити більшість (або меншість) брати участь (або не брати участь) в укоріненій практиці. Вона є одним з основних засобів соціального контролю і базується насамперед на жорсткому використанні інформаційного апарату і апарату формування ідей. Інформація сьогодні – це джерело реальної сили, тому той, «хто володіє інформацією, володіє всім».

Маніпулювання пов'язано із цілеспрямованим спотворенням інформації. При цьому особливу роль відіграє символізація інформації, яка напряму пов'язана з створенням «уявних світів».

В інформації особливе значення має кодування, яке може розглядатися як одночасний «акт надання форми і дотримання формальностей» [8]. Об'єктивація інформації здійснюється за допомогою кодифікації і забезпечує, по суті, можливість «контролю особистості». Кодифікація інформації – це її структурування, зміну її статусу, створення інформаційних схем. Все це дає можливість вкладати

у свідомість людей те, що потрібно мати в свідомості до розуміння його змістовного компонента. Кодифікація інформації, таким чином, пов'язана з нормалізацією соціальних та індивідуальних практик, вона «ставить людину в стрій», формалізуючи її свідомість і орієнтуючи її на чітко визначені цілі. Можна сказати, що кодифікація пов'язана з приведенням у символічний порядок хаосу дійсності. Це пов'язано з уніфікацією реальності, зі створенням спрощеної картини світу, з формуванням «уявних світів», поведінка в яких повинна бути передбачуваною і програмованою. Кодифікація інформації мінімізує конфліктність саме завдяки процесам формалізації та уніфікації. Або, іншими словами, вона мінімізує саму комунікацію.

При цьому в контексті розглянутих питань результати кодифікації інформації не можуть не бути публічними. Публічність пов'язана з наданням їм офіційного характеру, з легітимізацією і легалізацією раніше прихованих і непроявлених смислів, що носять спочатку корпоративний, елітний характер. Публічність – не тільки створення ілюзії загальної значимості, але і відтворення статусу соціального консенсусу, якого насправді може й не бути. Крім того, пов'язана з формалізацією кодифікація обмежує варіативність, вона спрощує свої об'єкти, роблячи їх прозорими і зрозумілими для людей з будь-яким рівнем розвитку. В результаті кодифікації світ стає раціонально зрозумілим, спрощеним, підконтрольним, по-справжньому «комунікабельним». Усіма учасниками цього процесу йому надається єдиний сенс. Саме на підставі «диктату коду» і можна домогтися консенсусу, співпідпорядкованості суб'єктів в соціумі. Навіть негативні, загрозливі новації, інститути, норми в результаті проведеної кодифікації можуть виступати як нейтральні. Світ, як і сама людина, стає прогнозованим, стабільним, раціональним, «оформленим». Саме ця «оформленість», проведена за допомогою кодифікації інформації, і є «насильство, проведене в символічних формах» [9]. «Оформлення» припускає проходження правилам: якщо їх не дотримуватися, можна залишитися поза системою, стати «чужим», «іншим», а по відношенню до «чужого» можливо будь-яке насильство, неприпустиме до «свого». Кодифікація інформації символізує саму особистість, позбавляючи її варіативності поведінки, творчості та універсальності. У цьому випадку «приватне» претендує на «загальне», знаходячи його силу і легітимність. Формально-логічне стає соціально-значущим: порядок речей слідує за порядком ідей.

У цьому контексті результати кодування, пов'язані з офіційним схваленням, популяризацією, набувають характер узаконений і освячений. Відступ від них веде до різних видів насильства. Тому кращий

засіб боротьби з будь-яким протестом – формалізувати його, трансмутувати його статус, надавши йому офіційний, публічно визнаний характер. Символізація будь-якого явища веде до зміни, формалізації, спрощенню практик, з ним пов'язаних. Вона пов'язана з створенням системи ілюзій, що претендують на статус реальності, але пов'язаних лише з її конструюванням.

При цьому через розподіл властивостей і статусів соціальний світ об'єктивно представляється як символічна система, символічний простір різних соціальних практик, позицій, статусів. З цим пов'язане соціальне насильство, що розуміється як символічна боротьба за владу виробляти і нав'язувати легітимне (фактично уніфіковане) бачення світу, «єдино вірну» символічну стратегію.

Символічна влада пов'язана з маніпулюванням не тільки картиною світу, але і з маніпулюванням своєю позицією в соціальному просторі, «картиною себе» [10]. Вона претендує на зміни сприйняття і оцінки: слова, поняття, які відібрані для конструювання реальності, «формують» реальність в тій же мірі, в якій вони її виражають. Відібрані слова і символи є основою стратегій, основою ідентичності. Вони утворюють «магічну категоризацію»: чутки, плітки, оцінки і т. п., за допомогою яких виявляється вплив на громадську думку, відбувається заміна старих установок новими. Однак найбільш типовими стратегіями конструювання є ті, які націлені на ретроспективне реконструювання минулого з метою «легітимізації» справжнього і на конструювання майбутнього як латентне твердження справжнього. Слід підкреслити, що символічна влада спрямована на посилення і підтвердження існуючого співвідношення сил, що конструюють структуру соціального простору. Це пов'язано зі зміцненням тенденції сприймати існуючий порядок як належний. Тому символічну владу можна трактувати як монополію на легітимну номінацію. При цьому під символічною номінацією розуміється акт присудження кому-небудь певного права, певної кваліфікації щодо встановлення символічних порядків.

Символічна влада базується на принципах, згідно з якими змінити світ означає змінити способи, за якими він формується, по яких конструюються, конституюються і ідентифікуються соціальні групи. У цьому плані можна сказати, що символічна влада – це влада утворювати потрібні групи, влада впроваджувати в чужу свідомість те чи інше бачення світу, влада «вселяти визнання». Дуже добре визначає цей феномен П. Бурдьє, який вважає, що «символічна влада є влада творити речі за допомогою слів» [11]. Можна сказати і по-іншому: символічна влада дозволяє проявити і затвердити те, що вже існує, з точки зору певної соціальної групи.

Усвідомлення існування символічної влади і ступеня її результативності спричинило за собою розробку маніпулятивних технологій, пов'язаних насамперед із цілеспрямованим, таємним спотворенням інформації з метою досягнення певних результатів.

Маніпуляція – це завжди приховування впливу, коли приховується як воно саме, так і його результати, а також наміри маніпулятора.

Самий вплив можливий тоді, коли ефективно визначені «мішені впливу» (механізми, за допомогою яких він здійснюється).

Маніпуляція масовою свідомістю завжди націлена на формування пасивної безвідповідальності мас.

Суб'єкт маніпулювання – особа або група осіб, в інтересах яких здійснюється маніпулювання. Як правило, суб'єкти маніпулювання становлять від 1 до 3 % населення.

Суб'єкти маніпулювання насамперед повинні прекрасно володіти формами вербального впливу, вони повинні володіти енергією, волею, амбівалентними моральними установками, фанатизмом, цілеспрямованістю, вірою в себе, установкою на незаміннність.

Найбільш міцну базу суб'єктів маніпуляції складають некомпетентність і малоосвіченість маси, її установки на моральне, практично-політичне виправдання діяльності «суб'єктів», її нездатність самостійно вирішувати питання свого існування. Незрілість маси, відсутність у неї суверенітету дають можливість практично безмежного впливу суб'єктів маніпулювання, утвердження міфу про необхідність «влади найкращих».

Об'єкти маніпуляції – відома більшість.

Ускладнення суспільного життя, посилення його суперечливості, нерівномірний розподіл освіти, культури та інформації неминуче ведуть до утворення «пізнавальних бар'єрів», до продукування, збереження і ускладнення перешкод, що ускладнюють осмислення масами соціальних і культурних реалій. Людині все важче стає розбиратися в подіях. Вона надає перевагу полегшеній інтерпретації знання, втрачаючи системну картину дійсності. Тому іноді усвідомлення соціально-політичного життя різко знижується. Це пов'язане як з бажанням «вручити себе іншому», так і з культом вождя, з його ідеалізацією і символізацією.

Маніпулювання націлене на формування «недомислу», пониження рівня усвідомленості того, що відбувається шляхом активізації чуттєво-емоційних реакцій на шкоду раціонально-усвідомленим.

Маніпулювання суспільною свідомістю досягає особливого значення під час ідейно-політичних криз, дезінтеграції суспільства, дезорієнтації суб'єктів. Йдеться про ситуацію, коли спотворюється

(навмисно або випадково) реальна картина того, що відбувається і відсутні пояснювальні програми і впевненість у майбутньому.

Слід особливо підкреслити, що в сучасному суспільстві тільки 60 % людей цікавляться політикою, а 25 % взагалі аполітичні [12]. Тому маніпуляція досягає найбільшої ефективності тоді, коли вона має не яскраво виражене політичне забарвлення, а орієнтується на нарочито заземленні повсякденні інтереси мас, з чим і пов'язаний успіх популістських методів впливу. Крім того, з цього випливає, що тільки близько 10-16 % населення можуть брати участь у виробленні і прийнятті рішення [12]. Саме таке становище дає можливість говорити про маніпулювання широкими масами, громадською думкою.

Подолати такий стан можна, підвищуючи політичну культуру мас, ступінь їх громадянської зрілості і активності, освітній рівень народу.

Однак у сучасному суспільстві це не більше ніж побажання. Насправді розрив між масами та елітою зростає, і сьогодні існують якби «дві нації в рамках одного соціуму з абсолютно несхожими соціально-культурними установками» [13]. Виникає якби подвійна, дворівнева система комунікації, цілі якої в залежності від адресатів інформації принципово різні. Масова комунікація при цьому націлена на тиражування психологічних і соціальних кліше, на репродукцію пануючих у суспільстві ідеологій і культур. Розрив між рівнями «пана» і «раба» в масовому масштабі культивує недорозуміння, нерівність, несправедливість. Маніпулювання пов'язано як раз з нівелюванням цих феноменів шляхом введення монополії на інформацію [14].

Бібліографічний список

1. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник // Алгоритм. – 2002.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Л. Доценко. – М., 1996.
3. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник // Алгоритм. – 2002.
4. Доценко Е. Л. Цит. твір. – С. 45.
5. Грачев Г. Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник // Алгоритм. – 2002.
6. Winn D. Manipulated mind / D.Winn. – England, 1983; Yokoyama O. Manipulations / O. Yokoyama . – N. -Y., 1996; Rudinow T. Maniulation / T. Rudinow. – N.-Y., 1997.
7. Фрейре П. Образование в современном мире / П. Фрейре // Перспективы. – 1992. – № 2.

8. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – М., 1993. – С. 212.
9. Бурдье П. Начала / П. Бурдье. – М., 1994. – С. 182.
10. Шампань П. Делать мнение. Новая политическая игра / П. Шампань. – М., 1997.
11. Бурдье П. Начала / П. Бурдье. – М., 1994. – С. 204.
12. Социальная психология. – Спб., 1998. – С. 132.
13. Клозе Ф. Массы и манипуляция / Ф. Клозе. – М., 1997. – С. 16.
14. Каландаров К. Х. Управление общественным сознанием. Роль коммуникативных процессов / К. Х. Каландаров. – М. : Гуманитарный центр «Монолит». – 1998. – 80 с.

В статье рассматривается ряд подходов, которые являются основой современной теории манипулирования массовым сознанием. Выделяются основные подходы к определению содержания самого понятия «манипуляция» в контексте современного научного дискурса. Исследуется вопрос определения места манипуляции в политическом процессе. В статье также рассмотрены некоторые условия манипулирования.

The paper discusses a number of approaches, which are the foundation of the modern theory manipulation of mass consciousness. Highlights the main approaches to the definition of the term «manipulation» in the context of modern scientific discourse. The question of determining the place of manipulation in the political process of the. The author also examines some conditions of manipulation.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2012

УДК 323.2:177

Колядко Б. С., НУ «ОЮА»

АКТУАЛІЗАЦІЯ МОРАЛЬНІСНИХ ОСНОВ В ПОЛІТИЦІ

Стаття присвячена одній із актуальних проблем у сучасному політичному житті – дослідженню механізму взаємодії понять «політика» і «мораль». Визначено сутність цих понять, час виникнення та з'ясовано їхні спільні та відмінні риси.

Питання взаємодії політики й моралі є достатньо актуальним у наш час, адже ставши на шлях незалежності Україна прагне побудувати правову, соціальну, демократичну державу, в якій пріоритетними є права і свободи людини, її інтереси. Крім того, прагнучи до тісної

© Б.С.Колядко, 2013

співпраці з європейським співтовариством, Україна на сьогоднішній день ратифікувала велику кількість конвенцій та приєдналася до цілого ряду міжнародних договорів із різних сфер суспільного життя, які стали частиною національного законодавства та мають на меті сприяти поліпшенню соціально-економічного та політичного життя українського народу. Але застосування іноземного досвіду на теренах України було б значно ефективнішим, якщо б при здійсненні національної політики наші урядовці керувалися не тільки іноземним досвідом, а й власними здобутками і моральними цінностями, які сформувалися впродовж не одного століття, які мають глибокі історичні корені та ґрунтуються на національних традиціях, сформованих зокрема і під впливом релігійних переконань.

Наше дослідження зумовлено також потребою реанімувати взаємозв'язок політики і моралі, який останнім часом значно послабшав. Адже на сьогоднішній день, при реалізації політичних курсів окремих осіб, груп, режимів спостерігається нехтування моральними приписами заради досягнення власних цілей. Зрештою, у сучасному суспільно-політичному житті надзвичайно актуальною є проблема визначення та дослідження основних чинників соціально-політичної стабільності, котра не в останню чергу залежить від суспільної моралі.

Без з'ясування сутності понять «політика» і «мораль», історії їх становлення та механізму їхньої взаємодії, неможливо здійснювати політику, яка б задовольнила усі верстви населення, чи принаймні її відносної більшості.

Перед тим, як перейти до безпосереднього вивчення окресленої проблеми, доцільно, на наш погляд, з'ясувати історію вивчення питання. Так, серед дослідників, які в той чи інший спосіб цікавилися питаннями політики та моралі, варто відзначити таких: Ю. Агешин, А. Бикбова, Н. Бичкову, В. Ільїна, Р. Лаврова, О. Лукашева, В. Любишева, В. Пазенок, І. Пригожина, С. Рябова, Т. Тимошенка, С. Попова, У. Семенова, Г. Сілванян, В. Сокуренко, А. Соловйова, В. Чхиквадзе та багатьох інших.

Безумовно, для з'ясування взаємодії політики і моралі, доцільно окреслити зміст цих категорій та час їхньої появи.

Передусім варто зазначити, що на сьогоднішній день не має єдиного усталеного визначення ні категорії «політика», ні категорії «мораль».

Так, мораль (лат. moralis – моральний, від mores – звичаї) це – система загальних правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності й жорстокості [1, 247].

Мораль є специфічним суспільним явищем, що виникає і розвивається на основі відображення в колективному досвіді деяких основних умов і потреб розвитку соціальних груп суспільства та існує як частина культури.

На думку І. Гетьман-П'ятковської, моралліо є категорія, що визначає рівень свідомості, сформованої еволюційно, з урахуванням життєвого досвіду. Це людське уявлення про належне, критерієм якого є добро і зло, чесність, порядність, справедливість, правда, кривда. Це явище за своєю суттю є динамічним, оскільки формується та змінюється в залежності від досягнутого економічного, матеріального, інформаційно-технічного, культурного та духовного рівня суспільства або групи людей чи індивіда [2, 8-9].

Тоді як політика – (грец. politika – державні чи суспільні справи) – система цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя [3, 629].

Політикою називають ще систему відносин, які склалися між людьми та їх об'єднаннями з приводу влади, держави, демократії. Саме боротьба за владу, її утримування, участь у державних справах, формування інститутів демократії і забезпечення їх функціонування є сферою політики.

В. Ільїн визначає політику як специфічну практично-духовну форму, зосереджену на балансуванні, регуляції, оптимізації інтересів, яка спричиняє відомі види людської активності і розвивається на власній основі – автономній традиції впливу; коріниться у природі людини як групової істоти, що виключає неполітичні форми спільного проживання; упредметнюється в упорядкуванні (координації і субординації) соціальних взаємодій за допомогою взаємозаліку інтересів. А метою політики є підтримка та забезпечення динамічної рівноваги суб'єктивних інтересів на базі діалогу [4, 20].

Р. Семенова дає своє визначення політики і для неї це – сфера діяльності, пов'язана з відносинами між людьми, соціальними групами, класами, націями, народами і країнами; суть цих відносин – розподіл і здійснення влади [5, 89].

На сьогодні однозначно можна стверджувати, що першість серед обговорюваних тут дефініцій них належить моралі. Адже саме вона виникла разом зі становленням людської цивілізації, як форма суспільної свідомості.

Мораль у первісні часи була основним критерієм поведінки людей, яка сформувалася під впливом громадської думки відповідно до уявлень людей про добро і зло, обов'язок, справедливість, честь і забезпечується через внутрішнє переконання та засоби громадського

впливу. Окрім того, на формування моральних цінностей значний вплив мали і релігійні переконання, які домінували у різні періоди розвитку людської цивілізації. Адже, частиною загально моральних норм виступає релігійна мораль, низка вимог якої належить до загальнолюдських цінностей [6, 214-215].

Мораль і політика є категоріями історичними, але саме мораль виникла ще в часи виникнення суспільних відносин, задовго до появи політики. Про появу останньої фактично можна говорити лише в період існування держави та права.

Політика з'являється разом із державою, натомість інші суб'єкти політичної системи (партії, громадські організації, рухи тощо) формувалися з часом та почали впливати на розробку і здійснення політики. Як зазначає О. Скакун, політика може проводитися в різних територіальних межах – як на державному, так і на регіональному (на рівні області, міста, району) рівні тощо.

Виходячи з думки, що «політика є сферою протистояння конкретних групових, корпоративних інтересів, прагнень одних верств підпорядкувати собі інші» [7, 191], політика з'явилася внаслідок недостатності механізмів регулювання цього протистояння, отже, як доповнення моралі [8].

Вперше термін «політика» в науковий обіг увів загальновідомий грецький філософ Аристотель у IV ст. до н. е. і визначав її як мистецтво управління державою. Але це не означає, що до цього часу її не існувало.

Перше уявлення про політику сформулювалося ще в античні часи і розглядалося через призму міфологічних уявлень та релігійних переконань. Політиці, як і іншим явищам тогочасного світу, приписувалося божественне походження. Наприклад, фараон уважався живим богом, який після смерті мав приєднатися до інших богів.

Наступним кроком у процесі осмислення цієї категорії став процес деміфологізації й раціоналізації політико-правових уявлень античного суспільства. Тоді було сформовано припущення про те, що джерела політичності закладені в самому людському єстві, обґрунтовано виникнення політики людською природою [7, 192].

У період Середньовіччя політика, держава й церква сприймалися як єдина цілісність, як форми божого владарювання на землі. Догмати церкви стали політичними аксіомами. Головною проблемою цього періоду було співвідношення не тільки права, політики й моралі, а й держави та церкви, що відбивалося у їхньому постійному протистоянні за першість.

Епоха Відродження ознаменувала переосмислення раніше існуючих уявлень. Із цього часу на політику почали «дивитися людськими очима». Так, на думку Н. Макіавелі, держава і політика є цілком земними, людськими справами, сферою здійснення людської волі й активності [7, 194]. У своїх працях «Государь» та «Міркування про першу декаду Тита Лівія» він виклав основні положення щодо політичної науки, за якими політика є «самостійною сферою діяльності, вільною від релігії, відносно автономною від інших галузей життя суспільства». При цьому він зазначав, що політика є особливою сферою людської діяльності, яка має свої закономірності, що мають бути вивчені, а не виведені із Святого письма. Н. Макіавелі проголошував політику вільною від моралі і стверджував, що будь-яка ціль виправдовує засоби.

Починаючи з XVI ст., у європейських країнах відбулися значні зміни в політичних ідеях. Зокрема, в цей період було актуалізовано пошук ідеальних форм держави.

Із XIX ст. політику почали розуміти, як рух суспільних класів, верств, що прагнуть задовольнити свої інтереси у загальній формі, тобто в такий спосіб, коли б їх виконання було обов'язковим для всіх. Замість попередніх пошуків ідеальних форм державного правління та устрою утвердилося сприйняття держави як апарату насильства й примусу, знаряддя панування одних над іншими. У масовій свідомості сформувалося ототожнення політичного впливу з командно-адміністративною, бюрократичною, тотальною регламентацією й утиском [7, 195-197]. Якщо говорити про співвідношення політики і моралі на цьому етапі суспільного розвитку, то на думку В. Леніна «моралі в політиці не має, а є лише доцільність» [8].

Тривалий час побутувала думка, що політика є сферою протистояння конкретних групових, корпоративних інтересів, прагнень одних верств підпорядкувати собі інші. Разом із тим у всі часи люди вбачали в політичному управлінні важелі узгодження й упорядкування наявних у суспільстві численних інтересів, їхнього певного підпорядкування, чинник збереження структурованої цілісності соціуму [8, 191].

Якщо говорити про загальнодержавну політику, то це – певний стратегічний курс, вироблення якого є прерогативою політичних партій. Тут також варто зауважити, що у формуванні політичних напрямів беруть участь безпосередньо і громадяни, які через голосування на виборах визначають ту когорту осіб з їхньою політичною програмою, що мають здійснювати управління державою та реалізувати проголошені ними напрями діяльності впродовж наступних п'ять років. Саме ці виборні люди визначають політичний курс держави.

Отже, можна зазначити, що у формуванні загальнодержавного та регіонального політичного курсу держави, у формуванні нормативної бази, яка в подальшому стане підґрунтям та механізмом реалізації проголошеної політики, активно бере участь народ, який шляхом виборів визначає коло осіб, що будуть представляти його інтереси, а ті, своєю чергою, є основними формувальниками законодавчої бази та політичного курсу. Окрім того, суспільство є активним створювачем і моральних цінностей, які сформувалися під впливом традицій, звичаїв, культури поведінки під впливом взаємодії різних етносів та народів, які проживають на одній території.

Норми моралі, як і політичні норми є регуляторами суспільних відносин. Але норми моралі – це норми, принципи, правила поведінки, які склалися у суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень людей про добро і зло, обов'язок, справедливість, честь і забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу. У суспільстві сформувалися моральні вимоги загальнолюдської значущості, які є досягненням цивілізації, зокрема це – турбота про людей похилого віку, надання матеріальної і моральної допомоги хворим і незаможним тощо. Проте у суспільстві існують і такі стосунки, що не підлягають моральній оцінці.

Норми моралі здебільшого мають стихійно-усний характер, проте можуть існувати й у письмовій формі. Вони можуть прощати або карати незалежно від державної волі, а іноді й у суперечність їй.

Політичні ж норми регулюють не тільки відносини, що склалися між соціальними групами, але й націями, народностями, регулюють їхню участь в організації та здійсненні державної влади, відносини держави з іншими суб'єктами політичної системи суспільства [6, 214]. Крім того, політичними нормами є певні правила боротьби за владу.

Не можна не погодитися з думкою, що політика буде дієвою лише в тому випадку, якщо вона візьме за основу моральні цінності, що склалися в суспільстві. Політика вимірюється за допомогою моральних категорій блага, добра, справедливості, совісті, порядності.

Виникнення і розвиток цих інститутів зумовлені соціальною необхідністю. Мірою ускладнення політичної, економічної, соціальної, етнічної та інших структур, в силу дії тенденцій популяризації інтересів людей «самостійність» політики і моралі, їх «розрізненість» посилилися, досягаючи в певні критичні для суспільства періоди його еволюції стану гострої конфронтації.

Політика, яка не отримує підтримки з боку суспільної та індивідуальної моралі, приречена на поразку. Безсовісний політик,

який має на меті в своїй діяльності корисливі цілі – фігура, яка швидко залишає арену політичного життя.

Мораль має бути найважливішим критерієм суспільного змісту політики, за допомогою понять добра і зла, справедливого і несправедливого, честі і безчестя громадська думка оцінює політичну діяльність держави, парламенту, місцевих органів влади, партій і рухів, їхніх лідерів і функціонерів. Тісно взаємодіючи, переплітаючись із політичною свідомістю, моральна свідомість суспільства санкціонує, активно підтримує або ж засуджує практичну діяльність, мотиви і результати реалізованого практичного курсу, здійснює своєрідну етичну експертизу конкретних політичних програм, висвітлює особистісні якості політичних діячів, визначає ступінь їхньої моральності, надійності і «придатності».

На думку В. Пазенок, політика може дати позитивні результати лише в тому випадку, коли вона буде здійснюється виключно в союзі з морально-психологічними чинниками – прагнення до свободи, певної солідарності всіх зацікавлених у спільних змінах, толерантності тощо.

З іншого боку, переорієнтація політики на гуманістичні, соціальні, моральні цінності передбачає відповідні зрушення в моральному пізнанні людей, уточнення уявлень про суть моралі, її функції [9, 35-37].

Формування політики багато в чому визначається такими інститутами, як держава, влада, партії, політичні течії і рухи, групи тиску і т. д. Що ж стосується моральних норм, то вони формулюються в самій практиці масової поведінки, в процесі взаємного спілкування людей і знаходять відображення безпосередньо в колективних та індивідуальних уявленнях, почуттях і волі [5, 90].

Політика і мораль різняться за своїми носіями. Суб'єктами політики є такі великі соціальні спільноти і утворення, як клас, соціальна група, політична партія, нація, держава. Суб'єктом моралі виступає все співтовариство людей. Такі модифікації моралі, як класова, професійна, релігійна, мораль поколінь і т. д. лише конкретизують універсальність моралі і її загальнообов'язковий характер.

Окрім того, існують істотні відмінності політики і моралі за способом реалізації своїх функцій, у тому числі і комунікативної. Політика «розмовляє» з суспільством переважно мовою владних розпоряджень, законів, які приймаються, референтних вказівок. Політична ідеологія впроваджується в життя за допомогою спеціальних інститутів і організацій. Натомість моральна лексика – є мовою апеляції до совісті, переконання, умовляння. Для моралі характерний позаінституційний спосіб функціонування, вона здійснює

регулюючий вплив через атмосферу етоса, тобто систему панівних цінностей певної соціальної спільноти, створюваного високоморальними людьми (етос вчителя, етос наставника, етос батьків, етос благородної і порядної людини) [9, 38].

Р. Семенова наводить декілька точок зору на співвідношення політики і моралі, основних моделей їхнього зв'язку та взаємодії. Зокрема це – повне ототожнення політики і моралі (ця модель взаємодії була характерна для античного суспільства); визнання часткового збігу політики і моралі; розведення політики і моралі, як абсолютно несумісних сутностей; твердження можливості взаємодії політики і моралі [5, 91].

У підсумку варто зазначити, що політика і мораль є важливими складовими будь-якого громадянського суспільства та виступають ефективними регуляторами взаємовідносин між людьми та інституціями.

На жаль, у сучасному українському суспільстві зустрічаються аморальні прояви у політичному житті, здебільшого влади прагнуть особи, які обходять моральні цінності. Або якщо і трапляються політики, які прагнуть побудувати свій політичний курс на засадах законності, моральності, демократичності, одного їхнього прагнення недостатньо для реалізації поставлених цілей. Часто вони зустрічають супротив із боку інших осіб.

На етапі ще становлення української держави є необхідним підвищити вплив моралі на життя суспільства, а також посилення моралістичних відносин на систему інших суспільних відносин, сприяти їхньому взаємопроникненню і взаємовпливу. Норми моралі мають стати ідейним підґрунтям як загальнодержавної так і регіональної політики. Саме тоді остання може мати позитивні результати. Окрім того, доречним було б запровадити механізм відповідальності на державному рівні щодо порушення хоча б політичних норм.

Безумовно, для забезпечення належної взаємодії політики і моралі потрібно дотримуватися демократичних принципів, прописаних у Конституції України та в інших нормативних-правових і підзаконних актах всім без винятку суб'єктам політичного процесу.

Бібліографічний список

1. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт. : В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
2. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. … канд. юрид.

наук: 12.00.01 / І. А. Гетьман-П'ятковська; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Українська енцеклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. – Т. 4. – 720 с.
4. Ильин В. В. О природе политики: полетическая философия / В. В. Ильин // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1995. – № 2. – С. 16-30.
5. Семенова Р. У. Соотношение политики и морали в русле дискуссионного поля современной политической науки / Р. У. Семенова // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1996. – № 1. – С. 37-47.
6. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
7. Рябов С. Політика як соціальне явище / С. Рябов // Політичні читання. – 1994. – № 2. – С. 189-222.
8. Ланцов С. А. Мораль, право и политика как регуляторы международных отношений: теоретические концепции и внешнеполитическая практика [Електронний ресурс] / С. А. Ланцов // Журнал Политэкс. – 2005. – № 3. – Режим доступу : http://www.politex.info/content/view/168/30/
9. Пазенок В. Політика і мораль: сюжет на злобу дня / В. Пазенок // Політика і час. – 1993. – № 5. – С. 35-41.

Статья посвящена одной из актуальных проблем в современной политической жизни – исследованию механизма взаимодействия понятий «политика» и «мораль». Определена сущность этих понятий, время возникновения и выяснены их общие и отличные черты.

The article deals with one of the urgent problems in contemporary political life – namely, the study of the mechanism of interaction of concepts «politics» and «morality». The essence of these concepts is defined as well as their differences? time of emergence and similarities are clarified. Possibilities of the study of the mechanism of interaction of politics, law and morality in modern Ukrainian political process are outlined.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2012

УДК 329(438):327.51

Яковлева І. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД СХІДНОГО НАПРЯМКУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Статтю присвячено розгляду концептуальних засад формування польської зовнішньої політики, зокрема – її східного напрямку. Проаналізовано історичний, прагматичний та геополітичний виміри еволюції східного напрямку зовнішньої політики Республіки Польща. Відзначено, що на окремих етапах її генезу визначали «пястовська», «ягеллонська», «інкорпоративна», «федеративна» концепції, а також концепції «Гедройця-Мерошевського», «Карта-84», «східноєвропейської співпраці».

Актуальність дослідження історичної генези формування концептуальних засад східного напрямку зовнішньої політики Республіки Польща полягає у необхідності аналізу визначеної проблеми з точки зору політичної науки з метою визначення її сучасного стану та подальшого розвитку.

Концептуальні засади польської зовнішньої політики у сучасній теорії міжнародних відносин аналізуються у трьох вимірах, які є взаємодоповнюючими. Це історичний, прагматичний та геополітичний виміри, які, на нашу думку, дозволяють визначити структуру політичних поглядів, стратегій та теоретичних обґрунтувань політичних програм та дій, які характеризували зовнішню політику Республіки Польщі. Концептуальні засади східного напрямку зовнішньої політики Республіки Польща розроблялись та кристалізувались у процесі інтерпретацій історичних подій, враховували прагматичну користь їх реалізації та геополітичний контекст.

Оцінка історичної спадщини Польської республіки характеризується плюралізмом обґрунтувань та концепцій, що по-різному бачать роль і місце Польщі на міжнародній арені в умовах глобалізації. Саме тому навколо концептуальних засад розвитку польської держави протягом багатьох років точилися наукові дискусії та тривало політичне протистояння. І, не дивлячись на переємність у зовнішньополітичному курсі усіх польських урядів (принаймні до 2001 року), єдності у питаннях внутрішньої політики досягти не вдавалося.

Зовнішньополітичні концепції Республіки Польща починають формуватися у першій половині XX століття. Протягом більш ніж ста двадцяти років (з 1795 по 1918 рр.) територія Польщі була поді-

© І. В. Яковлева, 2013

лена між Німеччиною і Росією. Саме це – геополітичне розташування Польші між Німеччиною та Росією багато у чому визначало сутність і спрямованість концепцій зовнішньої політики Республіки Польща.

Історично сформувалось дві основні концепції зовнішньої політики Польщі, які названі за домінуючими королівськими династіями країни часів Середньовіччя – «Пястовську» і «Ягеллонську». Російський вчений О. Неменський, посилаючись на дослідження польської історіографії, визначає, що перша з них спрямована на активну співпрацю з Німеччиною та, водночас пасивне ставлення до співпраці або навіть і конфронтаційні стратегії у відносинах із східними сусідами. Друга теорія, навпаки, має на меті активну експансію у напрямку Литви та Росії. «Ягелонська» концепція виражає ідеологію «підкорення Сходу» і створення багатонаціональної держави з центром у Варшаві [Див. детал.: 4].

У 1918 році, по завершенні Першої Світової війни, дві вищеназвані альтернативні концепції знайшли своє відображення у основних варіантах зовнішньополітичної стратегії Республіки Польща. У цей період часу формуються «інкорпоративна» і «федеративна» концепції. Ідеологом першої вважається Роман Дмовський (1864 – 1939 рр.), лідер Національно-демократичної партії, який головну загрозу для незалежності Польщі вбачав у Німеччині, і тому вважав необхідним створення польської моноетнічної держави з міцними кордонами. Погляди Романа Дмовського базувалися на етнічному принципі і не передбачали жодних прав для не-поляків, проживаючих на окраїнах колишньої Речі Посполитої. Р. Дмовський обґрунтував ідею «інкорпорації», тобто приєднання українських земель до польської держави. В цілому, обґрунтовуючи свої погляди, польські націонал-демократи доводили, що ті народи, які, на їх думку, за останні століття ніяк не проявили себе ні державно-політично, ні культурно, були пасивним, інертним елементом, нездатним до самостійного державно-творчого життя: «Там, де ми можемо примножити свої сили і свою цивілізаційну працю, поглинаючи інші елементи, жодне право не може заборонити нам того, а діяти так, то навіть наш обов'язок» [7].

Разом з тим, враховуючи реалії кінця XIX – початку XX ст., націонал-демократи не мали намірів відновлення Польщі в кордонах 1772р. Це був принциповий відхід від історичної традиції. На думку авторів доктрини, інкорпорувати слід було стільки «східних», у тому числі й українських земель, скільки можна поступово повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. До таких територій відносились Східна Галичина, Волинь і Поділля [1, с. 287].

З концепцію, протилежною до інкорпоративної, виступив Юзеф Пілсудський (1867 – 1835 рр.), видатний польський політичний і державний діяч. Основною небезпекою для Польщі Ю. Пілсудський вважав Росію, саме тому, в рамках запропонованого ним федеративного підходу, необхідним було створення федеративної багатонаціональної Польщі на кшталт Першої Речі Посполитої. Цей проект передбачав наявність невеликої буферної української держави між Польщею та Росією.

У міжвоєнний період, в силу об'єктивних політичних обставин, у польському політикумі домінувала концепція Р. Дмовського, але після Другої Світової війни ситуація змінилася: Польща опинилася під військовим, політичним, ідеологічним та економічним впливом Радянського Союзу.

Отже, дотримуючись хронологічного порядку розгляду визначеної теми статті, необхідно проаналізувати ті зовнішньополітичні концепції Польської республіки, які були розроблені в паризькому еміграційному осередку у 1960-70-х роках ХХ століття, а деякі (наприклад, концепція Гедройця-Мєрошевського) – втілені в життя після здобуття Польщею незалежності у 1989 році. Приведені концепції зовнішньої політики Польщі базуються на геополітичному підході, і зосереджені на східному векторі.

У другій половині ХХ ст. редактор часопису «Культура», Єжи Гедройц та його колега, журналіст, публіцист і політичний оглядач, Юліуш Мєрошевський, розробили нову концепцію польської політики. Головними постулатами доктрини Гедройця-Мєрошевського виступали: – переконання, що занепад Радянського Союзу є неминучим; – ідея, що Польща повинна визнати повну незалежність України, Литви і Білорусії; – впевненість, що допомога в зміцненні незалежності Литви, Білорусії і України не повинна бути предметом конфлікту з Росією; – переконання, що підтримка суверенітету Литви, Білорусії і України може допомогти самій Росії відмовитися від намірів «повернути» ці країни і зробити новий поворот до нео-імперіалізму; – «розуміння необхідності підтримання діалогу з колами російських демократів і інтелігенції» [6, с. 19].

Відповідно до основних положень цієї концепції, Польща може розвивати взаємовигідні стосунки з Росією при одночасному виконанні наступних умов. По-перше, міждержавні стосунки не можуть розвиватися ціною незалежності та звуження життєвих інтересів спільних сусідів Польщі і Росії, перш за все, України. По-друге, бажаним було б залучення Росії до європейських структур, але за умов, які виключають будь-яку гегемонію, але гарантують добробут,

перетворюючи агресію на анахронізм минулого століття. По-третє, розвиток партнерства на східному напрямку має відбуватися за участі демократичної Росії [7, с. 375].

Виконання двох перших умов залежало більше від політичної волі, третій пункт автори концепції намагались реалізувати шляхом комунікаційного та культурного впливу та інтелігенцію. Однією з останніх ініціатив Єжи Гедройця було створення журналу «Novaja Polsza», який став ефективним каналом комунікації, працюючи з метою підтримки діалогу між польською і російською інтелігенцією.

Слід враховувати, що російські автори дотримуються іншої, відмінної від польської інтерпретації даної концепції. Наприклад, російський дослідник О. Неменський, аналізуючи концепцію Гедройця-Мєрошевського, наголошує, що вона, переслідуючи мету звільнити Польщу від радянського впливу, передбачає встановлення повноцінного польського впливу в «регіоні ULB» (Україна, Литва, Білорусія).

Отже, доктрина Гедройця-Мєрошевського привернула увагу до регіону третіх держав, які існують на східному кордоні Польщі, окреслений у дослідницьких парадигмах, як «ULB» (Україна, Литва, Білорусія). Її автори пропонують відмовитися від розігрування цих територій у політичній польсько-російській грі, вийти з системи конфліктних відносин «ми – вони»: «Система, про яку йде мова, хоча вона глибоко вкорінена історично, сьогодні являє собою анахронізм, варварський анахронізм. Українці, литовці і білоруси в XX ст. вже не можуть бути пішаками в історичній польсько-російській грі. Система «ми чи вони», хоча й черпає свою силу у багатовіковій традиції, по суті є отруєним джерелом» [5, с. 15].

У таких умовах більш доречним стає орієнтація зовнішньополітичних концепцій Польської республіки на геополітичну ситуацію та прагматичну користь нового порядку.

У 1980-ті роки минулого століття концепції польсько-радянських, а в перспективі – польсько-російських відносин, розробляла польська демократична опозиція. Документально ці погляди вперше оформилися у документі «Карта – 84», яка заперечувала право Радянського Союзу на втручання у польські справи [2].

Іншою популярною концепцію 80-х років XX ст. стала ідея розвитку східноєвропейської співпраці. Пропозиції щодо співробітництва висувалися перш за все по відношенню до народів, проживаючих за східним кордоном Польщі (українців, литовців, білорусів). Тим самим підкреслювалось, що саме ці країни, а не Росія є сусідами і потенційними союзниками і партнерами незалежної Польщі [3].

В основі концепції східноєвропейської співпраці лежало переконання, що лише скоординовані дії усіх народів регіону проти СРСР здатні послабити радянське панування. Концепція набула особливої популярності у кінці 80-х років, коли «налагодження регіонального співробітництва розглядалося як необхідний етап для подальшого, більш органічного входження східноєвропейських країн, у тому числі і Польщі, до західноєвропейських структур» [2].

Слід відзначити, що не всі у польському опозиційному середовищі підтримували дві вищеназвані концепції – «Карту-84» і «східноєвропейську співпрацю». Основних аргументів у критиків було декілька. По-перше, це військова та економічна слабкість потенційних союзників Польщі у східноєвропейському регіоні. По-друге, вважали опоненти, розпад СРСР не відповідав би інтересам самої Польщі, адже нові незалежні держави, особливо Україна, могли б мати до Польщі територіальні претензії.

Таким чином, у процесі формування концептуальних основ східного напрямку польської зовнішньої політики слід відзначити вплив історичного фактору, змін геополітичних конфігурацій у Європі та прагматичного слідування національним інтересам. Вже на наступному історичному етапі – у 90-х роках XX століття – новому поколінню польського політичного класу випала доля перевіряти дані концепції реальною політичною практикою.

Бібліографічний список

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 463 с.
2. Милякова Л. Внешнеполитические концепции польской оппозиции 1980-1989 гг. / Л. Милякова // Международный исторический журнал. – 2000. – № 7. – С. 13-21.
3. Морфеуш Л. Поляки и восточный вопрос [Електронний ресурс] / Л. Морфеуш // Niepodleglosc. – 1983. – № 18-19, № 20. – Режим доступу : http://www.inosmi.ru/translation/221640.html
4. Неменский О. Пространства и идеологии восточной политики Польши [Електронний ресурс] / О. Неменский // Европа старая и новая. – 2007. – № 8. – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/prostranstva_i_ideologii_vostochnoiy_politiki_polshi_2007-8-13-16-8.htm
5. Mieroszewski J. Rosyjski 'kompleks polski' i obszar ULB / J. Mieroszewski // Gazeta Wyborcza. – № 284 (04/12/2004). – S. 14-17.
6. Polska – Rosja. Wczoraj, dzisiaj, jutro. Instytut Studiow Strategicznych. – Krakow, 2006.

7. Pomianowski J. Na Wschod od Zachodu – Jak byc z Rosia? Rosner&Wspolnicy. – Warszawa: 2004. – S. 48 (375).

Статья посвящена рассмотрению концептуальных основ формирования польской внешней политики, в частности – ее восточного направления. Проанализированы историческое, прагматичное и геополитическое измерения эволюции восточного направления внешней политики Республики Польша. Отмечено, что на отдельных этапах ее генезис определяли «пястовская», «Ягеллонская», «инкорпоративная», «федеративная» концепции, а также концепции «Гедройца-Мерошевского», «Карта-84», «восточноевропейского сотрудничества».

Article is dedicated to the conceptual basis of formation of Polish foreign policy, in particular – its east. Analyzed historical, pragmatic and geopolitical dimensions of the evolution of the eastern direction of foreign policy of the Republic of Poland. It is noted that at certain stages of its genesis determined «pyastovska», «Jagiellonian», «inkorporatyvna», «federal» concept, and the concept of «Giedroyc-Myeroshevskoho», «Map-84», East European cooperation.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.2012

УДК 321.01/02(477)

Полухіна А. В., НУ «ОЮА»

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ ДІЙ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті аналізуються різні підходи до визначення ненасильницьких дій в українській політичній думці та визначені проблеми застосування ненасильницьких дій в українській політичній практиці.

В правовій державі присутні найважливіші передумови для обмеження насильства, вирішення конфліктів мирними, ненасильницькими засобами. Це досягається передусім в результаті визнання рівності прав усіх громадян на управління державою, вираження і захист своїх інтересів. В умовах демократії кожна громадська група має можливість вільно виражати і обстоювати свою думку, домагатися визнання його справедливим і прийняття парламентом або урядом.

Тому, ненасильницькі дії виступають важливим інструментом у політичній боротьбі, що призводить до різних соціально-політичних

© А. В. Полухіна, 2013

перетворень. Джин Шарп відзначав, що: «Ненасильницькі дії здатні змінити відносини влади. Вони не дають владі можливості протидіяти вороже відносно до налаштованої групи, навпаки, ставлять перед необхідністю сприяти цілям, на досягнення яких спрямована ця дія» [4]. Ненасильницькі дії виступають формою реалізації базових прав та свобод у кожному конкретному суспільстві.

Сьогодні українське суспільство дедалі частіше заявляє про себе не лише на національній, а й на глобальній політичній арені, при цьому форми ненасильницької активності зазнають перетворень під впливом різноманітних факторів. Отже, можна говорити про актуальність теоретичних аспектів дослідження ненасильницьких дій саме в українській суспільно-політичній думці, так як проблема ефективності (результативності) участі громадян у політичному житті вкрай важлива.

У статті розглядаються та аналізуються праці таких українських вчених як: В. О. Громико [3], Е. Щербенко [10], М. І. Семененка [8], В. Андрущенка [1], І. Галактіонової [2], В. М. Торяника [9] та ін.

Київський політологічний енциклопедичний словник 1997 р. подає визначення «ненасильство у політиці» як «концепції, що визнає необхідність, доцільність та виправдання відмови від застосування насилля (фізичного чи духовного), гніту, примусового впливу, зловживання владою, заподіяння матеріальної шкоди, незаконного застосування сили; соціально-політичний ідеал, що свідомо практикується людьми при вирішенні будь-яких громадських проблем, кладе в основу політичної діяльності принципи загальнолюдської моралі та гуманізму» [5].

М. І. Семененко визначив «ненасильницьку політичну діяльність, як сукупність гуманістичних методів, форм і засобів розв'язання соціальних суперечностей, інтеграції загальнодержавних, корпоративних і особистісних інтересів з урахуванням розумних і справедливих інтересів учасників політичного процесу задля досягнення соціального миру і злагоди та гуманістичного еволюційного засобу утвердження в громадсько-політичному житті принципу соціальної справедливості» [8, с. 4-5].

В. О. Громико та С. С. Семенов розуміють під політичним ненасильством «не збройну, не репресивну боротьбу за людську справедливість та свободу» [3, с. 64]. Також вони виділили істотні умови здійснення ненасильницької політики саме в Україні: 1) розвинена демократія, щире народовладдя, включення «простих людей» у політичні процеси; 2) соціально економічні умови, рівень та якість населення; 3) ментальність, відсутність войовничого духу, рівень

цивілізованості (зокрема, політичної культури); 4) постійне втілення в масову свідомість «золотих правил» моральності [3, с. 67-68] та ін.

На думку вищезгаданих авторів «Ненасильство як суспільно-політичний рух має свою конкретну мету (досягнення миру, добра, справедливості тощо), технологію практичних дій, певний досвід їх здійснення» [3, с. 71]. Як бачимо, з вказаних умов та визначення можна говорити, про те, що в Україні можливо вирішувати політичні питання саме за допомогою ненасильства (наприклад, в листопаді – грудні 2004 року в Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської виборчої кампанії [7, с. 96]).

В. Андрущенко вважає, що «застосування ненасильницьких дій (такі методи, як страйки, пікетування, несанкціоновані мітинги, компанії громадянської непокори, використовують ЗМІ, надсилають листи, звернення, телеграми до Президента, уряду, парламенту) … є ознакою демократизму політичної системи, яка не лише не вступає з ними в протиборство, але й навпаки – намагається з їхньою допомогою врахувати інтереси всіх членів суспільства» [1, с. 276]. Також він вважає, що саме погіршення умов життя, нестабільність державної влади, – є причиною розчарування народу, скептичного ставлення до влади [1, с. 616], нормотворчої діяльності уряду, що, в свою чергу, призводить до обурення, яке проявляється у формі різних методів ненасильницької боротьби. В. Андрущенко у своїй праці відстоює ідею організованого суспільства, і, як на мене – місце ненасильницьких дій займають не останнє місце в його поглядах.

Е. Щербенко виокремила ключові принципи покладення в основу політики ненасильницьких дій «феномен людської гідності, прийняття відповідальності, поваги до права і використання тактики прямих дій для переведення в переговорний режим ситуації, коли одна з сторін (як правило, та, що перебуває при владі) не визнає іншу як таку, що рівна їй за своєю гідністю. Особливою рисою є також те, що учасники ненасильницьких акцій протесту позбавляються страху перед загрозою насильства» [10].

І. Галіктіонова у свої праці розгяладає громадянську непокору як один із методів ненасильницьких дій у політичній діяльності.

І. Галактіонова відзначає, що трансформації у суспільно-політичному житті країни, розбудова демократичних інститутів, становлення громадянського суспільства сприятиме зростанню кількості громадських рухів, у тому числі й рухів протесту. Однак, якщо влада працюватиме конструктивно, попереджаючи загострення соціальних, політичних, економічних, екологічних проблем

суспільства, враховуючи громадську думку, дотримуючись законів держави, то потреби у протестних рухах не виникне [2].

В. М. Торяник стверджує, що саме «Ненасильницькі дії здатні змінити ставлення влади до тих чи інших проблемних ситуацій. Разом з тим не можна не враховувати, що легітимація права на опір означала б прерогативу політичних меншин, яка позбавляла б більшість демократичних переваг і робила б її залежною від позаконституційних процедур. А це було б вже не ознакою демократичної зрілості, а симптомом занепаду демократії та кризи правової державності, оскільки руйнує її базисний принцип – правову рівність. За цих обставин саме більшість громадян, які знаходяться в стані легальності й мовчазно терплять агресивні дії меншин, потребує захисту з боку правової держави, а отже – протиправною є поширена максима політики швидко і з розумінням погоджуватись з протиправним тиском, оскільки вона фактично означає легітимацію самозваного опору як начебто рушійної сили демократії.

Але саме правова держава створює найбільш сприятливі умови для громадянської непокори, оскільки вона одночасно дає можливість відчути смак героїзму від правового ризику та можливість скористатись правовою безпекою. Тим самим опір стає своєрідною політико-правовою грою, виставою. Але ця вистава виховує правовий нігілізм, що є дуже небезпечним для демократії та права. У цій грі право позбавляється етично зобов'язувальної сили, а правова слухняність перестає розглядатись як громадянська доброчинність [8].

О. Ю. Висоцький визначає умови за яких ненасильницькі дії дієві: неефективність існуючого політичного режиму у вирішенні соціальних та економічних питань; нестабільність внаслідок послаблення владного контролю над подіями та ситуаціями, що відбуваються у суспільстві; застосування насильницьких дій з боку влади; наявність ідейно-політичної альтернативи існуючому режиму [2].

Ненасильство – найважливіший і безпомилковий показник рівня морального розвитку людини і суспільства. Разом з тим воно є прагматичним імперативом нашого часу. Вся логіка розвитку сучасної цивілізації приводить до розуміння ненасильства як найважливішої умови подальшого прогресу та процвітання людства [8].

Підбиваючи підсумки, можна говорити про те, що:

– ненасильницькі дії можна визначити як відмову в застосуванні сили, насильства для вирішення проблем, що стоять перед суспільством;

– неспівпадання інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого

механізму держави, все це дозволяє говорити про те, що за допомогою ненасильницьких дій суспільство може вплинути на діяльність державного управління, сформувати якісний склад представників в державних органах, які забезпечать баланс між державою та громадянським суспільством;

– для ефективного застосування ненасильницьких дій у політичній діяльності необхідні відповідні умови та фактори, що впливатимуть на успішне використання відповідних методів ненасильницьких дій;

– в державі (зокрема, в Україні) повинна існувати взаємна відповідальність між державою та суспільством, що, в свою чергу, дозволить вирішувати конфлікти саме ненасильницьким шляхом;

– для ефективного використання ненасильницьких дій в українській політичній діяльності також варто викорінити зі свідомості населення та посадових осіб такі явища як: правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогію, якщо влада працюватиме конструктивно, попереджаючи загострення соціальних, політичних, економічних, екологічних проблем суспільства, враховуючи громадську думку, дотримуючись законів держави, то потреби у протестних рухах не виникне;

– забезпечити ознайомлення «простих» громадян із законодавством, що забезпечує їх право на протест та мирні зібрання, що, в свою чергу, дозволить підняти культуру та свідомість громадян і т. д.

Отже, в українській політичній думці існує безліч визначень та підходів до поняття ненасильницьких дій у політичній діяльності, однак їх об'єднують спільні ознаки: розбудова демократичних інститутів, становлення громадянського суспільства, що дозволить ефективніше використовувати ненасильницькі дії, що є досить актуальним для подальшого дослідження так як України за роки незалежності знаходиться в т. з. «маятниковому» стані.

Бібліографічний список

1. Андрущенко В. Організоване суспільство / В. Андрущенко. – К. : Інститут вищої освіти АПН України, 2006. – 679 с.
2. Висоцький О. Ю. Технології ненасильницької політичної боротьби: делегітимаційний потенціал щодо владних структур авторитарного режиму [Електронний ресурс] / О. Ю. Висоцький. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_64/Gileya64/P4_doc.pdf
3. Галактіонова І. Громадянська непокора як явище в сучасній політичній культурі суспільства [Електронний ресурс] / І. Галактіонова // Освіта регіону. – 2008. – № 1-2. – Режим доступу : http://www.social-science.com.ua/

4. Громико В. О. Ненасильницька політика: утопія чи реальність для України? / В. О. Громико, С. С. Семенов // Вісник Національною юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – 2010. – № 3. – С. 64 – 72.
5. Шарп Дж. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов? [Елетронний ресурс] / Джин Шарп. – Режим доступу : http://www.nekij.info/Links/Library/G.Sharp/Books/Nenasiljstvennaja %20borjba.html
6. Лекція становлення культури миру в процесі демократичних перетворень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kiev.convdocs.org/docs/3132/index-27628-1.html?page=6
7. Політологія : навчальний посібник / Г. П. Щедрова, В. Ф. Барановський, О. В. Карчевська та ін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 304 с.
8. Семененко М. І. Гуманізація політичної діяльності в концепції ненасильства : автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.03 / М. І. Семененко ; Інс-т д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 16 с.
9. Степин В. С. Эпоха перемен и сценарии будущего [Електронний ресурс] / В. С. Степин. – Режим доступу : http://philosophy.ru/library/stepin/epoch.html
10. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / В. М. Торяник ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 17 с.
11. Щербенко Е. Феномен Майдану і традиція ненасильства. На прикладі дискурсу лідерів ненасильницького руху [Електронний ресурс] / Е. Щербенко // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу : http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1340

В статье анализируются различные подходы к определению ненасильственных действий в украинской политической мысли и определены некоторые проблемы применения ненасильственных действий в украинской политической практике.

In article the various approaches to the definition of use of non-violent actions of the Ukrainian political thought are analyzed and problems of non-violence in the Ukrainian political practice are identified.

Стаття надійшла до редколегії 07.11.2012

УДК 32.019.5:315.46

Руженко Л. М., НУ «ОЮА»

ДЕМОКРАТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Статтю присвячено аналізу механізмів формування громадської думки у сучасному суспільстві. Визначено, що особливого значення набувають механізми, характерні для демократичної політичної системи та інформаційного суспільства.

Актуальність дослідження феномену громадської думки та механізмів її формування в умовах демократичного політичного режиму обумовлена важливістю громадської думки у взаємодії влади та суспільства, значимістю у процесі державного управління, виборчих кампаніях. Громадська думка виступає в якості дзеркала суспільно-політичних процесів, індикатора сприйняття громадськістю діяльності владних та політичних діячів.

В умовах становлення інформаційного суспільства одним із основних завдань демократичного розвитку стає пошук ефективних механізмів формування громадської думки, які б відповідали вимогам часу та сприяли ефективному політичному діалогу влади та громадянського суспільства. Метою даної статті є визначення та дослідження демократичних механізмів формування громадської думки як складової політичного розвитку.

Феномен громадської думки виступає об'єктом міждисциплінарних досліджень з позицій політичної науки, соціології, державного управління, психології, комунікативістики, філософії, економічної теорії.

Джерела наукового аналізу громадської думки сягають робіт Аристотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. де Монтескьє, А. де Токвіля, Г. Гегеля та ін.

Генеза філософського та соціологічного розуміння громадської думки пов'язана із роботами О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Тарда, Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Г. Лебона, М. Шелера та ін.

Сучасні інтерпретації демократичних механізмів формування громадської думки представлено у роботах Г. Алмонда, У. Бека, П. Бурдьє, Е. Гіденса, Д. Істона, У. Ліпмана, Е. Ноель-Нойман, Ю. Габермаса, К. Гаджієва, С. Кара-Мурзи, О. Тоффлера, С. Гантингтона, Ф. Фукуями, М. Кастельса та ін.

© Л. М. Руженко, 2013

Аналізу громадської думки як важливого фактору сучасної суспільно-політичної дійсності присвячені емпіричні дослідження та теоретичні праці вітчизняних дослідників Є. Головахи, В. Оссовського, Н. Паніної, В. Паніотто, В. Полторака, С. Телешуна, О. Бабінової, Т. Бутирської, Л. Городенко, В. Надраги, О. Попроцького, Л. Руіс Мендісабаль, В. Шевченко та інших.

У роботах представників вітчизняної політичної науки наголос робиться на функціональному призначенні громадської думки у забезпеченні сталого розвитку держави та громадянського суспільства, окремо аналізується її роль у виборчих змаганнях та політичних технологіях, діяльності мас-медіа. Цим та іншим аспектам громадської думки присвячено роботи таких авторів, як В. Андрущенко, В. Барков, В. Бебик, В. Горбатенко, В. Журавський, Л. Кормич, О. Картунов, В. Кремень, М. Михальченко, Т. Розова, М. Хилько, М. Калініченко, Я. Легеза, В. Набруско, Г. Почепцов, Ю. Руденко, Ф. Рудич, А. Фартушний, М. Ходаківський, Д. Яковлев та ін.

Виникнення самого терміну «громадська думка» (англ. «public opinion») пов'язується із виникненням парламентської демократії, політичною боротьбою парламентів з абсолютними монархіями у Європі. Громадська думка розумілась як вираження моральної підтримки з боку суспільства дій парламенту, захист суспільством позицій своїх представників у політиці. Період безпосереднього вживання терміну «громадська думка» починається з другої половини XVIII ст., проте феномен громадської думки існував в усіх історичних формах соціальної взаємодії. Громадська думка формувала й утверджувала традиції, норми, звичаї, форми заохочення і покарання, взаємодії влади та груп, спільнот, суспільства в цілому.

На думку Танчина І. З. говорити про феномен «громадської думки» в широкому сенсі цього поняття очевидно можна вже з XVIII ст. Хоча і тоді назвати цей феномен «громадською думкою» складно: «Тільки думка «освічених еліт» могла втілюватися в декрети, будучи якщо й не безсумнівною, то хоча б універсальною й над особистісною оскільки заснованою на розумі. Протягом усієї першої чверті XVIII ст. «громадська думка» становить, таким чином, меншою мірою думку публіки (в широкому сенсі, який це слово має сьогодні), а більше «перетворену в публічну» думку соціальної еліти. «Громадська думка» була не думкою народу (більшість якого складалася із неписьменних селян), а диктатом політичних угруповань, які представляли інтереси «освіченої» буржуазії, яка боролася тоді за владу з аристократією. Таким чином, «громадська думка» була чимось на зразок машини ідеологічної війни, яку відродили у XVIII ст.» [18, с. 309].

В індустріальному суспільстві, яке характеризується демократією, ринковою економікою роль громадської думки значно зростає, що пояснюється наступними факторами. По-перше, зростанням можливостей різноманітних суспільних груп («громадськості») впливати на політику, яка проводиться правлячими колами, завдяки таким механізмам, як вибори, референдуми, діяльності груп тиску в парламенті чи уряді, актам громадянської непокори та ін. Саме це можна вважати першими демократичними механізмами формування громадської думки.

По-друге, сучасні демократичні суспільства характеризуються потужним впливом інформаційної сфери на діяльність влади та формування громадської думки. Вони стають своєрідною «четвертою владою» суспільства та володіють засобами формування громадської думки через апеляцію до масової аудиторії, поєднання розважальної та аналітичної інформації, альтернативності та оперативності інформації. Завдяки цьому суспільство має можливість негайно отримувати важливу політчину інформацію про діяльність влади та події, які відбуваються.

У сучасних політичних візіях відсутня єдність відносно розуміння поняття та сутності громадської думки. Так, вона інтерпретується як «форма елементарної колективної поведінки» та «засіб суспільного контролю» (К. Ланг та ін.), «перевага громадян» у взаємодії із владою (Ф. Слокум та ін.), «вірування, настанови та переваги окремої спільноти» (Н. Леткі), відповідні «картини світу», які об'єднують людей (У. Ліпман), «судження громадян» з політичних питань (Дж. Цалер), «згода між представниками однієї людської спільноти у вигляді компромісу в публічній поведінці» (Е. Ноель-Нойман), «беспримусове раціональне узгодження відкрито конкуруючих думок» (Ю. Габермас).

Таким чином, змістовна різноманітність визначень поняття громадської думки обумовлена складністю та неоднозначністю цього суспільно-політичного явища. На думку О. Висоцької можна запропонувати узагальнене визначення: «Громадська думка – це значущі в межах певної соціальної спільноти судження його представників, які, з одного боку, легітимують політико – владні практики в суспільстві, а з іншого – інтегрують цю волю, виступаючи нормативним чинником індивідуальної поведінки громадян» [2].

До основних механізмів формування громадської думки належать сприйняття інформації (через мас-медіа, повсякденне спілкування), формулювання висновків та оцінок щодо наявної інформації, обмін інформацію між індивідами, формування відповідної думки групи

індивідів, обмін інформацією між суспільними групами і формування загальної громадської думки.

На думку В. Осовського головним чинником формування громадської думки виступає «практичний досвід, який у представників старшого й середнього покоління складався під впливом умов «реального соціалізму», що не могло не сформувати орієнтацій на цінності «рівності», особливо у сфері економічній; рівності нехай і бідної, але забезпеченої «батьківським піклуванням» держави. Водночас бачення бажаного майбутнього формувався під впливом міфів та іміджів суспільства масового споживання» [6, с. 108].

Професор Н. С. Мансуров зазначає, що «в суспільстві існує два джерела, що породжують громадську думку. Перше – це безпосередньо спостереження за оточуючим світом… Друге джерело – засоби масової комунікації. Вони породжують так званий дух часу» [Цит. за: 3, с. 13].

Громадська думка формується під впливом засобів масової інформації, до яких належать аудіовізуальні мас-медіа (телебачення та радіомовлення), друковані видання (преса), а останніми роками, в умовах розвитку інформаційного суспільства істотно зростає вплив мережі Інтернет та особливих форм Інтернет-комунікації (соціальні мережі, блоги, форуми, Twitter, Youtube, електронне листування та ін.).

Саме формування громадської думки за посередництвом мас-медіа належить до основних демократичних механізмів взаємодії влади та супсільства, створює «уявлені спільноти» (Б. Андерсон). Дісно, незважаючи на процес «демасифікації мас-медіа» (О. Тоффлер) аудиторія мас-медіа сягає мільонів громадян, які включені у мережу соціальних та політичних відносин. Саме мас-медіа дозволяють їм встановлювати і підтримувати постійний зв'язок з широким соціальним середовищем, який у мережі Інтернет характеризується інтерактивністю.

Сутність громадської думки у сучасному інформаційному суспільстві визначається такими чинниками, як: – конкретність та прив'язка до певних важливих суспільних подій; – врахуванням особистих та групових інтересів у процесі формування громадської думки; – перетворенням суб'єктивних думок на об'єктивний чинник суспільного розвитку; – регулятивність громадської думки (тобто, це сила, яка регулює політичну поведінку людей та їх практичну діяльність); – актуальність – громадська думка представляє відповідний прояв взаємодії людей, що утворює нову якість і формують погляди відносно сучасної політичної ситуації.

У структурі громадської думки можна виділити такі складові, як раціональна (тобто знання людей про події, факти, явища і процеси, які стали предметом суспільної уваги та інтересу), емоційна (такі масові настрої, соціальні почуття, які виникають з приводу суспільно-політичних подій та фактів).

На думку О. Морщакової «Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня – від населення всієї планети або окремої держави і аж до окремих спільнот певного міста чи села. Об'єктом громадської думки є конкретні теми, за якими висловлюються або може бути висловлена точка зору індивіда, групи або громадськості про процес і події, що відбуваються в сфері духовного, культурного, політичного та економічного життя суспільства» [2, с. 87].

В залежності від характеру та форм взаємодії влади та суспільтсва можна виділити наступні функції громадської думки: експресивна, консультативна, директивна. Розглянемо їх більш детально. По-перше, експресивна функція, яка полягає у контролі за діяльністю влади. Громадська думка виражає відповідну позицію по відношенню до політичних фактів і подій, діяльності різних соцілальних інститутів та державних діячів. По-друге консультативна функція, громадська думка формулюэ вимоги та поради щодо механізмів вирішення тих або інших соціально-політичних проблем. Зі свого боку, це вимагає активної та ефективної кооперації владних акторов та інституцій, їх співпраці з громадськістю, коли демократично приймаючи поради вони прийдуть до спільного вирішення проблем. Дослухаючись до цих порад, політичний клас змушений коригувати рішення, методи управління.

І, нарешті, по-третє – директивна функція громадської думки. Вона проявляється в тому, що громадськість виносить рішення по тих або інших проблемам політики, що мають імперативний характер, наприклад, волевиявлення народу під час виборів, референдумів. «Громада в даних ситуаціях не тільки дає мандат довіри тому чи іншому лідеру, але висловлює свою думку. Імперативне волевиявлення займають в політиці вельми значне місце. Громадська думка складається з широко поширеною інформації, як те: думок, суджень, переконань, ідеологій, так само як і з чуток, пліток, помилок» [5, с. 26].

Однією із визначальних тенденцій розвитку сучасного суспільства є різке зростання ролі та значення інформаційних технологій, у яких «об'єктом прямої дії є не сама аудиторія, а комунікатор, повідомлення якого для публіки становить особливий інтерес та важливість. Технологія впливу на публіку ефективна

лише за умови добре розвинутих ЗМІ, здатних доносити «потрібну» інформацію до мільйонів людей. Поруч із загальними прийомами політичного маніпулювання, існують спеціальні, практика яких стає можливою лише в умовах телекомунікації, використовуючи всі переваги можливості використання візуальних та інтерактивних ефектів» [7, с. 129].

Вважається, що система психологічного впливу на процес формування громадської думки охоплює такі методи, як атака, тиск, програмування, маніпулювання. Всі вони належать до одного маніпулятивного арсеналу, а відмінність між ними полягає лише у характері дії: «атака – потужність \ активність; тиск – демонстрація \ інтенсивність; маніпулювання – двозначність \ спритність; програмування – одноманітність \ послідовність. У процесі міжособистісної взаємодії, застосування цих методів можна розглядати як певні фрази процесу маніпулятивного впливу: а) програмування – приховане кодування свідомості для підготовки об'єкта до необхідної маніпулятором дії; б) власне маніпулювання – спроба досягнути бажаного результату шляхом застосування низки прийомів, які вводять в оману, але не належать до силових дій; в) тиск – відверта «демонстрація сили», відкритий шантаж; г) атака – використання всіх наявних ресурсів під час активної маніпулятивної дії» [4, с. 68].

Таким чином, сучасним демократичним механізмом формування громадської думки виступають мас-медіа, які мають такі особливості, як широта охоплення аудиторії, цілеспрямованість та направленість інформаційного впливу на відповідний сегмент аудиторії, швидкість інформаційного впливу, потужність, комунікативність, інтерактивність.

Бібліографічний список

1. Висоцька О. Ю. Громадська думка як об'єкт впливу легітимаційних технологій [Електронний ресурс] / О. Висоцька // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5 (44). – Режим доступу : http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1234
2. Морщакова О. Громадська думка у системі інформаційних процесів в Україні / О. Морщакова // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 84 – 92.
3. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. – Пер. с нем. – М. : Прогресс-Академия, 1996. – 352 с.
4. Ничта Н. Функціональна модель протидії психологічному маніпулюванню громадською думкою / Н. Ничта // Політичний менеджмент. – № 4-5 (55-56). – С. 68-74.

5. Ожеван М. Маніпулятивні стратегії / М. Ожеван // Підприємництво в Україні. – 2001. – № 9. – С. 26 – 27.
6. Оссовський В. Громадська думка про соціополітичний устрій України / В. Оссовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 107-124
7. Стефанчук У. Інформаційні технології та їхній вплив на формування громадської думки / У. Стефанчук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 129-133.

Статья посвящена анализу механизмов формирования общественного мнения в современном обществе. Определено, что особое значение приобретают механизмы, характерные для демократической политической системы и информационного общества.

The article discusses the mechanisms of the formation of public opinion in modern society. Determined that the mechanisms are particularly important characteristic of a democratic political system and information society.

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2012

УДК 329.05

Кройтор А. В., НУ «ОЮА»

ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНІ ВІДНОСИНИ У ПРОЦЕСІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглядається актуальне питання політичної науки – дослідження взаємодії між партійним керівництвом та членами політичної партії в умовах посткомуністичних трансформацій. Проаналізовано історичну генезу внутрішньопартійної взаємодії. Визначено, що внутрішньопартійні відносини виступають важливим чинником демократизації політичної системи.

У процесі становлення демократичного політичного режиму у посттоталітарних суспільствах одним із головних завдань виступає створення та розвиток ефективних інститутів демократії, без яких не може відбуватися розбудова демократичної держави. Враховуючи, що сучасна демократія функціонує переважно у представницькій формі, розвиток таких її інституцій, як партії, парламент, громадянське суспільство, мас-медіа є невід'ємною складовою політичного процесу в перехідних суспільствах.

© А. В. Кройтор, 2013

Політичні партії поступово перетворюються на дієвий механізм репрезентації інтересів соціальних груп та спільнот. У процесі політичних трансформацій, функції партій полягають не лише у відстоюванні інтересів окремих частин суспільства, а в легітимізації існуючої влади, підвищенні рівня ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвитку політичної свідомості та політичної культури громадян.

Діяльність політичних партій спрямована також на презентацію ідеологічних доктрин та ідей у суспільстві, формуванні стійкого кола прихильників цих ідей та сприянні їх політичному вибору в електоральний період. При цьому однією із головних небезпек у діяльності політичних партій виступає їх перетворення на інструмент реалізації інтересів порівняно невеликого кола осіб, що здійснюють безпосереднє партійне керівництво. У такому випадку пересічні члени партій фактично позбавляються впливу на прийняття партійних рішень, реалізацію партійної програми та політики, процедуру висування кандидатів у депутати різних рівнів та ін.

Дослідження партійної діяльності у процесах посткомуністичних трансформацій має включати аналіз внутрішньопартійної комунікації. Без політологічного вивчення внутрішньопартійних відносин, методів партійної боротьби між групами впливу в середині партії неможливо представити повноцінну картину процесу демократизації політичної системи в Україні. Адже в умовах перехідного періоду на рівень демократії у державі впливає не лише політичний плюралізм та свобода слова, а й розвиток механізмів внутрішньопартійної демократії. Саме тому у сучасній політичній науці набуває актуальності дослідження функцій та ролі політичних партій в умовах становлення демократії, аналіз системи внутрішньопартійних відносин між керівництвом партії та її рядовими членами.

Метою даної статті є дослідження впливу внутрішньопартійних відносин на процес посткомуністичних трансформацій на демократизацію суспільства в цілому.

Поставлена мета обумовила наступні завдання наукової статті:

– проаналізувати наукові підходи до розуміння сутності внутрішньопартійних відносин та внутрішньопартійної демократії;

– розглянути напрямки та складові демократизації внутрішньопартійної комунікації;

– визначити вплив внутрішньопартійних відносин на процес демократизації політичної системи;

– дослідити особливості внутрішньопартійної демократії на сучасному етапі розвитку політичних процесів в Україні.

Політична партія представляє собою певну організацію людей, взаємодія яких структурована по вертикалі та горизонталі. Політична партія складається з трьох основних елементів: партійне керівництво (партійна еліта), активні члени партії та прихильники партійної програми та діяльності. Система співпраці між цими структурними елементами, врахування інтересів більшості членів партії у процесі прийняття партійного політичного рішення, ступінь відкритості партійної еліти характеризують рівень внутрішньопартійної демократії.

Дослідженню ролі, функцій партій в політичній системі, а також внутрішньопартійним відносинам присвячено роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Роль політичних партій в процесі демократизації є предметом міждисциплінарних досліджень і підлягають аналізу представниками політичної науки, соціологічної науки, історичної науки, економічної науки, конституційного права та інших суспільно-гуманітарних наук, що є свідченням величезного впливу партій на політичні процеси у сучасному суспільстві.

Важливу роль у вивчені внутрішньопартійних відносин відіграють праці М. Дюверже, Дж. Міль, Р. Міхельс, М. Вебер, Ж. Блондель, А. Лейпхард, В. фон Тізенгаузен, Ф. Анкерсміт, Дж. Сарторі, О. Лафонтен, С. Гантінгтон, Ф. Закарія, Д. Растоу, О. Соловьов, М. Ільїн, М. Маяцкій, Ф. Шміттер та ін.

Серед представників української політичної науки ґрунтовні роботи, присвячені внутрішньопартійним відносинам та впливу партій на процес демократизації належать таким авторам, як В. Бебик, М. Головатий, Б. Гагалюк, В. Денисенко, С. Конончук, Л. Кормич, Ю. Левенець, Дж. Мейс, І. Павленко, Ю. Романюк, Ф. Рудич, С. Рябов, Ю. Шайгородський, Ю. Шведа, Д. Яковлев, Ю. Якименко, О. Ярош та ін.

Як зазначає М. Дюверже, «Партія – це не просто спільнота, а сукупність спільнот, безліч розсіяних по країні малих об'єднань (секцій, комітетів, місцевих асоціацій та ін.), пов'язаних координаційними інститутами. Члени партії включені в чіткі інституціональні рамки, у певну – більш-менш складну – інфраструктуру… У сучасних партіях інфраструктура має величезне значення: вона встановлює загальні рамки діяльності їх членів, пропонує форму їх зв'язку між собою; вона визначає спосіб відбору керівників та їх повноваження. Вона найчастіше пояснює, чому одні партії сильні й домагаються успіху, а інші слабкі й недієздатні» [1].

Правове регулювання діяльності політичних партій в Україні здійснюється відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні». У ньому місце політичних партій визначається через

наступні положення. По-перше, політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, вони беруть участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. По-друге, політичні партії наділені правами використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати (вступати між собою у) міжнародні спілки. По-третє, ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, подавати допомогу у їх створенні [Див. детал.: 2].

Окрім зазначеного Законом України політичним партіям гарантується свобода політичної (у тому числі – опозиційної) діяльності. Це виражається, зокрема у наступних положеннях:

– можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя;

– брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації;

– вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку [2].

У сучасному політичному процесі партії виконують комплекс суспільно-важливих функцій, зокрема вони виступають посередниками між органами влади та суспільством, одним із головних джерел формування законодавчої гілки влади та представницьких органів влади. Політичні партії беруть активну участь у формуванні громадської думки та політичної волі електорату.

У процесі демократизації внутрішньопартійної взаємодії відбувається підвищення реальної можливості впливу з боку рядових членів партії на процес прийняття партійного рішення, висування кандидатів на виборах, свободу внутрішньопартійної полеміки.

Аналізуючи історичну генезу досліджень внутрішньопартійної взаємодії, варто відзначити теорію еліт, представники якої сформулювали основні принципи партійної діяльності та проаналізували процес формування партійного керівництва. Так, один із теоретиків елітарної демократії Йозеф Шумпетер вважав, що раціональним методом прийняття політичного рішення є його формування та реалізація елітарними колами. Саме еліта забезпечує при цьому можливість контролю громадян над законністю таких рішень, що

надає політичній еліті легітимації її права на управління суспільством. Фактично, на думку вченого, «партії забезпечують формування політичної еліти та є механізмом її структуризації. Але збільшення автономії, впливовості та самостійності партійної еліти від рядових членів партії веде до олігархізації партійної структури, а як наслідок – до олігархізації усієї політичної системи» [Цит. за: 4].

Формулюючи «залізний закон олігархії» Роберт Міхельс зазначає, що олігархізація партійної структури є природним та невідворотним явищем. Як наслідок, будь-яка політична система, для якої партії є системно-утворюючим чинником, тяжіють до олігархізації власної структури. Олігархізації партій сприяють, на думку теоретика, такі чинники, як:

– необхідність спеціалізації керівництва партії провокує формування елітних груп, які мають більший досвід керівництва, аніж пересічні члени;

– лідери, з об'єктивних причин, а саме – для утримання своїх владних позицій, утворюють групи своєї підтримки;

– природнім є те, що рядові члени в своїй більшості пасивні і схильні до підпорядкування лідерам.

У теорії «циркуляції еліт», Вільфредо Парето зазначає, що розподіл суспільства і будь-яких його утворень на еліту та масу є природним явищем, яке спричинене гетерогенністю соціуму. Індивіди, що володіють більшим впливом, багатством, вищим рівнем знань утворюють вищу страту суспільства – еліту. Проте, В. Парето вказує на те, що всередині еліти виділяється правляча і не-правляча еліта, а також контреліта. Тому в середені політичної партій можливе ведення внутрішньопартійної боротьби за владу між елітою та контрелітою, яка формується з числа представників незгодних з лінією керівництва партії. Методи внутрішньопартійної боротьби між керівництвом партії та контрелітою залежать від типу партії.

На думу представників концепції плюралістичної демократії, політика виступає як процес змагання груп інтересів за доступ до владних ресурсів. Якщо ж розглядати концепцію поліархії через призму внутрішньопартійної боротьби, то можна побачити, що «рішення приймається шляхом досягнення компромісу між внутрішньопартійними групами впливу, за для задоволення інтересів якнайбільшої кількості рядових членів партії. Такий варіант прийняття партійних рішень обґрунтовується тим, що жодна з груп інтересів не може домінувати в партійному процесі оскільки не забезпечує представництва інтересів більшості членів партії, а тому і неможлива концентрація влади в руках партійного лідера та його групи. Таким

чином, представники плюралістичної концепції демократії заперечують можливість олігархізації партій» [4].

Слід зазначити, що процес олігархізації партії та кулуарності в процесі прийняття партійного рішення є об'єктивним. Проте, у процесі становлення плюралістичної демократії, а також внутрішньопартійної боротьби між групами інтересів всередині партії можливий процес зростання рівня демократії в партійних структурах та залученості рядових членів партії до процедури прийняття партійних рішень. Яскравим свідченням цього процесу є впровадження «праймеріз» (внутрішньопартійні вибори) у США. До початку XX століття вибір кандидата в Президенти США від партії здійснювався її делегатами – елітарною частиною партії, і представляв собою закритий кулуарний процес без залучення рядових членів партії. Проте, вже на початку XX століття було організовано прямі вибори до Сенату США (1913 р.). В результаті внутрішньопартійної боротьби було запровадженно праймеріз під час висування кандидатів від Республіканської партії на виборах до Сенату (за ініціативою Робертта Ла Фолетта, губернатора штату Вісконсін).

Праймеріз були покликані обмежити владу партійного апарату («олігархії») та посилити вплив рядових членів партії на процес висування кандидатів. Партійна еліта висувала кандидатів на основі таких критеріїв, як впливовість в суспільстві, здатність ефективно провести виборчу кампанію та харизматичність. Праймеріз примусили політичних акторів здобувати підтримку не в середовищі партійної еліти, а серед рядових членів партії. Це підвищило суспільно-політичну роль партій в цілому, сприяло демократизації політичної системи.

Змагання між партіями під час виборів і можливість груп інтересів вільно формулювати свої погляди є ключовими ознаками моделі плюралістичної демократії, що встановлюють надійний зв'язок між пануючими та підлеглими. Для цих інститутів характерним є високий рівень внутрішньої відповідальності, за якого лідери політичних груп підзвітні їх рядовим членам.

Залучення широкого кола членів партії до процедури висування кандидатів на державні посади забезпечить демократизацію внутрішньопартійних відносин та буде виступати ефективним способом обмеження олігархічних процесів в партійному середовищі. Окрім того, партії у своїй внутрішній структурі мають різні політичні елітарні групи, що борються за домінування у внутрішньопартійних відносинах. Саме поліархічність структури партії забезпечує пересічним членам можливість реального вибору між конкуруючими

елітарними групами, а наявність політичної конкуренції в середені партії унеможливлює її олігархізацію (Дж. Сарторі).

В такому підході вибори є інструментом селекції партійних еліт. Процес відбору партійних еліт та їх боротьби за владу на загальнодержавному рівні неможливий без залучення рядових членів до цієї боротьби, що є основним критерієм розвитку, як внутрішньопартійної демократії так і демократизації політичної системи у цілому.

Стосовно внутрішньопартійних відноси в Україні слід відзначити «олігархізацію» політичних партій, що зумовлено особливостями становлення партійної системи держави. Партійні організації в своєму розвитку проходять етап переходу від радянського політично-організаційного досвіду внутрішньопартійної структуризації до внутрішньопартійної демократизації.

Слід зазначити, що партійне керівництво вітчизняних партій не схильне до демократизації внутрішньопартійних відносин, через побоювання втратити свій вплив. Але слабка внутрішньопартійна комунікація, недопущення рядових членів партії до прийняття партійних рішень та закритість партійної еліти гальмує процеси посткомуністичних трансформацій.

Для подолання олігархізації партійної структури необхідною умовою виступає забезпечення можливості впливу рядових членів партії на партійну політику, висування кандидатів на внутрішньопартійних виборах, прозорість процесу прийняття рішень на місцевому і центральному рівнях партійної організації, свобода внутрішньопартійної дискусії, критика партійної політики і рішень керівних органів партії, що власне і основою внутрішньопартійної демократії.

Таким чином, у процесі демократизації українського суспільства важлива роль належить механізмам внутрішньопартійної демократії, а внутрішньопартійні відносини виступають однією зі складових посткомуністичних трансформацій.

Бібліографічний список

1. Дюверже М. Политические партии [Електронний ресурс] / М. Дюверже// Режим доступу : http://www.read.virmk.ru/d/duverge/duv_1121.html
2. Про політичні партії в Україні : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iportal.rada.gov.ua
3. Конончук С. Г. Основні процедури внутрішньопартійної демократії. Аналітичний огляд [Електронний ресурс] / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2012. – 96 с. – Режим доступу : www.ucipr.kiev.ua/userfiles/party_ democracy2012.pdf

В статье рассматривается актуальный вопрос политической науки – исследование взаимодействия между партийным руководством и членами политической партии в условиях посткоммунистических трансформаций. Проанализирован исторический генезис внутрипартийного взаимодействия. Определено, что внутрипартийные отношения выступают важным фактором демократизации политической системы.

The article deals with topical issues of political science – the study of the interaction between the party leadership and members of political parties in post-communist transformations. Analyzed the historical origins of internal interaction. Determined that the intra-relationship is an important factor in the democratization of the political system.

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2012

УДК 327:316.4.063.3(4-11+4-191.2)

Головченко А. В., НУ «ОНЮА»

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК УМОВА ПРОВЕДЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглядаються інтеграційні процеси як умова проведення зовнішньої політики країн центрально-східної Європи, а також перспективи співпраці України з Європейським Союзом і Росією. Аналізується політика багатовекторності.

На сучасному етапі міжнародних політичних процесів приділяється всебічна увага процесам інтеграції відносин, які формують стратегічні інтереси різних країн та їх об'єднань. Сучасні міжнародні відносини розвиваються динамічно. Інтеграційний поступ найбільш розвинених країн Європи із самого початку, після розпаду СРСР, притягував увагу сусідніх країн, які не були його членами. По мірі розквіту європейського інтеграційного об'єднання і виявлення його переваг інтерес з боку сусідів зростав, як і їх бажання отримати повноцінне членство. Також важливим фактором є економічна безпека, що охоплює не лише оборонні, але й соціальні та політичні чинники, проблеми демократизації та забезпечення стабільності в різних регіонах і навіть цілих країнах. Таким чином, для європейської інтеграції є характерними паралельні процеси поглиблення інтеграції та розширення географічних меж самого угруповання. Як відомо, напри-

© А. В. Головченко, 2013

кінці 90-х рр. XX ст. 14 держав Центрально-Східної Європи (надалі ЦСЄ) та середземноморського простору змінили напрямок своєї зовнішньоекономічної політики і заявили про бажання інтегруватися до Європейського Союзу. Зі свого боку, і Європейське Співтовариство визнало їх офіційними кандидатами на вступ і почало переговорний процес про приєднання, який закінчився отриманням повноправного членства десятьма країнами в травні 2004 р. (Латвія, Литва, Естонія, Кіпр, Мальта, Польща, Словацька Республіка, Чеська Республіка, Словенія, Угорщина) [1], а потім ще двома країнами з 2007 р. (Болгарія і Румунія). Туреччина також вважається можливим кандидатом на вступ до ЄС [2], але з нею переговори про приєднання ще не почалися. Після підписання угод про асоційоване членство і обрання курсу на скорішу інтеграцію до об'єднаної Європи, відбулося значне зростання обсягів торгівлі між країнами-кандидатами та ЄС, вільного обігу товарів з іншими державами Євросоюзу без внутрішнього митного тарифу, але й мають зиск з права вільного обігу послуг, капіталів та платіжних засобів, а також необмеженого права створювати філії і права на роботу в усіх країнах Європейського Союзу. Більше того, членство в ЄС є могутнім стимулом також для додаткового імпорту капіталу. Це пояснюється тим, що після злиття ринків значно поліпшуються рамкові умови для прямих іноземних інвестицій завдяки узгодженню правових норм, спрямування економічної та валютної політики на цілі Європейського Співтоватиства, а також зменшення коливань валютних курсів у довгостроковому періоді. З іншого боку, прямі інвестиції з Європейського Союзу сприятимуть, завдяки імпорту капіталу, сучасних технологій та управлінських «ноу-хау», модернізації економіки, зростанню конкурентоспроможності «нових» членів, а також позитивно впливатимуть на зайнятість.

Для України останнім часом ЄС став провідним торговельним партнером: майже 1/3 українського експорту товарів і послуг призначена для єдиного європейського ринку та більше 35 % українського імпорту поступає з країн Європейського Союзу. Європейський бізнес розглядає Україну перш за все як ринок для європейських товарів та постачальницю сировини, а також як країну приймаючу інвестиції, тобто культивується неможливість власного виробництва в нашій державі якісних готових виробів, натомість закріплюється споживання українцями високотехнологічних товарів ЄС.

Проте від прийняття до Європейського Союзу отримали користь не лише країни Центрально-Східної Європи, а й самі члени Європейського Союзу. Крім зацікавленості у зміцненні політичної стабільності, зростаючий попит західноєвропейських споживачів товарів

посилює динаміку зростання внутрішнього ринку. До того ж на основі значно нижчих витрат праці та енергії держави Центрально-Східної Європи були цікавим джерелом імпорту. Для «старих» членів виникає можливість купувати якісні напівфабрикати та послуги за набагато менших витрат і завдяки цьому здобувати порівняльні переваги відносно США та Японії.

Одночасно в інтегрованому просторі відбувається переведення виробництва зі стандартів більш високих до більш низьких реальних витрат. Можливо стверджувати, що завдяки розширенню зросла економічна та політична роль Європейського Союзу у світі, оскільки збільшився сукупний промисловий та людський потенціал. Але рішення про розширення члени ЄвроСоюзу приймають на основі виваженого підходу, оскільки приплив економічно слабких членів може негативно вплинути на конкурентоспроможність Європейсткого Союзу на світових ринках [3].

Переваги розширення Європейського Союзу домінували над загрозами і тому цей процес триває. Приєднання нових членів до найпотужнішого інтеграційного угруповання світу стало важливим каталізатором ефективних ринкових трансформацій і позитивних структурних зрушень в економіках цих країн. Орієнтація на єдиний внутрішній ринок сприяла модернізації технологічних основ їх національних економік, додала їм динамічності, підвищила конкурентоспроможність. Саме таким чином – як органічні складові економічної системи ЄС – нові країни-члени зустрічають виклики глобалізації, ефективно адаптуються до нових, більш жорстких, умов міжнародної конкуренції у XXI ст. Їх досвід свідчить, що шлях входження малих економік до висококонкурентних міжнародних економічних угруповань повністю себе виправдовує.

Зважаючи на вищеперераховані обставини, необхідно враховувати, що, неминучим буде тривалий перехідний період до повноцінного вступу України до Європейського Союзу. Оскільки, для нашої країни важливо усвідомити, що успіх переговорів про приєднання залежить від конкретних досягнень країни-кандидата на вступ і, в більшій мірі від того, наскільки швидко вона зможе зрівнятися за рівнем економічного розвитку з партнерами по інтеграції.

Розширення ЄС на Схід впритул наблизило його кордони до кордонів України, оскільки західні кордони України стали східними рубежами Євросоюзу, а зі вступом до Євросоюзу Румунії у 2007 році – також і південно-західна частина Україна стала межувати з Європейським Союзом. До того ж, зі ще однією країною – Болгарією – наша країна має кордон по Чорному морю. Це якісно нова політична

ситуація, що вплинула як на характер контактів з нашим європейським партнером, так і на перспективи подальшого розвитку України. В інтересах ЄвроСоюзу – забезпечити мир і стабільність поблизу своїх кордонів, мати своїми сусідами стабільні, демократичні й економічно розвинені держави з прогнозованою і дружньою зовнішньою політикою. Тому, при поступовому наближенні Євросоюзу до кордонів України, спостерігалося зростання політичного тиску на Київ насамперед у напрямі зміцнення демократичних інституцій, забезпечення прав людини, свободи ЗМІ, посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією у владних структурах.

З іншого боку, наближення Європейського Союзу до українських кордонів на тлі розвитку Спільної європейської політики безпеки і оборони надало змогу нашій державі взяти активну участь у зміцненні безпеки на континенті. Саме у сфері безпеки Україна вже сьогодні робить реальний внесок у забезпечення стабільності в зоні інтересів ЄвроСоюзу – по лініях миротворчості та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Вступ до Європейського Союзу держав, з якими Україна має традиційно добрі відносини, отримання ними відповідних квот у керівних органах Союзу певною мірою сприяло просуванню українських інтересів, дозволило використовувати напрацьовані механізми регіонального співробітництва для поглиблення контактів з Європейським Союзом. Так, наприклад, не безпідставно і вітчизняні, і зарубіжні експерти та політики називають Польщу «адвокатом України в Європі» [4].

Деякі вітчизняні дослідники наголошують, що розширення ЄС супроводжується поглибленням співпраці Євросоюзу з Росією [5]. Отже, рух України до Європи, крім іншого, зумовлюється рівнем і характером її відносин з РФ. Це означає, зокрема, необхідність поглиблення економічного співробітництва з Росією для зміцнення національної економіки як основи реалізації власних політичних цілей у Європі.

Наближення ЄС до українських кордонів об'єктивно зміцнює вплив європейської спільноти на Україну. В політичному плані цей процес можна розглядати як позитивний – такий, що сприяє запровадженню в Україні європейських стандартів. Водночас трансформація ЄС може породити чимало проблем для України. Очевидно, що характер і рівень співробітництва України з розширеним ЄС, загалом перспектива української євроінтеграції насамперед буде залежати від внутрішніх трансформацій в Україні, від створення умов для стабільного демократичного розвитку, піднесення вітчизняної економіки.

Для того, щоб оцінити наслідки розширення ЄС для України, особливо останніх її етапів, необхідно проаналізувати вплив цього процесу на реалізацію нашою державою власних національних інтересів у політичній і економічній сферах. Головним політичним наслідком розширення ЄС для України стало те, що виникла необхідність перегляду сучасної зовнішньої політики та пристосування її до нових, менш сприятливих для України реалій. ЄС розширювався за рахунок країн «зони невизначеності», зменшуючи кількість наявних і потенційних партнерів України в регіоні – партнерів, що їх об'єднують спільні цілі й які мають приблизно рівні можливості.

Це означає зменшення горизонтальних зовнішньополітичних зв'язків України та, відповідно, збільшення вертикальних (у відповідності з побудовою та організацією політичного режиму виділяє горизонтальні та вертикальні конфлікти; горизонтальні розкривають зв'язки однопорядкових суб'єктів, наприклад, всередині правлячої еліти; вертикальні – характеризують взаємини суб'єктів, що належать до різних рівнів влади) [6], що призвело до збільшення залежності України від сусідніх центрів сили. Проблема ускладнюється ще й тим, що змінюється не тільки сила цього тиску, але і його збалансованість. Зацікавленість Заходу і незацікавленість Росії в політичній незалежності України робить можливою тактику «балансування» [7] між ними. Подібна політика могла б бути ефективною, якщо припустити, що Росія й Захід не ділитимуть Центрально-Східну Європу (ЦСЄ) на «сфери впливу», а разом відповідатимуть за безпеку в регіоні (можливо, матимуть різні «долі» впливу в різних державах). Така можливість теоретично зберігається, але фактично розширення НАТО і ЄС поділяє регіон на дві частини, одна з яких потрапляє до сфери впливу ЄС.

Таким чином, співвідношення сил змінюється, і тактика балансування зіткнулася зі значними труднощами, на чию б користь не змінювалася рівновага.

У тому, що стосується конкретних політичних наслідків, вирішальну роль матиме: по-перше, чи буде ЄС розширюватися далі. А по-друге, чи буде майбутній ЄС єдиним щодо питань зовнішньої політики.

Розширення ЄС змінює головні напрями зовнішньої політики України. Найбільшою мірою це стосується розвитку двосторонніх міждержавних відносин і участі в європейському регіональному співробітництві. Розвиток політичного партнерства з прикордонними державами, що стали новими членами ЄС, вірогідно, уповільниться, натомість акценти будуть зміщуватися на користь економічної

співпраці. Здебільшого доведеться співпрацювати безпосередньо з інституціями ЄС. Якщо ж подальша стратегія ЄС не передбачатиме ще одного розширення, Україна опиниться у ситуації, коли її сусідів можна буде поділити на чотири групи: США; країни-члени ЄС; Росія і Білорусія; інші країни. У цьому випадку відносини з ЄС набуватимуть важливішого значення з точки зору національної безпеки (проект НАТО), що також вплине і на відносини з Росією. Відносини з іншими державами втратять свою пріоритетність, що може призвести до стратифікації партнерів і формування нових принципів відносин з ЄС і Росією з метою врівноваження їхнього політичного впливу. Ця тенденція посилиться у випадку можливостей подальшого розширення ЄС і з посиленням внутрішньої консолідації Союзу.

Відносини з Росією, очевидно, зазнали значних змін. Розширення ЄС зменшило простір для дипломатичного маневру і політична залежність України від Росії поступово може збільшитися (залежність від енергоносіїв та створення Єдиного економічного простору). Прямої загрози національному суверенітету вдасться уникнути в тому випадку, якщо ЄС чи окремі його члени (Німеччина, Франція) продовжуватимуть активну східну політику, необхідною умовою для чого є незалежність в тому числі й України.

У цьому випадку інтересам України відповідатиме членство в ЄС якнайбільшої кількості держав ЦСЄ. Річ у тім, що ЄС в якості наддержави, по-перше, основні інтереси матиме не у Східній Європі, а, по-друге, обмежуватиме зовнішньополітичну активність тих країн, що зацікавлені у співробітництві з незалежною Україною. У випадку, якщо ЄС абсорбує майже всі держави ЦСЄ, його інтерес до Східної Європи зменшиться, і спільна зовнішня політика буде заважати окремим державам, що продовжуватимуть будувати самостійні «східні» вектори.

Розширення ЄС на Схід відповідає національним інтересам України в тому сенсі, що воно збільшує зону стабільності в Європі, зменшуючи вірогідність виникнення нових конфліктів, що могли б мати негативні для України наслідки. Основним питанням при цьому залишається розподіл функцій між ЄС і НАТО. Від цього залежатиме наскільки ефективно забезпечуватиметься стабільність і яким чином членство в НАТО впливатиме на членство в ЄС і навпаки. Інтересам України відповідало б таке становище, за якого членство в ЄС не означало б автоматичного членства в НАТО. У випадку розширення НАТО на Україну посилюється політичний тиск Росії, від якого немає надійного захисту. Також зменшуються можливості політичного і військового співробітництва з країнами регіону, що може призвести до політичної

ізоляції України. Таким чином, розширення ЄС, зменшуючи простір вакууму сили в центрі Європи, збільшує конфліктність в регіональній підсистемі. Це потребуватиме від української еліти більшої уваги щодо зовнішньополітичних питань і визначення нових пріоритетів.

У тому, що стосується економічного аспекту розширення ЄС, можна із самого початку зауважити, що регіон ЦСЄ не являє собою єдиного цілого, і тому диференційований підхід ЄС до держав-кандидатів цілком виправданий. На відміну від політичної сфери, де більшість держав регіону зустрічає схожі проблеми і застосовує схожі інструменти для їх вирішення, в економіці мають місце значні розбіжності щодо основних макроекономічних показників і перспектив розвитку. Саме ці розбіжності в економіці й обумовлюють реальність вступу тієї чи іншої країни до ЄС найближчим часом.

Проблема для України полягає в тому, що її економічні показники – серед найгірших в регіоні. Це не тільки не дозволяє сподіватися на взаємовигідне співробітництво з ЄС, але й зменшує можливості для такого співробітництва з іншими країнами регіону. Економічна диверсифікація, що мала місце в регіоні з середини 90-х років, зумовила й поступову диверсифікацію політичних інтересів. Цей процес відбувається не на користь Україні. З набуттям політичної самостійності на початку 90-х років країни ЦСЄ опинилися перед стратегічним вибором, що складався з трьох альтернатив:

– інтеграція до європейських інституцій (ЄС і НАТО);

– інтеграція з Росією;

– буферне становище.

Розмежування серед держав ЦСЄ почалося відтоді, коли кожна з них знайшла власну відповідь на це ключове запитання.

Україна з самого початку обрала третій варіант – стратегію буферності або багатовекторності. Такий вибір зумовлювався особливостями господарського комплексу, економічними зв'язками з Росією, неоднозначністю суспільної думки, внутрішньополітичною боротьбою тощо.

Для всіх центрально- і східноєвропейських країн існує спільна економічна небезпека: ізольованість їхнього розвитку, відсутність доступу до головних світових ринків товарів, послуг, технологій, капіталу і робочої сили. З огляду на це, вступ або асоційоване співробітництво з ЄС створило умови частково або повністю вирішити цю проблему для деяких з них.

У довгостроковій перспективі багато чого залежатиме від українського виробника. За умови вчасного пристосування до нових умов світового і європейського ринків (під вчасним пристосуванням

йдеться про зміни нормативної бази) українська економіка виграє від розширення європейського ринку.

У питанні економіки майбутній розвиток залежатиме від успіху процесів, що відбуваються всередині України. Розширення ЄС лише опосередковано здатне вплинути на економічний розвиток в Україні. Цей вплив здебільшого стосуватиметься експортноорієнтованих галузей і підприємств, а також ринків інвестицій і технологій. Ключового ж значення для забезпечення економічних потреб держави набувають внутрішні чинники. Основні проблеми зовнішньоекономічних зв'язків України із розширенням ЄС залишаються тими ж: диверсифікація ринків збуту, номенклатури товарів, підвищення їх конкурентоспроможності, якнайповніша участь у міжнародному поділі праці та залучення інвестицій.

Таким чином, для України, для подальшого її прогресивного розвитку та для вдалої позиції у світовій спільноті необхідно встановити міцні зв'язки як з країнами Європи, так і з країнами СНД. 18 листопада 2011 р. в Москві президенти Росії, Казахстану і Білорусі підписали пакет документів про створення Єдиного економічного простору. Дмитро Медведєв, Олександр Лукашенко і Нурсултан Назарбаєв поставили підписи під трьома документами: декларацією про євразійську економічної інтеграції, договором, яким створили Євразійську економічну комісію, і регламентом роботи цієї структури [8]. Встановлення тісної співпраці було б вигідно і для України в економічному, культурному і політичному напрямках.

Також для України є необхідним співпраця з ЄС, поширення довіри європейських держав в майбутньому полегшить сусідство з цими країнами. ЄС заговорив про відміну віз між Україною і ЄС ще до підписання договору про вступ України до єдиного економічного простору. Про це заявлено держсекретарем в польському Міністерстві закордонних справ Катажиною Пелчинською-Належ. Вона пояснила, що Польща висловлює свої вітання щодо підписання договору між Україною та ЄС і виступає за створення зони вільного пересування минаючі документальні затримки [9].

Таким чином, для України, необхідно тримати рівновагу між союзними об'єднаннями та політичними протистояннями і займати позицію багатовекторності та максимально намагатися співпрацювати з країнами-сусідами.

Бібліографічний список

1. Міністерство юстиції України, архів 2004р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/?do=dr&did=17182&sid=zmi_4

2. Безуглий В. Сучасні перспективи Туреччини та країн Західних Балкан щодо вступу в Європейський Союз / В. Безуглий // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2009. – Вип. № 21 (434). – С. 36.
3. Кузьома О. Ю. Інтеграція Центральної та Східної Європи до ЄС: досвід для України / О. Ю. Кузьома // Науковий вісник академії муніципального управління : зб. наук. пр. – Серія «Економіка». – 2009. – Вип. № 7. – С. 105.
4. Політика розширення Європи [Електронний ресурс] // Атлантична панорама. – 2008. – № 5 (18). – Режим доступу : www.atp.mil.gov.ua/number/18/36.htm
5. Пашков В. Україна і розширення ЄС: проблеми, наслідки, перспективи / В. Пашков, В. Чалий // Зеркало тижня. – 2001. – № 45 (369), 17 листопада. – С. 26.
6. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; пер. с франц. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
7. Бурдяк І. Україна балансує між Сходом і Заходом [Електронний ресурс] / І. Бурдяк // Народні блоги. – 04.05.2010. – Режим доступу : http://narodna.pravda.com.ua/politics/4bdffa75ee105/
8. Вецько Є. Росія, Білорусія і Казахстан створили новий економічний союз [Електронний ресурс] / Є. Вецько. – Режим доступу : http://news.finance.ua/ua/~/2/0/all/2011/11/19/259589
9. Політичні новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vlasti.net/news/154867 від 29.11.2012р.

В статье рассматриваются интеграционные процессы как условие проведения внешней политики стран центрально-восточной Европы, а также перспективы сотрудничества Украины с Европейским Союзом и Россией. Анализируется политика многовекторности.

The author of the article examines integration process as a condition of the foreign policy of the countries of Central and Eastern Europe, as well as the prospects of cooperation between Ukraine and the European Union and Russia. The multivector policy is also analysed in the article.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2012

УДК 348.71

Лазор К. П., НУ «ОЮА»

ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ ЦЕРКВИ ТА ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Статтю присвячено актуальній проблемі політичної теорії та практики – формуванню оптимальної моделі інтеракції церкви та інститутів державної влади. Визначено особливості окремих історичних етапів державно-церковної взаємодії. Проаналізовано форми цієї взаємодії.

Проблема політологічного дослідження взаємодії політичних інститутів та акторів політичного процесу із церквою актуалізується у зв'язку із необхідністю дати грунтовний науковий аналіз впливу релігійних уявлень на діяльність суспільних груп та спільнот, визначити роль релігійного фактору у процесі формування політичних цінностей та політичної культури.

Особливої суспільної ваги релігійні доктрини набувають у перехідні періоди розвитку суспільства, коли кризові явища, які охоплюють ціннісну, духовну сферу суспільного життя поступово переносяться на правові основи існування держави, економіки, політики. Сучасна ситуація потребує посилення взаємодії церкви та держави, актуалізує проблему пошуку оптимальної моделі цієї взаємодії за такими напрямками, як:

– взаємодія з органами державної влади та місцевого самоврядування;

– взаємодія з інститутами громадянського суспільства;

– взаємодія з політичними партіями;

– вирішення майнових питань;

– комплекс питань, пов'язаних із теологічною освітою;

– нормативно-правове удосконалення забезпечення партнерства держави та релігійних конфесій.

В умовах становлення інформаційного суспільства особливої актуальності набуває також взаємодія церкви із засобами масової інформації, незалежно від їх форми власності та робота у мережі Інтернет.

Теоретичні основи дослідження взаємодії органів державної влади та церкви закладено у роботах таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як М. Азаркін, В. Багдасарян, І. Бальжик, П. Бергер, І. Бердников, Г. Дж. Берман, В. Бондаренко, А. Венгеров, Е. Гіденс, С. Здіорук, А. Киридон, А. Козловський, А. Николін, М. Рибачук, Г. Сергієнко, В. Якунін, П. Яроцький та ін.

© К. П. Лазор, 2013

Слід відзначити, що ефективність та спрямованість взаємодії державної влади та церкви залежить від позиції державних інститутів, нормативної-правової бази (передусім – положень Конституції), позиції церкви та її ставлення до моделей державного устрою (у тому числі – концепції «світської держави»), політичної ситуації, культурної складової, яка включає рівень толерантності суспільства, розвиненості інституцій громадянського суспільства.

Відносно позиції церкви, то вона виражена думкою «держава не може бути компетентною в питаннях віри» (митрополіт Володимир), та полягає у тому, що: «Хоча Україна і українське суспільство за останні кілька років істотно змінилися, ця позиція не зазнала кардинальних трансформацій. Дотримуючись завіту Господа нашого Ісуса Христа, Українська Православна Церква завжди вважала і вважає, що в основі взаємодії Церкви (Царства, яке не від світу цього) і держави повинен лежати принцип "віддайте кесареве кесарю, а Боже Богові" (Мф. 22, 21)» [4].

Представлене вище розрізнення священного («Божого») та світського («кесарева») стало наріжним каменем концепції відносини Церкви та держави, як «двох царств», яка отримала розвиток у історії правової та політичної думки. У період середньовіччя, який історично охоплює дванадцять століть (від доби Римської імперії у V ст. до доби Реформації у XVI ст.), сформувалась та поширилась релігійна доктрина організації суспільного життя, права та політики, яка, з відповідними модифікаціями, впливає на взаємодію держави та церкви і у сучасному світі.

Для християнського світу характерний цезарепапізм – об'єднання духовної і світської влади в особі імператора, при цьому не лише держава дбає про проблеми церкви, а головним чином церква відповідає за мирські справи.

Основи політичної думки того часу сформувались у дискусіях із теологічною доктриною навколо таких питань, як відносини права та релігійних норм, виокремлення права та релігійної моралі, поширенні у суспільстві уявлень щодо цінносного виміру політичної діяльності, які базуються на вірі, сумлінні, справедливості та ін.

Серед філософів, схоластів та релігійних діячів Середньовіччя, які заклали фундаментальні основи релігійної доктрини слід відзначити Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого, Дунса Скота, Тому Аквінського, Августина Блаженного, Вільям Оккам, Марселій Падуанський та ін. У творах цих та інших авторів представлено аналіз ідей державного суверенітету, свободи совісті, рівності людей, визна-

чено необхідність відмови від насильства та абсолютизації церковної влади, важливість дотримання принципів моральної поведінки.

Єпископи Іоанн Златоуст, Василь Великий, Августин Блаженний у філософських доктринах виходили з біблійного положення про те, що будь-яка влада від Бога, а значить – нерівність в земному житті вимагає смиренності. Разом з тим, християнська теологічна доктрина, проголошуючи рівність усіх людей перед Богом, одночасно декларувала відповідальність людини перед Богом, незалежно від походження, влади та соціальної позиції. Марсилій Падуанський наголошував на тому, що християни повинні бути найкращими громадянами, тому що за непокору людському закону їх чекає найбільше покарання.

Августин Блаженний писав, що існують дві спільноти, соборності: «Град Божий» (церква) і «Град Земний». Він заклав основи розуміння свободи і відповідальності особистості, її становища в світі, які за своїм значенням далеко виходять за межі епохи. Геласій, у «теорії двох мечів» поєднав владу світську (короля, імператора) і владу духовну (Папи). На його думку, обидва меча – в руках папи, однак вищу (духовну) владу він залишає собі, а нижчою наділяє монархів. На думку В. Оккама, імператор звільняється від підпорядкування законам, їм самим встановленим, коли це необхідно для досягнення загального блага. Він обґрунтовує положення, відповідно до якого, в кінцевому рахунку, загальне благо є головним обмежувачем імператорської влади, як і влади Папи.

Вперше в історії людства у межах ранньохристиянської доктрини було проголошено принципи свободи і рівності, які незалежать від походження, майнового та політичного стану осіб, ідея щодо зверхності церковної влади над державною, про верховенство церкви в політичному житті, втілення Бога в людині, універсальні принципи моральної поведінки, свободи волі, суспільного договору та народного суверенітету.

Визначаючи основи політико-правових вчень середньовіччя, які базувались на релігійній доктрині, слід виокремити наступні положення:

– уявлення про людину, як політичну істоту;

– думка про те, що держава як ціле стоїть вище, аніж індивід;

– всі види влади на Землі від Бога;

– світська влада виступає вторинною відносно релігійної та підпорядковується їй;

– уявлення про монархію, як ідеальну форму правління;

– джерелом людського права є божественний розум, а його конкретизацією – природне право (Тома Аквинський).

На окрему увагу заслуговують праці Н. Макіавеллі, у яких формулюються закони політичної боротьби, отриманя й утримання влади, завоювання територій. Спираючись на аналіз фактів політичного життя Н. Макіавеллі наголошує на тому, що основою політичної поведінки володаря повинна стати не християнська мораль, а вигода та сила.

У період Реформації в Європі набувають поширення нові суспільно-політичні рухи. Економічні відносини характеризуються переходом від феодального до капіталістичного способу виробництва. Це – розвиток техніки, світських наук, торгівлі, мистецтва, це час великих географічних відкриттів, коли рамки відомого європейцям світу значно розширилися. Ідеологи буржуазії заперечували середньовічні ідеї аскетизму, сліпого підпорядкування церкви, містицизму, відстоювали гуманістичні цінності: прагнення до земного успіху, процвітання, індивідуалізм, прояв творчих здібностей, практичність тощо.

У цей період розвиваються ідеї Н. Макіавеллі щодо автономності політичного поля та відповідальності політика перед державою та народом. Однією з головних проблем тогочасної політичної думки була проблема взаємин особистості і держави, що відбилася в теорії «природних прав», яка обґрунтовувала рівність людей, виступала за свободу переконань, недоторканість особи і власності.

На думку М. Рибачука, «Якщо уявлення про церкву (релігійні об'єднання) від раннього Середньовіччя до сучасності практично не зазнавали модифікацій, то уявлення про суспільство у XVII-XVIII ст. полягало в тому, що держава як орган управління усім суспільством підпорядковувалась приватним інтересам, які домінували у громадянському суспільстві. Під громадянським суспільством стали розуміти особливу сферу відношень, а саме – ринкових, майнових, моральних, сімейних, релігійних, що мають перебувати у визначеній незалежності від держави. Таке суспільство інтерпретувалося як неконтрольований державою й опосередковано контрольований церквою уклад життя, де реалізуються інтереси окремих індивідів та їх об'єднань, взаємовідносини товаровиробників і споживачів. Тут уже йдеться про правову, конституційну державу, що визнає певну сферу самовизначення й самовираження особистості й об'єднань, в яку держава не має права втручатися» [2, с. 14].

В цілому, в історичній традиції та сучасній політичній практиці склалися два типи відносин між державною і церковною владою. Перший принцип виходить із існування секулярної держави і теократичної держави, другий – спирається та концепцію «симфонії» духовної та світської влад. При «симфонії влад» влади співіснують, але

не зливаються одна з одною, взаємодіють, але не прагнуть до підпорядкування одна одній. Концепція «симфонії влад» виникла в союзі держави і православної церкви та, внаслідок цього, була характерною тільки для православних країн [1].

До кола проблем, які виникають у процесі формування оптимальної моделі взаємодії держави та церкви слід віднести наступні питання:

– комплекс питань, пов'язаних із правовим регулюванням діяльності релігійних об'єднань (у тому числі – надання статусу юридичної особи Церкви та окремим єпархіям);

– питання використання культових споруд та майнових прав на них;

– питання богословської освіти (визнання державою дипломів церковних освітніх установ, учених ступеней у богословській сфері та ін.);

– визнання теоології як окремого напрямку наукових досліджень та фахової наукової підготовки;

– питання, пов'язані із пастирським служінням у військових підрозділах та у силових структурах;

– намагання представників влади утворити «помісну церкву» не шляхом діалогу, а «зверху», використовуючи адміністративний ресурс. При цьому варто погодитись із Г. Сергієнко у тому, що основою взаємодії держави та церкви має стати «принцип рівності релігійних організацій перед законом… його дія охоплює всі об'єднання віруючих незалежно від розсуду держави» [3, с. 37]. Тобто свобода віросповідання полягає в імперативному, без виключень, закріпленні в законодавстві за всіма релігійними організаціями незалежно від будь-яких ознак їх рівного правового статусу, єдиного порядку його набуття і припинення, рівного ступеня свободи релігії.

Ці та інші проблемні блоки утворюють порядок денний взаємодії держави та церкви, до якого додаються виклики, які постають перед сучасним суспільством. Вони обумовлені перехідним станом українського суспільства та взаємним зв'язком наступних чинників.

По-перше, становлення глобального політичного простору, що трансформує роль та функції національної держави, посилює наднаціональний та регіональний рівень взаємодії. Варто погодитись із тим, що фактично спостерігається цілковита зміна характерних ознак реальності, яку можна порівняти із процесами переходу від аграрного суспільства до індустріального. «У сучасному інформаційному суспільстві принципово змінюються уявлення про співвідношення духовного і матеріального, релігійного і світського. Християнська

церква і держава протягом свого співіснування перебували і продовжують перебувати у стані діалектичної взаємодії…

Держава і церква відрізняються за походженням, цілями, структурою, але водночас вони тісно пов'язані між собою. Кожен із цих інститутів має свою особливу соціальну цінність і значимість. Церква не втручається у внутрішні справи держави, а остання, у свою чергу, не втручається у внутрішнє церковне життя. Разом із тим не тільки не виключається, але й передбачається духовно-моральний вплив церкви та цінностей, що захищаються нею, на державну владу. Діючи узгоджено, держава і церква можуть вирішити багато актуальних для сучасного суспільства проблем, зокрема сприяти соціальному примиренню, злагоді, взаєморозумінню. «Симфонія влад», сформульована багато століть назад, являє собою такий стан відносин держави і церкви, що націлює нинішнє покоління на стабільність і впорядкованість як на основу консолідації суспільства [1, с. 5].

З іншого боку, розвиток та ускладнення суспільних відносин, зростаюча кількість перехресних ліній соціальних дій призводить до виникнення нових, нестандартизованих ситуацій, які потребують відповідних засобів аналізу та ефективних дій, які не спираються на традиції. Комунікативний простір створює нові форми взаємодії у сфері публічної влади, призводить до зростання відкритості і транспарентності політичних інститутів і політики в цілому та надає громадянам технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем… У сучасному світі завдяки електронним мас-медіа та Інтернет зростає швидкість розповсюдження інформації, що сприяє децентралізації влади та послаблює вертикальні моделі політичної організації» [5, с. 147].

По-друге, зміна парадигм соціально-економічного та політичного пізнання. У сучасних пізнавальних умовах переосмислюється і зазнає критики віра у всевладдя людського розуму, занепад «духу Просвіти», що у свій час забезпечив теоретичне обґрунтування пріоритету раціональності у суспільному житті. Ставиться під сумнів і принцип секуляризації в організації державного управління.

По-третє, проблема демократизації пострадянських держав, які переживають трансформаційний період, рухаючись від посткомунізму до демократії. Посткомуністичну ситуацію можна розуміти як перетин економічних, політичних, культурних факторів, які впливають на взаємодію держави та церкви. При цьому особливої ваги набуває сплеск «націоналізмів» у пострадянських країнах.

По-четверте, набувають ваги такі характерні ознаки політичної взаємодії, як надмірна централізація влади, нерозвиненість горизон-

тальних політичних комунікацій, та, як наслідок – загроза медіатизації політики, зведення її до рівня мас-медійного шоу з розігруванням смислу, беззмістовними діалогами та комерціалізацією інформації. Серед загроз, пов'язаних із комерціалізацією соціальної взаємодії, слід також відзначити консьюмерізм.

Таким чином, в умовах трансформацій, які переживає українське суспільство особливого значення набуває питання гарантування свободи віросповідання, стан взаємодії держави і церкви, який включає юридичну, соціально-культурну та політичну складові.

Бібліографічний список

1. Бальжик І. А. Відносини держави і церкви: «симфонія влад» : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. Бальжик ; Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 200 арк. – Бібліогр. : арк. 173 - 200.
2. Рибачук М. Громадянське сусільство і церква / М. Рибачук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2004. – Вип. 5. – С. 12 – 23.
3. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г. Л. Сергієнко ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 18 с.
4. Українська Православна Церква: сьогодення і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://orthodox.org.ua/ru/article/ukrainska-pravoslavna-tserkva-sogodennya-i-perspektivy
5. Яковлев Д. Раціоналізація політичної взаємодії як чинник формування демократичної політики / Д. Яковлев // Освіта регіону. – 2012. – № 1. – С. 80 – 84.

Статья посвящена актуальной проблеме политической теории и практики – формированию оптимальной модели интеракции церкви и институтов государственной власти. Определены особенности отдельных исторических этапов государственно-церковного взаимодействия. Проанализированы формы этого взаимодействия.

The article is devoted to the actual problem of political theory and practice – the formation of an optimal model interactions church and governmental institutions. The features of certain historical stages of state-church interaction. The analysis this form of interaction.

Стаття надійшла до редколегії 23.11.2012

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

УДК 347.27(477)

Чанишева А. Р., НУ «ОЮА»

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ІПОТЕКУ

У статті дається загальна характеристика чинних нормативно-правових актів про іпотеку та визначається співвідношення між ними. Вносяться пропозиції щодо усунення певних суперечностей та прогалин у національному законодавстві України про іпотеку.

На цей час законодавство України про іпотеку являє собою складний комплекс нормативних положень, що включені до різних законодавчих та інших нормативно-правових актів. Співвідношення між цими законодавчими та іншими нормативними положеннями створює істотні труднощі при їх тлумаченні і застосуванні.

Метою даної статті є загальна характеристика чинних нормативно-правових актів, що містять положення, які поширюються на іпотечні відносини, та визначення співвідношення між ними.

Іпотечні правовідносини переважно є цивільними, що обумовлює поширення на ці правовідносини Цивільного кодексу України. Йдеться не тільки про положення, якими регулюються заставні відносини (ст. 572-593 ЦК), а й про численні правові норми, що формулюються в Книзі першій Цивільного кодексу «Загальні положення», про деякі положення Книги третьої «Право власності та інші речові права» (ці положення регулюють речові відносини щодо іпотеки), про загальні положення про зобов'язання та договори (ст. 509-654 ЦК), які поширюються на зобов'язальні іпотечні правовідносини. Спеціальні

© А. Р. Чанишева, 2013

положення про заставу, що поширюються на іпотеку, формулюються і в інших структурних підрозділах Цивільного кодексу. Так, у ч. 4 ст. 191 ЦК передбачається, що майновий комплекс підприємства може бути об'єктом застави. Про заставу йдеться у частині шостій ст. 735 ЦК.

Зазначення в ст. 4 ЦК на те, що цей Кодекс є основним актом цивільного законодавства, ніяк не впливає на юридичну силу положень цього Кодексу. Отже, вони мають таку ж юридичну силу, як й інші законодавчі акти, в яких формулюються норми цивільного права. Спроби довести, що «положення ЦК України мають пріоритет у застосуванні перед положеннями інших цивільних законів, які не відповідають їм» [1, с. 88], не знайшли підтвердження в судовій практиці. Аналогічно і положення Закону «Про іпотеку» не можуть бути визнані спеціальними і такими, що підлягають переважному застосування перед положеннями інших законодавчих актів тільки тому, що включені до Закону, який може бути визнаний спеціальним з огляду на те, що всі положення цього Закону спеціально призначені для регулювання відносин щодо іпотеки. Проблема співвідношення положень Закону «Про іпотеку», положень Цивільного кодексу України про іпотеку з положеннями інших законів, які стосуються іпотеки, має вирішуватися не на підставі визнання Цивільного кодексу України основним актом цивільного законодавства чи Закону «Про іпотеку» спеціальним законом, а на підставі загальних правил про вирішення колізій у законодавстві.

При прийнятті Цивільного кодексу України до нього не було включене застереження стосовно того, що раніше прийняті законодавчі акти підлягають застосуванню лише в частині, в якій вони не суперечать цьому Кодексу. Але положення Цивільного кодексу України підлягають переважному застосуванню перед раніше прийнятими законодавчими актами в силу широко відомого, такого, що ніколи не оспорювалось, хоч і неписаного, загальновизнаного правила про те, що переважному застосуванню підлягають положення пізніше прийнятого нормативно-правового акту (за умови, що ці акти в системі чинного законодавстві знаходяться на одному рівні, тобто мають однакову юридичну силу).

Слід, однак, зауважити, що в науковій літературі правильно зроблено застереження про те, що загальні положення акту законодавства, прийнятого пізніше, не можуть застосовуватися всупереч спеціальним правилам раніше прийнятого акта тієї ж юридичної сили, що визначається за рівнем нормативно-правового акта в ієрархії таких актів [2, с. 776]. Таке ж стверджується і в одному із вітчизняних видань [3, с. 372]. У силу правила про переважне застосування пізніше прийнятого акта

законодавства положення Цивільного кодексу України як законодавчого акта, прийнятого пізніше, підлягають переважному застосуванню перед положеннями Закону «Про заставу» (крім спеціальних).

Але спеціальні положення про іпотеку із Закону «Про заставу» виключені у зв'язку з прийняттям Закону України «Про іпотеку». Тому в Законі «Про заставу» спеціальні законодавчі положення про іпотеку, які б застосовувались переважно перед положеннями ЦК, не збереглися.

При прийнятті Закону «Про іпотеку» законодавець зробив застереження про те, що «законодавчі та інші нормативно-правові акти, прийняті до набрання чинності цим Законом, застосовуються у частині, що не суперечить цьому Закону» (п. 2 розділу VI «Прикінцеві положення» Закону «Про іпотеку»). Тому положення цього Закону підлягають переважному перед положеннями Цивільного кодексу України застосуванню, хоч би останні і могли бути визнані спеціальними. При цьому враховується день прийняття Цивільного кодексу України (16 січня 2003 р.) і день набрання чинності Законом «Про іпотеку» (1 січня 2004 р.), а не день набрання чинності Цивільним кодексом України (Цивільний кодекс України, як і Закон «Про іпотеку», набрав чинності з 1 січня 2004 р., що ніяк не впливає на визначення того, положення якого із цих законодавчих актів підлягають переважному застосуванню). Але Цивільний кодекс не формулює спеціальних положень про іпотеку. Тому проблема колізій між положеннями Цивільного кодексу і Законом «Про іпотеку» однозначно вирішуються на користь Закону «Про іпотеку».

Низка положень, які регулюють відносини щодо іпотеки, включені до Закону «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати». Цей Закон прийнято 19 червня 2003 р., тобто пізніше, ніж Закон «Про іпотеку». Крім того, в ньому міститься застереження про те, що «до приведення законодавства України у відповідність із цим Законом закони України та інші нормативно-правові акти діють у частині, що не суперечить цьому Закону» (частина друга ст. 50 названого Закону). Тому цей Закон підлягає переважному застосуванню перед положеннями як Цивільного кодексу, так і Закону «Про іпотеку». Тим більше він підлягає переважному застосуванню перед положеннями Закону «Про заставу».

Закон «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» містить деякі положення, які, в принципі, можна визнати такими, що регулюють ті ж відносини, що і Закон «Про іпотеку». Але такі положення цього Закону мають тлумачитись з урахуванням преамбули цього Закону. Відповідно

до преамбули, «цей Закон регулює відносини у системі іпотечного кредитування, а також перетворення платежів за іпотечними активами у виплати за іпотечними сертифікатами із застосуванням механізмів управління майном». Отже, сфера застосування цього Закону визначена, його положення підлягають застосуванню тоді, коли іпотечне кредитування пов'язується з перетвореннями, про які йдеться у наведеній преамбулі, та використанням механізмів управління майном.

Правда, преамбула названого Закону сформульована невдало внаслідок включення до неї слів «а також». Це привело до відокремлення тексту, що слідує за словами «а також», від попереднього тексту. Тому преамбула Закону «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» може бути витлумачена у такий спосіб, що цей Закон регулює відносини щодо іпотечного кредитування, хоч би вони і не були пов'язані з переведенням платежів за іпотечними активами у виплати за іпотечними сертифікатами та застосовування механізму управління майном. Але такий висновок суперечив би контексту цього Закону. Отже, слова «а також» із преамбули названого Закону слід виключити.

Викладене дає підстави для висновку про те, що Закон «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» підлягає переважному застосуванню перед Законом «Про іпотеку» в силу трьох обставин: 1) цей Закон прийнято пізніше, ніж Закон «Про іпотеку»; 2) у цьому Законі містяться застереження про його переважне застосування перед раніше прийнятими актами законодавства; 3) цей Закон формулює спеціальні за своїм змістом положення. Викладене не може бути спростоване посиланням на абзац другий ст. 3 Закону «Про іпотеку», відповідно до якого за правилами, визначеними цим Законом, регулюється застава майнових прав на нерухомість, будівництво якої не завершено. Закон «Про іпотеку» може застосовуватись до таких відносин, але тільки в частині, в якій він не суперечить Закону «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати». Разом з тим, слід враховувати, що Закон «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» має вкрай вузьку сферу застосування, на яку вище зазначається. Тому він не може застосовуватися до відносин щодо надання кредиту, забезпеченого іпотекою, якщо ці відносини не передбачають перетворення платежів за іпотечними активами у виплати за іпотечними сертифікатами та застосування механізму управління майном.

Деякі положення, які регулюють відносини щодо іпотеки, включені до ст. 10 та 50 Закону «Про фінансово-кредитні механізми і управління

майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю». Ці положення підлягають переважному застосуванню до відносин щодо забезпечення іпотекою зобов'язання забудовника перед управителем фонду фінансування будівництва, а також зобов'язання щодо повернення кредиту, що надається для участі у фондах фінансуванні будівництва або на придбання житла, що будується за рахунок коштів фонду операцій з нерухомістю. Переважне застосування цього Закону обумовлюється також двома застереженнями, що включені до розділу VI «Прикінцеві положення» цього Закону: 1) «до приведення інших законодавчих актів України у відповідність із нормами цього Закону вони діють у частині, що не суперечить цьому Закону» (п. 3); 2) «відносини щодо залучення коштів в управління з метою фінансування будівництва житла та особливості управління ними регулюються цим Законом та іншими законодавчими актами України в частині, що не суперечать цьому Закону» (п. 2).

Слід враховувати, що ст. 10 і 50 Закону «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» встановлюють істотні особливості виникнення у іпотекодержателя-управителя фонду фінансування будівництва права на звернення стягнення на предмет і реалізацію цього права, а також особливості іпотеки об'єкта інвестування, що належить довірителю фонду фінансування будівництва. Але редакція ст. 10 названого Закону опрацьована вкрай недбало.

Справа в тому, що в цій статті в самому кінці йдеться про право управителя фонду фінансування будівництва звернути стягнення на об'єкт іпотеки – майнові права на нерухомість, яка є предметом будівництва. Але встановлений своєрідний механізм звернення стягнення. Цей механізм передбачає уступку майнових прав на нерухомість, яка є об'єктом будівництва, яка (уступка) здійснюється не за договором, що укладається іпотекодержателем та іпотекодавцем, а за договором уступки майнових прав, який забудовник і управитель фонду укладають з відкладальними умовами одночасно з укладенням угоди, за якою управитель фонду фінансування будівництва є замовником, а забудовник – підрядником.

Ці особливості відносин щодо іпотеки, які регулюються Законом «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» актуалізують проблему співвідношення цього Закону з Законом «Про іпотеку».

До цивільно-процесуальних належать положення ст. 39 Закону «Про іпотеку», якими встановлюються вимоги до змісту рішення суду про звернення стягнення на предмет іпотеки, суду надається

право за заявою іпотекодержателя винести рішення про виселення мешканців, якщо предметом іпотеки є житловий будинок або житлове приміщення, суду надається право відмовити у задоволенні позову іпотекодержателя про дострокове звернення стягнення на предмет іпотеки, якщо підстава цього – порушення боржником (іпотекодавцем) основного зобов'язання чи іпотечного договору не завдає збитків іпотекодержателю і не змінює обсяг його прав.

До складу законодавства про іпотеку належать нормативно-правові акти, що регулюють відносини, які виникають на стадії виконавчого провадження. Ці відносини значною мірою врегульовані ст. 39-51 Закону «Про іпотеку». Разом з тим можливість застосування цього Закону до відносин на стадії виконавчого провадження, в особливості до відносин щодо реалізації предмету іпотеки, поставлена під сумнів частиною п'ятою ст. 52 Закону «Про виконавче провадження», відповідно до якої «реалізація заставленого майна провадиться в порядку, встановленим цим Законом».

Стаття 52 Закону України «Про виконавче провадження» в такій редакції прийнята 10 липня 2003 р., тобто після прийняття Закону України «Про іпотеку», Законом «Про внесення змін до законів України «Про державну виконавчу службу» і «Про виконавче провадження». Тому наведене положення частини п'ятої ст. 52 Закону «Про виконавче провадження» підлягало б переважному застосуванню перед положеннями Закону «Про іпотеку».

Але слід враховувати, що Закон «Про іпотеку» містить переважно спеціальні положення щодо реалізації предмета іпотеки. Ці положення підлягають застосуванню не дивлячись на наведене вище формулювання частини п'ятої ст. 52 Закону «Про виконавче провадження».

Зазначення у частині п'ятій ст. 52 Закону «Про виконавче провадження» на те, що реалізація заставленого майна здійснюється в порядку, встановленому цим Законом, виключає застосування до цих відносин Положення про порядок проведення аукціонів (публічних торгів) з реалізації заставленого майна, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 грудня 1997 р. № 1448. Це Положення підлягає скасуванню повністю. Не може застосовуватись до відносин щодо реалізації предмета іпотеки Інструкція про проведення виконавчих дій. Пункт 5. 3, що встановлює порядок звернення стягнення на заставлене майно, з цієї Інструкції має бути вилучений.

Не може застосовуватися до відносин щодо реалізації предмета іпотеки, на який звернене стягнення, і затверджене Наказом Міністерства юстиції Тимчасове положення про порядок проведення прилюдних торгів з реалізації арештованого нерухомого майна.

Відносини щодо державної реєстрації іпотеки регулюються ст. 4 Закону «Про іпотеку» та Законом «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень». Норми, що встановлюються цією статтею, є нормами адміністративного права.

Виходячи із викладеного, слід відзначити, що правові норми про іпотеку можуть розглядатись як єдиний масив, що по-різному включається в систему права. По-перше, правові норми про іпотеку можуть розглядатись як група цивільно-правових норм, що не виходять за межі субінституту застави та інституту забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань.

По-друге, правові норми про іпотеку можуть розглядатися як субінститут цивільного права, що включає до себе як норми цивільного права про заставу, так і норми інших цивільно-правових інститутів – страхування, оскільки ст. 2 Закону «Про іпотеку» встановлює особливості страхування предмету іпотеки; управління майном, – оскільки ст. 34 названого Закону регулює відносини щодо передання предмету іпотеки, щодо якого прийнято рішення про звернення стягнення на нього, в управління; купівлі-продажу, оскільки Закон «Про іпотеку» регулює відносини щодо продажу предмету іпотеки іпотекодержателю (ст. 38) та відносини щодо продажу предмета іпотеки, на який звернено стягнення за рішенням суду тощо. Цей висновок узгоджується з думкою про існування комплексних інститутів у цивільному праві, яка не раз висловлювалась у науці цивільного права [4, с. 188].

По-третє, правові норми щодо іпотеки можуть розглядатися і як комплексний (багатогалузевий) інститут у системі права. У такому випадку до складу інституту іпотеки включаються не тільки норми цивільного права, а й адміністративного права (про державну реєстрацію іпотеки, про порядок здійснення виконавчих дій), цивільно-процесуального права. Така думка для вітчизняної юридичної науки не є новою. Так, М. М. Агарков цивільне і торговельне право відносив до господарського права, банківське право визнавав підрозділом торговельного права, а заставне право називав інститутом банківського права [5, с. 127].

Отже, якщо правові норми про іпотеку розглядати як комплексний інститут права, то слід мати на увазі, що визнання факту існування такого правового інституту є не більше, ніж даниною системі законодавства, що фактично склалось: раз до Закону «Про іпотеку» включені норми різних галузей права, то це не слід ігнорувати, а визнати, що така даність певною мірою вплинула на систему права і привела до утворення в системі права такого правового явища як комплексний інститут іпотеки.

Але існування такого комплексного правового інституту не позбавляє відповідні правові норми, що входять до складу цього інституту, їх галузевої належності до цивільного, адміністративного чи цивільного процесуального права. Ця галузева належність є особливо важливою, якщо йдеться про позовну давність чи про строк звернення за захистом права до адміністративного суду, про підсудність спорів, що виникають із правовідносин, на які поширюється законодавство про іпотеку.

Бібліографічний список

1. Погрібний С. Цивільний кодекс як основний акт цивільного законодавства України / С. Погрібний // Право України. – 2005. – № 1. – С. 86-91.
2. Головатий С. Верховенство права. Книга друга: Від доктрини до принципу / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – С. 625-1276.
3. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. В 4-х т. Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів України. – К. : Юридична книга; Севастополь : Інститут юридичних досліджень, 2008. – 848 с.
4. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. /за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К., 1999. – 864 с.
5. Агарков М. М. Основы банковского права. Учение о ценных бумагах / М. М. Агарков. – М. : БЕК, 1994. – 350 с.

В статье дается общая характеристика действующих нормативно-правовых актов об ипотеке и определяется соотношение между ними. Вносятся предложения по устранению некоторых противоречий и пробелов в национальном законодательстве Украины об ипотеке.

The article is devoted to general characteristic of mortgage legislation of Ukraine. The main laws that belong to different branches of law and form the mortgage legislation are being examined, complex conclusions are made on improvement thereof and different approaches to overcoming existing collisions of the researched normative acts.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2012

УДК 349.2:331.1

Сорочишин М. В., НУ «ОЮА»

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ ФАКТУ ПЕРЕБУВАННЯ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань встановлення факту перебування у трудових правовідносинах. Аналізуються особливості визнання факту існування трудових правовідносин у зарубіжних країнах та вносяться пропозиції по доповненню проекту Трудового кодексу.

Трудові правовідносини є переважаючою основою для трудової діяльності в більшості країн світу і представляють собою правову концепцію, яка лежить в основі функціонування ринку праці.

Сучасне вітчизняне трудове право існує як результат синтезу приватноправового й публічно-правового регулювання суспільних відносин, які опосередковують людську працю. Це зумовлює розширення договірної свободи сторін трудових відносин (суттєве посилення їх індивідуально-договірної регламентації) та уніфікацію правового регулювання несамостійної праці без залежності від сфери її застосування. Ці дві тенденції мають конкретні прояви. По-перше, спостерігається стирання межі між різними галузями приватного права, проникнення загальних приватноправових методів у всі галузі приватного права, включаючи також і сферу правового регламентування праці. По-друге відбувається розширення сфери дії трудового права на підставі розповсюдження загальних принципів правового регулювання праці на всі види несамостійної праці [1, с. 38].

Указаний процес означає включення до числа суб'єктів трудового права осіб, які в трудовому праві радянських часів або взагалі не вважалися такими, або відносилися до цих суб'єктів з великою пересторогою. З розвитком соціально-економічних відносин з'являються нові нетипові форми зайнятості, до яких можна віднести надомну працю, аутсорсінг, аутстафінг, лізин праці, фрілансинг. Трудові відносини при нетипових формах зайнятості вже не підпадають під «класичне» визначення трудових правовідносин, оскільки в таких відносинах досить часто є відсутнім повністю або частково один з критеріїв трудових правовідносин (зазвичай організаційний). Отже, постає питання про поширення трудового законодавства на зазначені вище види суспільних відносин.

© М. В. Сорочишин, 2013

Проте основна проблема визначення факту існування трудових правовідносин в Україні проявляється в тому, що роботодавець, часто навіть разом з працівником, намагається приховати існування трудових правовідносин та/або цілеспрямовано видає їх за відносини цивільно-правові. Значна частина трудових відносин здійснюється взагалі без їх юридичного оформлення, що характеризується неконтрольованим розширенням прав роботодавців і обмеженням трудових прав працівників [3, с. 12]. Дане явище у науковій літературі отримало такі назви як незадекларована праця, прихована праці, неофіційне працевлаштування, тіньова, нелегальна або «чорна» зайнятість. За різними даними рівень тіньової зайнятості в України на 2011 рік становив від 9 до 22,1 %. [2, с. 23].

Трудові правовідносини були і продовжують залишатись основним засобом, за допомогою яких працівник може отримати права і пільги в сфері праці та соціального забезпечення. З огляду на це актуальність розроблення та закріплення у чинному законодавстві та проекті Трудового кодексу кваліфікуючих ознак трудових правовідносин не викликає сумнівів.

Проблемні питання правового регулювання індивідуальних трудових правовідносин завжди були у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Розвитку теоретичних положень щодо трудових правовідносин присвячені праці таких науковців як Н. Б. Болотіної, В. С. Венедиктова, Л. Я. Гінцбурга, Г. С. Гончарової, В. Я. Гоца, К. М. Гусова, В. В. Жернакова, С. А. Іванова, М. І. Іншина, В. В. Лазора, Л. І. Лазор, Р. З. Лившиця, А. Р. Мацюка, П. Д. Пилипенка, С. М. Прилипка, В. І. Прокопенка, О. І. Процевського, В. Г. Ротаня, О. В. Смирнова, В. М. Толкунової, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишевої, О. М. Ярошенка.

Всі спори, що виникають з приводу визнання факту перебування у трудових відносинах умовно можна розділити на дві групи. До першої групи відносяться спори, метою ініціювання яких є встановлення для особи прав і гарантій, передбачених трудовим законодавством. Працівники, які працевлаштовані не офіційно, або працюють на умовах цивільно-правових договорів, як свідчить практика, не звертаються до суду з метою визнання факту існування саме трудових відносин, оскільки бояться втратити роботу. Ці спори виникають у більшості випадків, у разі припинення трудових відносин і невиплати працівникам заробітної плати, а також у випадках завдання працівникові трудового каліцтва чи загибелі працівника на роботі. Це, в свою чергу, створює додаткові складності для працівників у процесі доказування факту перебування у трудових правовідносинах.

До іншої групи можна віднести спори, які виникають у зв'язку з наданням громадянам певного виду соціального забезпечення. Дані спори виникають найчастіше у зв'язку з втратою працівником документів, які посвідчують його трудову діяльність, і для осіб, які звертаються до суду кінцевою метою є призначення певного виду соціального забезпечення, зазвичай пенсії.

У практиці застосування національного законодавства існують, хоча і доволі непослідовні, випадки визнання цивільно-правових відносин трудовими. Частина 2 статті 256 Цивільного процесуального кодексу надає право особі звернутися до суду з вимогою про встановлення фактів, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення. У більшості випадків, працівник, який домагається визнання факту існування трудових відносин, посилається на ст. 24 КЗпП. Згідно з ч. 4 даної статті трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не було видано, але працівника фактично допущено до роботи. Проте відповідно до п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.92 р. № 9 фактичний допуск до роботи вважається укладенням трудового договору незалежно від того, чи було прийняття на роботу належним чином оформлене, якщо робота провадилась за розпорядженням чи з відома власника або уповноваженого ним органу.

Аналіз судової практики свідчить, що судами не вироблено усталених критеріїв визнання тих чи інших правовідносин трудовими. При вирішенні справ про визнання факту перебування у трудових правовідносинах суди керуються такими обставинами як виконання роботи з визначеної однієї або кількох професій, спеціальностей, посади відповідної кваліфікації; наявність у штатному розписі підприємства певної посади, під яку підпадають покладені на працівника обов'язки; наявність укладеного договору про повну матеріальну відповідальність; систематичний характер виплат винагороди за працю та ін.

Неправильною і досить небезпечною практикою, на наш погляд, є відмова судів визнавати факт існування трудових відносин у зв'язку з невиконанням роботодавцем своїх обов'язків. Так, у рішенні Верховного Суду України від 17 грудня 2007 року по справі № 6-18473св07, суд виходив з положень ст. 24-1 КЗпП, якою передбачено, що у разі укладення трудового договору між фізичною особою та працівником, фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника

до роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у Державній службі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством соціальної політики України. Фізична особа – роботодавець, яка була відповідачем по даній справі, не зареєструвала трудовий договір у Державній службі зайнятості, і суд прийняв даний факт як доказ того, що трудові правовідносини не були встановлені.

Аналогічну позицію також зайняв Сніжнянський міський суд Донецької області у рішенні по справі № 2-2093/2009 р. від 23 вересня 2009 року. Проте при прийнятті даного рішення суд відштовхувався від того, що при огляді у судовому засіданні журналу реєстрації первинного інструктажу з питань охорони праці підпис позивача там не значився. Організація інструктажу з охорони праці згідно зі ст. 153 КЗпП є обов'язком роботодавця. У випадку, коли працівник відмовлявся або ухилявся проходити інструктаж з охорони праці, роботодавець зобов'язаний був відсторонити його, про що мав бути виданий наказ. Отже, в даному випадку є цілком зрозумілим, що роботодавець неналежним чином виконував свої посадові обов'язки. При винесенні даного рішення суд також проігнорував показання трьох свідків, які підтвердили той факт, що позивач працював з ними в одній бригаді.

Статтею 6 Проекту Трудового кодексу вже передбачено встановлення факту перебування у трудових відносинах органами державного нагляду і контролю за додержанням трудового законодавства або судом. Проте проект Трудового кодексу не містить жодних кваліфікуючих ознак (у практиці зарубіжних країн також застосовуються як тотожні поняття «критерії», «показники», «фактори») трудових правовідносин.

Питання кваліфікуючих ознак трудових правовідносин частково вирішено Рекомендацією Міжнародної організації праці № 198 Про трудове правовідношення. Пунктом 12 Рекомендації МОП № 198 визначено дві групи кваліфікуючих ознак трудових правовідносин:

а) той факт, що робота: виконується відповідно до вказівок і під контролем іншої сторони; припускає інтеграцію працівника в організаційну структуру підприємства; виконується виключно або головним чином в інтересах іншої особи; виконується особисто працівником; виконується відповідно до визначеного графіку або на робочому місці, яке вказується або узгоджується стороною, яка замовила її; має певну тривалість і передбачає певну спадкоємність; вимагає присутності працівника; припускає надання інструментів, матеріалів і механізмів стороною, яка замовила роботу;

б) періодичність виплат винагороди працівникові; той факт, що дана винагорода є єдиним або основним джерелом доходів працівника; здійснення оплати праці в натуральному вираженні шляхом надання працівникові, приміром, харчових продуктів, житла або транспортних засобів; визнання таких прав, як щотижневі вихідні дні та щорічну відпустку; оплата стороною, яка замовила проведення робіт, поїздок, що вживаються працівником в цілях виконання роботи; або те, що працівник не несе фінансового ризику.

Проте необхідно зазначити, що положення Рекомендації № 198 не мають обов'язкової сили, оскільки є рекомендаційними, а також, перелік ознак трудових правовідносин, який наведений у п. 13 Рекомендації не є повним і чітким, оскільки він адресований всім країнам-членам МОП, а отже кожна країна повинна встановити кваліфікуючі ознаки трудових правовідносин у власному законодавстві, виходячи із рівня розвитку соціально-економічних відносин.

У практиці зарубіжних країн розроблено декілька методів для визначення кваліфікуючих ознак трудових правовідносин. У більшості випадків законодавство зарубіжних країн спрямовано на встановлення кваліфікуючих ознак трудових правовідносин для певних категорій працівників.

Так, наприклад, стаття L. 751-1 Трудового кодексу Франції встановлює критерії визнання трудових відносин з особами, які є торговими представниками, комівояжерами (роз'їзними агентами) або страховими брокерами. До даних критеріїв Трудовий кодекс Франції відносить наступні: робота на одного чи більше роботодавців; робота в певному визначеному регіоні; відсутність власної підприємницької діяльності; зв'язок з роботодавцем зобов'язаннями, що стосуються характеру продаваних послуг чи товарів, регіону діяльності, переліку клієнтів.

Трудовим законодавством Нідерландів спеціально встановлені кваліфікуючи ознаки трудових відносин для працівників, які працюють на умовах гнучкого графіку. Даними критеріями є: постійна робота на користь роботодавця на протязі 3 місяців за умови що працівник працював не менше 20 годин на місяць [6, с. 15].

Досить позитивною, на нашу думку, є законодавча практика зарубіжних країн із закріплення презумпції перебування у трудових правовідносинах. У певних країнах встановлена широка презумпція існування трудових правовідносин (Нідерланди), де працівник при зверненні до суду не повинен взагалі доказувати факт перебування у трудових правовідносинах. У певних країнах презумпція

перебування у трудових відносинах починає діяти з моменту доказування працівником декількох кваліфікуючих ознак, таких як виконання роботи під керівництвом роботодавця, тривалість трудових відносин (ПАР, Танзанія). Остання зазначена практика, на нашу думку, є найбільш прийнятною і для України.

Разом з тим, встановлення кваліфікуючих ознак трудових правовідносин у деяких зарубіжних країнах відбувається в рамках здійснення соціального діалогу у сфері праці. Так, в Ірландії соціальними партнерами була спільно створена Група статусу зайнятості (Employment Status Group), яка займається розробкою критерії трудових правовідносин. Дані критерії були закріплені у Кодексі практики. Незважаючи на те, що Кодекс не має юридичної сили, він широко використовується сторонами трудових правовідносин при вирішенні спорів щодо встановлення факту існування трудових правовідносин. Аналогічна практика була запроваджена і в ПАР [6, с. 10].

З огляду на вищезазначене, при прийнятті проекту Трудового кодексу є необхідним проведення консультацій між сторонами соціального діалогу у сфері праці з метою визначення найбільш прийнятних у нашій державі кваліфікуючих ознак трудових правовідносин і закріплення їх у ст. 6 Проекту. Закріплення у проекті Трудового кодексу презумпції існування трудових правовідносин, з огляду на високий рівень тіньової зайнятості у нашій країні, є також, на нашу думку, вкрай важливим.

Бібліографічний список

1. Ярошенко О. М. Щодо правового статусу працівника// Проблеми законності. – 2009. – № 106. – С. 38-45
2. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40, / 40-42. – Ст. 492.
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – додаток до № 50. – Ст. 375.
5. Бондарчук В. В. Правове забезпечення трудових відносин / В. В. Бондарчук // Інститут сільського розвитку. – Київ. – 2008. – 56 с.
6. Про трудове правовідношення: Рекомендація Міжнародної організації праці № 198 від 31.05.2006 р. // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2006. – № 12.
7. Проект Трудового кодексу 1108 від 04.12.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=30947

8. The Employment Relationship: An annotated guide to ILO Recommendation No. 198// ILO's Industrialand Employment Relations Department. – Geneve. – 2007. – 74 p.

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов установления факта пребывания в трудовых правоотношениях. Анализируется особенности признания факта существования трудовых правоотношений в зарубежных стран и вносятся предложения по дополнению проекта Трудового кодекса.

The article deals with the problematic questions of identification of labour relations existence. In the article the peculiarities of identification of labour relations existence in foreign countries are analyzed. Author makes propositions for improving provisions of Draft Labour Code.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 342.925:347.964(477)

Михайлов О. М., НУ «ОЮА»

ПРОЦЕДУРА ВСТУПУ ПОМІЧНИКІВ СУДДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В УКРАЇНІ

Проведено порівняльний аналіз поняття та видів державних службовців, процедур вступу на державну службу, визначених діючим та майбутнім законами про державну службу. Досліджені редакції процедур вступу на державну службу помічників суддів адміністративного суду у попередньому та теперішньому законодавстві з питань судоустрою, організаційного забезпечення роботи суду. Звернута увага на протиріччя процедури вступу помічників суддів адміністративного суду, що передбачена актом підзаконного характеру із процедурами, що визначені діючим й майбутнім законами про державну службу.

Актуальність. Підвищення якості нормативно-правового регулювання – нещодавнє оновлення вітчизняного законодавства у питаннях судоустрою, організаційного забезпечення роботи суду (Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI, Рішення Ради суддів України «Про затвердження Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції» від 25 березня 2011 № 14) та втрачання чинності Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII на підставі пунктів 1, 2 розділу IX

© О. М. Михайлов, 2013

Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року № 3018-III, розв'язало ряд життєво важливих питань правового статусу помічників суддів суду загальної юрисдикції та спричинило злободенність процедури вступу «правої руки» судді на державну службу. Про недосконалість нового алгоритму набуття статусу державного службовця колег «по цеху» вголос заговорили служителі Феміди: судді Вищого адміністративного суду України [12]; голова Дніпропетровського окружного адміністративного суду України [19]; помічники суддів Придніпровського районного суду м. Черкас у відкритому листі до голів Верховної Ради України, Ради суддів України та Державної судової адміністрації України [24, 5], позиція яких, неофіційно, підтримана окремими членами Ради суддів України [24, 5].

Аналіз останніх досліджень. Питання державної служби в Україні, правового статусу вітчизняних державних службовців комплексно досліджені й висвітлені у працях Л. Р. Білої-Тіунової, С. В. Ківалова [15; 17-18] Ю. П. Битяка [13], О. В. Литвина [10], У. І. Ляхович [21], П. Т. Павленчика [29], О. С. Продаєвича [28], Н. В. Янюк [11].

На сторінках галузевих видань проблемам «правої руки» судді не приділено належної уваги. Правовий статус помічника судді досліджений Р. О. Куйбідою [20], Д. М. Притикою [22], С. Г. Штогуном [25] у контексті організаційного забезпечення суду. Окремі права та обов'язки, місце й роль помічника судді у механізмі відправлення судом правосуддя обговорювалися І. М. Осикою [23] із учасниками круглого столу «Помічник судді в Україні: вітчизняні реалії та європейські перспективи» [14] в рамках програми Європейського Союзу в Україні «Прозорість та ефективність функціонування судової системи України: компонент державної служби» [26].

У теперішній час проблематика правового статусу помічників суддів адміністративного суду знаходяться поза наукових інтересів вітчизняної юридичної спільноти.

Основний матеріал. У свій час частина шоста статті 130 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року № 3018-III та пункти 1.2, 1.3, 1.6 Типової посадової інструкції помічника судді місцевого загального суду, що затверджена наказом Державної судової адміністрації України «Про затвердження Типових посадових інструкцій працівників апарату місцевого загального суду» від 20 липня 2005 року № 86 регламентували, що «помічник судді – це посадова особа, яка перебуває на державній службі», «до штату апарату судів входять також помічники суддів», «помічник судді призначається на посаду та звільняється з посади наказом голови відповідного суду

з дотриманням вимог трудового законодавства та законодавства про державну службу України», «помічник судді безпосередньо підпорядкованих працівників апарату суду не має»; сучасні частина третя статті 151 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI та пункти 2, 3, 7, 10 рішення Ради суддів України «Про затвердження Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції» від 25 березня 2011 № 14 передбачають, що помічник судді не входить, а лише прикріплений для кадрового та фінансового обслуговування до апарату суду загальної юрисдикції, на нього продовжує поширюватися дія Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII (далі – Закону України «Про державну службу»). Судді самостійно здійснюють добір помічників. Помічник судді призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату відповідного суду за поданням судді. Призначення на посаду помічника судді здійснюється без конкурсного відбору на підставі письмового подання судді керівником апарату відповідного суду.

Закон України «Про державну службу» та Закон України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 року № 4050-17 (далі – майбутній Закон України «Про державну службу») використовує, -ватиме словосполучення «державна служба», «державний службовець», при цьому діючий закон, на відміну від майбутнього, дефініцію «державний службовець» не містить.

У теперішній час, в юридичній літературі [9; 15-18] поняття та ознаки державного службовця визначають через дефініцію «державна служба» (стаття 1 Закону України «Про державну службу»). Державний службовець – це особа, яка займає посаду в державних органах та їх апараті, професійно займається діяльністю щодо практичного виконання завдань і функцій держави, одержує за це заробітну плату за рахунок державних коштів.

С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова вважають, що такий підхід не відповідає вимогам юридичної техніки категоріального апарату, оскільки не дає чіткого та однозначного визначення поняття державний службовець, а допускає його різноманітне трактування, тлумачення і розуміння [17, 14].

Дефініція, що міститься у пункті 2) частини 1 статті 1 майбутнього Закону України «Про державну службу» усунувши прогалину Закону України «Про державну службу» не конкурує із представленим вище визначенням державного службовця, доповнює його, розкриваючи зміст реалізації завдань та виконання функцій особи, яка займає посаду державної служби.

Аналіз права на державну службу, що передбачені у статті 4 Закону України «Про державну службу» та частині 1 статті 15 майбутнього Закону України «Про державну службу» дозволяє виділити обов'язкові умови для вступу на державну службу: політико-правовий зв'язок особи, якій виповнилося 18 років із Україною; вільне володіння державною мовою; відповідна освіта; професійна підготовка; проходження у встановленому порядку конкурсного відбору, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України.

Слід зазначити, що сучасні адміністративісти виокремлюють чотири процедури вступу на державну службу: вибори, зарахування, призначення та конкурс.

По відношенню до перших двох процедур С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова відмічають, що вибори – поки що спосіб існуючий тільки в теорії державної служби, а «зарахування застосовується, як правило, щодо технічно-допоміжного персоналу» [16, 309].

С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова наголошуючи на відсутності в юридичній літературі єдиної думки з приводу підстави для класифікації державних службовців – характер повноважень, що визначають роль й ступінь участі державних службовців у здійсненні державно-владних функцій, виділяють керівників, спеціалістів та виконавців (технічний персонал) [15, 79; 18, 138]. У пізніх роботах науковці зазначають, що технічний персонал не відноситься до державних службовців [17, 16-17].

Керівник – це державний службовець, який займає державну посаду, пов'язану із безпосереднім здійсненням завдань і функцій державних органів. До цієї категорії державних службовців можна віднести: керівників державних органів та їхніх заступників; керівників структурних підрозділів державних органів та їхніх заступників; осіб, які наділені повноваженнями приймати рішення і давати вказівки підлеглим їм службовцям.

Керівник несе персональну відповідальність за: виконання завдань і функцій державного органу, підрозділу і організацію діяльності підлеглих державних службовців; дотримання державної та службової дисципліни; дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина у сфері діяльності державного органу; якість і ефективність державної діяльності у дорученій сфері. В юридичній літературі виділяють безпосереднього керівника, керівника вищого рівня, керівника вищого рангу.

Спеціаліст – це державний службовець, який має необхідну професійну освіту і сприяє виконанню завдань і функцій державного органу в межах займаної державної посади. До цієї категорії відносяться

державні службовці, яких наділено повноваженнями здійснювати державні владні функції, але які не мають права здійснювати службові юридично-владні дії як засоби управління людьми. Їх повноваження пов'язані з підготовкою проектів рішень, юридичних актів, опрацюванням питань, які вимагають спеціальних знань.

Виконавець (технічний персонал) – це службовець, службова діяльність якого не пов'язана з діями, які тягнуть юридичні наслідки або впливають на зміст рішень державного органу. Їхня правомочність визначається завданнями забезпечення службової діяльності керівників і спеціалістів шляхом створення матеріальних, інформаційних, дорадчих та інших умов, необхідних для виконання останніми службових функцій. До них можна віднести: секретаря-референта, діловода, бухгалтера, економіста та ін. [15, 79-81; 17, 16-17; 18, 138-139]

Аналіз кваліфікаційних вимог (пунктів 6, 11 – 12), прав та обов'язків (пунктів 20 – 25) помічника судді уточнених рішенням Ради суддів України «Про затвердження Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції» від 25 березня 2011 № 14 дозволяє стверджувати, що помічник судді адміністративного суду – державний службовець (спеціаліст).

Призначення як процедура вступу на державну службу застосовується до першої – другої категорій посад державних службовців (частина перша статті 15, частина друга статті 25 Закону України «Про державну службу»).

Посади працівників апарату судів загальної юрисдикції розпорядженням Кабінет Міністрів України «Про віднесення посад працівників апарату судів загальної юрисдикції до відповідних категорій посад державних службовців» від 24 лютого 2003 року № 88-р віднесено до наступних категорій посад державних службовців: 3) третя категорія: а) посади помічників суддів Верховного Суду України; б) посади помічників суддів вищих спеціалізованих судів України; 5) п'ята категорія: б) посади помічників суддів апеляційних судів; в) посади помічників суддів місцевих судів.

Серед процедур вступу на державну службу доля конкурсної складає 90 % [16, 309] – 95 % [18, 194].

Прийняття на державну службу на посади третьої – сьомої категорій, передбачених ст. 25 Закону України «Про державну службу», здійснюється на конкурсній основі, якщо інше не встановлено законами України. Порядок проведення конкурсу для вступу на державну службу регулюється Положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Дані про вакансії посад державних службовців підлягають публікації та поширенню через засоби масової інформації

не пізніш як за один місяць до проведення конкурсу (частини першачетверта статті 15 Закону України «Про державну службу»).

Президент України, Голова Верховної Ради України, члени Уряду України, глави місцевих державних адміністрацій мають право самостійно добирати та приймати осіб на посади своїх помічників, керівників прес-служб, радників і секретарів згідно з штатним розписом і категорією, що відповідає посаді (патронатна служба). Порядок перебування на державній службі таких осіб установлюється відповідними органами (частина п'ята статті 15 Закону України «Про державну службу»).

Постановою Кабінету Міністрів України «Про деякі питання застосування статей 4, 15 і 27 Закону України «Про державну службу» від 17 червня 1994 року № 423 встановлено, що без конкурсного відбору або стажування можуть також прийматися: а) державні службовці на посади: керівників, які згідно із законодавством обираються або затверджуються колегіальним органом; керівників, які призначаються міністрами, керівниками інших центральних органів державної виконавчої влади за погодженням з керівниками місцевих органів державної виконавчої влади; спеціалістів при переміщенні їх в межах одного державного органу на рівнозначну або нижчу посаду з дотриманням вимог законодавства про працю; б) державні службовці, які перебували на відповідних посадах у державних органах та виконавчих органах Рад, у тому числі в тих, що ліквідуються, до новостворених органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування; в) на державну службу – випускники вищих навчальних закладів, що здобули вищу освіту за спеціальностями галузі знань «Державне управління», особи, які закінчили аспірантуру та докторантуру за денною формою навчання, у державні органи, які направляли їх на навчання за державним замовленням; г) на державну службу в особливий період.

Окрему увагу слід звернути на майбутній Закон України «Про державну службу».

Вступ особи на державну службу здійснюється шляхом призначення: 1) на посаду державної служби групи I – у порядку, визначеному Конституцією та законами України, без обов'язкового проведення конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби; 2) на посаду державної служби груп II, III, IV і V – за результатами конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби в порядку, визначеному цим Законом, якщо інше не передбачено законом. Призначення на посади державної служби, зазначені у частині 3 статті 6 цього Закону, здійснюються без обов'язкового проведення конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби (стаття 17).

Група І – посади керівника, заступників керівника державного органу, членів державного колегіального органу, юрисдикція яких поширюється на всю територію України, та їх апарату, органу влади Автономної Республіки Крим та його апарату; голови, заступників голови місцевої державної адміністрації. Посади від керівників, заступників керівників самостійних структурних підрозділів державного органу, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, та його апарату, органу влади Автономної Республіки Крим та його апарату, місцевої державної адміністрації; керівників, заступників керівників державного органу, юрисдикція якого поширюється на територію однієї чи кількох адміністративно-територіальних одиниць, та його апарату до посади в державному органі, органі влади Автономної Республіки Крим та їх апараті, які не передбачають здійснення керівних функцій та функцій з підготовки пропозицій щодо формування державної політики, розроблення, експертизи та/або редагування проектів нормативно-правових актів, відповідають посадам державної служби груп ІІ – V (частина перша статті 6).

Призначення без обов'язкового проведення конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби відбувається на посади працівників патронатних служб (частина третя статті 6).

Групи посад державної служби І-V поділяються на підгрупи І-1, ІІ-1, ІІІ-1, IV-1, V-1, І-2, ІІ-2, ІІІ-2, IV-2, V-2, І-3, ІІ-3, ІІІ-3, IV-3, V-3, І-4, ІІ-4, ІІІ-4, V-4 (частина друга статті 6).

Наукову цінність представляє факт ініціювання народними депутатами України Ю. М. Воропаєвим та Д. Ю. Шпеновим проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (щодо удосконалення положень про статус працівників апарату суду) від 31 липня 2012 року № 11049 у редакції:

«І. Внести до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (Відомості Верховної Ради України, 2010 р., № № 41-45, ст. 529) такі зміни:

2. Частину третю статті 151 доповнити абзацами такого змісту:

«Посади помічників суддів Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів України належать до підгрупи ІІІ-1 посад державної служби.

Посади помічників суддів апеляційних судів належать до підгрупи IV-1 посад державної служби.

Посади помічників суддів місцевих судів належать до підгрупи V-1 посад державної служби».

ІІ. Цей Закон набирає чинності одночасно з набранням чинності Закону України «Про державну службу» [27].

Висновки. Викладене свідчить про відсутність логічності та послідовності дій суб'єктів законодавчої ініціативи у питанні вдосконалення правового статусу «правої руки» судді адміністративного суду.

Не визначена у Законі України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI й регламентована рішенням Ради суддів України «Про затвердження Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції» від 25 березня 2011 № 14 процедура вступу помічників суддів адміністративного суду на державну службу протирічить визначеними Законом України «Про державну службу» (частина 1 статті 15), майбутнім Законом України «Про державну службу» (стаття 17) процедурам вступу на державну службу, так як встановлена актом маючого юридичну силу підзаконного характеру, ані силу закону.

Бібліографічний список

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2453-17
2. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 року № 3723-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12
3. Про віднесення посад працівників апарату судів загальної юрисдикції до відповідних категорій посад державних службовців : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 року № 88-р [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=88-2003- %F0
4. Про деякі питання застосування статей 4, 15 і 27 Закону України «Про державну службу» : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 1994 року № 423 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=423-94- %EF
5. Про затвердження Положення про помічника судді суду загальної юрисдикції : Рішення Ради суддів України від 25 березня 2011 року № 14 [Електронний ресурс] / Професійна юридична система Мега-Нау. – Офіційний сайт розробленої приватним акціонерним товариством «Інформтехнологія» інноваційної правової системи під торговельною маркою НаУ®. – Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1077.3025.0

6. Наказ Державної судової адміністрації України «Про затвердження Типових посадових інструкцій працівників апарату місцевого загального суду» від 20 липня 2005 року № 86 [Електронний ресурс] / Професійна юридична система Мега-Нау. – Офіційний сайт розробленої приватним акціонерним товариством «Інформтехнологія» інноваційної правової системи під торговельною маркою НаУ®. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.11781.0
7. Про державну службу : Закон України від 17 листопада 2011 року № 4050-17 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=4050-17&p=1321299739986274
8. Про судоустрій України : Закон України від 7 лютого 2002 року № 3018-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3018-14
9. Административное право Украины : учебн. / под общ. ред. С. В. Кивалова. – Х. : «Одиссей», 2006. – 880 с.
10. Адміністративно-правове регулювання статусу державного службовця в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електронний ресурс] / О. В. Литвин; Національний ун-т Державної податкової служби України. – Ірпінь, 2009. – 20 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
11. Адміністративно-правовий статус посадової особи : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електронний ресурс] / Н. В. Янюк; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 17 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
12. Висновки до проектів Положення про апарат місцевого та апеляційного судів загальної юрисдикції та Положення про помічника судді від 17 лютого 2012 року [Електронний ресурс] / Вищий адміністративний суд України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/ua/news_legislation.html?_m=publications&_t=rec&id=1715&s=print
13. Державна служба в Україні: проблеми становлення, розвитку та функціонування: Автореф. дис… д-ра юрид. наук: 12.00.07 [Електронний ресурс] / Ю. П. Битяк; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2006. – 40 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
14. Європейський Союз сприятиме престижу посади помічника судді [Електронний ресурс] / Верховний суд України // Інформаційний сервер. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/3c6eca2a27d62b31c225769000554c5f?OpenDocument
15. Ківалов С. В. Державна служба в Україні : підручн. / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – 368 с.

16. Ківалов С. В. Адміністративне право України : навч. посіб. / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова. – 5-е вид., перероб. і доп. – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 309.
17. Ківалов С. В. Закон України «Про державну службу» : наук.-практ. комент. / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова. – 2-е вид., змінене і доп. – Одеса : Фенікс, 2009. – 692 с.
18. Ківалов С. В., Біла-Тіунова Л. Р. Публічна служба в Україні : підручн./ С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова. – Одеса: Фенікс, 2009. – 688 с.
19. Кононенко О. Актуалізація проблеми вдосконалення нормативних актів щодо правового статусу деяких працівників апарату суду [Електронний ресурс] / О. Кононенко // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2011. – № 3. – Судова влада України : Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sud0470/publik/st6/
20. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія / Р. О. Куйбіда. – К. : Атіка, 2004 – С. 276.
21. Ляхович У. І. Організаційно-правове забезпечення реалізації адміністративно-правового статусу державного службовця: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електронний ресурс] / У. І. Ляхович; Нац. аграр. ун-т. – К., 2008. – 19 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
22. Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України: Автореф. дис… д-ра юрид. наук. : 12.00.10 [Електронний ресурс] / Д. М. Притика; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – 36 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
23. Осика І. М. Статус помічника судді місцевого загального суду у світлі положень нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» / І. М. Осика // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 4. – С. 6 – 18.
24. Покращте статус помічника! // Закон і Бізнес. – 2011 – № 36 (1023), 3 – 9 вересня. – С. 5.
25. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні: Автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.10 [Електронний ресурс] / С. Г. Штогун; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2004. – 20 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
26. Програма Європейського Союзу в Україні «Прозорість та ефективність функціонування судової системи України: компонент державної служби» [Електронний ресурс] / Державна судова адміністрація України // Офіційний веб-портал. Судова влада України. – Режим доступу : http://court.gov.ua/dsa/234/

27. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (щодо удосконалення положень про статус працівників апарату суду) від 31 липня 2012 року № 11049, що ініційований народними депутатами України Ю. М. Воропаєвим та Д. Ю. Шпеновим [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44120
28. Продаєвич О. С. Проходження державної служби в Україні: організаційно-правовий аспект: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електронний ресурс] / О. С. Продаєвич; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 19 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html
29. Павленчик П. Т. Проходження державної служби в Україні: організаційно-правові засади: Автореф. дис… канд. наук з держ. управління: 25.00.03 [Електронний ресурс] / П. Т. Павленчик; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2001. – 20 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html

Проведен сравнительный анализ понятия и видов государственных служащих, процедур вступления на государственную службу, определенных действующим и будущим законами о государственной службе. Исследованы редакции процедур вступления на государственную службу помощников судей административного суда в предыдущем и настоящем законодательстве по вопросам судоустройства, организационного обеспечения работы суда. Обращено внимание на противоречия процедуры вступления помощников судей административного суда, предусмотренной актом подзаконного характера с процедурами, которые определены действующим и будущим законами о государственной службе.

A comparative analysis of concepts and types of civil servants, procedures for entering the civil service and the regulation of public service were set. The procedures for entering the civil service administrative assistant judges of the court in the previous and current legislation on the judiciary and the organizational support of the court were investigated. Attention is paid to the contradiction procedure entring assistant judge of the administrative court in accordance with the act provided for a regulation of the nature of the procedures specified by current and future laws on public service.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 346.9

Малярчук І. А., Господарський суд Одеської області

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ

Зроблена спроба здійснити на основі аналізу податкових спорів їхню класифікацію, використовуючи такі критерії як суб'єкт, об'єкт, підстави виникнення.

Різнобічні аспекти податкового спору широко висвітлені в юридичній літературі. Зокрема, значна увага науковцями приділяється дослідженню суб'єктів податкового спору, захисту їхніх прав та інтересів (О. О. Бандурко, Я. О. Берзанюк, М. О. Перепелиця, О. В. Щербанюк), засобів захисту (І. Л. Бородіна, Я. В. Греца, Д. Г. Мулявка, О. М. Федорчук), правових основ справляння податків (І. І. Бабіна, Г. В. Бех, А. О. Храброва), дефектів нормотворчості як причин податкових конфліктів (Л. В. Трофімова, І. Удачина, А. Ластовецький), класифікації податкових правовідносин та об'єктів податкових зобов'язальних відносин (І. О. Пасічна). І лише окремі дослідники звертаються до проблем класифікації податкових спорів. А саме урахування класифікації податкового спору надає можливість платникові податків під час його розв'язання правильно обрати норми матеріального і процесуального права, зібрати та представити доказові факти, обрати лінію поведінки тощо. Зазначену проблематику найбільш ґрунтовно розглядають російські фахівці І. В. Цвєтков, В. Н. Назаров, вітчизняні юристи – О. Уварова, В. В. Тильник. Враховуючи теоретичні напрацювання дослідників та реально існуючу практику зробимо спробу здійснити класифікацію податкових спорів.

Класифікація будь-яких об'єктів передбачає їхній поділ на види (групи, класи) за певними ознаками або критерієм, що беруться за основу під час виокремлення видів (груп, класів). У науковій класифікації властивості об'єкта поставлені у функціональний зв'язок з його становищем у певній системі [1, с. 259]. Класифікація може бути природна (максимальна кількість істотних ознак об'єкту визначає його місцезнаходження у системі) та штучна (в основі класифікації знаходяться неістотні ознаки об'єкта). Класифікація може бути зовнішньою та внутрішньою, зовнішня вказує на зв'язок досліджувального об'єкта із іншими об'єктами поза його системою, внутрішня – роль та місце у системі. Класифікацію проводять за загальними ознаками, тобто такими, що є характерними усім об'єктам такого роду, та специфічними

© І. А. Малярчук, 2013

об'єктами, які притаманні саме такому виду об'єктів. Таким чином, класифікуючи юридичні спори за загальними ознаками, вкажемо на існування трудових, господарських, цивільних спорів; розглядаючи той чи інший вид галузевого спору, ми будемо його досліджувати за суб'єктами, об'єктами, підставою виникнення інше.

Податкові спори ми можемо класифікувати досить широко, в залежності від обраного критерію. Найбільш доцільними та основними критеріями, з нашого погляду є наступні – суб'єкт (ініціатор спору), предмет спору, підстави спору.

Здійснимо класифікацію згідно обраних нами критеріїв. За ініціатором податкового спору в юридичній літературі найбільш часто виділяють три групи спорів. Перша група спорів, це спори які виникають з ініціативи платників податків, зборів чи обов'язкових платежів. Друга група спорів, це ті спори, що ініціюються контролюючими органами. Третя група спорів, це ті спори, що ініціюються іншими об'єктами податкових правовідносин [2, с. 26].

На наш погляд, зазначену класифікацію можна значно розширити, доповнити, деталізувати. Якщо, співвідносно до досліджувальної тематики, взяти за основу класифікації суб'єкта податкового спору, то можемо вказати на:

– податкові спори між платником податків – фізичною особою і податковим органом;

– податкові спори між платником податків – фізичною особою-суб'єктом підприємницької діяльності і податковим органом;

– податкові спори між платником податків – юридичною особою і податковим органом; так як однією із класифікацій юридичних осіб є їхній поділ на підприємницькі та не підприємницькі ми можемо зазначати ще на два види спорів відповідно за видом юридичної особи;

– податкові спори між платником податків – нерезидентом-фізичною особою і податковим органом;

– податкові спори між платником податків – нерезидентом-юридичною особою і податковим органом.

Відзначимо, що у фаховій літературі виділяють також три наступні групи суб'єктів податкових конфліктів: державу (в особі органів владних повноважень, що приймають нормативно-правові акти у сфері оподаткування); органи державної податкової служби; платники податків і зборів (обов'язкових платежів). Але податкові конфлікти виникають між платниками податків і органами державної податкової служби щодо виконання та реалізації взаємних прав та обов'язків [3, с. 55].

За суб'єктами прийняття рішення, які можна оскаржувати в адміністративному порядку, вони розподіляються на такі, що прийнятті:

1. Державною податковою адміністрацією України;

2. спеціалізованими державними податковими інспекціями;

3. державними податковими адміністраціями в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі;

4. державними податковим інспекціями в містах з районним поділом (крім міст Києва та Севастополя);

5. державними податковими інспекціями в районах, містах без районного поділу, міжрайонними державними податковими інспекціями.

За предметом спору, В. Н. Назаров розподіляє податкові спори на дві групи. Це по-перше, спори, що виникають із нанесення шкоди незаконними актами податкових органів або незаконними діями (бездіяльністю) їх посадових осіб. По-друге, спори про виконання компетентними органами державної влади податкового законодавства [2, с. 26].

Зазначену класифікацію розширимо, виходячи із того, що предметом податкового спору може бути не тільки дія чи бездіяльність посадових осіб податкових органів, нанесення незаконними актами податкових органів шкоди. Предметом податкового спору може бути оскарження різного виду податку – податку на прибуток підприємств, на доходи фізичних осіб, на додану вартість, акцизний податок, екологічний податок, місцеві податки та збори та інші платежі.

Класифікація податкових спорів може бути здійснена відповідно до рішень, які приймаються податковими органами і у разі неправомірності оскаржуються. Визначення того, чи рішення незаконно обмежує або порушує права платників податків є предметом розгляду скарги. Рішення розподіляються за змістом на: 1) податкові повідомлення-рішення про визначення сум податкових зобов'язань, граничні строки сплати грошового зобов'язання та/або строки виправлення платником податків показників податкової звітності; попередження про наслідки несплати грошового зобов'язання або внесення виправлень до показників податкової звітності в установлений строк та інші (пункт 1 ст. 58 Податкового кодексу України) [4]; 2) податкові вимоги.

Податкова вимога відповідно до п. п. 14.1.153 ст. 14 Податкового кодексу України є письмовою вимогою органу державної податкової служби до платника податків щодо погашення суми податкового боргу [4]. Податкові вимоги формуються за несплаченими платником податків в установлені строки сумами грошових зобов'язань,

узгоджених податковим органом, іншими контролюючими органами. Податкова вимога від податкового повідомлення-рішення відрізняється тим, що є засобом реагування, в основі якого лежить факт несвоєчасного виконання платником податку податкового обов'язку. Фахівцями звертається увага на той факт, що чинне законодавство чітко не визначає підстави та порядок оскарження податкових вимог. Зокрема, у переліку рішень податкових органів, що підлягають оскарженню в адміністративному порядку Положення про порядок подання та розгляду скарг платників податків органами Державної податкової служби, затверджене наказом ДПА України № 1001 від 23.12.10, не містить податкової вимоги [5]. Але така можливість її оскарження не виключена, враховуючи, що податкова вимога є актом індивідуального характеру, офіційним документом, має обов'язковий характер і зачіпає матеріальні інтереси суб'єкту господарювання [6]. Крім того, платник податків вправі оскаржити будь-яке рішення, якщо воно, порушує його права та законні інтереси. На думку С. А. Убогого [7, с. 121] та Д. Г. Мулявка [8, с. 81], платник податків повинен мати можливість реалізувати свої права у повному обсязі.

Перелік рішень податкового органу, що є предметом податкового спору може бути значно розширений відповідно до інших його рішень щодо платників податків (рішення про: розподіл суми грошових зобов'язань або податкового боргу між платниками податків, які виникають у результаті реорганізації; погашення податкових зобов'язань або податкового боргу, забезпечених податковою заставою, до здійснення реорганізації; встановлення солідарної відповідальності зі сплати грошових зобов'язань платника податку, який реорганізується, стосовно всіх осіб, утворених у процесі реорганізації, що спричинює застосування режиму податкової застави до всього майна таких осіб; поширення податкової застави на майно платника податків, який утворюється шляхом об'єднання інших платників податків, якщо один і більше з них мали грошові зобов'язання або податковий борг, забезпечений податковою заставою, та інші). Зазначені рішення, у разі їхньої незаконності, можуть бути оскаржені і бути предметом податкового спору.

В. В. Тильник до предмету податкового спору відносить суб'єктивні публічні права і обовязки учасників податкових правовідносин, та вважає: «суттєвою особливістю такого спору є те, що він одночасно може включати в себе і суб'єктивні публічні права (обовязки) і законність ненормативних податкових актів» [9, с. 113].

В юридичній літературі вказується фактична природа акту податкової перевірки, який не є юридичною формою рішень подат-

кових органів, не вважається офіційним документом, але спричиняє певні правові наслідки. Акт перевірки є підставою для того, що б на його основі приймалися податкові повідомлення-рішення – визначати податкові зобов'язання та/або штрафні санкції чи ні [10, с. 255].

За предметом оскарження категорії податкових спорів найбільш широко виокремлює О. Уварова. Вони, на її думку, можуть бути наступними:

1. оскарження суми податкового зобов'язання, визначеного податковим органом за причинами, не пов'язаними з порушенням податкового чи іншого законодавства;

2. оскарження суми податкового зобов'язання та/або штрафних санкцій, визначених податковим органом у звязку з виявленням порушення з боку платників податків вимог податкового чи іншого законодавства;

3. відмова в наданні бюджетного відшкодування ПДВ;

4. оскарження вимоги про сплату: податкового зобов'язання, яке платник податків узгодив у поданій ним податковій декларації, але не сплатив у встановлені строки; узгодженої суми грошового зобов'язання, визначеного податковим органом у податковому повідомленні-рішенні, яке платник податків не сплачує в установлені строки;

5. оскарження індивідуальної податкової консультації (або відмови в її наданні);

6. оскарження нормативно-правового акта у сфері оподаткування;

7. оскарження дій або бездіяльності податкового органу;

8. оскарження рішень та дій, що здійснюються податковим органом у ході перевірки;

9. вимога про повне відшкодування збитків (шкоди), завданих незаконними діями (бездіяльністю контролюючих органів (їх посадових осіб) [11, с. 5 – 10].

Предметом оскарження у вказаних податкових спорах є відповідні податкове повідомлення-рішення; податкова вимога; індивідуальна податкова консультація; постанова Кабміну, наказ ДПАУ або інший нормативно-правовий акт з питань оподаткування, інших питань, підконтрольних податковим органам; рішення податкового органу, наказ податкового органу про проведення, продовження, припинення перевірки; дії (акти) податкового органу, що порушують права та законні інтереси платника податків.

Щодо визначення підстав виникнення податкового спору, то зазначимо, що в юридичній літературі не має одностайності. До підстав податкового спору відносять а) неправильне тлумачення норми права,

б) незастосування норми права, що необхідно застосувати, в) застосування норми, що не може бути застосована [9, с. 110]. Такий принцип побудови структури податкового спору є загальноприйнятим і щодо інших спорів.

Виникнення таких податкових спорів, на нашу думку пов'язано із надзвичайною масивністю, складністю та низьким рівнем податкового законодавства. Наслідком цього є різне тлумачення змісту норм права як працівниками податкових органів, так і платниками податків. Основними недоліками податкового права, на погляд Л. В. Трофімової є «його логічні суперечності, внутрішня неузгодженість, потреба в однозначному тлумачення суб'єктами різних гілок влади, хоча, за загальним правилом, у юриспруденції правильність тексту податкового законодавства презумується (однак це не завжди відповідає дійсності)» [12, с. 22]. Постійною проблемою українського податкового законодавства є неузгодженість між законами та підзаконними нормативними актами, що іноді видаються у невідповідності змісту законів і встановлюють додаткові приписи, інструкції, роз'яснення, узгодження тощо [13, с. 43]. Крім того, вкажемо на суперечливість судової практики щодо розв'язання спорів з питання застосування і тлумачення окремих норм матеріального права. Зазначені податкові спори можуть бути обумовлені недостатньою фаховою підготовкою працівників податкових органів, наявністю лобіювання бізнесових інтересів, проявами корупційних діянь.

Також до підстав виникнення податкових спорів відносять:

– порушення норм та порядку проведення податкових перевірок;

– донарахування податків, застосування штрафних санкцій;

– незаконне накладання арештів на рахунки та майно осіб тощо [10, с. 257].

Податкові спори можуть бути кваліфіковані за іншими критеріями в залежності від мети дослідження. І. В. Цвєтков класифікацію податкового спору здійснює із основної кваліфікуючої ознаки: податковим є тільки той спір, який обумовлюється податковими відносинами, а саме – відносинами із встановлення, введення і взяття податків; відносинами, що виникають в процесі здійснення податкового контролю, включаючи оскарження пов'язаних з цим контролем актів податкових органів, дій (бездіяльності) їх посадових осіб; відносинами із притягнення платників податків до відповідальності за здійснення податкових правопорушень [14, с. 3].

Назаров В. Н. здійснює класифікацію податкових спорів відповідно від змісту вимог, що висуваються однією із сторін; та розподіляє

податкові спорі на ті, що розглядаються у досудовому порядку та у суді [2, с. 27].

Сучасні податкові спори російськими правниками розмежовуються на три основні категорії: 1) спори з питань права, 2) спори з питань факту, 3) процедурні спори. Під першою групою спорів розуміються спори, пов'язані з різним тлумаченням та/або застосуванням окремих норм матеріального права (податкового, цивільного та іншого законодавства). До другої групи відносяться спори, які виникли у зв'язку з різною оцінкою фактичних обставин справи та мають пряме чи побічне відношення до оподаткованої діяльності платника податків. До третьої – спори про порушення податковим органом законодавчо встановленої процедури проведення заходів податкового контролю та (або) провадження по справам податкових правопорушень [14, с. 3].

Зазначені категорії податкових спорів мають свої особливості. Спори з питань права виникають внаслідок прорахунків, недоліків вітчизняного податкового законодавства; некомпетентності працівників податкових органів, відсутності у них необхідних знань для застосування відповідних нормативно-правових актів.

Спори з питань факту істотно відрізняються від попередньої категорії справ. Їх змістом є доказування чи спростування різного виду фактичних обставин. Визначальним за таким податковим спором буде якість зібраних платником податків доказів, що підтверджують його правоту. Предметом доказування є сукупність конкретних юридичних фактів.

Процедурні спори передбачають оскарження правомірності актів, рішень податкових органів, дій (бездіяльності) їх посадових осіб, виходячи із допущених податковим органом порушень встановленої процедури проведення заходів податкового контролю чи провадження по справам про податкові правопорушення. Процедурні порушення, що є предметом спору повинні мати істотний характер і дійсно приводити до незаконності чи необґрунтованості прийнятого рішення.

Існування різних підходів до класифікації податкових спорів пояснюється складністю податкових правовідносин, значною базою юридичних фактів, що можуть оскаржуватися, іншими обставинами. Класифікація податкових спорів обумовлюється також тим, в якому розумінні розглядається податковий спір – у широкому чи вузькому. Якщо податковий спір розглядати у широкому розумінні, то ми повинні досліджувати всю сукупність спорів, що виникають між уповноваженими державними органами і податково зобов'язаними особами. У вузькому розумінні – це спори, що виникають безпосередньо із правовідносин, що регулюються податковим законодавством [2, с. 27].

В юридичній літературі зазначається, що податкові спори можуть змінюватися під впливом:

а) норм правових актів, за якими регулюється сфера податкових відносин;

б) податкової правосуб'єктності особи;

в) юридичних фактів, що обумовлюють виникнення, зміну чи припинення податкових відносин [14, с. 253]. На наш погляд, за цими підставами податкові спори можуть також й виникати й реалізуватися.

Таким чином, податкові спори є неоднорідними, вони розрізняються за своєю правовою природою, змістовним характером, процесуальними особливостями їхнього розв'язання. Податкові спори можуть як виникати, так і змінюватися, припинятися, реалізуватися на підставі нормативних актів, юридичних фактів, процедури здійснення податкових обов'язків. Основними критеріями податкових спорів за якими їх можна класифікувати є суб'єкт спору, його предмет та підстава. Податкові спори можуть бути класифіковані й за іншими критеріями.

Бібліографічний список

1. Философский словарь. – М. : «Советская энциклопедия», 1989. – 815. с.
2. Назаров В. К. К вопросу о дефиниции и классификации споров, возникающих в связи с взиманием налогов и споров / В. К. Назаров // Финансовое право. – 2007. – № 10. – С. 26 – 28.
3. Податкові конфлікти: особливості вирішення : навч. посіб. / за заг. ред. Л. В. Трофімової. – К. : КНТ. – 2010. – 360 с.
4. Податковий кодекс України. – Дніпропетровськ, 2010. – 368 с.
5. Положення про порядок подання та розгляду скарг платників податків органами Державної податкової служби. Затверджене наказом ДПА України № 1001 від 23.12.10 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1562-11/page
6. Коваленко Н. Податкові вимоги – оскарження у судовому порядку / Н. Коваленко // Юридичний журнал. – 2002. – № 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://justinian.com.ua/article.php?id=653
7. Убогий С. А. Оскарження рішень податкових органів в адміністративному порядку // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління. – 2011. – № 1. – С. 118 – 122.
8. Мулявка Д. Г. Адміністративно-правові заходи забезпечення прав платників податків: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Д. Г. Мулявка. – К., 2004. – 178 с.

9. Тильник В. В. Поняття і суть податкових спорів між органами ДПС та платниками податків / В. В. Тильник // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 3. – С. 110 – 113.
10. Податкові спори: виникнення, природа, засоби врегулювання : навч. посібн. / за заг. ред. С. В. Буряка. – К. : Юринком Інтер, 2009. – 796 с.
11. Уварова О. Коли виникає спір з податковим органом: можливі спірні ситуації / О. Уварова // Податки та бухгалтерський облік. – 2011. – № 44 (1437), червень. – С. 3 – 11.
12. Трофімова Л. В. Дефекти нормотворчості як причина податкових конфліктів / Л. В. Трофімова // Фінансове право. – 2010. – № 4 (14). – С. 21 – 25.
13. Ластовецький А. Колізії у законодавстві про оподаткування / А. Ластовецький // Право України. – 2003. – № 7. – С. 42 – 47.
14. Цветков И. В. Налогоплательщик в судебном процессе. Практическое пособие по судебной защите / И. В. Цветков. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 49 с.

Предпринята попытка, основываясь на анализе налоговых споров, осуществить их классификацию, используя такие критерии как субъект, объект, предмет, причины возникновения налоговых споров.

Attempt was made to make the classification of tax disputes on the basis of their analysis using criteria such as subject, object, grounds arise.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2012

УДК 343.9.01:343.241

Ягунов Д. В., м. Одеса

ДЕЛІНКВЕНТ В СВІТЛІ АНАТОМІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ (ДО ПИТАННЯ ПРО ЦІЛІ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ)

Стаття присвячена дослідженню цілей кримінального покарання у світлі основоположних шкіл кримінального права, сформованих з кінця XVIII століття. Головна увага приділяється злочинцю та його місцю в анатомії кримінального процесу.

Питання цілей покарання та морального обґрунтування застосування кримінально-правової репресії завжди були предметом уваги філософів, юристів та соціологів. Дослідження тих чи інших цілей покарання отримало свій розвиток у наукових працях філософів

© Д. В. Ягунов, 2013

та вчених, які належали до різних шкіл кримінального права, серед який основоположне місце посідають класична школа та італійська (позитивістська, антропологічна) школа.

Звичайно, що в процесі розвитку науки кримінального права було вироблено й інші школи, які пояснювали природу злочинної поведінки та пропонували формально-інституційне оформлення кримінально-правової реакції на злочини.

Проте з філософської точки зору вся увага фокусується саме на традиційній дискусії щодо *свободи волі*, що зазвичай аналізується в контексті традиційного суперництва саме між *класичною* та *італійською* школами.

Дослідження особливостей основоположних шкіл кримінального права є не стільки історико-правовим дослідженням, скільки віддзеркаленням тих проблем, з якими зустрічається кримінальне праве саме сьогодні, у XXI столітті. І цей свого роду нігілізм – вимога часу. Кримінальне право епохи глобалізації перестало бути «сором'язливим» та «приховувати» *реальні* цілі кримінально-правового впливу. І відсутність «доказової перспективи» у *декларативно-традиційних* цілей покарання, вироблених у рамках класичної школи кримінального права, привело до того, що в XXI століття класична школа стала почувати себе доволі «незручно». І, мабуть, настав час, голосно говорити про певну здорову концентрацію та межі допустимого лицемірства, який є характерним для кримінально-виконавчого законодавства.

Проте, обґрунтовуючи актуальність проблематики нашого дослідження, варто додати, що для аналізу цілей покарання звернення лише до ідей представників тієї чи іншої школи є більш недостатнім. Традиційні уявлення щодо правосуддя та функцій суду, можливо, задовольнять прибічників класики, які можуть дуже легко возвести начебто міцну конструкцію з «покарання» та «цілей покарання», «забетонувавши» все це за допомогою «засобів виправлення».

«Лобове зіткнення» позитивізму та класики не дало перемоги жодній зі сторін. Проте «троянським конем» позитивізму стала, врешті-решт, не критика уявлень інституту покарання, цілей покарання та засобів «виправлення», а, передусім, аналіз сутності правосуддя, який виявив багато вад класичного підходу.

Причому йдеться про вади, які стосувалися не суб'єктивного сприйняття цієї функції, а об'єктивних складових. І серед багатьох інших заслуг, якими має пишатися італійська школа, є розбудова ланки між правосуддям та виконанням покаранням, між судом та в'язницею.

Питання є очевидним: злочин та покарання в очах судді є абсолютно іншим, аніж злочин і покарання для в'язничного офіцера або праців-

ника служби пробації. Краще сказати, що зв'язка «злочин – покарання» в очах судді замінюються на зв'язку «покарання – злочинець».

І справа навіть не в об'єктах, а у методах їх оцінки, аналізу та ставлення до них. І злочинець для в'язничної влади – це не та особа, які була «прив'язана» до злочину і час від часу упродовж кримінального процесу попалала до сфери уваги судді. Злочинець трансформується в деліквента, на якому і фокусується увага в'язниці.

Людина, про яку говорили та мріяли класики, людина раціональна, людина, який вільно робить свій вибір, використовуючи свій раціоналізм, зникає. На її місці виникають два актори, один з яких – злочинець, який доволі нетривалий час грає свою роль у суді в якості додатку до злочину, а другий – деліквент, який є об'єктом справжньої, позасудової індивідуалізації, і на якого обрушується вся сила сили каральної влади, за свою природою непідконтрольною суду.

Правосуддя, пробігаючи поглядом повз злочинця, запитує: «Що за його плечима? Яка дії привела його *сюди*?» І, знайшовши цю *дію*, правосуддя міцно її захоплює з усіма відомими правосудними наслідками, значною мірою позабувши про самого злочинця.

І вже потім, передавши злочинця в'язниці, правосуддя наївно очікує, що в'язниця буде цікавитися тим, що є «за плечима» злочинця, що є тією кримінально-забороненою дією, яка, власне, і залучила злочинця до орбіти карного правосуддя. В'язниця байдужа до дії. Натомість вона пильно дивиться на самого злочинця, який, як виявляється, вже таким не є.

Причина очевидна: злочинець вже перетворився на абсолютно іншу особу.

Головне для в'язниці – не вирок, причому далеко не вирок. Вирок – це лише супровідний лист вельми незвичного *додатку*, який за час пересилання встиг змінитися. «Я – директор в'язниці. Ви – ув'язнені. Тому вас надіслали до мене», – говорить герой директора в'язниці у відомому фільмі «Втеча з Шоушенку».

І лише після появи злочинця у в'язниці (але вже у вигляді делінквента) з ним починається *робота*, де він вивчається у повному обсязі, а вирок розглядається лише як формально-необхідний сірий папірець, головне призначення кого полягає, щоб не «проґавити» час звільнення повністю або умовно-достроково.

У світлі класичних поглядів суддя – це «золотий ідол», який дотикається до високих філософських ідей. Лише йому надано право вирішувати високі питання справедливості та гуманізму. Суддя – це «напівбог». Він який стоїть високо на цим приземленим для нього

процесом виконання покарань. Складається враження, що «судове» перебуває *над* «пенітенціарним».

Проте цей ідол не помічає, що «знизу» завжди постає питання, а чи знають «там», на «Олімпі», що саме відбувається «тут», «внизу». Тому для позитивістів суддя має не лише перебувати на «капітанському містку», а доволі часто спускатися до «машинного відділення». І чим частіше, тим краще.

І в цьому контексті варто звернути увагу на цікаву трансформацію. В період Середньовіччя виконання покарань було сферою правосуддя. Потім тривалий час між правосуддям та виконання покарань існувала велика прірва. Коли *виправлення* було проголошена як мета покарання, і покарання стали переважно «*виправними*», виконання покарань стало адміністративною діяльністю. І ця діяльність була залишена правосуддям.

Правосуддя максимально віддалилося від «занадто приземленої» функції виконання покарань, якої не варто торкатися *ідолові*. І ув'язнення також забуло, що колись воно було частиною правосуддя.

Але потім правосуддя, само не помічаючи того, опинилося у пастці того, що сьогодні називається «кримінально-виконавчою діяльністю». Правосуддя перейшло від кари до виправлення: «Не думайте, що вироки, що виносяться нами, суддями, народжені бажанням карати; ні, вони покликані виправляти, врозумляти, «зцілювати» [1, с. 17].

Цей адміністративний придаток з мовчазного дозволу правосуддя вторгся до царини самого правосуддя, оточуючи суддю фігурами «допоміжних акторів». Як слушно зазначив Фуко, «техніка виправлення витісняє у покаранні власне каяття за вчинене зло та звільняє суддів від мерзенного карального ремесла. Нове правосуддя та окремі його вершителі наче соромляться карати, що, втім, не виключає старанність. Причому почуття сорому постійно зростає: «Навколо цієї рани постійно кишать та швидко множаться психологи та дрібні чиновники від моральної ортопедії» [1, с. 17].

На зміну кату, цьому анатому людського страждання, прийшла ціла армія «спеціалістів» – наглядачів, докторів, в'язничних священиків, психологів, вихователів. До структури судочинства та винесення вироку закрався цілий комплекс оціночних, діагностичних, прогностичних та нормативних суджень щодо злочинного індивіда. Утвердження винуватості, користуючись термінологією Фуко, перетворилося на «дивний науково-юридичний комплекс». Усі ці психологи, психіатри, адміністратори почали «дробити» владу карати, де психіатр – це вже не спеціаліст з питань осудності, а «консультант

з питань покарання». Організується цілий корпус індивідуалізованого знання, область значення кого – не стільки вчинений злочин, скільки потенційна небезпека, яка скрита в індивіді [1, с. 186].

Ця армія делікатно відняла у суду його природні функції, переконавши його, що біль та страждання вже не є кінцевою метою карального впливу, одночасно «виспіваючи» оду правосуддю, яку воно так потребує – мабуть як моральну компенсацію за втрачену могутність.

Причому це вже відбулося в XIX столітті, коли в злочинців було відкрито *Людину*. Що можна говорити про XXI століття? Сучасне правосуддя навіть не намагається *покарати*. Воно за допомогою «допоміжних акторів» щось «чаклує» на кухні арифметичної калькуляції з цілями покарання, проте витвір справжнього «кухарського мистецтва» правосуддю приносить в'язниця, де йдеться вже не про «кару», а про «убезпечення», не про «превенцію», а про «ефективність», не про «виправлення», а про «економію коштів платників податків».

Прикладом та найяскравішою, на наш погляд, ілюстрацією цього є загадана вище пробація, але пробація «зразку XXI століття» (хоч ця концепція в сучасній інтерпретації є далеко не єдиним прикладом). Причому саме на прикладі концепції пробації можна побачити, що ця «армія спеціалістів», про яку говорив Фуко, стає дедалі більш витонченою, спеціалізованою та професіональною, водночас дедалі більше заковуючись в непробивну броню бюрократизму і, як не дивно, де-професіоналізованою.

Якщо в XIX столітті вченим доводилося спиратися на свій власний авторитет, то сучасним «спеціалістам» вже можна спиратися на авторитет попередніх поколінь, концепції, знання, перед валом яких правосуддя не може встояти. І, до речі, саме пробація надає приклад того, наскільки важко сьогодні доводиться класичній школі відстоювати свої погляди на сутність покарання та його цілі. Від виправного офіцера вимагається бути «менеджером», який вступає до кримінального процесу задовго до того, як «злочинець» стане «делінквентом» і його буде представлено суду (хоч контури делінквентності прописані вже заздалегідь завдяки досудовій доповіді).

Говорячи про анатомію правосуддя, можна знову згадати проблему обґрунтування мети виправлення у світі класичних поглядів [2]. «Капризне» правосуддя вимагає від в'язниці «бути корисною» та справді виправною, і нічого не хоче чути про природну незалежність в'язниці від правосуддя. Для правосуддя є абсолютно незрозумілим

очевидна ідея, що формально проголошені цілі направлення людей до в'язниці та природні цілі самої в'язниці абсолютно не співпадають. Правосуддя ніяк не може усвідомити, що «в'язниця – не донька законів, кодексів або судового апарата, що вона не підкоряється суду і не є слухняним чи негідним інструментом виконання судових вироків або досягнення бажаних для суду результатів» [1, с. 454]. Як раз правосуддя і займає залежне від в'язниці становище!

Слабким місцем класичного підходу, як вже зазначалося, була теоретизація та абстрактизація злочинця, або, краще сказати, його «свобода волі», яка мала «штовхати» та «підганяти» злочинця у напрямку до його «морального виправлення».

Не менш слабким місцем була також і теоретизація та абстрактизація в'язниці. Тотальність закритих закладів? Ні! Наявність субкультури? Ні в якому разі! Саме природні передумови для зловживання та насильства? Єресь! Високий моральний дух персоналу та його віра у проголошені законом цілі покарання? Безумовно! Негативний вплив ротації кадрів, природний для будь-якої бюрократичної установи? Можливий, але несуттєвий для досягнення цілей кримінального покарання.

Це – класика, або, краще, те, що ховається за завісами класичного правосуддя.

Мета виправлення правосуддям розглядається в аспекті тривалого процесу, де і винесення вироку, і його виконання становлять єдине ціле в контексті цілей впливу на злочинця й морального обґрунтування застосування кримінальної репресії.

Іншими словами, класика хоче, щоб в'язничний офіцер дивився на злочинця так само, як і, власне, суддя, хоч між правосуддям та в'язницею існує прірва. І суд із полегшенням «перекидає» до в'язниці «злочинця» з подальшими «побажаннями» його «морального виправлення», закріпленими у вироку, причому це «моральне виправлення» повинно відбутися там, де «правосуддя ніколи не було, про що воно нічого не знає і з чим воно не зв'язано. Проте головне полягає у тому, що під час цієї невидимої міграції від правосуддя до в'язниці «злочинець» як раз непримітно перетворюється на того, що Фуко визначив як «делінквент».

Гадаємо, що не варто детально описувати те, що сказав Фуко, обмежившись нагадуванням, що «делінквента» варто відрізняти від «правопорушника», оскільки його характеризує на дія, а саме життя. Делінквент – не лише автор своїх дій (який підлягає відповідальності на підставі певних критеріїв свободи волі), проте він пов'язаний зі своїм правопорушенням цілим клубком складних ниток

(інстинктами, імпульсами, схильностями, характером)» [1, с. 369]. І ця трансформація, представлена Фуко, має неабияку цінність для аналізу обґрунтування цілей покарання у світлі класичних взірців.

Справа у тому, що класична школа не може «переварити» навіть «злочинця», не кажучи вже про «делінквента». І цілі покарання починають хромати вже на стадії існування «злочинця», не кажучи вже про «делінквента».

Фуко слушно підкреслює, що корелятом кримінального правосуддя може бути злочинець, проте корелятом в'язниці є хтось інший. Це – делінквент, ядро «небезпеки», рід аномалії. Тому, можливо, критерій «небезпечного стану», про який йшлося вище, не можна ставити у провину правосуддю. Скоріше, це результат психологічного компоненту, який «тисне» на правосуддя з метою збагачення останнього та надання йому «допомоги» щодо внесення «адекватного вироку». Одним словом, йдеться про змішування «кримінального та психологічного дискурсів», що і породжує «небезпечного індивіда».

Підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що сучасне правосуддя декларує, що воно будується на класичних засадах. Проте не варто забувати, що із появою «виправних покарань» глибоко змінився злочин як об'єкт судово-кримінальної практики, і ця зміна триває. Сьогодні судять навіть не те, що вчинив злочинець, і навіть не самого злочинця. Судять те, що можна від нього очікувати в майбутньому. Судять *перспективу небезпеки*, що міститься у фізичному тілі делінквента. І єдиним засобом протидії цій небезпеці є обмеження простору та концентрації свободи в цьому просторі

Перші біологічні теорії розглядали злочинну поведінку як результат дефекту особи. Дефект було визначено самою природою, тому можна було заздалегідь відділити злочинців від законослухняних громадян. Проте для сучасного глобалізованого детермінізму головним є не походження, кримінальний ген або щось інше біологічне. Достатньо *способу життя*, який передував злочину або характеризував особу упродовж відбування покарання або навіть після цього (можна згадати і адміністративний нагляд).

Свого часу, коли соціальні умови надали можливість народитися класичній школі, правосуддя перестало мститися і стало карати. Якщо із самого початку класика стверджувала, що: 1) злочинець може бути виправлений; 2) злочинність має бути попереджена. Це – старий ідеал класики.

У подальшому замість зазначених вище двох ідей з'явилася нова формула: 1) делінквент має бути ізольований в просторовому та/або соціальному вимірі; 2) суспільство має бути убезпеченим. Це – старий ідеал позитивізму.

Сьогодні ж ми спостерігаємо картину, коли правосуддя, все же декларуючи себе як каральне, а тому – класичне, насправді перестало і карати, і убезпечувати. Натомість воно стало намагатися – на вимогу в'язниці – раціонально, прагматично та ефективно «дробити» свободу, створюючи умови для віртуальні сегрегації «небезпечних» делінквентів, до яких дуже вдало наклеюються ярлики «злочинців».

Сьогодні покарання – це не кримінально-правовий захід з традиційними «цілями», які навіть при всьому щирому бажанні не можна не ставити у лапки, яке застосується до представників суспільства, які порушили заборони, прописані у кримінальних кодексах. Покарання – це нова зброя у війні Постмодерну за свободу. Рекомендації та заклики багатьох вчених, громадських та міжнародних організацій щодо зменшення обсягів використання ув'язнення залишаються без уваги в кінцевому рахунку. Вони є занадто незручними для проекту Постмодерну.

Бібліографічний список

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М. : Ad Marginem, 1999. – 480 с.
2. Ягунов Д. В. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 577 - 585.

Статья посвящена исследованию целей уголовного наказания в свете основных школ уголовного права, сформировавшихся с конца XVIII века. Главное внимание уделяется преступнику и его месту в анатомии уголовного процесса.

The article is focused on the goals of criminal punishment in light of the fundamental schools of criminal law, formed in late XVIII century. The emphasis is on the offender and his place in the anatomy of the criminal process.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012

УДК 343.222.4:343.415

Колодін Д. О., НУ «ОЮА»

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ПРАВА (ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН)

Стаття присвячена дослідженню такого покарання, як позбавлення виборчих прав в контексті вдосконалення кримінальної відповідальності за виборчі злочини, зокрема за фальсифікацію виборчої документації. Стаття містить порівняльний аналіз відповідних положень кримінальних кодексів України та країн Європейського Союзу.

Питання попередження виборчих злочинів засобами кримінального закону є надзвичайно актуальними для нашої держави в сучасних соціально-політичних умовах. Особливо це стосується фальсифікації виборчої документації з огляду на очевидні реалії, які були представлені на прикладі чергових виборів до Верховної Ради України 2012 року. Парламентські вибори 2012 року засвідчили, що їх проведення, так само як і підрахунок голосів супроводжувалося численними фальсифікаціями, що було відзначено у висновках майже усіх спостерігачів з міжнародних організацій та зарубіжних країн.

Проте відсутність порушених кримінальних справ за відповідними статтями Кримінального кодексу України, що передбачають відповідальність за «виборчі» злочини, надає підстави стверджувати, що механізм кримінально-правової заборони подібних дій потребує суттєвого вдосконалення і взагалі, в і контексті майбутніх президентських виборів у нашій державі.

При цьому варто наголосити, що розвиток юридичної науки та практики потребує нових методологічних підходів до осмислення проблеми ефективності виборчого законодавства. Ці та інші фактори обумовлюють необхідність проведення цього дослідження.

Зв'язок цієї статті з важливими науковими чи практичними завданнями обумовлений прагненням України бути справжнім членом європейського співтовариства, що обумовлює уточнення сутності та змісту кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборчої документації. «Держава повинна карати будь-яке фальшування результатів виборів» – саме це випливає з вимог Ради Європи до України [1].

© Д. О. Колодін, 2013

Тому вдосконалення механізму притягнення до кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборчої документації служить цілям європейської інтеграції України.

Одним з таких шляхів є запровадження до переліку покарань, передбачених Кримінальним кодексом України, такого покарання як позбавлення виборчого права.

Питання попередження злочинності через здійснення кримінально-правового впливу були предметом спеціальних досліджень багатьох українських вчених, зокрема Л. В. Багрій-Шахматова, О. М. Джужи, В. М. Дрьоміна, М. І. Коржанського, О. М. Костенка, В. О. Глушкова, О. І. Коваленка, Ю. Л. Титаренка, В. П. Філонова, В. В. Леоненка, В. В. Скибицького, В. Т. Трубнікова, В. О. Тулякова, В. М. Марченка, М. І. Бажанова та багатьох інших.

І, як слушно зазначив О. І. Шинальський, «безперечним є той факт, що проблеми, які розглядаються вченими, мають відповідну науково-пізнавальну цінність та науково-прикладне значення, оскільки більшість цих наукових досліджень безпосередньо присвячена аналізу актуальних проблем інституту покарання, де, зокрема, звертається увага на те, що ефективність покарання у цілому сприяє подальшому зміцненню законності та правопорядку в державі та суспільстві, успішній протидії злочинності» [2].

Проте проблема, що аналізується у цій статті, лише частково висвітлювалася у вітчизняній кримінально-правовій літературі. В цілому цей вид покарання залишається недослідженим, а доцільності його запровадження не є вивченими настільки, щоб говорити про розв'язання проблеми, хоч останні виборчі компанії в Україні обумовлюють більшу увагу до вдосконалення кримінально-правової реакції на виборчі злочини.

Здебільшого, враховуючи, що цей вид покарання не є новим для нашої країни, його аналіз проводився в площині історичних досліджень, що повною не може забезпечити потреби сучасного кримінально-правового регулювання.

Серед останніх досліджень і публікацій, які присвячені кримінальній відповідальності за злочини проти виборчих прав, можна виділити дослідження М. Маркуш, С. Красноголовець та інших вчених, проте вирішення цієї проблеми так і не набуло завершеного вигляду. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися нами раніше, проте важливість цього питання обумовлює більшу увагу до доцільності запровадження позбавлення виборчих прав як виду покарання.

Отже, цілями цієї статті є: 1) аналіз зарубіжного досвіду застосування такого покарання як позбавлення виборчих прав; 2) визначення

перспектив й доцільності запровадження такого покарання до переліку покарань, передбаченого Кримінальним кодексом України.

Викладення основного матеріалу дослідження варто розпочати з того, що в сучасній українській правовій літературі крім посилення відповідальності за фальсифікацію виборчих документації як засобу попередження виборчих злочинів активно обговорюються питання запровадження до переліку покарань також і позбавлення виборчих прав, хоч, як вже було зазначено вище, це обговорення ще не набуло завершеності.

Треба констатувати: наукова та практична проблема існує, і вона вочевидь потребує вирішення. З цієї позиції, наприклад, М. Маркуш підтримує запровадження такого виду покарання, як позбавлення виборчих прав. Цей вчений стверджує про необхідність запровадження до КК України окремого покарання у виді позбавлення виборчого права. Коментуючи критику, висловлену с приводу її позиції, вона зазначає, що це – «досить спрощений підхід до трактування нововведень». Зокрема, М. Маркуш зазначає: «Якщо виходити з того, що виборче право не можна обмежити (воно є конституційним правом), і, відповідно, не можна передбачити покарання у виді позбавлення виборчого права, то тоді ми повинні відмовитись від таких покарань, як:

– позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні, обмеження волі й арешт (адже існує конституційне право на свободу (стаття 29);

– громадські роботи та виправні роботи, бо згідно зі статтею 43 Конституції України використання примусової праці забороняється;

– позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (оскільки громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби (стаття 38), кожен має право на працю, яку він вільно обирає (стаття 43), громадянам гарантується свобода творчості (стаття 54) тощо) [3].

За такою логікою, – зазначає вчений, – потрібно скасувати Кримінальний кодекс, оскільки він «не відповідає Конституції».

Проте ми також не можемо не підкреслити слушність наступної позиції: ніхто не може порушувати таке ж конституційне право на вільне волевиявлення під час виборчого процесу, впливати незаконними методами на цей процес, порушувати устої демократії. За порушення конституційного права повинна бути рівноцінна відповідальність – обмеження конституцій них прав.

Навпаки, вітчизняний дослідник С. Красноголовець, вивчивши досвід країн Центральної та Східної Європи, навпаки, обґрунтовує

протилежну думку, вказуючи на недоцільність такої кримінально-правової новели для України [4]. Проте цей вчений в авторефераті свого дисертаційного дослідження не аргументує, чому він схиляється до недоцільності запровадження до переліку кримінальних покарань в Україні й такого заходу кримінально-правової реакції як позбавлення виборчого права.

В цьому контексті нам хотілося б зазначити, що подальші дискусії з питання доцільності запровадження такого виду покарання у нашій державі пов'язуються з одним вельми важливим моментом, який вимагає прискіпливого вивчення історичних аспектів запровадження та використання такого виду покарання в Радянській Україні та сучасних міжнародних стандартів прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

На нашу думку, приділення уваги до цієї проблематики для багатьох є свого роду проявом «дурного тону», оскільки позбавлення виборчих прав має тенденцію аналізуватися виключно в історичному контексті та з відповідним смисловим навантаженням. Здебільшого такий вид покарання асоціюється з тоталітарним сталінським режимом, з яким суверенна Українська державність не може мати нічого спільного.

Це, можливо, дійсно так. Проте хотілося б, з іншого боку, наголосити, що такий вид покарання як позбавлення виборчого права – це сучасна (!) практика багатьох держав, які традиційно відносяться до демократичних. Кримінальне законодавство багатьох сучасних усталених демократій передбачає в окремих випадках позбавлення окремих категорій злочинців брати участь у майбутній виборах або реалізовувати своє виборче право, не вважаючи це порушенням прав людини взагалі та виборчих прав у вузькому розумінні.

Так, кримінальне право багатьох країн Європи знає різні види покарання за порушення виборчого законодавства, зокрема, покарання у виді: 1) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (у т. ч. діяльністю, пов'язаною з проведенням виборів); 2) позбавлення виборчого права – права обирати і бути обраним.

Так, наприклад, в Італії позбавлення виборчих прав може бути здійснено судом на строк до п'яти років за вчинення окремих виборчих злочинів. Відповідно до ст. 132-26 Кримінального кодексу Франції, передбачається застосування такого покарання як позбавлення громадянських, цивільних та сімейних прав, яке, серед всього іншого, передбачає позбавлення як права голосу, так і права бути обраним. Відповідно до § 45 КК ФРН позбавлення пасивного виборчого права здійснюється на термін від 2 до 5 років [5, с. 168]. крім того, зазначені

вище види покарань передбачені, зокрема, кримінальними кодексами Фінляндії, Бельгії, Іспанії, Австрії, Голландії, Туреччини, Сан-Марино, Польщі, Угорщини, Кореї, КНР та інших країн.

Отже, підсумовуючи викладене вище у цій та попередніх наших статтях, можна зазначити, що проведений порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок про наявність в зарубіжних країнах розвиненої системи заходів реагування на злочини, пов'язаних з позбавленням виборчого права, диференційованих підходах до позбавлення виборчого права.

Більше того, як ми встановили в результаті нашого дослідження, позиція Європейського суду з прав людини також відображає наступне: застосування такого покарання як позбавлення виборчого права не суперечить Європейській конвенції з прав людини за умови дотримання певних положень.

Саме ця ідея була свого часу підкреслена Європейським судом з прав людини у відомій справі «Гірст проти Сполученого Королівства» («Hirst v. the United Kingdom») від 6 жовтня 2005 року, яку піддавали аналізу у наших попередніх працях. Єдине, що можна коротко нагадати зі змісту цієї справи, яка, як і інші справи Європейського суду з прав людини, є джерелом права для України. У світлі цього рішення Суду можна вивести певні критерії, які уможливлюють подальші дискусії про запровадження в Україні такого виду покарання як позбавлення виборчого права, і головним з них є наступний: положення ст. 3 Першого протоколу до Європейської конвенції прав людини не виключають можливість обмеження виборчих прав, наприклад, щодо тієї особи, котра зловживала публічним становищем або ж чия поведінка загрожувала підривом верховенства права чи демократичних принципів суспільства.

Отже, висновок, на нашу думку, є безумовним: позбавлення можливості реалізовувати виборче право як вид покарання не створює суперечності будь-яким правам, передбачених міжнародними стандартами прав людини, Європейською конвенцією з прав людини та Конституцією України.

Крім того, в контексті обґрунтування позиції щодо того, що цей вид покарання не суперечить міжнародним стандартам прав людини, можна згадати загальновідомі Токійські правила, якими рекомендований комплекс заходів, не пов'язаних з позбавленням волі. Ці правила передбачають, що, серед всього іншого, суди можуть застосовувати у справах таку санкцію як «поразка в цивільних правах», до яких можна відносити і позбавлення виборчого права.

І в цьому контексті варто особливо наголосити: треба розрізняти:

а) позбавлення виборчих прав окремих категорій осіб в силу їх соціально-правового статусу, що є неприйнятним з позиції демократичних стандартів (сучасними прикладами чого є Китай та Корея) [6];

б) позбавлення виборчих прав осіб, які вчинили певні категорії злочинів (переважно виборчих).

На думку європейських експертів з питань виборчого права, обмеження виборчих прав загальних категорій груп осіб без урахування конкретних фактів, що є унікальними для окремої особи, не відповідає належній міжнародній практиці. Проте позбавлення виборчого права дозволяється лише у тому випадку, коли особа має судимість за вчинення настільки серйозного злочину, що позбавлення політичних прав є дійсно пропорційним тяжкості скоєного злочину.

Таким чином, ОБСЄ та Венеціанська Комісія рекомендують звузити визначення цього обмеження для його застосування лише щодо осіб, визнаних винними у вчиненні серйозного злочину [7]. І саме на цьому ми б хотіли особливо наголосити в контексті нашого дослідження.

В Європейському демократичному доробку у галузі виборчого права зазначено наступне: «Серцевину європейського виборчого доробку складають п'ять принципів виборчого права, які уже були згадані: загальне, рівне, вільне, пряме виборче право і таємне голосування… Взяте буквально, загальне виборче право означає надання кожному основних політичних прав: права голосу (активні виборчі права) та права балотуватися на виборах (пасивні виборчі права). Проте … у спеціальних випадках певні особи можуть бути законно позбавлені своїх виборчих прав» [8].

Отже, враховуючи, що особа, яка вчиняє злочин, передбачений статтею 158 КК України (так само, як й інші злочини проти виборчих прав громадян), завжди діє з прямим умислом, можна говорити про таке додаткове покарання і для України, яке було б спрямоване на обмеження політичних прав на певний строк особи, яка свідомо вчиняє дії, спрямовані на порушення виборчих прав громадян.

В контексті обґрунтування доцільності запровадження в Україні такого виду покарання як позбавлення виборчого права, можна сказати, що законотворча практика пішла дещо попереду наукових досліджень.

Так, як вже зазначалося на підтримку такої ініціативи в Україні фактично була опублікована одна стаття, автор якої – М. Маркуш – водночас є співавтором відповідного проекту закону, який передбачалося внесення змін до КК України, що також аналізувалися нами у наших

статтях. В проекті закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» щодо запровадження покарання у виді позбавлення виборчого права, що вносився народними депутатами України Ю. Кармазіним, О. Бандуркою та М. Маркуш було передбачено запровадження до Кримінального кодексу України нового покарання у виді позбавлення виборчого права [9].

Обговорюючи перспективи запровадження до карального репертуару цього виду покарання, варто, передусім, виходити з того, що може привнести запровадження цього виду покарання. Проте аналізуючи ці перспективи варто ґрунтуватися на деяких висновках, які ми можемо сформулювати нижче:

1. Гадаємо, що не варто «клеїти» покаранню у виді позбавлення виборчих прав ярлик минулого, коли аналогічне за формою покарання широко використовувалося упродовж тривалого періоду радянської влади, доки не було відмінено відповідним законом. Думка про те, що це покарання є недемократичним та відповідає духу каральних практик тоталітарної держави є більш ніж дискусійним. Сьогодні ніхто, мабуть, не стане говорити про те, що позбавлення волі як вид покарання згідно з Кримінальним кодексом незалежної України не може існувати в переліку покарань тільки тому, що воно необґрунтовано широко застосовувалося в сталінський період (і не тільки), супроводжуючись тотальним порушенням прав людини.

2. Можна впевнено сказати, що покарання у виді позбавлення виборчих прав в сучасних європейських демократіях є надзвичайно поширеним явищем, причому йдеться про країни, які дійсно і без лапок є прикладами країн, в яких захист прав людини піднято на надзвичайно високий рівень.

3. Велика кількість країн Європи (більшість з яких є членами Європейського Союзу) передбачили в своїх кримінальних кодексах цей вид покарання.

4. Приклади цього покарання можна широко зустріти і в кримінальних кодексах країн розташованих і за межами Європи.

5. Можна додати, що європейські стандарти прав людини не забороняють цей вид покарання як такий, що порушує демократичні принципи виборів, яке можуть характеризувати демократичне суспільство.

6. Ця позиція підтримується як ОБСЄ, так і Радою Європи, що знайшло своє відображення у численних висновках європейських експертів.

7. Більше того, ця ж позиція знайшла своє відображення в рішеннях Європейського суду з прав людини, які, як відомо, є джерелами

права для України в силу особливостей українського національного законодавства.

8. Головна ідея, яка випливає з висновків європейських організацій та рішень Європейського суду з прав людини полягає в тому, що треба розрізняти позбавлення виборчих прав окремих соціальних груп в силу їх соціально-правового статусу (наприклад, засуджених до позбавлення волі лише на підставі їх статусу засуджених до цього виду покарання) та позбавлення виборчих прав як вид покарання, яке застосується індивідуально у відповідності до кримінального закону та з дотримання відповідної законної процедури внаслідок порушення винної особи переважно виборчого законодавства, яке, як правило, вчиняються винятково з прямим умислом.

Як висновок після висловленого вище можна стверджувати, що цей вид покарання не суперечить принципам демократичної держави та не порушує загальновизнані світові та європейські стандарти прав людини.

Ця ж позиція якщо відійти від європейських стандартів та використовувати як аргумент логіку, можна стверджувати наступне: якщо людина, визнана винною у вчинені виборчого злочину, умисно (причому с прямим умислом і нерідко с корисливою метою) порушила права великою кількості громадян на вільні вибори, то чому не поставити питання про позбавлення цієї ж особи її виборчих права (як активних, так і пасивних).

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що зазначені нами вище критерії, що базуються н міжнародному досвіді та висновках міжнародних організацій, повинні братися до уваги при вирішення питання про запровадження такого виду покарання як позбавлення виборчих прав, у чому ми вбачаємо перспективу подальших наукових розвідок.

Бібліографічний список

1. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19.10.2002 року). – Страсбург, 30 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.venice. coe.int/ docs/2002/CDL-AD (2002) 023rev-ukr.pdf
2. Покарання в системі засобів протидії злочинності: дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. І. Шинальський; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003.
3. Маркуш М. Позбавлення виборчого права має бути додатковою мірою покарання / М. Маркуш // Вісник Центральної Виборчої комісії. – 2005. – № 2. – С. 17-18.

4. Красноголовець С. В. Кримінальна відповідальність за порушення виборих та референтних прав громадян в Україні та державах Центральної Європи (порівняльний аналіз на прикладі Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії) : автореф. дис…канд. юр. наук: Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / С. В. Красноголовець. – Львів, 2009.
5. Зарубежное избирательное право : уч. пос. – М. : Норма, 2003.
6. The Criminal Justice Portal of the Respublic of Korea [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://fgn.kics.go.kr/en/jsp/cjp/criminalCase.jsp
7. Спільний висновок щодо законопроекту «Про вибори народних депутатів України», прийнятий Радою за демократичні вибори на її 38 засіданні (Венеція, 13.10.2011) та Венеціанською Комісією на 88-ій пленарній сесії (Венеція, 14-15.10.2011) на основі коментарів С. Дармановіча, А. Ендзінса та Д. Біссона [Електронний ресурс] / Венеціанська Комісія; ОБСЄ; Бюро з демократичних інститутів та прав людини. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vtd/2011_4/evrocom.pdf
8. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-е вид., випр. і доповн. – К., 2009. – 500 с. – С. 29.
9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження покарання у виді позбавлення виборчого права : Проект закону. Вносять народні депутати України Ю. Кармазін, О. Бандурка, М. Маркуш [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua

Статья посвящена исследованию такого наказания, как лишение избирательных прав в контексте совершенствования уголовной ответственности за преступления протии избирательных прав граждан, в частности за фальсификацию избирательной документации. Статья содержит сравнительный анализ соответствующих положений уголовных кодексов Украины и стран Европейского Союза.

This paper is devoted to the study of such punishment as deprivation of voting rights in the context of improving the criminalization of electoral offenses, including forgery of election documents. This article contains a comparative analysis of the relevant provisions of the Criminal Code of Ukraine and the European Union.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 343.13(477):344.13

Бабич А. А., ХНУВС

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСЛІДНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ

Стаття присвячена загальній характеристиці кримінальних правопорушень в Збройних Силах України і визначенню їх підслідності за новим КПК України 2012 року. Автором обґрунтована необхідність збереження оперативних підрозділів у Військовій службі правопорядку Збройних Сил України і створення в цій службі слідчих підрозділів для розслідування військових злочинів і загальнокримінальних злочинів, здійснених військовослужбовцями на військових об'єктах.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості Конституцією України (ст. 17) покладаються на Збройні Сили України [1], боєздатність яких залежить від стану дотримання законності та правопорядку у її лавах. Тому боротьбі зі злочинністю та правопорушеннями у Збройних Силах України державою приділяється особлива увага. Невипадково відповідальність за військові злочини передбачено окремою главою Кримінального кодексу України.

Питанням кваліфікації військових злочинів були присвячені праці таких вчених: С. Я. Розенбліта, В. О. Бугаєва, Х. М. Ахметшина, Ф. С. Бражника, В. М. Кудрявцева, І. П. Малахова. Є. М. Самойлова, А. О. Толкаченка, В. М. Чхиквадзе, А. А. Серова, Є. Б. Пузиревського, В. О. Глушкова, М. І. Карпенка, В. І. Касинюка, М. І. Панова, К. Г. Фетисенка, М. І. Хавронюка, С. О. Харинтонова. Практика застосування судами законодавства про військові службові злочини опрацьована у Верховному Судді України В. В. Бондарєвим і С. І. Дячуком.

Але слід зауважити, що питанням підслідності військових злочинів, в процесуальній літературі, не було приділено достатньої уваги.

Метою даної статті є розгляд актуальних питань загальної кваліфікації військових злочинів та їх підслідності за новим КПК України 2012 року.

На військовослужбовців Збройних Сил України, які вчинили злочин, як на громадян України, поширюється дія Кримінального кодексу України (далі – КК України), Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України). Розділ XIX особливої частини КК України передбачає у ст. 401 – 405 кримінальну відповідальність за вчинення військових злочинів. Частина 2 ст. 401 КК України ви-

© А. А. Бабич, 2013

значає поняття військовослужбовців, які несуть відповідальність за скоєння військового злочину. Це військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також інші особи, визначені законодавством України [2].

Особливістю кваліфікації військового злочину є наявність низки специфічних ознак, які випливають зі ст. 401 КК України, а саме:

– військові злочини – це передбачені XIX розділом Особливої частини КК України злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби;

– суб'єкт військового злочину – це військовослужбовець, а також військовозобов'язаний під час проходження ним навчальних (чи перевірочних) або спеціальних зборів;

– об'єкт військового злочину – це встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби.

Для притягнення військовослужбовця Збройних Сил України до кримінальної відповідальності за військові злочини необхідна наявність вищевикладених ознак, крім загальних ознак злочину.

Суб'єктами військового злочину можуть бути тільки військовослужбовці, а також військовозобов'язані під час проходження ними відповідних зборів. Військовослужбовцями є особи, які проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Військова служба – це державна служба особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних для неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. Видами військової служби є: а) строкова військова служба; б) військова служба за контрактом солдат і матросів, сержантів і старшин; в) військова служба за контрактом прапорщиків і мічманів; г) військова служба (навчання) за контрактом курсантів, слухачів (вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, що мають кафедри військової підготовки (факультети військової підготовки, відділення військової підготовки, інститути військової підготовки) за програмами підготовки на посади осіб офіцерського складу; д) військова служба за контрактом осіб офіцерського складу; е) військова служба осіб офіцерського складу за призовом; ж) кадрова військова служба осіб офіцерського складу, зарахованих до Збройних Сил України та інших військових формувань до введення військової служби за контрактом [3].

Об'єкт військового злочину це встановлений законом порядок несення або проходження військової служби.

Частина 3 ст. 401 КК України передбачає, що особи, не зазначені у цій статті, за співучасть у військових злочинах підлягають відповідальності за відповідними статтями цього розділу. Особливістю військових злочинів передбачених статтями 403, 405, 409, 410, 413, 418, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 428 КК України, є їх кваліфікуюча ознака, яка посилює кримінальну відповідальність за скоєння військового злочину в умовах воєнного стану або бойової обстановки. Іншими кваліфікуючими ознаками, які посилюють відповідальність за вчинені військові злочини, є: 1) вчинення групою осіб; 2) вчинення злочину із застосуванням зброї; 3) повторно; 4) наявність тяжких наслідків.

В новому КПК України, який був прийнятий 13 квітня 2012 року № 4651-VI, визначено, що кримінальне провадження здійснюється по кримінальних правопорушеннях (злочинах та кримінальних проступках) [4]. Але, слід відзначити, що Конституція України та КК України прямо визначають, що кримінальне судочинство проводиться відносно вчинених злочинів

Стаття 62 Конституції України передбачає кримінальне покарання тільки за вчинення злочину. Стаття 11 КК України визначає злочин, як суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність) вчинене суб'єктом злочину. Таким чином положення нового КПК України не відповідають Конституції України та КК України. Тому найближчим часом має бути прийнятий Закон України «Про кримінальні проступки» та внесені відповідні зміни до Конституції України, Кодексу України про адміністративні правопорушення [5], та КК України. Зазначений закон має визначати, які діяння відносяться до злочинів, а які до проступків.

У Верховній Раді України зареєстрований відповідний законопроект № 10126 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків». Згідно вищеназваного законопроекту кримінальний проступок – це діяння, за яке передбачено покарання у вигляді громадських робіт, або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у вигляді штрафу, у розмірі трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Основним покаранням за кримінальний проступок буде штраф, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, а також громадські роботи, які, на думку авторів законопроекту, можуть бути віднесені як до категорії основних покарань, так і до розряду додаткових.

Законопроектом також передбачено поняття «незавершений кримінальний проступок», який можна визначити як підготовку до кримінального проступку або замах на кримінальний проступок.

Такий кримінальний проступок не передбачає кримінальну відповідальність. Зазначимо, що особа, яка вчинила кримінальний проступок, не буде мати судимості. Якщо закон буде прийнятий, то в оновленому КК України з'являться 83 склади кримінальних проступків [6].

Одним із проблемних питань, що стосуються визначення підслідності у новому КПК України, є дослідження питання про можливість диференціації кримінальних правопорушень на військові злочини та кримінальні проступки.

На думку автора, у законодавстві щодо військових правопорушень не може бути розподілу на злочини та кримінальні проступки, Кримінальний кодекс має передбачати тільки військові злочини, враховуючи наявність усіх притаманних їм ознак.

Виходячи із положень законопроекту про кримінальні проступки, їх ознакою є низька суспільна небезпечність і можливість призначення покарання у вигляді громадських робіт або штрафу. Тому ці ознаки вряд чи можна застосувати до військових правопорушень.

Боротьба зі злочинністю у Збройних Силах України обумовила створення у 2002 році спеціального органу – Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, в якій діяли, зокрема, і органи дізнання [7].

Відповідні зміни були внесені і до ст. 101 КПК України 1960 року, яка визначила компетенцію органів дізнання. Так, згідно із п. 3 цієї статті до органів дізнання були віднесені: начальники органів управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та їх заступники з питань провадження дізнання – у справах про злочини, вчинені військовослужбовцями Збройних Сил України та військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини, а командири (начальники) військових частин, з'єднань, начальники військових установ – у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, а також у справах про злочини, вчинені працівниками Збройних Сил України у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини, з'єднання, установи чи на військових об'єктах; командири кораблів – у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями, а також у справах про злочини, вчинені працівниками Збройних Сил України у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків під час походу за межами України.

Командири (начальники) військових частин, з'єднань, начальники військових установ діяли як орган дізнання з моменту надходження

до них заяви (повідомлення) про злочин або при безпосередньому виявленні ними ознак злочину (коли є достатні дані), за якими вони вправі порушити кримінальну справу [8].

У Збройних Силах України провадження дізнання покладалося також на начальників органів Управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та їх заступників з питань провадження дізнання.

Командири кораблів були органами дізнання у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями та працівниками Збройних Сил України у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків під час походу за межами України.

Як бачимо, особливою компетенцією та повноваженнями щодо розкриття та розслідування військових злочинів була наділена Військова служба правопорядку. На це спеціальне правоохоронне формування згідно із Законом України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» № 3099-III від 7 березня 2002 р. були покладені обов'язки забезпечення правопорядку і дисципліни серед військовослужбовців та визначені основні завдання, серед яких є провадження у встановленому законом порядку дізнання у справах про злочини, вчинені військовослужбовцями Збройних Сил України та військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини [7].

Процесуальний порядок проведення дізнання у Збройних Силах України, що існував раніше до 2002 р., покладав на командирів військових частин обов'язок швидкого всебічного та повного розкриття злочинів, що були вчинені їх підлеглими або на території ввірених їм військових частин. У багатьох випадках командири військових частин не були зацікавлені у виявлені злочинів, оскільки допускали певні порушення в організації служби, що призводило до приховування доказової інформації і не сприяло об'єктивному розслідуванню.

Тому після уведення у Збройні Сили України підрозділів Військової служби правопорядку, не підпорядкованих командирам військових частин і незалежним від них у своїй діяльності по боротьбі зі злочинами, вчиненими військовослужбовцями та іншими особами на територіях військових частин, поліпшилась, підвищилась кількість кримінальних справ про злочини, виявлені підрозділами дізнання Військової служби правопорядку та розслідуваних слідчими військової прокуратури.

Згідно зі ст. 112 КПК України 1960 року підслідність у справах про військові злочини, передбачені статтями 402-421 та 423-435 КК України, досудове слідство провадилося слідчими прокуратури [8].

У справах про злочини, передбачені статтею 422 КК України (розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості) досудове слідство провадилося слідчими органів Служби безпеки України. Якщо під час розслідування злочинів, передбачених статтею 422 КК України, були встановлені злочини, передбачені статтями 423, 424, 425, 426 КК України, вчинені особою, щодо якої ведеться слідство, або іншою особою, вони розслідувалися слідчими органів Служби безпеки України, у тому числі і ті, що вчинені службовими особам, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини 1 статті 9 Закону України «Про державну службу», та особами, посади яких віднесено до 1-3 категорій посад державних службовців, а так само вчинені працівниками правоохоронних органів [2].

У період реформування кримінально-процесуального законодавства варто зберегти напрацьований позитивний досвід боротьби із військовими злочинами у Збройних Силах України. Тому незрозумілим є положення, викладені у новому КПК України 2012 року, який не передбачає такого суб'єкту кримінального процесу – як орган дізнання у Військовій службі правопорядку. Таким чином, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України не буде здійснювати таку важливу функцію, яка була надана законом України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України «, як дізнання про злочини, вчинені військовослужбовцями або військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, працівниками Збройних Сил України у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях.

Новий КПК України у ст. 38 не передбачає створення спеціальних слідчих підрозділів по розслідуванню військових злочинів та загальнокримінальних злочинів, вчинених військовослужбовцями на територіях військових об'єктів.

Стаття 41 КПК України 2012 року також не передбачає створення оперативних підрозділів у Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України.

А згідно ст. 216 нового КПК України розслідування усіх військових злочинів передбачених ст. 401-421, 423-435 КК України віднесено до компетенції органів внутрішніх справ.

Постає питання чи відповідають такі положення КПК України завданням діяльності Міністерства внутрішніх справ, на яке покладається розслідування злочинів і дотримання правопорядку у Збройних Силах України?

До того ж розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень має певну специфіку, яка полягає в тому, що слідчий має бути обізнаний зі структурою військових формувань, порядком несення військової служби і поводженням зі зброєю та іншою інформацією, яка містить військову таємницю, мати певні допуски до такої інформації і вільний доступ на території військових частин.

Тому пропонується створення на базі вже сформованого та довівшого свою компетентність, як правоохоронного органу, Військової служби правопорядку Збройних Сил України, слідчого підрозділу по розслідуванню військових злочинів. Крім того, на думку автора, необхідним є створення у Військовій службі правопорядку Збройних Сил України (на базі існувавших підрозділів дізнання) оперативних підрозділів, які будуть виконувати доручення слідчих про проведення гласних (розшукових) та негласних (розшукових) слідчих дій у військових формуваннях. Цими положеннями пропонується доповнити ст. 38 та ст. 41 КПК України 2012 року. Нагляд за дотриманням законності при розслідуванні військових злочинів покласти на вже сформований підрозділ прокуратури – спеціальну прокуратуру з нагляду за дотриманням законів у військових формуваннях.

Бібліографічний список

1. Конституція України 1996 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
2. Кримінальний кодекс України 2001р. Х. : видавник Цапко Д. М., 2009. – 306 с.
3. Про військовий обов'язок та військову службу : Закон України 1992 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651 – VI від 13.04.2012 р.; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4651 – VI від 13.04.2012 р. – Х. : Право, 2012. – 392 с.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984 р. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків : Проект Закону [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=42733.

7. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 року. [Електронний ресурс]. Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3099-14.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х. : Парус, 2008. – 320 с.

Статья посвящена общей характеристике уголовных правонарушений в Вооруженных Силах Украины и определению их подследственности в новом УПК Украины 2012 года. Автором обоснована необходимость сохранения оперативных подразделений в Военной службе правопорядка Вооруженных Сил Украины и создания в этой службе следственных подразделений для расследования воинских преступлений и общеуголовных преступлений, совершенных военнослужащими на военных объектах.

The article is devoted to the general characteristics of criminal offenses in the armed forces and the determination of their suspects in the new Code of Criminal Procedure of 2012. The author substantiate the necessity of maintaining the operational units of the Military Service Law Enforcement Armed Forces of Ukraine and creation into this service of investigative units to investigate military crimes and common crimes committed by servicemen on military objects.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2012

УДК 349.41

Галагуза А. В., НУ «ОЮА»

НАСТАННЯ ТА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ПРАКТИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ У ВИЗНАЧЕННІ

В статті проведено аналіз позиції Конституційного Суду України щодо питань настання та притягнення до відповідальності (рішення № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року), та, використовуючи принципи розмежування проблемних понять зафіксованих у ньому, висунуті припущення щодо визначення цих моментів у сфері застосування юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства.

Важливими аспектами інституту юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства, які, на нашу думку, заслуговують уваги, є визначення моменту настання відповідальності за порушення

© А. В. Галагуза, 2013

земельного законодавства та моменту, з якого особа вважається притягненою до юридичної відповідальності за такі правопорушення, оскільки аналіз чинної законодавчої бази України та результатів застосування її норм у правозастосовних актах свідчить про те, що науковці та практики досі не дійшли єдиної думки з приводу цієї проблеми, та, навіть Конституція України не дає чіткого розмежування таких понять.

Статтею 61 Конституції України, визначено, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення [1].

Статтею 62 Конституції України закріплено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [1].

Деяку однозначність у розуміння цього предмету вносить Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), в якому також були порушені питання щодо визначення моменту, з якого настає кримінальна відповідальність, та моменту, з якого особа вважається притягненою до кримінальної відповідальності, висновки якого за міжгалузевою аналогією (субсидіарне застосування права) можуть бути застосовані й до схожих відносини інституту юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства, оскільки у діючому Земельному кодексі України не визначено поняття «притягнення до юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства», та не встановлено моменту, з якого настає відповідальність за порушення земельного законодавства.

Метою даної статті є виявлення засад визначення Конституційним судом України моментів настання та притягнення до юридичної відповідальності на прикладі кримінальної відповідальності, та формулювання, спираючись на них та враховуючи специфіку земельно-правових санкцій, визначень цих моментів у разі застосування юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства.

Під час розгляду вищевказаної справи збіглися позиції Міністерства внутрішніх справ України, представників Верховної Ради України Шишкін В. І. та Кривенко Л. І., представників Генеральної прокуратури України Бурдоль Є. П. і Титарчук Г. М. та Служби безпеки України Породько В. М., які вважали, що особа вважається притягне-

ною до кримінальної відповідальності з моменту винесення постанови про притягнення цієї особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення [3].

Протилежну думку висловив постійний представник Президента України в Конституційному Суді України Носов В. В., який стверджував, що системний аналіз конституційних норм дає підстави під словосполученням «притягнені до кримінальної відповідальності», яке вживається в частині третій статті 80 Конституції України щодо народних депутатів України, розуміти застосування кримінального покарання до особи, винної у вчиненні злочину. Він вважав, що особа вважається притягненою до кримінальної відповідальності тільки після постановлення судом обвинувального вироку, який набрав законної сили [3].

Відповідно до пункту 2 зазначеного Рішення кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин. Поняття «кримінальна відповідальність» законодавчо не визначено і в теорії кримінального та кримінально-процесуального права трактується по-різному [3].

Така сама обстановка щодо відсутності законодавчого визначення поняття «юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства» спостерігається як в теорії, так і в розпорошених у багатьох галузях права матеріальних та процесуальних нормах земельного права.

Будь-який різновид юридичної відповідальності (як то кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільно-правова відповідальність або відповідальність за порушення земельного законодавства тощо), полягає в публічному осуді уповноваженими на те державними органами або їх посадовими особами неправомірної поведінки особи як винної, а її підставами – присутність у винних діяннях особи складу злочину або проступку, або заподіяння такими винними протиправними діяннями шкоди правам та законним інтересам інших осіб за умови наявності причинного зв'язку між ними.

Реалізація ж державою своєї функції з охорони правопорядку [5, с. 22], зокрема в сфері земельних відносин, полягає в застосуванні до особи, що вчинила порушення земельного законодавства, певних санкцій (особистих обмежень або майнових стягнень [5, с. 92]), яких вона має притерпітися, що застосовуються через відповідний індивідуально-правовий акт (наприклад, обвинувальний вирок, постанова або рішення суду, постанова або рішення компетентного на те органу державної влади тощо).

За такого, ми погоджуємося з правовою позицією Конституційного Суду України (пункт 2), що сам факт порушення кримінальної справи щодо конкретної особи, або пред'явлення їй обвинувачення не можна визнати як кримінальну відповідальність, а також з тим, що особа не несе кримінальної відповідальності до тих пір, поки її не буде визнано судом винною у вчиненні злочину і вирок суду не набере законної сили. А також, підтримуємо її (пункт 3) щодо нетотожності поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» поняттю «кримінальна відповідальність», як і не ідентичності поняття «притягнення до юридичної відповідальності» поняттю «юридична відповідальність», оскільки притягнення до юридичної відповідальності передує юридичній відповідальності, а юридична відповідальність, у тому числі й кримінальна відповідальність, як і форми притягнення до юридичної відповідальності, визначаються та встановлюються законами [3].

Як зазначено у пункті 3 Рішення системний аналіз норм статей 147, 242, 246 та ін. Кримінально-процесуального кодексу України дає підстави дійти висновку, що притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення. Відповідно до положень частини першої статті 147 цього Кодексу "в разі притягнення посадової особи до кримінальної відповідальності за посадовий злочин… слідчий зобов'язаний відсторонити її від посади…". Пункт 4 частини першої статті 242 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає, що в разі віддання обвинуваченого до суду суддя одноособово чи суд у розпорядчому засіданні зобов'язані з'ясувати, "чи притягнуті до відповідальності всі особи, які зібраними в справі доказами викриті у вчиненні злочину", а відповідно до вимог пункту 4 частини першої статті 246 цього Кодексу суд у розпорядчому засіданні повертає справу на додаткове розслідування за "наявності підстав для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, коли окремий розгляд справи про них неможливий". Підтвердженням того, що в зміст терміна "притягнення до кримінальної відповідальності" вкладається факт пред'явлення особі обвинувачення, є передбачена статтею 174 Кримінального кодексу України кримінальна відповідальність особи, яка провадить дізнання, слідчого або прокурора за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності з корисливих мотивів чи іншої особистої заінтересованості [3].

В резолютивній частині Рішення Конституційного Суду України (пункти 1. 1, 1. 2) закріплено, що кримінальна відповідальність настає

з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду, а притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину [3].

Незважаючи на остаточність та обов'язковість даного рішення, серед суддів під час його ухвалення не було одностайної думки щодо визначення піднятих у конституційному поданні питань, що ще раз підтверджує необхідність однозначного розв'язання на законодавчому рівні проблематики цієї статті.

Так, наприклад, суддя Козюбра М. І. висловив окрему думку, в якій зазначив, що «…саме по собі правопорушення автоматично не тягне за собою застосування заходів державно-правового примусу, воно є лише підставою для цього. Для реального здійснення юридичної відповідальності необхідний правозастосовний акт уповноваженого на те (компетентного) органу, яким встановлюється обсяг та форма заходів державно-правового примусу; … юридична відповідальність здійснюється у процесуальній формі. Це означає, що порядок покладення юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права, на основі яких за наявності певного факту виникають процесуальні правовідносини, в яких відбувається рух юридичної відповідальності. Цей рух включає ряд стадій, основними з яких згідно з теорією юридичної відповідальності є: а) виникнення юридичної відповідальності, момент якого, як правило, пов'язаний з вчиненням правопорушення; б) дослідження обставин справи про правопорушення; в) прийняття компетентними органами рішення про застосування (незастосування) заходів державно-правового примусу, вибір їх в межах санкції, передбаченої нормою права; г) реалізація юридичної відповідальності, тобто виконання застосованих до правопорушника заходів державно-правового примусу» [4].

З огляду на викладене, використовуючи принципи розмежування проблемних понять зафіксованих даним рішенням Конституційного Суду України, ми вважаємо за можливе припустити, що моментом настання відповідальності за порушення земельного законодавства є момент набрання законної сили (чинності) індивідуально-правовим актом, прийнятим уповноваженим на те органом державної влади, з приводу застосування до особи, яка вчинила винне протиправне діяння в сфері земельних правовідносин, певних обмежень її прав, в межах визначених законом, як покарання за таке діяння.

При цьому, момент притягнення до відповідальності за земельні правопорушення, беручи до уваги відсутність кодифікації усіх матеріальних та процесуальних норм в сфері земельних правовідносин,

на думку автора, не можна визначити однозначно, він буде різнитися залежно від виду відповідальності за порушення земельного законодавства.

Так, у випадку кримінальної відповідальності за земельні правопорушення, як закріплено у проаналізованому вище рішенні суду, момент притягнення до неї буде починатися з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину.

Дещо інше буде спостерігатися у сфері адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства, оскільки Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 245-257) [2], закріплює такі стадії провадження у справах про адміністравтине правопорушення, як складення протоколу про адміністравтине правопорушення уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської організації, та безпосередньо розгляд справ про адміністравтине правопорушення або органами (посадовими особами) уповноваженими розглядати справи про адміністративні правопорушення або районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах.

Тому, ми доходимо висновку, що у випадку адміністративної відповідальності за земельні правопорушення, за загальними правилами, момент притягнення до неї буде починатися з моменту порушення провадження про адміністративне правопорушення, а саме з моменту складання протоколу про адміністравтине правопорушення.

При цьому, за наявності обставин, передбачених статтею 258 цього Кодексу [2], момент притягнення до адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства буде починатися з моменту прийняття уповноваженим на те органом державної влади індивідуально-правового акту про застосування до особи адміністративного стягнення, визначеного законом.

У випадку цивільно-правової відповідальність за порушення земельного законодавства, враховуючи сутність (невигідні для заподіювача шкоди і боржника майнові наслідки, які встановлені законом або договором на випадок невиконання абсолютного обов'язку, а також невиконання або неналежного виконання боржником зобов'язання [6, с. 100]), завдання (відновлення порушених цивільних прав суб'єктів, відновлення майнового стану, відшкодування збитків, зміцнення господарсько-договірної дисципліни, а також задоволення матеріальних І духовних потреб громадян і організацій [6, с. 100]) та підстави цивільно-правової відповідальність (факт (склад) цивільного правопорушення, деліктоздатність особи, наявність діючого цивільного законодавства про цю відповідальність [6, с. 100]), момент

притягнення до неї буде починатися з моменту прийняття уповноваженим на те органом державної влади індивідуально-правового акту про відновлення порушених прав та законних інтересів, та/або стягнення завданих таким порушенням збитків.

Виходячи зі змісту дисциплінарної відповідальності, яка являє собою застосування до осіб, які перебувають у трудових відносинах з підприємством, установою чи організацією, винних у вчиненні дисциплінарних проступків земельно-правового характеру, заходів особистого впливу у вигляді накладення дисциплінарних стягнень [7, с. 245], момент притягнення до неї буде так само визначатися моментом прийняття підприємством, установою чи організацією, або уповноваженими ними органами індивідуально-правового акту про притягнення винної особи до дисциплінарної відповідальності, а у разі, якщо такою особою буде заподіяно матеріальну шкоду земельним ресурсам, про відшкодування шкоди чи компенсацію заподіяних збитків у встановленому законом порядку.

Момент притягнення до земельно-правової відповідальності також буде починатися з моменту прийняття уповноваженим на те органом державної влади індивідуально-правового акту, проте зміст такого акту буде торкатися застосування передбачених законодавством санкцій, які дістають вияв у способах впливу на правопорушників, що можуть бути застосовані лише до суб'єктів земельних правовідносин (наприклад, розпорядників земельного фонду, власників землі і землекористувачів тощо) [8].

З огляду на висвітлене, в черговий раз знаходить своє підтвердження нагальність вдосконалення інституту юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства з обов'язковим закріпленням на законодавчому рівні чітких визначень моментів настання та притягнення до юридичної відповідальності за такі порушення.

Бібліографічний список

1. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. ст. 61-62.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (зі змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. ст. 245-257.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9339
4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9339
5. Основи правознавства України : навч. посіб. / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський. – Х. : Одісей, 2011. – С. 22, 92.
6. Земельне право : курс лекцій для студ. юрид. вузів та фак-тів / М. Г. Ковтун. – К. : Юмана, 2001. – С. 100.
7. Земельне право України : підручн. / за ред. М. В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 245.
8. Земельне право [Електронний ресурс] / М. О. Мацелик. – Режим доступу : http://b-ko.com/book_161_glava_42_3._Види_юридичної.html

В статье проведен анализ позиции Конституционного Суда Украины по вопросам наступления и привлечения к ответственности (решение № 9-рп/99 от 27 октября 1999 года), и, используя принципы разграничения проблемных понятий, зафиксированных в нем, выдвинуты предположения относительно определения этих моментов в сфере применения юридической ответственности за нарушение земельного законодательства.

In the article has been done analysis of position of Constitutional Court of Ukraine on questions of offensive and bringing in to liability (decision № of 9-рп/99 from October, 27, 1999), and, using principles of differentiation of problem concepts fixed in him, has been done suppositions concerning the definition of these moments in the field of application of legal liability for violation of land legislation.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2012

УДК 341.221.27(477)

Бєлєвцева В. В., НДЦПІ НАПрН України

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних із функціонуванням режиму державного кордону. Виявлені проблеми та прогалини у законодавстві України у сфері забезпечення прикордонної безпеки. У висновках наведені основні напрями діяльності законодавця щодо удосконалення правової бази із забезпечення прикордонної безпеки.

Історія міжнародних відносин свідчить, що у більшості випадків головною причиною різноманітних кризових ситуацій є територіальні спори та прикордонні конфлікти між державами. Більшість прикордонних територій Української держави знаходяться в оточенні кордонів з Російською Федерацією, яка характеризується етнічною, демографічною і регіональною нестабільністю. Регіональні конфлікти в Росії перетворилися на стійкі джерела міжнародного тероризму, наркобізнесу і незаконної торгівлі зброєю. У цих умовах питання регулювання державного кордону, його правового режиму і забезпечення прикордонної безпеки є життєво важливими для України.

Аналіз проблем, виникаючих на державному кордоні України з суміжними державами, показує, що їх вирішення виходить за межі окремих державних органів і вимагає об'єднання зусиль усіх зацікавлених суб'єктів сектору безпеки, що ґрунтується на формуванні правового режиму державного кордону України, який регулює порядок, вимоги та правила діяльності вищезазначених суб'єктів на державному кордоні.

Процес функціонування правового режиму державного кордону України необхідно розглядати з точки зору забезпечення безпеки на державному кордоні та на прилеглих до нього прикордонних територіях. Звідси витікає, що суверенітет України, належне функціонування усіх його інститутів прямо або побічно залежать від рівня захищеності державного кордону, тобто прикордонної безпеки.

Слід зазначити, що питання організаційно-правового функціонування державних кордонів та їх правового режиму є важливим розділом адміністративного, міжнародного та військового права і як об'єкт дослідження знаходяться у полі зору учених з моменту утворення держав. Найбільш активні дослідження з цієї проблеми стали

© В. В. Бєлєвцева, 2013

проводитися після Другої світової війни, коли між європейськими державами встановилися стабільні кордони та у світі почався розпад колоніальної системи, що призвело до утворення нових незалежних держав.

Вивченню поняття «державний кордон» та його «правового режиму» посвячені праці таких відомих учених, як Броунлі Я., Оппенгейм Л., де Аречага Х. та ін. У СРСР і в країнах СНД освітленню проблем державного кордону були присвячені наукові праці Баскіна Ю. Я., Буроменського М. М., Ганюшкіна Б. В., Корбут Д., Клименка Б. М., Пушміна Э. А., Скуратова Ю. И., Щербакова А. С. та ін.

Отже, розгляд питань щодо правового режиму державного кордону у забезпеченні прикордонної безпеки слід розпочати насамперед з того, що держава має свою територію, яка окреслена кордоном. Без чіткого визначення території держави, поняття «кордонів» було б позбавлено усілякого значення – держава панувала б повсюди, де хотіла й могла; межі панування мали б виключно фактичний характер. Цю думку висловив ще у 1903 році приват-доцент Імператорського Санкт-Петербурзького Університету Л. Шалланд [6].

Натомість, сучасне розуміння державного кордону міститься у Законі України «Про державний кордон України», а саме: державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору [4].

Необхідно відмітити, що існування держави без кордону, як найважливішого атрибуту його політичної та етнокультурної системи, вбачається досить проблематичним. Зникнення або «стирання» державного кордону може збільшити ризик втрати національної ідентичності, ослаблення економічної потужності і погіршення соціального клімату окремої держави та збільшити рівень викликів та загроз державній безпеці. Разом з тим, кордони сьогодні не просто розділяють держави та є передовим пунктом – форпостом різних політичних, економічних і культурних систем – вони стають центром співпраці, де життєві правила і соціальні практики людей перетинаються [2].

Слід зазначити, що державні кордони володіють двома фундаментальними властивостями, або функціями, – бар'єрністю та контактністю.

За допомогою бар'єрної функції, відокремлюючись від зовнішнього світу кордонами, держава захищає свої економічні інтереси (у тому числі інтереси національних виробників та споживачів, тим самим реалізуючи свою протекціоністську функцію) та національну безпеку. Бар'єрність реалізується через різноманітні державні, адміністративні

й економічні методи контролю та регулювання зовнішніх зв'язків: квотування та ліцензування експортно-імпортних операцій, сертифікація товарів, мита та збори за перетинання кордону, візовий та паспортний режими, оборотність національної валюти тощо.

Контактність виражається у «провідності» державних кордонів для переміщення через них товарів, людей, фінансів, інформації. Ця функція кордонів обумовлена:

– рівнем втягнення держав у міжнародні економічні відносини;

– ступенем лібералізації зовнішніх гуманітарних та економічних зв'язків, регульованих нормативно-правовими актами;

– розвиненістю інститутів, що забезпечують двосторонні та багатосторонні міжнародні зв'язки (торговельні палати та представництва, двосторонні комісії, ради, фонди, асоціації й інші структури зі сприяння розвитку міжнародних економічних та гуманітарних контактів, консалтингові та посередницькі компанії й ін.);

– розвиненістю прикордонної інфраструктури (транспортної, митної, туристичної й ін.);

– рівнем економічного розвитку прикордонних територій та характером їх участі у міжнародних зв'язках.

Отже, співвідношення контактності та бар'єрності кордонів у різних державах коливається у широких межах. Але жодна з них не може бути цілком відкритою чи закритою. Пропускаючи корисні для національної економіки зв'язки із зовнішнім світом та затримуючи або обмежуючи негативні (нелегальна імміграція, «витік мозків», валютні спекуляції тощо), державні кордони регулюють взаємодію національного господарства зі світовим.

Зміна співвідношення між контактністю та бар'єрністю державних кордонів відбувається нерівномірно в державах різного рівня розвитку та різного ступеня утягнутості у глобальну економіку. Наприклад, розвинуті держави прагнуть усунути бар'єри на шляху руху капіталів, інформації, послуг, але одночасно поставити могутній заслін на шляху переміщення низько- та середньокваліфікованої робочої сили й регламентувати надходження товарів з бідних країн із низькою вартістю робочої сили шляхом введення квот, контингентів, жорстких вимог до якості, обмежень з обсягів постачань тих чи інших товарів у рамках міждержавних угод тощо. Бідні країни, у свою чергу, намагаються розширити свою присутність на товарних ринках розвинутих країн, мати гарантовану можливість експорту робочої сили й одержувати стабільне фінансове підживлення від розвинутих держав [1].

Таким чином, контактність та бар'єрність кордонів залежить від економічної системи тієї чи іншої держави. Бар'єрність кордонів

значно вище у країнах з державною монополією на зовнішні зв'язки та відповідно нижче у країнах з відкритою, ринковою економікою. Крім того, на їх співвідношення впливає стан торгово-економічних відносин з кожною конкретною країною-партнером. Розходження між країнами у торговому, інвестиційному, валютному, візовому й інших режимах викликають те, що співвідношення бар'єрності та контактності кордонів даної держави неоднаково для окремих партнерів. У рамках світових та регіональних економічних організацій шляхом певних компромісів на основі укладених двосторонніх та багатосторонніх міждержавних угод встановлюються взаємовизнані рівні контактності та бар'єрності кордонів, що визначає величини тарифних ставок, методи нетарифного захисту, механізми вирішення виникаючих конфліктів [1].

Отже, у залежності від того, має кордон, завдяки зусиллям держави, у більшому ступені властивості контактності або бар'єрності, безпека державного кордону та держави у цілому знаходиться на підйомі або, навпаки, у спадку відносно сучасних викликів і загроз.

Дана проблема становить надзвичайний інтерес тому, що безпека держави у прикордонній сфері (прикордонна безпека) є важливішим і специфічним видом національної безпеки. Це обумовлено, як справедливо відмічає дослідник проблеми забезпечення прикордонної безпеки Д. А. Щербаков, тим колом суспільних відношень, в яких зосереджені національні інтереси, виклики та загрози у прикордонному просторі [7].

На жаль, ні загальна теорія безпеки, ні теорія охорони державного кордону, до проголошення суверенітету України, не приділяли належної уваги дослідженню загальних закономірностей і принципів забезпечення прикордонної безпеки в сучасних умовах [3].

У науковій літературі не існує переконливого теоретичного обґрунтування та визнання ні ідея виокремлення прикордонної безпеки у самостійну сферу забезпечення державної безпеки, ні потреба у розробці відповідної концепції формування і функціонування системи забезпечення прикордонної безпеки України як самостійною підсистеми державної безпеки. Цю ситуацію «зрушив» Закон України «Про державний кордон України» [4]. Саме прийняття даного нормативно-правового акту можна вважати початком актуалізації інтересу держави до проблем забезпечення прикордонної безпеки як самостійної сфери.

За весь час існування України як суверенної держава можна відмітити багатократне збільшення загальної кількості правових актів, що становлять законодавчу базу у сфері забезпечення захисту державних кордонів.

Проте, існує багато неврегульованих проблем, що вимагають доопрацювання і вдосконалення з урахуванням сучасних реалій.

Так, наприклад, досі не має законодавчого закріплення дефініція «прикордонна безпека», що є основною для сфери забезпечення належного функціонування правового режиму державного кордону України.

На цей час забезпечення прикордонної безпеки не зводиться лише до охорони державного кордону Державною прикордонною службою України відповідно до Закону України «Про Державну прикордонну службу України» [5]. Це складний процес, здійснюваний за допомогою інтегрування зусиль органів державної влади у прикордонній сфері з метою створення і підтримки необхідного рівня захищеності національних інтересів України та сприятливих умов для розвитку особистості, суспільства і держави, а також попередження глобальних викликів та загроз безпеці держави.

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що до теперішнього часу тема, пов'язана з питаннями адміністративно-правових аспектів державного кордону Української держави, формування та удосконалення його правового режиму, а також механізму захисту прикордонної безпеки недостатньо досліджена. Тобто подальшого розроблення потребують наступні проблеми:

– недостатня наукова розробленість, фрагментарність теоретичних пошуків у сфері правового регулювання державного кордону України;

– необхідність наукових досліджень у сфері реформування правового механізму захисту державного кордону, важливість теоретичної розробки оптимальних правових рішень його ефективного захисту в умовах складної економічної і військово-політичної ситуації;

– особливості формування правового режиму державного кордону різних його ділянках;

– різке послабленням правового механізму захисту економічних інтересів України на державному кордоні;

– підвищенням координуючої ролі Державної прикордонної служби України у сфері захисту і охорони державного кордону.

У свою чергу аналіз сучасного стану правового регулювання державного кордону України дозволяє виявити його наступні недоліки:

– окремі правові акти суперечать Конституції і чинному законодавству держави;

– на державному рівні відсутні закони, що охоплюють своєю дією усю сферу прикордонної політики держави і забезпечення прикордонної безпеки;

– державні органи України із запізненням реагують на потреби правового регулювання діяльності Державної прикордонної служби України, що динамічно змінюються, в питаннях забезпечення безпеки державного кордону і прикордонних територій;

– відсутні міжнародні угоди з суміжними державами щодо окремих ділянок державного кордону;

– в правотворчій роботі не приділяється належної уваги економічним функціям державного кордону;

– багато правових рішень слабо структуровані, погоджені і взаємозв'язані (як правило, приватні правові завдання вирішуються у відриві від загальних);

– система забезпечення прикордонної безпеки України носить фрагментарний характер і недостатньо збалансована за рівнями і сферами функціонування;

– якість юридичної техніки і стилістики залишається низькою, багато правових актів носять декларативний характер.

Причини такого стану речей криються у прогалинах нормотворчої діяльності державних органів. До них, передусім, слід віднести: відсутність чітких цілей і пріоритетів в нормотворчій діяльності, несистемність її напрямів і форм, відсутність ефективної методики виявлення потреб правового регулювання сфери діяльності Державної прикордонної служби України. Не розроблена система апробацій проектів нормативних актів, домінує авральний характер нормотворчої діяльності. Також у правотворчій діяльності недостатньо використовується науковий потенціал, у тому числі системи органів Державної прикордонної служби України.

Слід відмітити, що у сучасних умовах, коли виклики та загрози безпеці України набули, в основному, невоєнного характеру, основні зусилля щодо захисту державних інтересів на кордоні необхідно зосередити в правотворчій, організаційній діяльності державних органів. Нині удосконалення правового режиму державного кордону України і завдання державних органів щодо забезпеченню прикордонної безпеки повинні, передусім, визначатися її економічними інтересами.

Також вбачається за необхідне посилення ролі й державної прикордонної служби України, зміни її ролі у сфері забезпечення прикордонної безпеки від рівня координатора до самостійного органу управління на державному кордоні. Об'єктивно складається так, що Державна прикордонна служба України стає багатофункціональною державною структурою, покликаною забезпечити перехід від чисто військового характеру захисту і охорони державного кор-

дону до раціонального поєднання військових, дипломатичних і невійськових підходів в реалізації принципів захисту інтересів України на її кордонах.

Захист державного кордону України є технологічна реалізація її державної безпеки, оскільки забезпечує захист основних цінностей Української держави і її народу: територіальну цілісність, геополітичну стабільність, економічну безпеку і культурну основу суспільства. Отже, вирішення проблем, які існують на державному кордоні і навколо нього, є невідкладним і надзвичайно важливим завданням як держави, так і усього суспільства.

Тобто виявляється, що правовий режим державного кордону України є важливою складовою частиною правового режиму державної безпеки держави. На наш погляд, правовий режим державної безпеки – це правопорядок, що формує таку взаємодію основних суб'єктів сектору безпеки, яке б забезпечило досягнення мети економічного, політичного, військового, культурного суверенітету України. При цьому, правовий режим як державної безпеки, так і державного кордону України повинен визначатися, передусім, потребами економічного розвитку держави.

У сучасних умова Українська держава стикається з багатьма викликами та загрозами державній безпеці, у тому числі безпосередньо на державному кордоні, тобто у сфері прикордонної безпеки. На жаль, сьогодні державна безпека України знаходиться під «загрозою». Однією з головних правових причини цього – це відсутність цілісної концепції розвитку правового режиму державної безпеки України, а також її складових – правового режиму державного кордону України.

Розширення спектру викликів та загроз, що з'являються на державному кордоні, посилення їх дестабілізуючого впливу на безпеку України у прикордонній сфері, актуалізують проблему розробки теоретико-методологічних та політико-правових засад забезпечення прикордонної безпеки.

У зв'язку з цим вбачається за доцільне у сучасних умовах розвитку української держави виділити основні напрями діяльності законодавця щодо удосконалення правової бази із забезпечення прикордонної безпеки України, а саме:

– завершення роботи щодо міжнародно-правового оформлення окремих ділянок державного кордону України із суміжними державами, що створює певні труднощі при застосуванні законодавства України у різних сферах (кримінально-правова, адміністративно-правова тощо);

– удосконалення і законодавче закріплення понятійного апарату у сфері забезпечення прикордонної безпеки України;

– усунення розгалуженості в системі правових норм як між окремими законами, так і між законами і підзаконними актами, зняття внутрішньої суперечності і декларативності низки нормативно-правових актів у сфері прикордонної безпеки;

– чітке визначення і законодавче закріплення правовідносин у сфері забезпечення прикордонної безпеки між координуючими органами (СБ України) і органами, діяльність яких координується у зазначеній сфері;

– переробка та удосконалення нормативної бази усіх задіяних у сфері забезпечення прикордонної безпеки державних органів відповідно до покладених на них функцій.

Перетворення у сфері функціонування правового режиму державного кордону життєво необхідні України не лише з метою організації ефективного і своєчасного попередження внутрішніх і зовнішніх загроз державній безпеці та протидії ним, але і як умова формування Української держави як правової.

Бібліографічний список

1. Белокоскова Е. Е. Фактор приграничного сотрудничества в международной интеграции [Електронний ресурс] / Е. Е. Белокоскова, О. А. Верховец. – Режим доступу : http://www.prof.msu.ru/omsk2/o46.htm
2. Жук М. В. Ринкові основи регіонального управління / М. В. Жук // Актуальні проблеми економіки. – 2002. – № 3. – С. 14-19.
3. Охрана на государственной границе СССР пограничными войсками: Основы теории / под ред. И. Я. Калиниченко. – М. : Воениздат, 1988. – 141 с.
4. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
5. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
6. Шалланд Л. Юридическая природа территориального верховенства / Л. Шалланд // Историко-догматические исследования. – С-Пб., 1903. – Т. I. – С. 305.
7. Щербаков Д. А. Правовое обеспечение приграничной безопасности Российской Федерации : дис. … канд. юрид. наук / Д. А. Щербаков. – М., 2005. – С. 30.

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с функционированием режима государственной границы. Выявлены проблемы и пробелы в законодательстве Украины в сфере обеспечения пограничной безопасности.

В выводах приведены основные направления деятельности законодателя относительно усовершенствования правовой базы по обеспечению пограничной безопасности.

The article is sanctified to research of questions related to functioning of the regime of state boundary. Problems and blanks are educed in the legislation of Ukraine in the field of providing of boundary safety. In conclusions basic directions over of activity of legislator are brought in relation to the improvement of legal base on providing of boundary safety.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 342.9:351.746.1(477)

Ляшук Р. М., Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького

ЗМІСТ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ ВІДДІЛІВ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ

У статті розглядається зміст форм діяльності відділів прикордонної служби. Внаслідок дослідження нормативно-правових актів та наукових праць визначено складові форм діяльності відділів прикордонної служби.

Для виконання завдань з охорони державного кордону України важливе значення має правильний вибір форм діяльності відповідних державних органів. В цьому напрямку особливе місце займають форми діяльності відділів прикордонної служби (далі – ВПС).

Форми діяльності державних органів розглядали Є. А. Агєєва, В. В. Богуцький, В. Л. Грохольський, Ю. М. Козлов, В. К. Колпаков, М. М. Литвин, В. І. Ляшенко, Б. М. Марченко, В. В. Половніков, О. П. Рябченко та інші. Проте праці наявні науковців не розкривають зміст діяльності підрозділів охорони кордону.

Метою статті є дослідження змісту форм форми діяльності ВПС.

Ступінь реалізації правоохоронних функцій ВПС залежить від використання в кожному випадку таких форм, які були б найбільш ефективними в умовах, що виникають. Різноманітність завдань, що вирішуються в процесі адміністративної діяльності ВПС призводить до використання в ній різних форм. Залежно від спрямованості їх можна поділити на зовнішні та внутрішні.

Однією з основних форм оперативно-службової діяльності ВПС є *прикордонна служба,* яка полягає у реалізації повноважень ВПС щодо

© Р.М.Ляшук, 2013

недопущення незаконної зміни проходження лінії державного кордону, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму [1, ст. 1; 2, с. 113].

Прикордонна служба у відділі здійснюється шляхом проведення контрольних, патрульних, режимних та спеціальних заходів з пошуку правопорушників [2, с. 113]. Дані заходи є підформами прикордонної служби, вони взаємообумовлені та тісно пов'язані між собою.

Основною метою проведення контрольних заходів ВПС є:

забезпечення контролю за проходженням і позначенням на місцевості лінії державного кордону;

дотримання режиму державного кордону;

контроль за дотриманням прикордонного режиму в прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі;

постійний контроль за розвитком обстановки на ділянці відповідальності підрозділу [2, с. 114].

Патрульні заходи проводяться ВПС з метою своєчасного запобігання, виявлення та припинення правопорушень, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), реалізації отриманої інформації. Вони здійснюються спеціально призначеними прикордонними нарядами [2, с. 120, 121].

Режимні заходи ВПС проводяться у разі запровадження на всій ділянці відповідальності відділу або в межах окремих районів обмежень щодо в'їзду, виїзду та пересування громадян, проведення будь-якої діяльності у межах контрольованого прикордонного району або прикордонної смуги.

Метою їх проведення є створення сприятливих умов для забезпечення дотримання прикордонного режиму, проведення спеціальних заходів з пошуку правопорушників, оперативно-розшукових заходів, припинення протиправної діяльності окремих осіб або злочинних угруповань, розшуку та встановлення за конкретною оперативною інформацією правопорушників і осіб, причетних до протиправної діяльності, та їх затримання [2, с. 122].

Спеціальні заходи з пошуку правопорушників ВПС проводяться при виявленні ознак або отриманні даних про незаконне перетинання державного кордону на ділянці відповідальності відділу; у разі отримання інформації про знаходження в контрольованому прикордонному районі незаконних мігрантів, правопорушників та злочинців, які намагаються ухилитись від відповідальності на території суміжної держави або в тилу ділянки; втечі із спеціального приміщення затриманих правопорушників; в інших випадках правопорушення, коли діями прикордонних нарядів зі складу зміни

прикордонних нарядів не вдалося затримати правопорушників та запобігти скоєнню правопорушення [2, с. 123].

Спеціальні заходи щодо пошуку правопорушників відносять до організаційних форм зовнішньої адміністративної діяльності ВПС, яка поєднує в собі комплекс специфічних заходів та способів дій. Пошук таких правопорушників передбачає можливість застосування ВПС заходів адміністративного примусу щодо певного кола осіб у зв'язку з їх знаходженням у районі проведення пошукових заходів, що призводить до тимчасового обмеження їх прав і свобод [3, с. 545].

В. В. Половніков вважає не зовсім правильним й економічно не виправданим організовувати проведення спеціальних заходів щодо пошуку осіб, які вчинили адміністративні проступки, залучаючи до цього весь арсенал сил, засобів та заходів ВПС. Це мотивується незначною шкодою суспільним відносинам від адміністративних правопорушень. До підстав проведення пошуку вчений відносить саме злочинні дії правопорушників [3, с. 547-549].

Ми погоджуємось з обґрунтованістю проведення ВПС спеціальних заходів з пошуку правопорушників у випадках вчинення злочинів. Все ж вважаємо за доцільне ВПС, у необхідних випадках (незаконне перетинання державного кордону України, злісна непокора законній вимозі прикордонника, тощо), здійснювати пошук осіб, які вчинили адміністративні правопорушення законодавства України з прикордонних питань.

З огляду на це, пропонується внести зміни до керівних документів з питань службової діяльності ВПС та передбачити різні ступені проведення спеціальних заходів з пошуку правопорушників з різною інтенсивністю та обсягом залучення сил і засобів відповідно до характеру загроз прикордонній безпеці.

У разі ускладнення обстановки на ділянці ВПС прикордонна служба здійснюється посилено. Особлива форма діяльності ВПС – посилена охорона державного кордону полягає у підвищенні інтенсивності застосування сил і засобів та їх розташування на більшу, ніж у звичайних умовах, глибину. Посилена прикордонна служба вводиться на термін до тридцяти діб, в період ускладнення обстановки [2, с. 134-136].

Діяльність ВПС у формі прикордонної служби з урахуванням фізико-географічних умов охороняємої ділянки кордону, часу доби, пори року та інших факторів доповнюється своїми особливостями [2, с. 136-142].

Складовим елементом в системі охорони державного кордону ВПС у формі прикордонної служби є діяльність дільничних інспекторів прикордонної служби [2, с. 90].

Окремою формою діяльності дільничних інспекторів прикордонної служби є робота з місцевим населенням. Вона має профілактично-запобіжне спрямування, тому, за своїм характером, відрізняється від решти складових прикордонної служби.

Робота з місцевим населенням – достатньо складний різносторонній процес, що спрямований на підвищення надійності захисту інтересів держави на кордоні. Шляхи досягнення цієї мети визначені в основних завданнях роботи з місцевим населенням [4, с. 12].

Основною метою цієї роботи є створення сприятливих умов для використання допомоги громадян України та інших осіб в охороні державного кордону, формування авторитету ДПСУ та виховання у громадян довіри і поваги до прикордонників [5, п. 5.4.1].

Практика оперативно-службової діяльності ВПС дозволяє визначити такі пріоритетні напрямки роботи з місцевим населенням: роз'яснювально-профілактична робота з різними категоріями мешканців прикордонних населених пунктів; робота з громадськими формуваннями і залучення їх до охорони державного кордону; використання в охороні державного кордону допомоги поодиноких громадян; використання місцевого населення як джерела отримання необхідних даних обстановки [4, с. 12, 13].

Зміст роботи з місцевим населенням на ділянці ВПС полягає в такому:

– на підставі повсякденної та цілеспрямованої роз'яснювально-профілактичної роботи з місцевими жителями пояснювати їм суть та значення державного кордону у житті держави і кожного громадянина України, об'єктивну необхідність його охорони, формування у населення належного ставлення до прикордонників, забезпечення належних умов для добровільної, зацікавленої участі громадян України в охороні державного кордону;

– пропаганда та роз'яснення законодавчих актів, рішень, документів органів влади з прикордонних питань, порядку і правил, які встановлені на державному кордоні, у контрольованих прикордонних районах;

– підтримка тісної взаємодії під час здійснення ВПС охорони державного кордону України, режимних заходів з органами державної влади, державними та приватними підприємствами, громадськими організаціями з метою незавдання шкоди, створення належних умов для господарської діяльності місцевого населення, сприяння у вирішенні економічних, соціальних, екологічних та інших проблем;

– створення ефективних громадських формувань;

– підтримання взаємодії з місцевими органами влади та правоохоронними органами з метою завчасного отримання від них необхідної інформації в інтересах охорони державного кордону та організації спільних заходів щодо залучення місцевого населення прикордоння до охорони кордону [4, с. 13].

Від цілеспрямованої роботи з місцевим населенням, планового та доцільного її проведення залежить успішне виконання ВПС завдань з охорони державного кордону [4, с. 110]. Отож, робота з місцевим населенням є підформою прикордонної служби ВПС.

Наступною формою службової діяльності ВПС є *прикордонний контроль,* – це державний контроль, що здійснюється ДПСУ, який включає комплекс дій і систему заходів, спрямованих на встановлення законних підстав для перетинання державного кордону особами, транспортними засобами та переміщення через нього вантажів [2, с. 142]. Серед всіх видів контролю, який здійснюється в пунктах пропуску (митний, ветеринарний, санітарний та ін.) прикордонний контроль є вирішальним та організуючим у системі забезпечення прикордонної безпеки [6, с. 30].

Прикордонний контроль здійснюється з метою протидії незаконному переміщенню осіб через державний кордон, незаконній міграції, торгівлі людьми, а також незаконному переміщенню зброї, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, боєприпасів, вибухових речовин, матеріалів і предметів, заборонених до переміщення через державний кордон [2, с. 142].

Прикордонний контроль здійснюється щодо: осіб, які перетинають державний кордон; транспортних засобів, що перевозять через державний кордон осіб та вантажі; вантажів, що переміщуються через державний кордон. Він включає: перевірку документів; огляд осіб, транспортних засобів, вантажів; виконання доручень правоохоронних органів України; перевірку виконання іноземцями, особами без громадянства умов перетинання державного кордону у разі в'їзду в Україну, виїзду з України та транзитного проїзду територією України; реєстрацію іноземців, осіб без громадянства та їх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон; перевірку автомобільних транспортних засобів з метою виявлення викрадених [7, ст. 3, 4; 2, с. 142-143].

До форм службової діяльності ВПС відноситься і *оперативно-розшукова діяльність* [2, с. 6]. Відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» під такою діяльністю розуміється – система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням

оперативних та оперативно-технічних засобів [8, ст. 1] в інтересах забезпечення захисту державного кордону України [2, с. 146].

Завданням оперативно-розшукової діяльності ВПС є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави [8, с. 2; 2, с. 146].

Оперативно-розшукову діяльність здійснюють оперативні сили, якими є сукупність співробітників ДПСУ, які повністю чи частково виконують оперативно-пошукову (оперативно-розшукову) функцію, негласних співробітників, а також громадян, які постійно чи періодично надають допомогу у проведенні оперативно-пошукових (оперативно-розшукових) заходів [9, с. 110; 2, с. 146].

Підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності ВПС є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про:

– злочини, що готуються або вчинені невстановленими особами;

– осіб, які готують або вчинили злочин;

– осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання [2, с. 147].

Під час діяльності ВПС з охорони кордону у різних формах, добувається і реалізується інформація, що визначає зміст оперативно-службових дій підрозділу. Форми діяльності ВПС мають різний зміст та відносяться до повноважень різних структурних підрозділів. Зовнішні форми оперативно-службової діяльності ВПС поєднуються спрямованістю на виконанням спільного завдання охорони державного кордону України.

З форм діяльності ВПС, що не породжують правових наслідків, можна виокремити два підвиди: проведення організаційних заходів та здійснення матеріально-технічних операцій [10, с. 11]. За своєю суттю, це є внутрішня діяльність ВПС.

Внутрішні форми діяльності ВПС можуть виникати після зовнішніх форм. Вони встановлюють загальні процедури, а також визначають повноваження персоналу ВПС на здійснення діяльності з охорони кордону.

Діяльність ВПС у формі *організаційних заходів* полягає у здійсненні внутрішньо-організаційної діяльності щодо: вирішення штатних пи-

тань; керівництва персоналом, спеціальними приміщеннями для тримання затриманих, службою дільничних інспекторів прикордонної служби та іншими підрозділами; вивчення та узагальнення позитивного досвіду роботи ВПС; розробка програм, добір і навчання кадрів, контроль, інструктаж, нарада; надання практичної допомоги підрозділам, що входять в систему ВПС тощо [11, с. 69; 38].

Організаційні форми діяльності ВПС мають більш допоміжний характер, оскільки можуть «виступати як наслідок правової форми, так і передувати їй, а також створювати необхідні умови для здійснення дій, які мають юридичну форму» [12, с. 2]. Від організаційних форм залежить спеціалізація й концентрація діяльності ВПС, її комплексність, правильний розподіл повноважень і компетенції між різними структурними підрозділами та працівниками, створюються умови для концентрації уваги на головних завданнях, виключається дублювання функцій, забезпечується раціональне завантаження структурних підрозділів та окремих працівників.

Здійснення організаційних дій – це повсякденні та різноманітні прояви діяльності ВПС, позбавлені юридичного вираження [13, с. 35-36]. Є. О. Агєєва зазначає, що організаційна робота – це специфічна форма діяльності, яка опосередковує безперервний процес практичного виконання функцій, а також підтримує власну організацію правоохоронних органів [14, с. 8]. Ю. М. Козлов визначає організаційні дії державних органів як повсякденні та різноманітні прояви діяльності, необхідні для забезпечення чіткої та ефективної роботи щодо виконання функцій [15, с. 131]. В. К. Колпаков зазначає, що здійснення організаційних дій – це повсякденні та різноманітні прояви виконавчої дисципліни, які безпосередньо не спричиняють юридичних наслідків [16, с. 212]. О. П. Рябченко вважає, що сутність організаційних дій проявляється у здійсненні організуючої діяльності шляхом роз'яснення значення певних заходів, організації їх проведення на добровільних засадах. Мається на увазі організуюча діяльність без видання акту та застосування примусу [17, с. 202]. Отже, різноманітність підходів до визначення організаційних дій у діяльності ВПС свідчить про різноплановість та багатоаспектність даної форми.

Матеріально-технічні дії як форма діяльності ВПС виражені у зборі та обробці інформації, підготовці аналітичних довідок, прогнозів, планів, звітів, доповідних записок, ведення обліку, розмноження документів і ін. [11, с. 70; 2].

Концепція інтегрованого управління кордонами передбачає створення єдиного інформаційного простору між відомствами, які

реалізують інтегроване управління кордонами [18]. Для успішного здійснення матеріально-технічних дій ВПС необхідна наявність розвиненої системи баз даних. З огляду на це, ми підтримуємо пропозицію Б. М. Марченка щодо покращення внутрішніх форм діяльності ВПС, яка полягає у необхідності створення інтегрованої міжвідомчої інформаційно-телекомунікаційної системи щодо контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон, з питань управління міграцією та проведення оцінки міграційних ризиків [10, с. 10, 11].

Всі ці заходи носять допоміжний, обслуговуючий характер, але все ж таки відіграють важливу роль в організації та здійсненні охорони держаного кордону України. Вони є складовою частиною діяльності ВПС.

Як бачимо з попереднього аналізу, адміністративно-правова діяльність ВПС, хоча і обмежена певними рамками, проте має досить різноманітний характер і здійснюється в різних напрямках та різними методами у відповідності до їх (повноважень) призначення та компетенції, що визначені нормативно. Все вищесказане відображає зміст діяльності ВПС, яка виражена у адміністративно-правовій формі. В цьому проявляється діалектичний зв'язок між формою та змістом [19, с. 49] як діяльності ВПС, так і будь-якої іншої державно-управлінської структури, у якій форма являється способом вираження її державно-правового змісту.

Відповідно до переважаючих форм зовнішньої діяльності та змісту завдань, що виконуються ВПС, вони поділяються на три типи:

тип «А» – відділи, призначені тільки для здійснення прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів та вантажів, здійснення оперативно-розшукової діяльності, запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції ДПСУ;

тип «Б» – відділи, призначені для охорони визначеної ділянки державного кордону, здійснення прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів та вантажів, здійснення оперативно-розшукової діяльності, запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції ДПСУ;

тип «В» – відділи, призначені для охорони визначеної ділянки державного кордону та запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням, здійснення оперативно-розшукової діяльності, протидію яким законодавством віднесено до компетенції ДПСУ [2, с. 7].

У даній нормі законодавцем зроблено спробу встановлення відповідності між формами та змістом діяльності конкретних ВПС.

У період зміни структури підрозділів охорони кордону від військової до правоохоронної (1991 – 2006 рр.) форми їх діяльності відображали завдання з охорони кордону, які визначались на етапі реформування [20, с. 21-24; 21, с. 4].

Розглянувши форми діяльності ВПС, потрібно наголосити, що вони є найбільш ефективними. Але не можна стверджувати, що це повний їх перелік. Це вказує не лише на необхідність дослідження форм діяльності ВПС, але й на потребу врахування результатів цих досліджень у безпосередній діяльності відповідних підрозділів. Зокрема, впровадження положень у сфері охорони державного кордону України може бути здійснено шляхом їх визначення як базових при розробці загальнодержавних програм, законодавчих та відомчих нормативно-правових актів, навчальних матеріалів та навчальних програм для підготовки персоналу ВПС, контролю та нагляду за даною діяльністю тощо.

На завершення розгляду цього питання слід зауважити, що ефективність діяльності ВПС залежить від комплексного використання зазначених форм діяльності.

Отже, до зовнішніх форм оперативно-службової діяльності ВПС відносяться: прикордонний контроль, оперативно-розшукова діяльність та прикордонна служба, структурними підформами якої є робота з місцевим населенням, контрольні, патрульні, режимні та спеціальні заходи з пошуку правопорушників. До внутрішніх ми відносимо форми, що здійснюються в середині системи ВПС та які, як правило, не мають юридичних наслідків. Серед них є різного роду організаційні заходи та матеріально-технічні дії.

В подальшому необхідно дослідити способи діяльності ВПС під час застосування різних форм роботи.

Бібліографічний список

1. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV // Відом. Верх. Ради. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
2. Інструкція з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України. Частина І (відділ прикордонної служби) : Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 29.09.2009 р. № 1040. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2010. – 176 с.

3. Половніков В. В. Спеціальні заходи Державної прикордонної служби України щодо пошуку правопорушників: поняття, мета та підстави здійснення / В. В. Половніков // Митна справа : зб. наук. пр. – 2011. – № 5 (77). – С. 544 – 550.
4. Робота з місцевим населенням : навч. посіб. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2006. – 162 с.
5. Інструкція з організації службової діяльності дільничних інспекторів прикордонної служби Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]: Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 05.10.2007 р. № 790. – Режим доступу : http://www.pvu.gov.ua/control/uk/index
6. Першина А. В. Правові основи діяльності органів прикордонного контролю Федеральної служби безпеки: дис. канд. юрид. наук: 20.02.03 «Воєнне право; воєнні проблеми міжнародного права» / Анастасія Володимирівна Першина; Московський прикордонний інститут Федеральної служби безпеки Російської Федерації. – Москва, 2006. – 228 с.
7. Про прикордонний контроль : Закон України від 5 листопада 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 6. – Ст. 46.
8. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII ; із змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
9. Оперативно-розыскная деятельность : словарь-справочник / автор-сост. В. Ю. Голубовский. – М. : Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России ; Лань, 2001. – 384 с.
10. Марченко Б. М. Адміністративна діяльність Державної прикордонної служби України [Текст]: автореф. дис. … канд. юр. наук: спец. 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Борис Миколайович Марченко; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
11. Адміністративне право України : навч. посіб. для курсантів та студентів юрид. спец-тей вищ. навч. закладів / В. В. Конопльов, С. О. Кузніченко, В. Ю. Шильник, С. Ю. Беньковський. – Х. : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2007. – 268 с.
12. Богуцкий В. В. Акты государственного управления : текст лекций / В. В. Богуцкий. – Харьков, 1996. – 20 с.
13. Советское административное право. Методы и формы государственного управления. – М. : Юрид. лит., 1977. – 336 с.
14. Агеева Е. А. Формы управленческой деятельности исполкомов местных Советов / Е. А. Агеева. – М. : Юрид. лит., 1973. – 104 с.

15. Козлов Ю. М. Советское административное право / Ю. М. Козлов. – М. : Знание, 1984. – 208 с.
16. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручн. / В. К. Колпаков. К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
17. Рябченко О. П. Державне управління економікою України (адміністративно-правовий аспект) : дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право» / Олена Петрівна Рябченко. – Харків, 2000. – 466 с.
18. Про схвалення Концепції інтегрованого управління кордонами : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 2010 року № 2031-р // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 210 від 10.11.2010
19. Арістотель. Метафізика // Філософія / за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1999. – 624 с.
20. Ляшенко В. І. Форми та способи оперативно-службової діяльності Прикордонних військ України в період їх реформування в Державну прикордонну службу / В. І. Ляшенко // Науковий вісник Прикордонних військ. – 2003. – № 2. – С. 21 – 24.
21. Литвин М. М. Сутність і перспективи реформування Прикордонних військ України / М. М. Литвин // Науковий вісник Державної прикордонної служби. – 2003. – № 4. – С. 3 – 7.

В статье рассматривается содержание форм деятельности отделов пограничной службы. В результате исследования нормативно-правовых актов и научных трудов определены составляющие форм деятельности отделов пограничной службы.

The article deals with the content of forms of border service division. Due to research regulations and scientific papers identified components form parts of the border service.

Стаття надійшла до редколегії 09.11.2012

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 343.985(091)

Літвін В. В., УМВС України в Херсонській області

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОГО РОЗШУКУ

В даній статті аналізуються поняття та шляхи формування, становлення та розвитку інституту кримінального розшуку в контексті розкриття та розслідування нерозкритих злочинів минулих років.

Актуальність теми дослідження. Ефективність діяльності правоохоронних органів визначається перш за все ступенем розкриття та ефективного, всестороннього, повного, об'єктивного розслідування злочинів. Проте на великий жаль, сьогодні залишаються злочини які не розкрито і розслідування по них зупинено. Проте це не означає, що визначені законом правоохоронні органи, в тому числі оперативні підрозділи органів внутрішніх справ [1, с. 25], не проводять розшукові дії. до того ж відповідно ст. 41 нового КПК України здійснюватимуть негласні слідчі (розшукові) дії, проте за письмовим дорученням слідчого або прокурора. Тому виникає закономірне питання, а за власною ініціативою оперативні працівники не будуть займатись розшуковою роботою, і чи не стане це перепоною у здійсненні профілактики та попередження злочинів. На жаль до сьогоднішнього часу точаться дискусії навколо визначення і самого поняття розшук. Ми приєдуємось до думки В. П. Колмакова і вважаємо, що *розшуком* називається система слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, спрямованих на з'ясування місця перебування об'єктів розшуку і прийняття до них передбачених законом заходів в інтересах здійснення правосуддя [2, с. 284].

© В. В. Літвін, 2013

Мета роботи. Для вирішення питань присвячених розкриттю та розслідуванню злочинів минулих років необхідно провести певний історичний екскурс в систему формування та становлення кримінального розшуку, який дозволить вирішити деякі проблемні питання як в теорії криміналістики та кримінального процесу так і слідчій практиці.

Виклад основного матеріалу. Проблемам боротьби із злочинністю, а саме розкриттю та розслідуванню злочинів з метою встановлення особи яка скоїла злочин, чи встановлення місця знахдження особи яка ухиляється від слідства з метою притягнення до відповідальності приділялась значна увага з давніх часів. Документальними свідченнями цьому є збережені у віках та ті, що дійшли до наших днів, такі старовинні пам'ятники права як: Закони Вавілона царя Хамурапі, появу яких дослідники датують XVIII століттям до нашої ери [3]; Закони XII таблиць – найдавніший звід римського права, складений згідно свідоцтву Тіта Лівія в 451 – 450 роках до нашої ери [4]; «Закони Ману», що представляють собою збірник стародавньоіндійських правових приписів, часом складання яких відносять до I сторіччя до нашої ери [5].

Розшук злочинців має глибокі історичні передумови. Про це свідчить те, що до IX ст. деякі способи його проведення мали уже законодавче закріплення з появою Руської правди в 1019 році. В першій редакції «Руської правди» («Суд Ярослава»), одного із давніх законодавчих актів руського права, зазначаються такі форми розшуку, як «звід» та «гоніння сліду».

Норми давнього права засвідчують про досить розвинуту систему розшуку шляхом «зводу». Така форма розшуку мала місце лише тоді, коли мова йшла про розшук майна. Ми ж більш детальніше розглянемо іншу форму, а саме «гоніння сліду», його більш пізніший варіант «шляхування коней». Ця форма розшуку описана в ст. 77 Пространної правди. Із зазначеної норми видно, що «гоніння сліду» – це пошук злочинця по залишеним ним слідам. При цьому закон виходив із припущення, по суті формального: «там, куди приведе слід, там і знаходиться злочинець». Коли слід губився на великій дорозі або в пустому степу, розшук злочинця зупинявся. Якщо ж сліди приводили до якої-небудь общини, на неї покладався обов'язок знайти злочинця та видати його. В іншому випадку община повинна заплатити так звану дику віру – штраф. Якщо община не відведе від себе сліду або не вкаже його продовження, вважалось, що тут переховується злочинець. Таким чином, значення стародавнього формального правила – «куди приведе слід, там і знаходиться злочинець» – полягало

в тому, що воно дозволяло активно залучати до розшуку великі групи людей, об'єднаних общиною. У випадках, коли слід злочинця приводив до общини, вона вставала перед альтернативою: або платити дику віру і тим самим приймати на себе не тільки моральну, але й матеріальну відповідальність за злочин, чи колективними зусиллями вести пошук злочинця чи його слідів, що знімало з общини підозру. В умовах, коли стародавня руська держава ще не мала спеціалізованих органів кримінального розшуку, це правило дозволяло здійснювати розшук та виявляти злочинців без участі представників державної влади. За думкою професора М. А. Чельцова-Бебутова «гоніння сліду» – є способом колективної самодопомоги поселень від різних злочинних посягань [6, с. 32].

Спеціальні особи, які наділялись повноваженнями вести розшук злочинця, з'являються в більш пізній період – в XIII – XV ст. ст. Свої повноваження вони отримали від князя та здійснювали адміністративну та судову владу. В містах функція розшуку була покладена на намісників, а в волостях – волостелів. При них знаходились тіуни та доводчики. В XV – початку XVI століть розшук та виявлення злочинців стали покладатись на представників центральної влади, так званих «особливих пошуковців». Це були перші сищики на Русі. Вони були направлені з Москви «… у випадках примноження в будь-якій місцевості розбоїв та татів», а також в найбільш сурові часи, коли дії злочинців набували таких розмахів, що для їх запобігання виникала необхідність застосування військової сили [7, с. 87]. Але від сищиків було мало користі, і замість них Іван Грозний ввів постійний поліцейський орган із числа місцевих виборних людей – так званих губних старост. Вони вибиралися на декілька років із числа дворян. Після виборів губні старости давали присягу в Розбійному наказі. Помічниками губних старост були губні цілувальники, які вибиралися «сошними людьми». Разом вони складали спеціальний слідчо-судовий орган – Губний будинок, який був місцем провадження слідства та суду.

Перед початком розшуку особливі сищики та губні старости були зобов'язані провести особливу розшукову дію – великий повальний обшук. Він проводився для отримання даних про осіб, які займаються в даній місцевості крадіжками та розбоями. Крім сищиків та губних старост розшук міг здійснювати і сам потерпілий. В тих випадках, коли злочинець, що зник з місця злочину йому відомий, він міг отримати спеціальний документ – погонну грамоту, яка надавала потерпілому право вимагати при затриманні злочинця сприяння у місцевої влади [8].

В 1669 р. для розслідування та суду по кримінальним справам були введені спеціальні посади, які займали чиновники, назначені центральною владою. З цього часу вся влада по провадженню слідства та суду перейшла до сищиків. Але вони проіснували не довго. Функція кримінального розшуку та розслідування кримінальних справ на місцях була передана воєводам. В 1679 році також було відмінено інститут губних старост, а їх функції передано воєводам. В 1684 р. на короткий час цей інститут було відновлено, але в період царювання Петра І губні старости повністю, а сищики тимчасово були відмінені, їх функції перейшли до воєвод та їх товаришів. Під час царювання Петра І розшук, слідче провадження та судові функції були злиті воєдино і покладалися попеременно на різні урядові установи та уповноважених посадових осіб. Так, в 1689 році було засновано Наказ розшукових справ, який займався в основному розшуком у зв'язку із справою цариці Софії Олексіївни й інших супротивників царя і закінчив своє існування в 1694 році [9, с. 60].

Преображенський Наказ був спеціалізованим державним органом, який мав виключне право на організацію розшукової діяльності, ведення слідства і розгляд справ у політичних державних злочинах [10, с. 254; 11; 12, с. 6-7]. Основу його розшукової діяльності складала інформаційно-пошукова робота, діяльність з попередження й розкриття злочинів, розшуку осіб, що переховуються від слідства і суду. Преображенський наказ вів не тільки розшук, а й слідство, і навіть судовий процес. Основним методом дізнання було катування. У виявленні і переслідуванні насамперед державних злочинців найбільшого поширення набули таємні методи розслідування, використовувалися таємні інформатори. Іменним Указом Петра І від 25 вересня 1702 року створювалась своєрідна система надходження до Преображенського Наказу розшукової інформації про осіб і факти, які становили розшуковий інтерес для попередження, припинення й викриття політичних злочинів. У розпорядженні Преображенського Наказу знаходилися солдати й офіцери Преображенського і Семенівського полків, що використовувалися для проведення обшуків і арештів.

Зростання злочинності на той час змусило Петра І відновити інститут сищиків, що ним був скасований у 1702 році. Так, згідно Указу Сенату від 12 жовтня 1711 року «Про безперешкодний розшук, переслідування сищиками злодіїв, розбійників і їхніх спільників» було відновлено інститут сищиків [13]. Але цей захід бажаного результату не дав і інститут сищиків перестав існувати. У 1743 р. «для викорінення ворів та розбійників» було знову видано спеціальний

указ про сищиків. Вони могли застосовувати тортури, але не могли карати. Указ 1756 р. затвердив інструкцію «головному сищику ворів, розбійників та біглих», якою визначалися основні права та обов'язки цього чиновника. Але в 1762 р. Петром III посада сищика була усунена. Його функції були передані губернським, провінціальним та воєводським канцеляріям [14; 15, с. 115-116]. У 1719 році видається інструкція [16], за якою почали відправляти військові команди на чолі з офіцером, для розшуку збіглих драгун, солдат, матросів і рекрутів, викорінювання злодіїв і розбійників, а також осіб, що їх переховували. Офіцери розшукових команд мали право проводити розшук над особами усіх рангів і при викритті у вчиненому злочині карати винну особу аж до страти.

У 1717 році справи про політичні злочини досягли такої кількості, з якою вже не справлялися Преображенський Наказ та Наказ розшукових справ, у зв'язку з чим за розпорядженням Петра I було організовано ще кілька канцелярій для розшуків, які проіснували до 1724 року.

5 червня 1718 року був заснований новий орган політичного розшуку – Канцелярія Його Величності Державних Таємних справ, якому були передані функції Преображенського Наказу [14, с. 7]. З 1719 року Таємна канцелярія діяла паралельно з Преображенським Наказом. Потім при Петрі II в 1729 року вона була закрита, а при імператриці Анні Іоановні відновлена під назвою Канцелярія таємних розшукових справ.

Особливими рисами відрізнявся розшук злочинців у формі «слова и дела государева», який проводився у політичних злочинах [17]. Визначала порядок розшуку у цих справах друга глава Соборного Укладення 1649 року. У 1762 р. Петро III спеціальним маніфестом назавжди зруйнував Канцелярію таємних розшукових справ та заборонив застосовувати висловлювання «слова и дела государева» [18].

У 1724 р. для провадження розшукових справ була заснована особлива палата – Контора розшукових справ. Вона не мала свого власного штату, але для провадження розшуку залучала чиновників Сенату [19, с. 23].

Згодом пізніше, під час правління Катерини II законодавчими актами була встановлена єдина система слідства, суду та розшуку в губерніях. У відповідності з нею функція розшуку по кримінальним справам в уїзді покладалася на капітан-виправника, а в містах – на городничих та підлеглу йому поліцію. Устав благочиння, чи поліцейський, 1782 р. назавжди відділив судову владу від слідчо-розшукової та передав останню до рук загальної поліції.

Якщо розглянути історію становлення розшуку на території України, то дуже цікаво було б приділити увагу періоду козацької доби (XV-XVI вв.).

В той час запорожці керувалися не писаними законами, а стародавніми військовими звичаями, словесним правом і здоровим глуздом, не зважаючи на те, що вже існували і певні писані правові норми щодо законодавчого регулювання правоохоронної діяльності [20, с. 257]. Діяли також деякі норми Литовських статутів, магдебурзького права, окремі положення україно-російських договорів, гетьманські універсали та рішення уряду Гетьманщини.

На виконання розшукових функцій запорізькими правоохоронцями значно впливало законодавство і відповідна практика Росії, які особливо посилились у 1734 – 1775 роках за часів Нової Січі [20, с. 261]. Однак права України на користування власною системою правових норм і власну систему судочинства підтверджувались в царських указах і маніфестах, як у Березневих статтях 1654 року, так і пізніше при підтвердженні повноважень кожного новобраного гетьмана включно до ліквідації гетьманства і розподілу всієї території на три губернії у 1781 році [21, с. 27]. Більше того, було створено єдиний кодифікований акт, виданий у Глухові в 1743 році під загальною назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Із змісту цього документу, а також із матеріалів судових справ того часу складається система виконання поліцейських функцій органами вищого і місцевого управління. Зокрема, за відсутності поліцейського апарату, вони виконувались або безпосередньо судами, або особами, спеціально уповноваженими для конкретних випадків. При загальному розподілі адміністративних і судових функцій не були визначені повноваження суду щодо проведення попереднього слідства і судового розгляду справи – вони проводилися якщо не одними й тими ж особами, то з їх особистою участю, включаючи й катування, як звичайний атрибут судочинства того часу [22, с. 117].

Вища військово-адміністративна та судова влада належала кошовому отаману, який затверджував судові вироки та призначення на адміністративні посади. Військовий старшина виконував адміністративно-поліцейські функції; військовий довбиш – інші доручення правоохоронного характеру, такі як розшук злочинців, їх конвоювання. Військовий осавул безпосередньо очолював правоохоронну діяльність, при цьому проводив слідство, контролював виконання вироків, очолював команди, що стежили за громадським порядком, охороною шляхів і хуторів, переслідував розбійників, злодіїв та грабіжників, організовував прикордонну сторожу. Розшук

злочинців покладався на похідного старшину-полковника (сердюка), осавула, паланкового полковника та їхніх помічників – осавула й писаря [15, с. 113]. Пізніше розшук кримінальних злочинців став здійснювати генеральний суддя, який був помічником гетьмана у всіх правових питаннях. На місцях цією роботою займалися начальники поліції міст, судді, отамани.

На території паланки за дотриманням чинного законодавства стежив паланковий полковник, який і відав розшуком злочинців, докладав у Січ про найнебезпечніші злочини, повертав на місце збіглих кріпаків.

Із матеріалів судових справ XVII-XVIII століть вбачається використання багатьох прийомів розслідування й судового розгляду, витоки яких йдуть ще від Руської правди, а також використання термінології давньоруського права. Наприклад, розкриття злочинів за допомогою «гоніння сліду» (про яке ми згадували раніше) та його більш пізнього варіанту «шляхування коней»; оголошення про розшук злочинців із закликом про допомогу, яке в Руській Правді називалося «закличем», а в Україні – «об воланням» від слова «волати», тобто кричати. «Об волання» робилося різними способами, в тому числі і шляхом неодноразових оголошень на ярмарках та в інших людних місцях у присутності осавула або ж ним самим. Досить часто в матеріалах судових справ згадується про проведення «трусу» з метою виявлення викрадених речей або розшуку підозрюваного у вчиненні злочину і результати таких слідчих дій [22, с. 118].

Таким чином, виникнення розшуку пов'язували зі словом «сиск», який представляв собою застаріле визначення, що означало вистежування та розшук злочинців.

Починаючи із Судебників 1497 та 1550 років, а потім Соборного Укладення 1649 року «розшуком» (сиском) називалась процесуальна форма, за якою розкриття та розслідування злочинів вели державні органи, а не приватні особи (постраждалий чи його представник). Це ж визначення означало встановлення істини при розслідуванні обставин скоєного злочину та доказування вини, яке здійснювалось за допомогою отримання особистого визнання обвинуваченого під катуванням, заслуховування показань свідків, проведення очних ставок та інших прийомів розслідування. Крім того, під розшуком розуміли дії уповноважених на те законом осіб з пошуку та затриманню відомих злочинців [23, с. 15; 24, с. 44-47]. На ці обставини обґрунтовано звертає свою увагу російський вчений А. І. Глушков, зазначаючи, що «розшук» (сиск) містив в собі декілька значень. По-перше, він означав встановлення істини при розслідуванні справ; по-друге, під

розшуком (сиском) розуміли особу форму судочинства – слідчий процес; по-третє, сиск (розшук) мав на увазі дії уповноважених на те осіб з пошуку та затриманню злочинців [25, с. 15].

Основи розшуку в кримінальному процесі, епохи капіталізму (друга половина XIX століття – 1917 рік), розпочинають відлік з 20 листопада 1864 року, коли вступив у силу «Статут кримінального судочинства» (далі – СКС). Як зазначав відомий юрист того часу А. Соколов, розшук продовжував розумітися як «діяльність, спрямована на виявлення і викриття злочинця і на відшукання та збирання доказів його винності в учиненні злочинного діяння, наявність якого посвідчувалася дізнанням. Це ясно видно зі ст. 208 і 448 СКС, в яких йдеться про місцевий розшук, що збирає докази винності чи невинуватості підсудного, статей 510-542 СКС, які вказують на суто розшукову діяльність слідчого по збиранню доказів, що можуть слугувати викриттю підозрюваного при провадженні слідства у справі, а також із змісту статей 482 і 545 СКС» [26, с. 9-10]. З часом початкове поняття терміну «розшук» суттєво звузилося, оскільки в результаті судової реформи 1864 року в кримінальному процесі з'явилися два нових поняття «дізнання» та «розслідування». Термін «розшук» отримав своє законодавче закріплення в ст. 254 Статуту кримінального судочинства (60-і роки XIX сторіччя), як один із видів поліцейського дізнання, заснованого на таємних методах розслідування, які включали в себе словесні опитування, таємне спостереження, а також інші допустимі заходи по встановленню злочинців.

Розшукова діяльність поліції, крім СКС, регламентувалася й іншими законодавчими і підзаконними актами, серед яких слід назвати «Правила про порядок дії чинів корпусу жандармів по дослідженню злочинів» від 19 травня 1871 р. [26]. Статут «Про попередження і припинення злочинів», затверджений у 1890 р. передбачав «розшук злодіїв, розбійників і ними створюваних зграй…» [27].

Використання результатів розшукової діяльності в кримінальному процесі залежало від виду розшукових заходів, їх форми і правового статусу суб'єктів, що їх отримали. Для отримання доказів такі результати загально-кримінальної поліції мали інформаційно-орієнтоване значення в кримінальному процесі, а політичної поліції, з огляду на те, що дізнання у державних злочинах прирівнювалося до судового слідства, будучи легалізованими, використовувалися іноді як докази. Таким чином, аналіз норм СКС та нормативно-правових актів того часу, які регулювали розшукову діяльність, свідчить про відсутність в них законодавчого визначення поняття розшуку. Натомість вони носили більш організаційний, політичний чи інший характер. Такий підхід до визначення сутності зберігався до середини XX ст.

В період з 1917 року і практично до кінця 1918 року в Радянській Росії обліку злочинців які переховуються від покарання та організації їх розшуку фактично не існувало. Починаючи з 1919 року з'являється розшуковий апарат органів міліції. Досить широкими правами наділяється слідчий для виявлення та затримання злочинців, що переховуються від слідства та суду. У відповідності з Інструкцією народним слідчим по провадженню попереднього слідства, виданою Народним комісаріатом юстиції (НКЮ) жовтні 1920 року, у випадках, коли обвинувачений не був знайдений або переховувався і його місце перебування невідоме, на слідчого покладався обов'язок приймати активні заходи по його розшуку через міліцію, кримінальний розшук, місцеві органи влади. Якщо прийняті заходи не давали відповідних результатів, слідчий публікував інформацію про розшук обвинуваченого в місцевій та центральній пресі.

В порівнянні з розглянутою інструкцією процесуальні питання організації розшуку обвинуваченого який переховується в КПК РСФСР 1923 року були регламентовані менш детальніше. Зокрема, не зазначалось, хто повинен здійснювати такий розшук та яким процесуальним документом це повинно бути оформлено. Обов'язок слідчого особисто займатися розшуком після зупинення попереднього розслідування не формулювався. Оскільки питання про зупинення, у випадках розшуку обвинуваченого вирішував суд в розпорядчому засіданні та зупинена справа залишалася в суді, то слідчий фактично не мав можливості самостійно приймати необхідні заходи щодо розшуку [28, с. 47-90].

Згідно ст. 131 Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1927 року у випадках невідомості місця перебування обвинуваченого або у випадках його втечі слідчий складав постанову про розшук, копію якої направляв до органів розшуку для здійснення розшуку обвинуваченого. При безуспішності розшуку протягом трьох місяців з дня оголошення розшуку слідчий провадить необхідні слідчі дії по справі та направляє її із своїм висновком прокуророві для вирішення питання про подальший хід справи [28, с. 93-142]. Так як і КПК РСФСР 1923 року, кримінально-процесуальне законодавство УРСР 1927 року теж не зобов'язує слідчого займатися розшуком після зупинення попереднього розслідування, оскільки питання про зупинення попереднього розслідування входило виключно до компетенції прокурора (ст. 227 КПК УРСР 1927 року). Таким чином слідчий не провадив жодних дій, направлених на розшук особи, яка переховувалась від слідства.

Що ж стосується Основ кримінального судочинства за яким ми жили починаючи фактично з кінця 1928 до 1961 року, то тут взагалі

не згадуються питання про зупинення попереднього слідства та розшук обвинуваченого. В підручниках криміналістики майже не розглядається питання щодо тактики розслідування злочинів минулих років та розшук осіб які ухиляються від слідства.

Висновок. Аналізуючи історичний розвиток кримінально-процесуального інституту розшуку можна дійти до висновку, що в кримінально-процесуальному праві існує низка проблем пов'язаних з визначенням поняття «розшук обвинуваченого», «розслідування нерозкритих злочинів минулих років», підстав та порядку їх проведення, конкретизації ролі слідчого та ролі органів дізнання. Ці проблеми набувають особливої важливості та повинні бути враховані у період обговорення та впровадження нового КПК України.

Бібліографічний список

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінально-процесуального кодексу України». – Х. : Одіссей, 2012. – 360 с.
2. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика / за заг. ред. В. П. Колмакова. – К. : Вид-во «Вища школа», 1973. – 295 с.
3. Законы царя Хаммурапи: Источники права [Текст]: Вып. 1. – Тольятти : ИИП «Акцент», 1996. – 56 с.
4. Система и текст XII таблиц: Исследование по истории римского права [Текст] / Б. В. Никольский. – С-Пб. : Тип. А. С. Суворина, 1897. – 488 с.
5. Законы Ману. [Текст] : / пер. с санскр. С. Д. Эльманович. – Спб. : Типо-лит. Н. И. Евстифеева, 1913. – 309 с.
6. Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов – Т. 1. – М., 1956. – С. 636.
7. Крылов И. Ф. Розыск, дознание, следствие [Текст] : учеб. пособие / И. Ф. Крылов, А. И. Бастрыкин. – Л., 1984. – 216 с.
8. Акты юридические, или собрание форм старинного делопроизводства / Изд. Археологической комиссией. СПб., 1838, № 303.
9. Ануфриев Н. И. Тайны сыска [Текст] / Н. И. Ануфриев, А. М. Пиджаренко – К. : Преса України, 2002. – Кн. 1. – 524 с.
10. Воскресенский Н. А. Законодательные акты Петра I [Текст] / под ред. Сыромятникова. – Т. 1. Акты о высших государственных установлениях. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1945. – 600 с.
11. Именной Указ от 25 сентября 1702 г. «Об отсылке в Преображенский приказ всяких людей, связывающих слово и дело» // ПСЗ. Т. IV. – № 1918. – С. 199-200.

12. Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы) [Текст] / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1969. – 216 с.
13. Указ от 12 октября 1711 г. О безпрепятственном розыске и преследовании сыщиками воров, разбойников и их сообщников по своим Губерниям [Текст] // ПСЗ. – Т. IV. – № 2439. – 745 с.
14. Лядов А. О. Становление сыска в дореволюционной России [Текст] / А. О. Лядов, А. В. Евсеев // История государства и права. – 2002. – № 1. – С. 2-9.
15. Поярков О. В. Розшук злочинців: історія питання [Текст] / О. В. Поярков // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 110-123 с.
16. Инструкция полевых и гарнизонных команд офицерам – отправленным для сыску беглых драгун, солдат, матросов и рекрут и для искоренения воров и разбойников и пристанодержателей их от 24 декабря 1719 г. // ПСЗ. – Т. V. – № 3477. – С. 773-775.
17. Тельберг Г. Г. Сыск по государевым делам. Московский розыскной процесс XVII века в делах по государственным преступлениям [Текст] / Г. Г. Тельберг // Журнал Министерства юстиции. – Спб., 1911. – № 9. – С. 130-170.; Тельберг Г. Г. Сыск по государевым делам. Московский розыскной процесс XVII века в делах по государственным преступлениям [Текст] / Г. Г. Тельберг // Журнал Министерства юстиции. – Спб., 1911. – № 10. – С. 121-157.
18. Веретенников В. И. Из истории Тайной канцелярии. 1731 – 1762. [Текст] / В. И. Веретенников. – Харьков, 1910.
19. Линовский В. А. Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. [Текст] / В. А. Линовский. [Новое изд. Перепеч. С изд. 1849 г.]. – М. : ЛексЭст, 2001. – 240 с.
20. Водотика С. Г. Історія правоохоронних органів Південної України в період існування Запорізької Січі [Текст] / С. Г. Водотика., О. Ю. Пащенко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 1. – С. 255-263.
21. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручн. [Текст] / О. М. Бандурка. –Частина І – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.
22. Погорецький М. А. Розшук у козацьку добу [Текст] / М. А. Погорецький // Право і безпека. – 2003. – № 2'1. – С. 117-120.
23. Перегудова З. И. Политический сыск в России (1880-1917 гг.) [Текст] / З. И. Перегудова – М. : Рос. полит. Энциклопедия, 2000. – 432 с.
24. Власов В. М. О розыске [Текст] / В. М. Власов // Административный вестник. – 1927. – № 4. – С. 44-47.
25. Глушков А. И. Теоретические, правовые и организационно-тактические основы оперативно-розыскного обеспечения

уголовного судопроизводства [Текст]: автореф. дис. …д-ра юрид. наук: 12.00.09 / А. И. Глушков – М. : ВНИИ МВД РФ, 2003. – 56 с.
26. Соколов А. О. О дознании и розыске [Текст] / А. О. Соколов // Журнал гражданского и уголовного права. – 1890. – Кн. 9. – С. 9-10; Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2-е. – Т. XLVI. – Отд. 1-е 1871. – СПб., 1874. – С. 591-594. – № 49615. 27. Свод законов Российской империи: Продолжение 1912 года. – Ч. 3. – Статьи к томам III и IY. – СПб., 1913. – 21 с.
28. Уголовно-процессуальное законодательство СССР и союзных республик [Текст]: Сборник (Основные законодательные акты) / под ред. проф. Д. С. Карева [сост. Г. К. Большакова, Е. М. Ворожейник, Л. А. Дмитриева и др.] – М. : Гос. изд-во юридической литературы, 1957. – 463 с.

В данной статье рассматриваются основные пути формирования и развития института уголовного розыска в контексте раскрытия и расследования нераскрытых преступлений.

In the article basic ways of forming and development of institute of criminal search in the context of opening and investigation of the unexposed crimes are examined.

Стаття надійшла до редколегії 04.10.2012

УДК: 316.61:32(38)+316.61:34(38)

Вдовичин І. Я., Львівська комерційна академія

РЕАЛІЗАЦІЯ СВОБОДИ ОСОБИ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ (ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ І ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ)

Досліджується взаємозв'язок державно-політичної практики та теоретичного дискурсу Стародавньої Греції в утвердженні ідеї свободи особи. Показано потребу реалізації свободи через дотримання процедур, які гарантують стабільність демократії.

Історичний досвід Стародавньої Греції цінний перш за все тим, що він акумулював в собі достатньо розвинену політико-правову думку і значну державно-правову практику, які залишаються актуальними і у сьогоденні. К. Ясперс писав «Заходу відома ідея політичної свободи. У Греції – щоправда короткочасно – існувала свобода, яка не виникла більше ніде. Співдружність вільних людей вистояла під натиском

© І. Я. Вдовичин, 2013

універсальної деспотії, тотальної організації, що облагоденствувала народи. Тим самим поліс заклав основи всього західного усвідомлення свободи – як реальність свободи, так і її ідеї» [30, с. 85].

Напевне неможливо навіть окреслити коло публікацій, які в тій чи іншій мірі відносяться до даної теми і тому звернемо увагу тільки на окремі, які є найбільше доступні і широковживані: [2; 3; 6; 8; 13; 14; 15; 19; 20; 25; 28; 29; 30].

Та все ж в них, на наш погляд, недостатньо надається уваги означеній проблемі – взаємозв'язку свободи особи та інституційних механізмів її реалізації та ролі тогочасної політико-правової думки у цьому процесі.

Політико-правова думка Стародавньої Греції явище надзвичайно багате і ми зупинимось на тих підходах, які особливо рельєфно змальовують основні розбіжності. На наш погляд, найбільш суттєві відмінності (і власне із означеної нами проблеми) пролягали між софістами, лінією Сократа – Платона, та Аристотелем. Характерно, що ці визначні мислителі (Протагор, Сократ, Платон, Аристотель), які представляли відмінні підходи до розуміння меж свободи особи і меж владних повноважень інституційних механізмів держави, з'явились якраз в класичний період грецької демократії. Вже це виявило безпосередній зв'язок політичної свободи із свободою особи, яка могла самореалізовуватись як громадянин, індивідуалізована особистість, мислитель, митець, підприємець. Софісти прагнули піднести індивідуальну людину і людину загалом, водночас окреслювали межі її претензій на здатність визначити і запроваджувати ідеальний політичний устрій, ідеальний правовий порядок, ідеальний соціальний лад і загалом ставили під сумнів існування абстрактно-ідеального. Чи не вперше в історії людської думки предметом обговорення стало людське знання, і що є критерієм істини. Софіст Протагор давав таку відповідь: «Міра усіх речей – людина, існуючих, що вони існують, а неіснуючих що вони не існують» [17, с. 94]. Пізнання і судження про речі, на думку Протагора, тому і можливі, що загалом існує людина (з її відчуттями і свідомістю) як справжня міра відносного і мінливого буття цих речей. Ця універсальна людська основа пізнання є глибинною причиною причетності до пізнання усіх окремих людей. Таким чином не слушно вважати мірою усіх речей людину загалом і водночас приписувати нахил до пізнання лише окремим, обраним людям і заперечувати таку здатність у більшості людей. І ці чесноти не вроджені якості, їх слід виховувати. Російський дослідник З. Малахов слушно зауважує: «Ціннісний стан людини загалом позитивний, оскільки він свідчить про визнання нею можливості

свого існування як людини. Людина існує у сіті як цінності» [15, с. 182]. Якщо Сократ критикував афінські демократичні порядки за участь в управлінні полісними справами демосу, то Протагор, навпаки, вважав таке становище справедливим, тому що, афіняни на його думку, достатньо свідомі необхідності громадянських чеснот. Чесноти, необхідні у справах домашніх і державних, можна набути старанням і навчанням. Якраз тому, що чесноти, справа набута, і має сенс покарання злочинців. На думку Протагора, основний сенс покарання полягає у тому, щоб не здійснювала злочину ні ця людина, ні інша, бачачи це покарання [17, с. 98].

Софісти розуміли суперечливий характер взаємовідносин між людьми та не намагались їх ліквідувати шляхом творення безконфліктного суспільства. Виникаючи із взаємодії людських почуттів і певних інтересів, пізнання і уявлення окремих індивідів можуть суттєво різнитись. Так, наприклад, хвороба для хворого – зло, для лікаря – добро, і обидві думки однаково правильні. Доброчесність же, про яку так багато сперечаються філософи, Протагором розглядається як найкращий (моральний) стан, що приводить людину до діяльності [12, с. 158]. Власне діяльнісний критерій оцінки особи є характерною рисою європейського розуміння свободи. Через діяння реалізує людина свою свободу, визначає її межі, руйнує свободу чи забезпечує умови для її втілення не як інтелектуальної абстрактної конструкції а щоденної практики буття конкретного індивіда. Поняття «тиранія» чи «демократія» можуть набувати цілком протилежних значень. Зміст надає державно-правова практика. Без свободи особистої і політичної людина не може забезпечити свого матеріального і духовного буття, без свободи не може вижити конкретний індивід і спільнота, або в кращому випадку вони деградують, сходять на примітивніше рівні соціальних зв'язків. Розуміння дієвого характеру свободи політико-правовою думкою Стародавньої Греції перегукується з ідеями Е. Фромма: «Єдиний критерій реалізації свободи – активна участь індивіда у визначенні власної долі і житті суспільства не тільки формальним актом голосування, але і власною щоденною діяльністю, своєю працею. Своїми відносинами з іншими людьми. Сучасна політична демократія – якщо вона обмежена виключно політичною сферою – не в стані подолати наслідки економічної малості середнього індивіда» [28, с. 227]. На підтвердження такого підходу нагадаємо промову Перікла над могилою афінських воїнів, в якій він наголошує що основою буття Афін є свобода і повага до закону: «У нашій державі ми живемо вільно і в повсякденному житті уникаємо взаємних підозр: ми не почуваємо ворожості до сусіда, якщо він у своїй поведінці

керується особистими нахилами, ми не кидаємо на нього похмурих поглядів, які неприємні, хоч і нешкідливі. Тим часом як наші особисті взаємини не обмежені, наше громадське просякнуто духом шанування; ми шануємо владу і не порушуємо законів, надто тих, які встановлено на захист скривджених, а також законів неписаних, порушення яких усі вважають негідним» [24, с. 45].

Аналізуючи політико-правову думку Стародавньої Греції дослідники переважно роблять наголос на творах тогочасних мислителів і недостатньо звертають увага на сучасну їм політико-правову практику. Стародавній грек відчував себе достатньо вільним щоб мати власну думку з багатьох аспектів державного, духовного, економічного життя, як власного полісу, так і Греції загалом. Крім того, він мав вагомі підстави вважати власні думки і власну діяльність, у тому числі законодавчу, не воланням у пустелі. Життя його не було комфортним і безпечним, але він цінував можливість визначати напрямок цього життя, у тому числі і шляхом вдосконалення державно-правових інститутів. Що характерно, розквіт софістики відноситься до найбільш динамічного періоду політичного і культурного життя Афін. Згодом формуються напрями політико-правової думки, які вже не мали тієї впевненості у спроможності людини самостійно обирати і змінювати долю (власну і держави), як і ті інтерпретації софізму, що дали підставу для звиклого для нас іронічного вживання слів – софіст, софізм. Софісти вважали конфліктність державно-правового буття природним станом, обумовленим природою людського «Я». У свою чергу їх критики прагнули теоретичними концепціями згармонізувати ці суперечності, пропонували методи державно-правової організації суспільства базовані на відношенні до людини як до створіння що не має право на свободу вибору, тому що самостійно діючи вона неминуче собі нашкодить. або ні. Концепції, що виходять з сумнівів щодо свободи особи виникають у передкризовий і кризовий період розвитку грецького полісу. Складним є характер причинно-наслідкових зв'язків політико-правової теорії і практики, але він незаперечно існує, як в минулому, так і тепер.

У Стародавній Греції виникла якісно нова, порівняно зі східною деспотією модель суспільного розвитку. Особливе місце тут належить реформам архонта Солона (594 р. до н. е.). У ті часи єдиним відомим способом боротьби з політичним та соціальним безладдям була концентрація влади. Солон вчинив інакше: він досяг того ж самого (тобто уникнув загрози заворушень) шляхом розподілу різних влад, які існували в полісі, між різними групами. Він надав простому людові стільки впливу, скільки той здатен був, на його думку, використати розумно (на користь усіх), в міру, без «надлишку», з тим,

щоб держава могла уникнути деспотичного правління. Найбідніші прошарки були звільнені від прямих податків, але не могли посідати державних посад. І цілком слушним є твердження, що ця ідея, зрештою радикально змінила уявлення про владу, додавши до неї відповідальність і то в конкретних, реальних, правових вимірах [25, с. 84]. Ще одним важливим кроком на шляху вдосконалення інституційного механізму афінського полісу стали реформи Клісфена (509 р. до н. е.). Клісфен запровадив територіальний поділ населення і створив єдину структуру політичної організації держави з єдиними громадянськими правами, незалежно від майнового становища, роду занять і місцеперебування. Подальша демократизація державного ладу Афін відбулася у V ст. до н. е., після завершення греко-перських війн. Громадяни, які не скільки своєю зброєю, скільки громадянською свідомістю врятували паростки європейської цивілізації від встановлення деспотії, домоглись усунення від влади консервативної партії аристократів і достатньо повної політичної участі в державних справах. Це призвело до того, що, починаючи з другої половини V і кінця IV ст. до н. е., демократія в Афінах досягла найбільшого розквіту. То був класичний період її функціонування. Широка виборність, включаючи жеребкування, гласність, відкритість рішень, що приймались і постійний нагляд за діяльністю адміністрації – все це перешкоджало виникненню в Афінах бюрократії. Колегіальні посади переважали над одноосібними. Багато питань вирішувались колективно, а між різними посадовими особами, як правило не було ієрархічного підпорядкування. Усі посадові особи по завершенню терміну служби повинні були давати звіт про свою діяльність, в тому числі і про фінансово-розпорядчу. Посадові звіти приймались спеціальною колегією, а потім перевірялись судом і затверджувались ним. До затвердження звіту громадянин, що займав посаду, не міг бути обраним на іншу посаду, виїхати за кордон, а також не мав права розпоряджатися власним майном. Ще одним етапом державно-правових реформ стало правління Перікла. Головним їх елементом було запровадження грошової нагороди членам Ради, війську і флоту, плати присяжним за участь у засіданнях геліеї. Все це забезпечувало широку участь громадян в управлінні державою [21, с. 38]. Хоча можна стверджувати, що запровадження оплати за виконання громадських обов'язків за службу, у подальші історичній перспективі, коли Афіни не могли вже собі дозволити такі фінансові витрати, теж частково сприяли занепаду афінської демократії.

Паралельно з цими інституційними і процесуальними змінами йшло формування різноманітних політико-правових доктрин. Незаперечним фактом залишається, те що більшість грецьких

мислителів творила в класичний період грецької демократії. Зацікавлення державно-правовою проблематикою стимулювалось переконанням у значущості ролі окремого індивіда, його особистих якостей і талантів. Вільна особа залишалась для них основним чинником політичного і духовного життя. Проблема полягала у суттєво відмінному трактуванні свободи особи і меж державної влади, ролі свободи у життєздатності суспільства. Сократ, незважаючи на гостру полеміку з софістами, отримав ґрунтовну філософську освіту власне у софістів. Щодо держави, належної їй влади, софісти висували ідею як її історичного характеру так і ідею природного права. Софіст Алкідамант стверджував, що «бог створив усіх рівними, природа нікого не зробила рабом» [12, с. 159]. Держава і закони розглядались як результат договору, а демократія – як організований захист бідних і слабких проти замахів на їх права з боку сильних і багатих. Про інтелектуально-спонукаючу роль демократії свідчить приклад Сократа, людини із скромним достатком, яка і посаду притана обіймала і могла займатися тонкими і складними питаннями науки і філософії. Водночас, сам Сократ, незважаючи на увесь раціоналізм своїх поглядів, виразно не усвідомлював цього безпосереднього зв'язку, напевне тому, що він наявний державно-правовий устрій (демократію) сприймав як річ звичну і мало вразливу, а її недоліки його щиро турбували. Не слід робити категоричних висновків, якими власне були ідеї Сократа щодо політичної та громадської діяльності. Та смисл ототожнення доброчесності зі знаннями, характерний для Сократа, його міркування про те, що управляти державою повинні не всі, а люди «знаючі», «умілі», «кращі», тобто аристократи, все ж були спрямовані проти основних принципів афінської демократії. Серед друзів Сократа було багато прихильників олігархії. Він був відвертим критиком цієї демократії з її припущенням, що будь-яка людина може обіймати будь-яку посаду. Згідно сократівській концепції, громадянин і поліс нерівноправні, як наприклад, не рівні в своїх правах батько і син, господар і підлегла їй особа. Сократ розвиває своєрідну патерналістську версію договірних зв'язків громадянина і держави, згідно якої Батьківщина і Закони – вище і дорожче батька і матері; саме вони є для громадянина вищими батьками, вихователями і повелителями [17, с. 132]. Отже, цілком ймовірно, що якась значна частина політичних принципів, розвинутих у «Державі», насправді належала Сократу і була безпосередньо запозичена Платоном і є наслідком впливу і подальшого розвитку сократівського переконання, що доброчесність, не виключаючи і політичну доброчесність, – це знання. Такий підхід містив у собі надзвичайно широкі можливості

для інтерпретації, в тому числі і для апологетики «відкритого» суспільства, тому що проблема загального політичного блага була проблемою розумного нормативного впорядкування поведінки людей. Запорука успіху політика, стверджував Сократ, – у розвитку людської думки [25, с. 88]. Для удосконалення суспільних політичних відносин необхідне панування розуму над свавільною владою. «Мудреці вчать, Каллікл, що небо і землю, богів і людей об'єднують спілкування, дружба, порядність, стриманість, справедливість, по цій причині вони і називають наш Всесвіт «порядком» («космосом»), а не «безпорядком», товаришу мій, і не «безчинством». Ти ж, мені здається, цього в розрахунок зовсім не береш, незважаючи на усю свою мудрість, ти не зауважуєш. Як багато значить і між богів, і між людей рівність. Я маю на увазі геометричну рівність, – і думаєш, що нібито треба прагнути до переваги над іншими людьми» [17, с. 134]. Але як визначати цих кращих, і як визначити це благо? Цілком можливо, що це вузлова проблем політико-правової теорії і державно-правової практики, яка і визначає реальне співвідношення між свободою особи і повноваженнями владних інститутів. Сократ не дає однозначної відповіді на поставлені питання, але схиляється до сумніватись у здатності переважної більшості громадян Афін брати участь у вирішенні державних справ, у виборі власної долі. Недосконалість інституційних механізмів афінської демократії (хоча прагнення створити досконалі переважно загрожує ще більшими соціальними потрясіннями), дійсно не завжди давала можливість приймати зважене рішення, покликане забезпечити стабільне існування полісу. Маючи перед собою доти не бачений феномен індивідуальної і політичної свободи, який дозволив афінським громадянам витворите якісно новий стан державно-правового життя, все ж не позбавлений вад, характерних і для сучасної демократії. Основна проблема полягала в абсолютизації волі народу, жорстко не обмеженого як противагою законом, певними інституційними механізмами та недооцінюванні необхідності існування певної межі свободи особи, яка непідвладна і полісу. Все це яскраво виявилось у судовому процесі над Сократом. Це не була розправа, рішення суду не було наперед визначеним, та воно було обумовлене як позицією Сократа, так і названими вище обставинами, суд занадто співпадав із настроєм народу, а пропонований Сократом варіант політичних інститутів робив би його залежним від настроїв небагатьох і суть справи не змінював.

В афінському політичному устроєві Платона найбільше обурювала «непомірна свобода демосу». В Афінах, на думку Платона, свобода досягла такої міри, що навіть собаки, коні і

віслюки, сповнені свободи, відмовляються коритися людині [12, с. 171]. Платон вважав що в афінській державі немає відмінності між вільним і рабом, громадянином та іноземцем, учнями і вчителями, старими і молодими. Для того щоб привести державний лад Афін у відповідність з вищими ідеалами справедливості він висунув проект ідеального суспільства. На чолі держави повинні стояти справедливі і розумні люди, філософи. Вони не мають ні власності, ні сім'ї, які породжують пожадливість, егоїзм і ослаблюють єдину волю спільноти. «Насамперед ніхто не повинен мати жодної приватної власності, якщо це не викликане крайньою необхідністю. Потім нікому не дозволено володіти такою оселею чи коморою, куди б не мав доступу кожен, хто того забажав би» [19, с. 105]. Ці правителі живуть спільно, не мають тривог і турбот матеріального життя. Насправді як доводить уся політична практика Афінського полісу, власне складність буття населення стародавньої Греції спонукала до творення нових прийомів господарювання, пошуків кращого державно-правового устрою, і ця складність стимулювала творчі пошуки, які вилились у величезну культурну спадщину. Світ не можна запрограмувати, точніше запрограмувати його можна, але результат буде однозначно не той що очікують. Спільнота деградує. Про це нагадує і українська дослідниця О. Білокурска, посилаючись на застереження Б. Чичеріна, що держава може забезпечити тотальну фактичну рівність лише одним шляхом – ціною абсолютно немислимого всезагального знищення свободи [6, с. 167]. Приклад Спарти, який надихав Платона насправді повинен був його відлякувати. Добре творити візії утопічного суспільства, користуючись духовною свободою, надбаннями політичного і економічного життя демократичного суспільства, яке може сприйняти твою інакшість. Власне інтелектуали чи не найбільше докладаються до обмеження свободи особи, вважаючи людину, в багатьох випадках обґрунтовано, нездатною самостійно робити вибір, відповідно було б краще, на думку багатьох з них, ситуацію вибору взагалі відмінити. Так, Платону стосунки між правлячими колами і підданими уявлялись як стосунки між освіченими людьми і невігласами. «Наші правителі, певно, будуть змушені досить часто вдаватися до брехні і обдурювання задля користі своїх підлеглих» [19, с. 151]. Пропонуючи таку модель суспільного життя, при якому індивіду у переважній більшості перетворювався у майже абсолютно контрольовану істоту, позбавлену права на власне судження, навіть на власне інтимне життя «найкращі чоловіки зазвичай мають сходитися із найкращими жінками, а найгірші, навпаки, із найгіршими, і то якомога рідше; жінок слід виховувати, а дітей найгірших – ні, оскільки стадо в нас має

бути справді бездоганним. Але про це ніхто не повинен знати, окрім самих правителів, оскільки загін охоронців у нас має бути вільним від заколотів і внутрішніх міжусобиць» [19, с. 151].

Платон свідомо чи несвідомо став чи не основним ідеологом боротьби проти «відкритого суспільства». Фактично його підхід заперечував егалітаризм, індивідуалізм, віру у розум і любов до свободи. Цілком очевидно що він не міг вповні передбачати наслідків своїх інтелектуальних пошуків. Ми, на жаль, вже позбавлені можливості посилатись на незнання. Ми вже на гіркому історичному досвіді можемо стверджувати: «Що дужче ми будемо прагнути повернути героїчну добу трибалізму, то певніше ми скотимось до інквізиції, таємної поліції та романтизованого гангстеризму» [20, с. 225].

У свою чергу учень Платона, Аристотель намагався згладити ці крайнощі. Для нього вагомим фактором була дійсність, з якою слід узгоджувати практику державного життя. Перш за все поставив під сумнів доречність усуспільнення майна: «Ми бачимо, що ті, хто користується спільним майном, сваряться між собою, незгірше ніж ті, хто володіє власністю. Тож було б справедливо не лише вказувати на те, скільки зла зникне, коли власність стане спільною, але й скільки доброго щезне при цьому. Здається, саме життя за таких умов буде неможливе» [4, с. 41]. За кращу форму правління Аристотель вважав ту, що базована на конституційних засадах, а не деспотичну, чи це буде правління освіченого царя-філософа чи демосу. Тому він з самого початку дотримувався думки що над усім повинен стояти закон і тільки закон: «Адже там, де відсутня влада закону, немає місця і для певної форми державного устрою. Закон же повинен панувати над усім. Урядовцям, народному зібранню чи народові треба доручити розгляд часткових питань» [4, с. 108]. Найкращою формою держави Аристотель вважає політію. В політії править більшість в інтересах загального блага. Таким чином, в політії досягається поєднання інтересів заможні і бідних, порядку і свободи, що в найбільш повному сенсі відповідає сенсові держави як політичного об'єднання. Роль здатності до співжиття за певними правилами стає визначальною як для долі окремого індивіда так і політичної спільноти загалом. Для людини неможливо уникнути буття, чи то в інституційному, чи то в морально-духовному сенсі, яке повністю виходить за межі суспільства. Аристотель категорично наголошував «Хто не здатен до об'єднання або, вважає себе особою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество» [4, с. 17]. Також він на загрозах, що йдуть тій же спільноті і особі від абсолютизації ідеї єдності. Людина повинна

зберігати своє право на індивідуальність: «Треба визнати, що єдність у державі повинна бути відносною, а не абсолютною. Так само і щодо сім'ї; коли ця єдність зайде дуже далеко, то держава зникне» [4, с. 41]. Очевидно, що захист свободи можливий тільки при поєднанні багатьох факторів та визначальними є два: функціонування певного інституційного механізму, який дозволяє втілювати індивідуальне прагнення до свободи та наявність свідомих своїх прав і обов'язків громадян. На певний період в Стародавній Греції, в першу чергу мова йде про Афіни цей баланс був досягнутий, нажаль він не був довготривалим і це підірвало полісну демократію. Їй однаково загрожували дві крайнощі: охлократична демократія і тиранія, які мають спільну основу – неповагу до свободи особи. Аристотель теж окреслив цю проблему, характеризуючи першу загрозу свободі особи наступним чином: ««А ще демагоги, притягаючи до суду посадових осіб, наголошують на тому, нібито судити їх повинен народ (демос). Останній охоче вислуховує їхні пропозиції, через що роль державних інституцій зводиться нанівець» [4, с. 107]. І таким чином декларативно максимально «вільний» громадянин в будь-який момент може виявитись беззахисним перед лицем емоційної стихії, нерідко вміло організованої. Свобода особи вимагає відповідальності. Власне на позбавлення громадян духу свободи і відповідальності і спрямовані усі зусилля тирана: «На них спираються усі заходи, щоб утримати владу. Їх можна звести до трьох моментів: 1) внести недовіру між громадянами; 2) позбавити їх сили; 3) довести їх до слабкодухості» [4, с. 158]. Ще у більшій мірі повинні усвідомлювати власну відповідальність громадяни у сьогоденні, на демократичне рішення яких спирається функціонування сучасних державно-правових інститутів. Застосовуючи відповідні процедурами як влада так і громадянин повинно виходити з наступних засад: «Нас створила природа, і створюючи, наділила владою змінювати світ, передбачати і планувати майбутнє. Ухвалювати далекосяжні рішення, за які ми несемо моральну відповідальність. Таки відповідальність, бо рішення потрапляють у світ природи тільки з нами» [20, с. 77]. А власне, щодо державно-правової сфери, то вірогідно, що інший підхід є просто тупиковий, бо поза прийняттям індивідом рішень, ефективно функціонуюче суспільство і не може існувати. Може занадто оптимістично, та все ж цілком вірно змальовував картину взаємообумовленості свободи особи з розквітом полісних інститутів, такий проникливий дослідник як Б. Констант: «Воля кожного мала реальний вплив, реалізація цієї волі надавала живе і постійне задоволення. В результаті цього антична людина була здатна на великі жертви задля збереження своїх політичних прав, своєї частки

участі в управлінні державою. Кожен з гордістю відчував ціну свого голосу, знаходив значне задоволення в усвідомленні своєї особистої значущості» [13, с. 100]. Не маючи тривалого досвіду функціонування демократії, афіняни ще не усвідомили потреби жорсткого обмеження її певними процедурами, і це стало чи не основною причиною доволі швидкого занепаду витвореної ними полісної демократії. «Але наданий ними урок збережеться на усі часи, бо він вчить, що правління усього народу, будучи правлінням найчисельнішого і могутнього класу, є зло того ж порядку, що і необмежена монархія, і потребує, майже з тих самих причин, інститутів, які б захищали його від самого себе і утверджували б постійну владу закону, охороняючи його від самовільних поворотів у поглядах» [2, с. 112] Ще на одну проблему, з якою зіткнулась афінська демократія вказав Б. Констан: «Загроза античній свободі полягала в тому, що люди, зайняті виключно забезпеченням розподілу суспільної влади, залишали без належної уваги особисті права і блага. Загроза сучасній свободі полягає у тому, що, будучи заклопотані користуванням особистої незалежності і переслідуючи свої приватні інтереси, ми можемо занадто легко відмовитись від нашого права на участь в здійсненні політичної влади» [13, с. 105].

Повільно, але все ж вкорінюється думка, що ідеї про «неминучий і неперервний прогрес» радше становлять небезпеку, ніж стимулюють поступ людства. В реальності історія багатоваріантна. Протистояти тиранії будь-якого типу може тільки вільний громадянин, чия свобода забезпечується правовими і політичними інститутами. Вдосконалюючи процесуальні та інституційні механізми, покликані забезпечувати реалізацію свободи особи, слід мати на увазі, що загрозу свободі становлять як зловживання її перевагами так і надмірна опіка влади. І для XXI століття ці уроки інтелектуального та державно-правового життя Стародавньою Грецією є актуальним застереження і матеріалом для політико-правової практики.

Бібліографічний список

1. Аквінський Тома. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Тома Аквінський; пер. з лат. О. Кислюк. – К. : Основи, 2003. – 794 с.
2. Актон Д. История свободы в античности / Джон Актон // Полис. – 1993. – № 3. – С. 108 – 119.
3. Алексеев С. С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Изд-во НОРМА, 1998. – 329 с.
4. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюча. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
5. Асмус В. Ф. Платон / В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1975. – 220 с.

6. Білокурська О. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави / О. Білокурська // Право України. – 2011. – № 7. – С. 166 – 174.
7. Боесі Е. де ля. Міркування про добровільне рабство / Етьєн де ля Боесі // Всесвіт. – 2000. – № 9/10. – С. 115 – 129.
8. Давыдов Ю. И. Архитип социальной теории или социология «политики» (Аристотельская типология общественных классов и их политических комбинаций) / Давыдов Ю. И // Полис. – 1993. – № 3. – С. 21-34.
9. История политических и правовых учений. Древний мир. – М. : Наука. – 1985. – 350 с.
10. Калмыков Р. Б. Анатомия свободы / Р. Б. Калмыков. – Иваново, 1995. – 24 с.
11. Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1988. – 220 с.
12. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: Навч. посібник / А. І. Колісниченко. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – 274 с.
13. Констан Б. О свободе древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Констан Б. // Полис. – 1993. – № 2 – С. 97-106.
14. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок ; пер. з англ. Олександр Терех, Ростислав Димерець. – К. : Основи, 2001. – 264 с.
15. Малахов З. Міф про правові цінності / З. Малахов // Право України. – 2012. – № 3. – С. 180-186.
16. Нерсесянц В. С. Платон / В. С. Нерсесянц. – М. : Юрид. лит., 1984. – 103 с.
17. Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука. – 1979. – 264 с.
18. Нерсесянц В. С. Сократ / В. С. Нерсесянц; отв. ред. Л. С. Мамут. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1987. – 190 с.
19. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи. – 2000. – 355 с.
20. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги / К. Поппер. – К. : Основи. – 1994. – Т. 1. – 444 с.
21. Разумович Н. Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции / Н. Н. Разумович. – М. : Наука, 1989. – 240 с.
22. Розенко О. М. Свобода і примус у соціально-економічних ситуаціях / О. М. Розенко, І. В. Черненко // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 3. – С. 88-101.
23. Сартр Жан-Поль. Буття і ніщо. Нарис феноменологічної онтології / Пер. з фр. В. Лях, П. Таращук. – К. : Основи. – 2001. – 854с.
24. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки : пер. з англ. / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

25. Скиба В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. – К. : Основи, 1998. – 718 с.
26. Современния полития под знаком Аристотеля // Полис. – 1992. – № 5-6. – С. 4-32
27. Соловйов Е. Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) / Ерік Соловйов // Політична думка. – 1999. – №. 1/2. – С. 15 – 25.
28. Фромм Э. Бегство от свободы / Э/ Фромм ; пер. с англ. Г. Ф. Швейниса; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1990. – 269 с.
29. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: ошибки социализма / Ф. А. Хайек ; пер. с англ. ; под ред. У. У. Баттли. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
30. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

Иссследуется взаимосвязь государственно-политической практики и теоретического дискурса Древней Греции в утверждениии идей свободы личности. Показана необходимость реализации свободы придерживаясь процедур, которые гарантируют стабильность демократии.

This article examines the connection between the political practice of the state and the theoretical discourse in ancient Greece as they relate to the establishment of the idea of personal liberty. The author show the need for following a certain procedure as a way of realizing this liberty, procedures that guarantee the stability of democracy.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2012

УДК 82.(470).19''235.2

Глушков В. А., НУ «ОЮА»

ИНФЕРНАЛЬНАЯ МИРИАДА МАСТЕРА И МАРГАРИТЫ

В статье исследованы особенности интерпретации различных философских и религиозных учений о Боге и Дьяволе, изложенные в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Сделан вывод о том, что в основу его толкования роли Бога и Дьявола в истории человечества положено иудаистское миропонимание, представленное древними религиозными текстами.

Сатанизм является антихристианским мистико-религиозным движением. Его основная цель – отрицание христианства, библейских

© В. О. Глушков, 2013

ценностей и поклонение Дьяволу. В христианской религии Сатана рассматривается духом зла. Среди различных течений сатанизма, порой значительно различающихся между собой, можно выделить такие группы, как Церковь Сатаны со штаб-квартирой в Нью-Йорке во главе с магистром Питером Гилмором, Общество Асмодея, Церковь последнего суда и сатанинский рыцарский орден Черной мессы, Черный круг, имеющий внешний и внутренний круги, Черный крест, Звезды ада, группа сестры Анны и т. д. Как правило, эти объединения имеют хорошую теоретическую основу своей деятельности, четкую организацию, хорошо структурированы, имеют разветвленную сеть своих агентов влияния, юридически к статутным документам в большинстве невозможно предъявить претензии, а в уголовно-правовом порядке фактически тяжело привлечь к ответственности. Одним из влиятельных направлений является сообщество «Орден Трапезоида», центр которой находится в Сан-Франциско, основанная в 1960 году Антоном Шандором ЛаВеем, автором «Сатанинской Библии». Данное направление представляет собой т. н. «сатанизм с человеческим лицом», его теоретические положения внешне высоко моральны и в целом отвечают требованиям защиты прав человека. Члены таких объединений дисциплинированы и внешне послушны. Их ритуалы, согласно документам, не представляют уголовно преследуемых деяний.

Второе направление сатанинских сект представляют собой разрозненные группы, не имеющие четкой организации и достаточно глубокой теоретической подготовки. Ритуалы их носят больше произвольный характер. Чаще всего такие группы совершают осквернения могил, половые преступления и даже ритуальные убийства. Наиболее ярким представителем такого направления является организация «Черная месса», имеющая представительство в Киеве.

Третье направление – это неформальные молодежные группировки, не имеющие четкой иерархической структуры и достаточной теоретической подготовки. Наиболее часто проявлениями их деятельности являются проведение ритуалов (в том числе и на кладбище) сведения о которых, как правило, черпаются из бульварной литературы или фильмов невысокого пошиба. Основными увлечениями является игра в «Дракулу» (покусывание до крови соседа по кругу), а также тяжелым роком, в частности, такими рок-группами, как «Meiden», «Metallica», «Megadeth», «Black Sabbath», «AC/DC», «Iron», которые рассматривают себя в качестве носителей сатанинской идеи и применяют соответствующую символику.

Современное состояние вопроса учения о дьяволе довольно четко и основывается в основном на положениях учения Чезаре Ломброзо

и Кинси и обоснованно к проявлениям сатанизма относят комплекс дегенерации, который включает в себя: а) половые извращения; б) психические заболевания; в) врожденные дефекты.

Человечество время от времени назначает и потом ожидает конец света. Это является характерным и для нашего времени – декабрь 2012 года, когда по трактованию календаря майя, наступит конец света – Армагеддон. Конец света ожидался и в тридцатые годы прошлого столетия. Именно в подобные предсказанные разными пророками периоды происходят необыкновенные события, характерные только для такого времени. Сатана, представленный в произведении как Воланд, странствует по миру с целями, одному ему известными, время от времени останавливаясь в разных городах и селениях. Во время весеннего полнолуния путешествие приводит Воланда (Сатану) в Москву 1930-х годов – место и время, где никто не верит ни в Сатану, ни в Бога, отрицают существование в истории Иисуса Христа.

Поэтому недаром в своем оккультном романе «Мастер и Маргарита» Михаил Булгаков внедрил необыкновенных гостей, Сатану и его ближайшее окружение, в Москву, являющуюся в тридцатые годы двадцатого столетия атеистическим центром, связывая между собой времена, события и исторические личности со стародавних времен существования Иисуса Христа до описываемых событий сороковых лет. Все события в романе разворачиваются в Москве в мае, с вечера среды до ночи на воскресенье, причём на эти дни приходилось полнолуние. Год, в котором происходило действие, установить трудно, так как в тексте имеются противоречивые указания на время событий (следует отметить, что имеются и иные трактовки даты описываемых событий, однако в данной работе мы придерживаемся точки зрения, наиболее, с нашей точки зрения, являющейся приемлимой). В эпилоге романа полнолуние, во время которого происходит действие, названо праздничным, при этом напрашивается версия о том, что под праздником имеется в виду Пасха, наиболее вероятно – православная Пасха. Тогда действие должно начинаться в среду Страстной недели, которая выпала на 1 мая в 1929 году, то есть день международной солидарности трудящихся, широко отмечавшийся в то время, который совпал в 1929 году со страстной неделей, то есть, с днями строгого поста). При этом следует отметить, что ночь на 1 мая является также Вальпургиевой ночью, во время которого проводится ежегодно проводится шабаш ведьм на горе Брокен, откуда, следовательно, Сатана непосредственно и прибыл. Следует, однако, указать, что 1 мая 1929 года луна была уже на убыли. Пасхальное полнолуние вообще никогда не приходится на май.

В своем романе автор подвел своеобразный итог своему сложному не всегда и по-разному понимаемому критиками и даже политиками творчеству. Михаилу Булгакову досталась тяжелая жизнь – военная служба в качестве врача, начиная с Первой мировой войны, гетманщина, петлюровщина, красная власть, большевики, наркомания, членство в тамплиерском ордене.

Пробуждение писательского таланта, столь сложного и не всегда понимаемого окружающими, хорошее знание не только теологической истории, но и понимание инфернального мира, а также развития истории с демонологической точки зрения, произошло после перенесенной наркомании. Источниками сведений по демонологии для Булгакова послужили посвящённые этой теме статьи Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона, книга Михаила Орлова «История сношений человека с дьяволом» (1904) и книга Александра Амфитеатрова «Дьявол в быте, легенде и в литературе средних веков», а также в романе широко используется, почерпнутая автором масонская практика и риторика в работе его отца Афанасия Булгакова «Современное Франкмасонство» [7; 8].

Следует особо подчеркнуть, что существует определенная параллель, которую тонко проводит автор в своей книге. Ершалаим, то есть Иерусалим, центр рождения христианства, а Москва – третий Рим, основной оплот православного христианства. Москва, согласно теолого-геополитической теории русского монаха Филофея, является третьим Римом, основой христианства. Интересно отметить, что и Красная площадь строилась как проект Нового Иерусалима. Это связано с необходимостью определения места русского народа в истории как хранителя православия, о чем свидетельствует история Русского государства, которое в один момент после революции стало атеистическим. На русских лежит священная обязанность хранить православное христианство до конца света. В связи с этим православное сознание русского человека носит эсхатологический характер. Именно эсхатологические ожидания характерны для Москвы того времени. Еще впереди тысячелетие крещения Руси. Город стал атеистическим, и такое отрицание коснулось не только бога, но и дьявола, о чем так откровенно доказывал поэт Бездомный самому Сатане на Патриарших прудах.

Другая сюжетная линия романа, развивающаяся параллельно первой, – непосредственно сам роман о Понтии Пилате, написанный Мастером. В нём рассказывается история Понтия Пилата, который не решился выступить против Синедриона и спасти осужденного на казнь Иешуа Га-Ноцри (Иисуса Христа). События «Романа о Понтии

Пилате» происходят в римской провинции Иудея во время правления императора Тиберия и управления от имени римской власти Понтием Пилатом, в день перед иудейской Пасхой и последующую ночь, то есть 14 – 15 нисана по еврейскому календарю. Таким образом, время действия – предположительно, начало апреля 29 или 30 года н. э. В конечном итоге оба сюжета пересекаются: Мастер освобождает героя своего романа, и Понтий Пилат со своей преданной собакой Бангой, длительное время после смерти находившийся на каменной плите и постоянно желавший продолжить свой разговор с Иешуа, обретает долгожданный и по потоку лунного света отправляется в длительное путешествие с Иешуа.

Роман «Мастер и Маргарита» был ограничен для чтения в советское время. Православная церковь также и сейчас не воспринимает эту блестящую работу автора. Но автор объединяет не только время, но два основных принципа добро и зло, свет и тень. Кумиром Булгакова в молодое время был Мефистофель, изображение которого постоянно присутствовало не только в его кабинете, но и в творчестве. Мефистофель или Воланд показан в романе как умный, всезнающий, приходящий на помощь пострадавшему и воздающий справедливое наказание в отношении виновных. Именно пострадавшим Мастеру и Маргарите им, а не Иисусом, воздастся вечный вожделенный покой от Сатаны.

События в романе разворачиваются знойным майским вечером, и соответствуют 18 часам, то есть время, в которое начинается вечерняя церковная служба, а сами события происходят на ее протяжении и продолжаются одновременно с литургией. Поэту Ивану Бездомному была заказана антирелигиозная проблема и подготовленный им вариант, с точки зрения Берлиоза, не удался. Спор Берлиоза и Бездомного касается Иисуса Христа, которого Иван изобразил не так, как бы хотелось не только ему, но и официальной политике, которую выражает Берлиоз. Поэтому он доказывает поэту, что Христа не существовало и делает Иванушке выговор за не совсем атеистическое изображение событий и самого Христа. И вот в тот момент, когда чертыхнулся Берлиоз, из воздуха появляется Воланд и, заинтересованный разговором между поэтом и Председателем МАССОЛИТа, подсаживается к ним для продолжения этого острого теологического обсуждения. Во время этого разговора Берлиоз трижды отрицается от Сатаны. Ах, какая прелесть, говорит Воланд. Тут следует отметить, что само слово прелесть означает «обман», «дьявол». Сатана и у масонов и у Булгакова имеет благой образ, что является следствием полученных взглядов тамплиеров, у которых Булгаков получил отличные от христианства

своеобразные взгляды. Дьявол посетил Москву под видом иностранного профессора чёрной магии. Воланд, объясняя причину своего приезда в Москву, указывает, что «здесь в государственной библиотеке собрано большое собрание трудов по чёрной магии и демонологии», упоминая при этом труды Герберта Аврилакского. Основной чертой внешности Воланда являются дефекты глаз, носил обычный советский костюм, дорогие заграничные туфли, чёрный плащ, всегда при себе имел трость, на которой был вырезан пудель, один глаз был зеленый, другой – чёрный, был кривой рот из-за шрама, курил трубку и постоянно носил с собой портсигар.

Председатель МАССОЛИТа Берлиоз, начитанный, образованный и скептически относящийся ко всему литератор проживал в «нехорошей квартире» на Садовой улице, 302-бис, в которую после его смерти поселился Воланд. Его внезапная смерть была предсказана Воландом. Берлиозу за его взгляды было назначено весьма суровое наказание. За высказанные им атеистические Воланду взгляды, его голова попала на бал сатаны, во время которого была опровергнута его атеистическая теория и доказано существование дьявола и Бога. Согласно своей теории Берлиоз отправляется не в Ад и не в Рай, а в небытие.

Поэт, член МАССОЛИТа, Иван Бездомный (Понырев) написал антирелигиозную поэму, вызвавшую несогласие Берлиоза. После встречи с Воландом и Коровьевым попал в клинику для душевнобольных, узнал, что такое шизофрения, познакомился с Мастером. После излечения перестал заниматься поэзией и стал профессором Института истории и философии.

Важным вопросом, который является весьма дискуссионным и неоднозначно трактуемым в различных религиях мира, понятие и понимание дьявола. Этот вопрос имеет отношение и к рассматриваемому нами вопросу – кто и что представляет из себя Князь тьмы. Если правильно толковать имя Воланда, читая его по-еврейски, то есть справа налево, то получается – дьявол. Именно это имя маскируется автором в романе. Бог и дьявол по Булгакову – это одно целое, так как его понимают в еврейской теологии. Именно в таком понимании сатанизма Булгаковым рассматривается и Воланд. (Rituale Romanum также стоит на подобных позициях, когда утверждает, что сатана враг рода человеческого, друг смерти, вор жизни, потрясатель правосудия, источник зла, корень пороков, совратитель людей, предатель народов)

Для иудаизма понимание заключается в том, что Сатана признается Ангелом Смерти, он же дурное побуждение. Воланд напоминает ангела-хранителя Эсава в определении, которое называется мировым

духом. Сатана является воплощением Мирового Духа, описанным еще Ф. Гегелем в работе «Философия история». Мировой дух, такого персонала, он близок к даровитым властителям, но водит за нос обыкновенных людей, используя их страсти. Воланд является воплощением такого субъекта. Развитие событий в романе по сценарию, который не вписывается в понимание человеческого разума, не вписывающегося в установленные наукой понятия причин и последствий. В романе «Мастер и Маргарита» постепенно развивается сценарий, главным героем которого становится Ангел Смерти. В этом проявляется учение сатанизма Алистер Кроули. Самым знаменитым сатанистом XX века и основателем церкви сатаны был венгерский еврей Антон Шандор ЛаВей, ученик Кроули.

В целом сатанизм представляет собой квазирелигию, противопоставленную христианству, берущую начало во времена древнего Египта, получившую развитие в период средневековья в Европе. Повторному возрождению этой религии в Х1Х столетии способствовала одна из масонских ветвей розенкрейцеров, членом которой был Алистер Кроули, с именем которого связывается теоретическое обоснование идеологии сатанизма. Именно Кроули разработал стройную и оригинальную систему магических сатанинских ритуалов, включающую и человеческие жертвоприношения. Алистер Кроули был главой оккультной сатанинской ложи, которая называлась «Орденом восточного храма».

В работе А. Кроули «Liber Legis» опубликован «свод законов и свобод человека» т. н. «Конституцией от Кроули», в которой, в частности, указывается, что «человек имеет право убить того, кто препятствует ему осуществить эти права», т. е. права, представляемые ему данной «конституцией». Как и его учитель, ЛаВей считал своей главной миссией уничтожение христианства.

Для своих последователей ЛаВей сформулировал главные принципы сатаны:

1) сатана предлагает потворство плотским желаниям вместо ограничения; 2) сатана предлагает полнокровную жизнь вместо одухотворенных мечтаний; 3) сатана предлагает совершенную мудрость вместо ханжеского самообмана; 4) сатана предлагает доброту по отношению к достойным вместо бессмысленной любви к неблагодарным; 5) сатана предлагает право мести вместо принципа всепрощенчества; 6) сатана предлагает ответственность в отношении ответственных людей вместо заботы о психических вампирах; 7) сатана представляет человека как обычную разновидность животного, чье поведение порою лучше, но, как правило, хуже поведения животных; 8) сатана разрешает все

так называемые грехи, поскольку они дают физическое, чувственное и эмоциональное удовлетворение. Сатанизм считается философией «Пути левой руки».

Однако у Булгакова понимание дьявола несколько отлично. В свое время Ф. М. Достоевский говорил, что Бог и Дьявол с Богом борется, а поле их битвы – сердце человека. Ю. Воробьевский, перефразируя эту фразу на еврейский манер, говорит, что Бог и человек судятся, а ангелы – судебные исполнители. Учение об ангелах у евреев и у христиан представляет два различных противоположных понимания и видения мира, подчеркивает А. Барац. Именно еврейскую линию понимания Сатаны проводит Булгаков в своем романе, рассматривая Воланда как Ангела Смерти. Это проявляется, прежде всего, в смерти Берлиоза под колесами трамвая, а также ритуальной смерти барона Майгеля во время проведения традиционного бала Сатаны.

Сатана является величайшим обвинителем людского рода, будучи посланцем Божьим. Воланд представляет собой портрет, нарисованным Гегелем в «Философии истории», ибо Гегель использовал именно слово дух, прикрывая его словом бог. Арье Барац пишет, что «Булгаков вкладывает в уста Воланда вполне отчетливую концепцию, целиком соответствующую каббалистической концепции «искр» добра и неизбежно покрывающих их скорлуп «зла»: «Что бы делало твое добро, – спрашивает Воланд у Левия Матвея, – если бы не существовало зла, и как бы выглядела земля, если бы с нее исчезли тени? Не хочешь ли ободрать весь Земной шар, снеся с него прочь все деревья и все живое из-за твоей фантазии наслаждаться голым счастьем?». Арье Барац приходит к парадоксальному, на первый взгляд, выводу, что в иудаизме не может быть дьявола, а возможно только положительное отношение к смертоносной служебной силе.

Воланд в изображении М. Булгакова внутренне похоже на Мефистофеля, однако, в отличие от последнего, одетого по последней моде того времени. В целом он вызывает и восхищение, и интерес и общую симпатию. Мессир, удивительный мастер – одно из имен дьявола. Воланд в изображении Булгакова выражает божью справедливость. Булгаков рассматривает Сатану и Бога как единое целое. Именно Сатана по Булгакову решит справедливый суд, наказывает жадных (буфетчик Варьете), подлецов (Могарыч) и предателей (Иуда). Всех людей, имевших контакт с Воландом и его свитой, преследуют наказания за свойственные им грехи и грешки: взяточничество, пьянство, эгоизм, жадность, равнодушие, ложь, грубость и т. д. Причем эти наказания являются логическим продолжением самих проступков, хотя и обладают сверхъестественными качествами.

Во время путешествия Воланда сопровождает его свита: (Коровьев, кот Бегемот, Азазелло, Гелла). Имена персонажей свиты Воланда связаны с ивритом. Так, например, Коровьев (на иврите каров – близкий, то есть приближённый), Бегемот (на иврите бегема – скотина), Азазелло (на иврите азазель – демон). Воланд вместе со всей своей свитой селится в «нехорошей квартире» на Садовой – в квартире, откуда уже в течение нескольких лет таинственно исчезают люди, что является намёком Булгакова на репрессии 30-х годов). Причем автор при описании свиты использует определенную аллегорию. Если в начале романа она представляют собою жалкое явление, одетое в шутовское одеяние. Свита занимается откровенным шутовством, мошенничеством во время представления в Варьете. Во время проведения бала она предстает в аристократическом блистательном виде, а в конце романа вообще полностью преображается.

Фагот-Коровьев – один из персонажей свиты Сатаны, всё время носящий нелепый клетчатый костюм и пенсне с одним треснутым и одним отсутствующим стеклом. В своём истинном облике оказывается рыцарем, вынужденным расплачиваться постоянным пребыванием в свите Сатаны за один когда-то сказанный неудачный каламбур о свете и тьме. Вместо одетого в драную одежду Фагота-Коровьева, на черном коне «скакал тихо звеня золотой цепью повода, темно-фиолетовый рыцарь с мрачнейшим никогда не улыбающимся лицом». Кроме того, у Коровьева-Фагота Булгаковым проведено также определенное сходство с фаготом – длинной тонкой трубкой, сложенной втрое, инструментом, который может играть то в высокой, то в низкой тональности – то бас, то дискант. Автором четко показывается и изменения его голоса, он худ, высок и в мнимом подобострастии, кажется, готов сложиться перед собеседником втрое, чтобы потом спокойно ему напакостить.

Бегемот – бес сладострастия, которого относили к звериной ипостаси самого верховного дьявола. Нахальный Кот Бегемот закусывает водку грибочком, виртуозно нанизав его на вилке. Этот персонаж свиты Сатаны, шутливый и беспокойный дух, предстающий то в образе гигантского кота, ходящего на задних лапах, то в виде полного гражданина, с физиономией, смахивающей на кота. Прототипом этого персонажа является одноимённый демон Бегемот, демон чревоугодия и распутства, умевший принимать формы разнообразных крупных животных. В своём истинном облике Бегемот показан М. Булгаковым как худенький юноша, демон-паж.

Гелла – рыжая красотка со шрамом на шее, могущая, с точки зрения Воланда, оказать любую услугу, очень похожая на губительницу

младенцев Лилит, для читателя интерес представляет также ее вампиризм. Ведьма и вампир из свиты Сатаны, смущавшая всех его посетителей привычкой не носить на себе практически ничего. Красоту её тела портил только шрам на шее. В свите Воланда она занимает место горничной.

Участник свиты Сатаны, демон-убийца с отталкивающей внешностью, Азазелло. Прототипом этого персонажа являлся падший ангел Азазель, упоминаемый в апокрифической книге Еноха – один из ангелов, чьи действия на земле спровоцировали гнев Бога и Всемирный потоп. Азазелло – в еврейских верованиях – дьявол пустыни, которому отводили роль козла отпущения, у которого во рту выделяются клыки, а глаза разного цвета. в котором выделяется Азазель (Азазелло). Кстати, Азазель – это демон, давший мужчинам оружие, а женщинам – косметику, зеркала. Не случайно именно он отправляется к Маргарите, чтобы передать ей крем.

Понимание дьявола в толковании православного христианства совершенно иное, нежели в сатанизме и иудаизме. Демоны – это различного рода посредники между потусторонними и земными мирами, а также между людьми и богом. Демон, то есть исполненный мудрости, в переводе означает божественная власть, рок, бог. Наука о демонах называется демонологией. В старославянской мифологии злые духи, то есть демоны назывались бесами. Ранее различали демонов добрых и злых. Согласно Библии, демоны – это падшие ангелы, которые были последователями Люцифера, изгнанного Богом с небес. Их Верховным правителем является Сатана. Основное предназначение демонов заключается в посредничестве между богом и людьми, а также в том, чтобы подбивать людей на безнравственные аморальные проступки.

Демоны – это, с точки зрения христианской Церкви, – это падшие ангелы. Ортодоксальная точка зрения заключается в следующем. Один из ангелов по имени Люцифер возгордился своим могуществом и решил занять господний престол. Он поднял мятеж и возглавил треть ангельского войска. Против него выступил архангел Михаил, возглавивший верные Богу небесные рати. В результате победы архангела Михаила, восставшие ангелы были сброшены в преисподнюю и превратились в злых демонов.

В то же время существуют и иные версии их происхождения. В частности, якобы демоны были изначально сотворены богом для совершения зла. Представители этой теории опирались на положения Библии в книге Исайя сказано, что «Я творю губителя для истребления». В раввинистических трактатах утверждается, что Сатана

был создан на шестой день творения одновременно с Евой накануне первой субботы между закатом и с рассветом. Поэтому Бог не успел создать их тела. Кроме того, злые демоны родились от соитий Адама с женскими особями или Евы с мужскими в период, когда Адам и Ева были разлучены после грехопадения, а также множество злых демонов было рождено первой женой Адама – Лилит (превратившейся впоследствии в беса).

В книге Еноха изложена история сожительства падших ангелов с дочерьми человеческими. Эти ангелы были прокляты Богом и стали демонами. От брака с земными женщинами родились исполины. После их уничтожения Богом, из их тел изошли духи. С точки зрения богомилов, Сатана – это самостоятельная фигура, противостоящая Богу, имеет свое бесовское войско и принимает участие в процессе сотворения мира. Существует также точка зрения, что бесовское воинство постоянно пополняется за счет душ грешников, детей, проклятых родителями, а также дети инкубов и суккубов. Кроме того, в воинство Сатаны входят вампиры, призраки и оборотни и т. д. По разным представлениям количество демонов велико. Так, в частности, Йоганн Вейер подсчитал, что оно составляет 7405927 рядовых духов, которые подчинены семидесяти двум князям тьмы. Единой классификации демонов нет по настоящее время, в связи с тем, что невозможно для такой систематизации найти единый критерий.

Сатана является религиозным персонажем, религиозным понятием, а также представляет религиозный смысл Нового Мирового Порядка. Сатанизм подобно хасидизму вырос из иудаизма, его тайных изуверских и кабалистических сект. Согласно Новому Завету, иудаизм в своих корнях был всегда главным источником всех проявлений сатанизма, поклонения дьяволу. Ядром ритуалов сатанинских сект являются кровавые обряды. Сатанисты считают, что кровь невинных жертв служит главным залогом успешности совершаемых ими ритуалов. Согласно учению кабалистических сект, из которых вышли сатанисты, кровь – не только символ жизни, но и сама жизнь, вместилище энергии, которая в момент смерти высвобождается и ее можно использовать для колдовства и магии.

Чтобы добиться максимального духовного воздействия, необходимо выбрать жертву, которая обладает наибольшей и самой чистой силой… Ритуальные убийства и магические действия с кровью жертв с целью поклонения сатане получили название «черные мессы». Жертвоприношения должны приноситься в полнолуние. Именно в это время был убит барон Майгель, агент советской спецслужбы, принесенный в жертву Сатаной. Кроме того, в полночь началось

гуляние в МАССОЛИТе, во время которого поэт Иван Бездомный сообщил о нелепой смерти Берлиоза под колесами трамвая. После чего был отвезен в психиатрическую больницу, где и познал сущность заболевания «шизофрения». Шизофрения или расщепление личности. Эта самая тяжелая и самая частая хроническая психическая болезнь, характеризующаяся стойкими изменениями психики, прогрессирующими по мере развития болезни. Начинается постепенно, с медленно нарастающими изменениями характера. Еще в свое время Ч. Ломброзо указывал, что, по мнению большинства ученых, помешательство в 90 % случаях из ста – это результат наследственности.

Весьма примечательным является и то, что Булгаков в «Мастере Маргарите» положительно относится к Ангелу смерти, именно его автор считает и выделил как главного героя. М. Булгаков воспел смерть, отталкивающую и притягивающую, страшную и интересную. При этом следует отметить, что Воланд не имеет общих черт с сатанизмом Кроули. Именно в личности Воланда проявляется четкая парадигма еврейской линии сатанизма. Об этом прямо говорит Арье Барац, который четко узнал в Воланде Ангела Смерти. Именно смерть становится главным героем произведения автора. Противостоя Тьме, Свет представляет сочетание Света и Тьмы, как и Жизнь представляет сочетание Жизни и Смерти, ибо без смерти, которую преодолевает Жизнь, немыслима сама жизнь. Следует сказать, что Булгакову иудаизировал не только Евангелие, но и расправился с Христом керигмы (традиции), что является важным. Евангелический образ Христа искажен Булгаковым. Однако важным является и другое, – М. Булгаков иудаизировал Сатану. По его версии, Сатана является свидетелем тех исторических событий, именно он описывает такую версию, которая противоположна Христу керигмы и выгодна Дьяволу.

Важным в романе является и использование имени Христа – Иешуа Га-Ноцри. При этом следует отметить, что инициалы «ИШУ» означают «Иисус – мерзость и ложь» или «Да будет истреблено имя его». Еврейство еще в апостольские времена воспрещало проповедовать его имя, обозначая Христа «человеком – га-ноцри – другой». Странствующий философ из Назарета, гуманист, отрицающий противление злу насилием, описываемый Воландом на Патриарших прудах и мастером в своём романе, сопоставляемый с образом Иисуса Христа. Имя Иешуа Га-Ноцри обозначает на иврите Иисус (Иешуа עושי) из Назарета (Га-Ноцри ירצונה). Однако описанный Булгаковым образ значительно расходится с библейским прототипом. Характерно, что Иешуа говорит Понтию Пилату, что Левий-Матвей (Матфей) неправильно записал его слова и что «путаница эта будет продолжаться

очень долгое время». Следует особо отметить, что еще в 1631 году Верховный иудейский синод, заседавший в Польше, постановил, что при переиздании Талмуда избегать ненавистное для евреев имя Христа. Поэтому в тех случаях, когда говорится о Иешуа Га-Ноцри, следует показывать пробелы знаком «О». В связи с этим Арье Барац совершенно правильно подчеркивает, что Булгаков воспроизводит целыми блоками ключевые концепции иудаизма.

«Иешуа Га-Ноцри» – имя Христа в Талмуде, который отрицает его рождение в Вифлееме, происхождение от царя Давида, въезд в Иерусалим на молодом осле, а главное отрицание божественности Иисуса Христа. В этом можно увидеть и пародию на советскую атеистическую пропаганды. В изложении Воландом ершалаимского периода жизни Иисуса Христа показано анти-евангельское и талмудическое изложение его жизни. А. В. Кураев называет роман (ершалаимскую историю) «Евангелием от сатаны» [5]. Примечательным является и то, что в ранних редакциях романа первая глава воландовского рассказа именовалась «Евангелие от Воланда» и «Евангелие от дьявола». [6] А. В. Кураев пишет, что в определенном смысле, Христос был именно таким, как Иешуа га Ноцри из «Мастера и Маргариты». С этой точки зрения Булгаков гениально показал видимую, внешнюю сторону великого явления пришествия Христа-Спасителя на Землю.

Роман Булгакова был опубликован фактически одновременно с «Черной библией» Антона ЛаВея. Дьявол в понимании Кроули и ЛаВея в определенной мере является неприемлемым для русской интеллигенции. Именно аккуратно щеголевато одетый «мессир», меняющий свою изысканную одежду на неопрятную хламиду, и выходящий в ней в зал во время бала к восставшим из смерти знаменитостям, положительно воспринимается отечественной интеллигенцией не только периода тридцатых годов, но и ее современными представителями. Поэтому ей проще сделать шаг, который приблизит к притягивающему к себе сатанизму.

Сходство современного мира с периодом прихода Иисус Христа заключается в ожидании пришествия божьего Посланца – Второе пришествие Иисус Христа. Интересно отметить, что христианство и иудейство различно понимают содержание этого пришествия. Таргамы (раввины) считают, что мессия должен быть воинственный, мстящий врагам еврейского народа, то есть то, что многие поколения фарисеев и левитов учили еврейский народ. В то же время в христианской традиции Иисус Христос рассматривается как мессия-страдалец, презренный и непринятый людьми. Именно в данном варианте такой мессия и пришел и нашел много приверженцев среди иудеев. Однако

покорные фарисеям, которые сразу же узнали в нем Мессию, своего опаснейшего противника, пророка и мечтателя, они привычно с ними согласились. В то же время они клеймили Галилеянина как ложного Мессию и хулителя Бога. Все это привело к тому, что длительное время евреи не могут определиться, кто же был Мессия. Признание Иисуса Христа евреем является политическим моментом. Ибо если Иисус был евреем, то нельзя христианам протестовать против того, делается во имя еврейства. Христианские богословы утверждают, что Иисус был евреем. Совершенно противоположную точку зрения высказывают раввины, хотя некоторые из них соглашаются с тем, что он был евреем, хотя совершается это больше с политических целей. В целом это носит антисемитский, антисионистский характер. Европейское понятие «Jude» или иное аналогичное понятие не соответствует арамейскому, греческому или римскому понятию иудеянин, которое существовало в римский период. Анализ Нового Завета не дает возможности проследить генеалогию Пресвятой Девы Марии, хотя есть основания полагать ее происхождение от рода Давида. В то же время Иосиф не был кровным отцом Иисуса Христа. В отношении местожительства тоже нет единого мнения. Булгаков дает на этот вопрос четкий ответ – галилеянин, не иудей. Под господством фарисеев впервые возникла идея, имеющая влияние и в современных условиях. Ожидание мессии были закономерным выводом учения левитов и их последователей фарисеев. В эпоху рождения Христа среди иудеев было распространено мнение о пришествии мессии. Иудеи ожидали, что Иегова выполнит договор с избранным народом. Одним из важнейших вопросов является определение национальности Иисуса Христа. Новый Завет имеет указание, что Дева Мария происходит от рода Давида, и в то же время указывается евангелистами Матфеем и Лукой, что Йосиф не был кровным отцом Иисуса Христа. В Евангелии от Иоанна указывается, что Иисус родился в Вифлееме Иудейском, после того, когда матерь Божья прибыла туда из Галилеи. Именно на арамейском и греческом языках общался Иешуа у Булгакова с Понтием Пилатом.

В Старом завете нет упоминания о Дьяволе. Адама и Еву совратил Змий, а не дьявол, хотя в некоторых толкованиях он называется дьяволом. Дьявол как явление появляется в Новом Завете, когда пытается искусить Христа в пустыне. Христос изгоняет легион бесов из бесноватого. Дьявол это прямой противник Бога, о чем прямо говорится в Евангелии. (Дьявол – это обезьяна Господа Бога, и совершает свои действия в темноте, сзади и наоборот, страшный хитрец и путанник. Дьявол склонен к самоуничтожению. Дьявол – это Никто и Ничто, но это Ничто ничтожит. В Библии прямо указано, что дьявол – это князь тьмы, но и заодно князь мира сего). Во всем мире Библия счита-

ется книгой книг. Существует множество толкований этой книги, в том числе со стороны масонов, которые клянутся на Библии и подменяют Бога Дьяволом. Как известно, Библия состоит из двух частей – Старого Завета и Нового завета или Евангелия (Благая весть). Евангелие это книга благая весть о спасении человечества и конкретного человечества. Поэтому Иисуса Христа называют спасителем.

Понтий Пилат страдал сильной мигренью, от которой его избавил во время допроса Иешуа, подчеркнувший при этом, что истина заключается в том, что у Прокуратора болит голова. Автор показывает в данной ситуации, что Богочеловек превращается в обычного человека. Иешуа заискивающе улыбается и просит, чтобы Игемон отпустил его. Произошла прелесть, то есть обман. Пятый прокуратор Иудеи в Иерусалиме, жестокий и властный человек, за время допроса проникся симпатией к Иешуа Га-Ноцри. Его попытка предотвратить казнь Иешуа не удалась, о чем он искренне раскаивался. Используя обычай, существующий на иудейскую Пасху, Пилат пытается его отпустить, но иудеи, считающие учение Христа более опасным, нежели деяние простого преступник, направляют его на казнь. Понтий Пилат умыл руки и сказал, что не виновен в казни Иешуа. В романе соединяются две поры времени – казнь осуществляется в пятницу Первого мая, это среда и страстная седьмица. 12 членов МАССОЛИТа именно этой ночью отмечают праздник. Аннушка пролила масло (елей), то есть благодать. Далее. В нехорошей квартире, которая превращается в храм, проводится сатанинская месса, осуществляется осквернение святых и божественной литургии. Перед кроватью Воланда горели свечи, пахло серой (черным ладаном). Во время бала была осуществлена черная месса, заключающаяся в ритуальном убийстве барона Майгеля.

Прелесть заключается также и в том, что в тринадцатой главе романа появляются Мастер и Маргарита. По идее должна быть интрига. Поэтому в романе появляется любовь и страсть Мастера и Маргариты. Воланд не творец и ему нужен творческий человек. Завидуя богу, дьявол пытается убедить нас, что он тоже может творить. Мастер показан М. Булгаковым как гениальный писатель. Мастер в романе – «человек лет примерно тридцати восьми» (М. Булгакову тоже исполнилось тридцать восемь лет 15 мая 1929 года). Мастер работает в музее, он тяготится этой работой, она его не устраивает, он хочет и может значительно больше. Мастер выигрывает очень большие по тем временам деньги – 100000 рублей. Примечательно, что и выигрышное число начинается с цифры тринадцать. Автор знает, что над ним довлеет цензура и чтобы получить жизнь роману, то надо издать в другой измененной редакции.

Маргарита знакомится с Мастером в пустынном месте многолюдного города. Интересно, что мужественность в данном варианте относится к женскому персоналу. Именно Маргарита заставляет Мастера отнести роман в редакцию. Советскую систему Маргарита также не приемлет. В Маргаритиных глазах просматривалось что-то ведьмино, то есть союз с Сатаной. Святой Куприян (St. Cyprrian) прямо указывал, что женщина – это инструмент, которым дьявол пользуется, чтобы овладеть нашими душами. Была ли у них любовь или только сильное половое притяжение, которое столь внезапно охватило их обоих. Бог есть любовь, и пребывающий в любви пребывает в Боге, и Бог в нем (Евангелие от Иоанна, 4:16). Любовь не выходит из повествования Булгакова. Однако Маргарита продает свою душу за решение квартирного вопроса – квартира в подвале или домик в вишневом саду, все равно. А дьявол не может любить и не любит тех, кто любит (Дени де Ружмон. «Роль дьявола»). Маргарита, жена «известного инженера», любовница Мастера, потерявшая его след после того, как он попал в сумасшедший дом, мечтает только об одном – найти и вернуть его. Надежду на исполнение этой мечты даёт Маргарите Азазелло. Однако, для этого она должна исполнить для Воланда одну услугу. Маргарита не сразу, но соглашается, и знакомится с Воландом и всей его свитой. Её просят стать королевой традиционного ночного бала. В ночь с пятницы на субботу начинается бал у Сатаны. В гости на этот бал не попадают простые грешники, – ими оказываются только истинные, идейные злодеи.

М. Булгаков не согласен с идеологией толстовства, о чем, в частности, свидетельствует погром Маргаритой квартиры Латунского. Мастер заслужил покой – такой приговор Иешуа выносит ему и просит об исполнении его Воланда. Покой без света, домик с витражами, вишневый садик и Маргарита. Мастер искал покой и помогает ему Маргарита, которая продает себя Сатане. Обретает временный покой до страшного суда. За проданную душу осуществляется решение квартирного вопроса и достигается мещанское счастье. Мастер ничего уже не может создать, он не может дать гомункула. Мастер уже не может быть писателем, у него нет друзей. Возникает вопрос – Мастер – это Фауст или нет. Из вышеизложенного вытекает, что Воланда и Фауста объединяет важнейшая черта – союз с Сатаной. Время цветения вишни – это май. Вечноцветущий сад свидетельствует о физическом бесплодии Маргариты и духовном Мастера. Персонажи романа постоянно хотят что-то забыть и Мастер, Маргарита и Фрида. После прочтения романа ясно, что есть бог и есть тьма и есть свет. Могущество зла в современном мире доказывает, что бог есть.

В этом плане следует отметить и масонскую подоплеку романа. Ибо Мастер фактически предстает в образе мастера-масона, прошедшего все этапы посвящения, учителя и наставника людей, ищущих Свет знаний и истинную духовность, он уже не профан. Создание им труда о Понтии Пилате подобен работе каменщиков-масонов, выполняющих строительную работу в процессе познания. Такая параллель подается автором в завуалированной форме. Ярким примером такого преображения показывается трансформация поэта Бездомного из человека невежественного в человека просвещенного философа, что могло произойти только после испытаний, вызванных встречей с Воландом и влиянием духовного наставника Мастера.

В свою очередь Маргарита также проходит инициацию, скорее всего в виде Дионисийских мистерий, так как Сатир является жрецом, совершающим алхимическое соединение воды и огня, чем и обуславливается посвящение героини романа. После преодоления Большого круга мистерий Маргарита становится ученицей и для прохождения Малого круга мистерий приглашается на бал Воланда, на котором она подвергается множеству испытаний, которые она в целом благополучно прошла. Поэтому она и приглашается на ужин при свечах в узком кругу, то есть агапы (застольной ложи) масонов в качестве кавалерствующей дамы.

Интересны предсказания героев Булгакова и параллели, которые мы можем провести с учетом этих прогнозов. Азазело предсказал буфетчику Варьетте какой смертью он умрет – рак печени. А во время разговора с Берлиозом Воланд упоминает о смерти в результате заболевания саркомой легкого. Российский артист Виктор Авилов, играющий неоднократно в театре на протяжении десяти лет Воланда, неожиданно получил известие о смерти своего друга от саркомы легких. Большинство ролей наделено определенной мистикой, в частности, в кинофильме «Господин оформитель» он играл художника, который пытается посоревноваться с самим всевышним и создать что-то совершенное и вечное, не претерпящее изменений во времени. Манекен, созданный актером, оживает и убивает художника. Будучи ведущим актером театра, Авилов неоднократно играл на сцене смерть Мольера, Ланцелота, Гамлета. Сам артист предвидел свою смерть в сорок пять лет и умер от рака печени, который был уже неоперабельным. Причем артистка этого театра Анна Самохина, игравшая роль Маргариты, умерла от рака, и перед смертью была уверена, что ее смерть это расплата за эту игру. В этом плане важна формула – дьявол опасен не тогда, когда он показывается и пугает нас, а только тогда, когда мы не способны его увидеть.

Важнейшим вопросом является вопрос о том, как кончается роман – хорошо или плохо. Кто наши друзья, кто враги. Ответа в романе нет. Роман закончен и не завершен. Это прелестный роман.

Библиографический список

1. Барац А. Иудейская трактовка «Мастера и Маргариты» [Электронный ресурс] / Арье Барац // Лики Торы. – Режим доступа : http://www.berkovich-zametki.com/Nomer9/baraz3.htm.
2. Богомолов Н. Тайные общества XXI века / Н. Богомолов. – СПб. : Издательство Вера, 2003. – 320 с.
3. Воробьевский Ю. Русский Голлем: Дьяволиада мировой культуры / Ю. Воробьевский. – Украинская православная церковь. Полтавская епархия. Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2005. – 358 с.
4. Дворкин А. Сектоведение: Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования / А. Дворкин. – Нижний Новгород, 2002. – 813с.
5. Кураев А. В. «Мастер И Маргарита»: за Христа или против? [Электронный ресурс] / Кураев А. В. – Режим доступа : http://www.klex.ru/57r
6. Марія Мірошникова Розплата за таємниче // Вечерній Київ. – 2012. – № 75, 9 серпня. – С. 9.
7. Элиаде Мирча. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения / Мирча Элиаде. – М., С.Пб., 1999.
8. Климов Г. П. Ключи познания. Имя мое легион / Г. П. Климов. – Харьков : ДИВ, 2008. – 275 с.
9. Каныгин Ю. М. Последние времена. Новая парадигма истории / Ю. М. Каныгин. – К. : А. С. К., 2006. – 460 с.
11. Парнов Е. И. Трон Люцифера: Критич. очерки магии и оккультизма / Е. И. Парнов. – 2-е изд. доп. – М. : Политиздат, 1985. – 302 с.
12. LaVey A. S. The Satanic Bible. – N. Y. : Avon Books, 1969.

В статті досліджено особливості інтерпретації різних філософських та релігійних вчень про Бога та Дьявола, викладені в романі М. Булгакова «Майстер та Маргарита». Зроблено висновок про те, що в основу його тлумачення ролі Бога та Дьявола в історії людства покладено іудаїстичний світогляд, представлений древніми релігійними текстами.

In the article the particular interpretation of the various philosophical and religious teachings about God and the Devil, described in Mikhail Bulgakov's novel «Master and Margarita». It is concluded that the basis of his interpretation of the role of God and the Devil in the history of mankind put Judaic world view represented by ancient religious texts.

Стаття надійшла до редколегії 9.11.2012

УДК 340.15(477)''17'':281.96

Горяга О. В., НУ «ОЮА»

РЕЛІГІЙНЕ СВІТОСПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ НИМ РЕЛІГІЙНИХ НОРМ У XVIII ст.

В даній статті дається аналіз загальних напрямків релігійного світогляду запорозького козацтва; вивчено ставлення козацтва до церкви та розуміння релігійного способу поведінки.

Характер церковного будівництва, управління духовною справою і, як наслідок, церковного устрою Запорозьких Вольностей великою мірою визначалися особливостями релігійності населення цього регіону. Особливості складання козацтва, історична традиція, геополітичні і природні умови його існування призвели до складання своєрідного світогляду запорожців, відмінного від будь-якого іншого. Сучасний стан відношення до релігії, релігійне світосприйняття сучасного українського суспільства говорять про необхідність та актуальність звернення до цієї тематики, тому, що історичний досвід, в даному випадку, є найбільш корисним.

Об'єктом даного дослідження є життя та світогляд козаків. Предметом є релігійне світосприйняття та реалізація релігійних норм козаків.

Метою даної статті є дослідження характерних особливостей релігійності козаків. Для досягнення мети слід вирішити наступні завдання:

– окреслити загальні напрямки світогляду запорозького козацтва;

– проаналізувати історичні корені формування православ'я у козаків;

– вивчити ставлення козаків до церкви і розуміння релігійного способу поведінки;

Історія запорозького козацтва має досить солідний історіографічний доробок. В різні часи особливий інтерес дослідників викликали питання військового, адміністративного і особливо господарського устрою Запорозьких Вольностей [6, с. 5]. В світосприйманні запорозького козацтва, що формувалось протягом кількох століть, поєднались елементи ортодоксального православ'я, українського розуміння християнства, пережитків язицьких вірувань і оригінальних релігійних поглядів, що виникли в самому козацькому середовищі. Тому, не можна вслід за історичною традицією категорично казати про запорожців

© О. В. Горяга, 2013

ні як про лицарів православної віри, ні як про людей religionis nullius, «єретичих синів» [5, с. 146].

Запорожжя знаходилось на перехресті трьох релігій і конфесій – ісламу, православ'я і католицтва. На Запорожжя приходили люди в основному з українських земель, що входили до складу Росії і Польщі. Крім того, історично склалося так, що представники ісламської віри – татари і турки – були ворогами як України, так Росії і Польщі. Вони часто здійснювали набіги на їхні землі і спричиняли значну шкоду населенню. Звичайно, що татари і турки, а разом з ними і їхня релігія не могли не сприйматися запорожцями вороже.

Несприйняття козацтвом католицтва має не такі глибокі історичні корені. Релігійність козаків до кінця XVI ст. проявлялася мало. Це не випадково, бо до 1569 р., тобто до прийняття Люблінської унії, і навіть у перші роки існування Речі Посполитої віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Лише боротьба запорозького козацтва з татарами і турками йшла під релігійними гаслами. З обранням королем Сигизмунда III ситуація значно змінилася. Уряд Речі Посполитої, а слідом за ним і польська шляхта стали вважати православ'я нижчою релігією, чинити перешкоди будівництву православних церков, культовим відправам. В 1596 р. рішенням Брестського собору була ліквідована православна церковна ієрархія. Це викликало опозиційну реакцію з боку православних священиків, письменників і полемістів. Але найбільшу небезпеку для уряду Речі Посполитої становило козацтво, яке вже в 1596 р. під час повстання на Іолі з Северином Наливайком громило маєтки прихильників унії, проголосивши гасло захисту православ'я. Козацтво проявило себе захисником православної віри і навесні 1610 р., ставши наперешкоді спробам митрополита Іпатія Потія схилити київське духовенство до унії і підкорити собі місцеві церкви [9, с. 71]. З цього часу захист православ'я для запорожців став означати захист тих прав і свобод, на які вела наступ польська шляхта.

Історія запорозької церкви починається з 1576р., коли поблизу міста Стара Самарь козаки звернули свою увагу на віковий ліс, «дубову товщу», що знаходилася у 26 верстах вище міста, і тут, на великому острові, між рікою Самараю і її рукавом Самарчиком, зробили першу у своїх вольностях, тобто на терені пізніше виниклої Катеринославської губернії, невелику дерев'яну церкву «з шпиталем, звонницею і школою при ній» в ім'я святителя і великого чудотворця Миколи, надали їй церковне начиння, богослужебні книги, різницю і виписали для нової церкви ієромонахів з київського монастиря, а у 1602р. побудовану церкву перетворили у Самарсько-Миколаєвський-

Пустинний монастир і запровадили у ньому службу по чину грецького Афонського монастиря. З того часу запорозькі козаки, піклуючись про святість православної віри, у різний час протягом усього свого історичного життя збудували у себе біля 47 церков, не рахуючи кількох каплиць, скітів і молитовних ікон [1, с. 110]. І вже з XVI ст., коли було засновано запорозьку церкву у духовному сенсі вона підлягала одному з українських монастирів. Спочатку духовне керівництво здійснював архімандрит козацького Трахтеміровського монастиря. У 50-60 роки XVII ст. цей монастир пограбували й зруйнували польські війська, які придушували народно-визвольні повстання на Правобережній Україні.

Варіант православ'я, що сповідався на Запорожжі, дещо відрізнявся від канонічного, основні риси якого збереглися, зокрема, в Росії. Значно більше схожості козацька релігія мала з віруваннями і обрядовістю населення України. Причиною цього був тісний зв'язок населення Запорожжя з Лівобережною Україною. Саме з її території приходила значна кількість людей до військового товариства, на Лівобережній Україні в багатьох з них залишилися родини, і тому взимку, в мирні часи козаки їздили до своїх домівок. Багато хто із запорожців за власним бажанням або за дорученням Коша відвідував київську консисторію, Межигірський та інші українські монастирі. Значна частина духовенства прибула до Запорожжя саме з Межигір'я, а запорозька старшина підтримувала досить тісні стосунки з українським духовенством. У XVIII ст. було поширене ходіння «мандрівних дяків» з Київської Академії до Запорожжя, які часто влаштовувались при козацьких церквах. Релігійна література до Запорозьких Вольностей надходила, головним чином, з Лівобережної України. Отже, між Лівобережною Україною і Запорожжям існував постійний тісний зв'язок, в тому складі і в релігійній сфері. Тому на території Запорозьких Вольностей православні обряди і традиції мали досить багато спільних рис з тими, що були поширені на Лівобережній Україні. Останні дещо відрізнялись від російських [5, с. 148].

В релігійності запорожців були присутні і елементи вірувань, які в дещо зміненому вигляді збереглися з дохристиянських часів. Відомо, що як в російському, так і в українському варіантах православ'я збереглася велика кількість язицьких вірувань. Вони змінилися, тісно переплелися з християнськими віруваннями, проте, язицькі вірування, які входили до складу релігійного культу запорожців, дещо відрізнялись від російських і українських. У українців, які на протязі століть займались головним чином землеробством, збереглася велика кількість язицьких вірувань, що найтісніше пов'язані з цією справою.

Отже, в період Нової Січі у запорозьких козаків під впливом всих цих факторів склалася й існувала оригінальна релігійність, яка відрізнялась від будь-якої іншої [5, с. 151].

В світогляді запорозького козацтва була присутня і віра в прикмети, забобони, виробились своєрідні, характерні лише для нього способи задоволення релігійних потреб і виконання християнських обов'язків. Знаходячись на перехресті трьох конфесій і релігій, Запорожжя з цілого ряду причин традиційно дотримувалось православної віри. Для козаків було характерне досить своєрідне ставлення до церкви і розуміння способу поведінки, який давав можливість замолити гріхи і отримати спасіння. Церкви на Запорожжі, будучи місцем для задоволення християнських потреб, виконували цілий ряд інших функцій. Вони служили підвищенню авторитету запорозької старшини, виступали в якості місця, де козаки отримували словесне катування за скоєні провини, в якому зберігалися клейноди і деякі особисті речі запорожців, біля якого Військо проводило свої ради і зустрічало поважних гостей тощо.

Запорожці, чий життевий уклад і звичаї багато в чому не відповідали вимогам православ'я до праведників, вважали одним із шляхів до очищення щедрість у відношенні до церков і духовних осіб. Для деяких запорожців було характерним і розуміння подаянь на церкви як покутування невеликих провин і дозволу на здійснення їх у майбутньому. В діях козаків була ще одна особливість: вони любили прикрашати свої церкви, їм подобалось «благолєпіє церковне» [6, с. 26]. До того ж, велика частина запорожців, не маючи дружин і дітей, прагнула залишити пам'ять про себе, для чого і дарувала перед смертю на церкву коштовні реліквії, які повинні були нагадувати про свого колишнього господаря, тим більше, що на них містились написи з іменами жертвувачів. Деякі козаки жертвували на храми Божі розповідаючи всім про свій вчинок, що, на думку священиків, «яко християнину чинити і іншим дозволяти непотрібно» [8].

Запорозьке керівництво, особливо в період Нової Січі, прагнуло зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань, що стосувались Вольностей Запорозьких. Досягненню цієї мети сприяли ті щедрі дари, які запорожці постійно давали на церкви і на утримання духовенства. Матеріально зацікавлені в підтримці дружніх стосунків із Запорозьким Військом, духовні особи, в тому складі і київські митрополити, досить поміркковано ставились до управління Кошем церковною справою на Запорожжі.

Запорожці робили коштовні внески на користь монастирів і церков, що знаходились за межами Вольностей. Подаяння, що козаки давали

на запорозькі церкви, були ще більш щедрими, ніж отримувані духовними особами монастирів і церков поза межами Вольностей. Крім того, що за рахунок Війська були збудовані майже всі запорозькі церкви, козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, золотих сосудів і багато іншого для своїх храмів Божих.

В період Нової Січі неординарним було не лише ставлення козаків до церков, а й їхні стосунки з духовними особами. На характер цих стосунків великий вплив мала та обставина, що серед духовних осіб, що служили при церквах Запорозьких Вольностей, було багато колишніх козаків. Серед запорожців, у всі часи були люди, які відрізнялись своєю набожністю, постійно відвідували богослужіння, робили пожертви на храми Божі, регулярно ходили до монастирів на послушаніє. Саме такі особи в багатьох випадках і ставали за власним бажанням і за обранням парафіян священиками при запорозьких церквах. Отримання козаками духовного сану було настільки ординарною подією, що деякі запорожці, що бажали одружитися і в той же час залишитися на Січі, казали що одружуються перед тим, як висвятитися на священика. Так зробив, наприклад, козак Головатий [4, с. 22].

Більшість духовних осіб при запорозьких церквах походила з козаків. І це в той час, коли в інших частинах Київської єпархії «шукачами ієрейських місць» частіше за все були сини духовних осіб [11, с. 401]. Стають зрозумілими ті тісні стосунки, що існували в період Нової Січі між козаками і запорозьким духовенством, а також неординарне розуміння запорозькими козаками специфіки виконання священицьких обов'язків.

Запорожці, часто знаходячись в довгих походах, інколи не мали можливості задовольняти свої духовні потреби за допомогою священиків, і тому обов'язки останніх часто виконували самі козаки. Зрозуміло, що це робилося з багатьма відступами від канонічних православних норм, згідно розумінню козаків. Так, запорожці, що вмирали під час походів не маючи поруч себе священиків, «сповідались Богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому» [4, с. 262]. Як вважає І. Каганець, це суто аріянський підхід, згідно з яким кожна щира людина, будучи потенційним сином Божим, вважається священником. З погляду іудохристиянської єресі, козаки взагалі не були християнами, тому їх щедро прикрашали ярликами «відступники», «безбожники», «люди без релігії». Наприклад, московські думні дяки називали їх «людьми без страху божого». А все тому, що козаки, з точки зору І. Каганець, були аріянами, отже для іудохристиян вони були язичниками і єретиками. На його думку, на початку 17 століття Україна стала духовним і організаційним центром світового аріянства, яке ще називали

социніанством та антитринітаризмом. Так само аріянська церква, що існувала на Русі від часу заснування апостолом Андрієм, для іудохристиян була язичництвом, відповідно, язичниками були сам апостол Андрій, а також «Ісус Хрестос» та всі його апостоли. Як не дивно звучить, але це справді так, адже заснований «Ісусом Хрестом» рух за Царство Боже починався в середовищі етносу галілеян. На початковому етапі хрестиян називали галілеянами, тобто носіями галілейської етнічної (язичницької) традиції. Інша справа, що вчення «Ісуса Хреста» є універсальним для всіх етносів (язиків), адже це, по-суті, технологія досягнення щастя. Аріянство підходить для всіх народів, тому свого часу воно так швидко поширилося на весь світ. Натомість іудохристиянство, яке відразу ж вступало в гострий конфлікт з місцевими віруваннями і звичаями, не мало шансів для поширення, хіба що шляхом брутального насильства. Через це іудохристиянство йшло слідом за арійством і паразитувало на ньому [2].

Нагадаємо, що аріянство, яке вже з перших століть стало релігією всіх слов'ян, не походить від єгипетського пресвітера Арія. Слово «аріянство» (віра шляхетних людей, аріїв) – це синонім слову «хрестиянство» (віра досконалих, благих, красивих людей). Слово «аріянство» застосовувалося для того, щоб чітко відмежуватися від іудохристиянствої єресі, яка називала себе «християнством» або «монофізитством». Основою цього способу життя був арійський світогляд у формі аріянства («арійського хрестиянства»), складовою якого було козацьке характерництво. То ж не випадково, що перші згадки про характерників (15 ст.) збігаються з першими відомостями про застосуванням глаголиці – «аріянського письма» – в якості тайнопису. Козаки не називали себе аріянами, тому що вже тоді на аріян (аріохрестиян) було надійно причеплено ярлик найбільших і найстрашніших єретиків. Це як сьогоднішній ярлик, що арії – це фашисти, нацисти і взагалі дуже погані люди. Здавалось би, повна маячня, а проте сьогодні жодна партія чи громадська організація в Україні не назве себе арійською, хоча б тому, що її просто не зареєструють. Нинішні українці ще рідко коли відверто називають себе арійцями, але від цього не змінилася арійська сутність українства [2].

Деякі із запорозьких козаків, вирішивши відійти від мирського життя і присвятити себе служінню Богові, уходили в степи і ліси, віддалені від населених місць. Там вони будували невеликі скити і ставили ікони. Звичайно, що такі пустельники не мали духовного сану, і служили Богові згідно власному розумінню. Таке явище отримало назву «дикого поповства», бо, за висловом ченця Леоніда, «запорозькі козаки, що мешкають в степах, по зимівникам, самі собою робились нелюдьми,

часто бувають і попами» [10, с. 49]. Ставлення ж козаків до більшості священиків можна охарактеризувати скоріше як рівноправне, ніж шанобливе. Досить часто козаків і духовних осіб пов'язували суто ділові справи. Запорожці, йдучи в походи, інколи доручали священикам зберігати їхні гроші. Багато хто із козаків, не відчуваючи по відношенню до духовних осіб великої поваги, вважали за можливе чинити їм утиски, навіть грабувати і красти їхнє майно. Причинами суперечок між запорожцями і духовенством в багатьох випадках ставали майнові питання і образи, які козаки чинили духовним особам.

Козаки, в більшості випадків з повагою ставлячись до релігійних споруд, інколи порушували правила поведінки в церкві, з'являлись на служби в стані підпитку і навіть вчиняли бійки і кровопролиття в стінах храму. Проте, запорозьке духовенство при можливості прагнуло не звертати уваги на непорядну поведінку парафіян. Така ситуація пояснюється, з одного боку, тим, що більшість духовних осіб на Запорожжі в минулому самі були козаками (і це в той час, коли на Гетьманщині і в Росії посади при церквах займали переважно сини духовних осіб). З іншого боку, запорозьке духовенство прагнуло догодити своїй парафії і досить рідко розпочинало конфлікти з нею з причини своєї матеріальної залежності від військового товариства. Козаки, в свою чергу, відчували велику повагу до деяких представників духовенства. Серед останніх були Кирило Тарловський, Анатолій Мелес, Мельхиседек Значко-Яворський, Володимир Сокальський. Ці особи мали значний вплив на військове товариство, яке слідувало багатьом їхнім порадам. Проте, причиною цього була не стільки повага до духовного сану, скільки яскраві особистості священиків, збігання їхніх інтересів з інтересами Війська. Ставлення ж козаків до більшості представників духовенства можна назвати скоріш рівноправним, ніж шанобливим.

Загалом, слід вказати, що запорожці, віддаючи перевагу не суворому дотриманню православної обрядовості, а щирій вірі в Бога, створили досить своєрідні традиції проведення християнських свят і обрядів, виконання християнських обов'язків, ставлення до представників інших національностей, до духовних осіб, релігійних споруд, ікон тощо. Великою мірою на характер релігійної свідомості запорожців вплинули їхні умови життя. Часте перебування у військових походах, майже постійна загроза з боку сусідів викликали, між іншим, появу у козацтва особливого ставлення до зброї, яка використовувалась під час релігійних свят і виконання православних обов'язків; постійна загроза смерті вплинула на зневажливе ставлення козаків до грошей, на розвиток їхніх релігійних почуттів [5, с. 151].

Прагнення козаків до автономії по відношенню до Петербурга і Києва, в тому складі і в релігійних питаннях, призвело до підвищення ролі Коша в управлінні справами Запорожжя. За таких умов запорозьке духовенство не мало реальної влади, крім того, воно матеріально залежало від Війська. Значна частина духовних осіб, що служили при запорозьких церквах, в минулому входила до лав військового товариства. Всі ці фактори відбилися на ставленні запорозького козацтва до духовенства. З ліквідацією Січі була знищена і церковна організація Запорозьких Вольностей. Проте, в релігійності задунайських, чорноморських козаків, населення колишніх територій Вольностей збереглося багато рис світосприймання запорозького козацтва. У задунайців і чорноморців збереглися, хоч і в дещо зміненому вигляді, і риси церковної організації Запорозьких Вольностей. Пояснення цьому слід шукати, зокрема, в давності і міцності запорозьких традицій, які складалися протягом століть і не могли зникнути разом з ліквідацією Запорозьких Вольностей, а також у подібності ряду умов існування чорноморського, задунайського козацтва і запорожців періоду Нової Січі.

В період Нової Січі склалися суперечливі умови для церковного будівництва на Запорожжі. Факторами, що негативно впливали на цей процес, стали скорочення території Вольностей, випадки зменшення кількості населення внаслідок епідемій, стихійних лих і ведення бойових дій, особливості світосприймання запорожців, що дозволяли задовольняти християнські потреби, не звертаючись до послуг церковних споруд. З іншого боку, одним з результатів політики російського уряду і Коша, спрямованої на колонізацію Півдня України, стала тенденція до зростання населення Вольностей Війська Запорозького, і, як наслідок, збільшення кількості церков, каплиць і скитів на цій території. В зростанні кількості релігійних споруд на Запорожжі були зацікавлені як Кіш, так і російська адміністрація та духовна влада. Тому в період Нової Січі будівництво храмів Божих велося відносно швидкими темпами. На Запорожжі, де на момент заснування Підпільненської Січі було близько 14 храмів Божих, на середину 70-х рр. XVIII ст. церкви розташовувались не менше ніж у 35, а каплиці – 19 населених пунктах. Крім того, на території Запорозьких Вольностей існували 1 монастир, 2 скити і 1 молитовна ікона. Найбільша кількість релігійних споруд була розташована в північних районах Запорозьких Вольностей – Самарській, Орільській і Протовчанській паланках, в північній Іастині Кодацької паланки. Це були найбільш заселені регіони Запорожжя. Втім, без релігійних споруд залишалася велика кількість місцевостей Запорожжя, що, однак, в більшості випадків не заважало їх населенню мати можливість задовольняти релігійні потреби.

Для церковного будівництва в період Нової Січі було характерним заснування козаками релігійних споруд за межами Запорозьких Вольностей. Значною мірою це пояснюється політичною ситуацією, яка склалася в другій половині XVIII ст. на Півдні України. Козаки, не погоджуючись зі скороченням території Запорозьких Вольностей, вважали своєю значну частину земель, зайнятих Ново-Сербією, Слов'яносербією і донськими козаками. Тому багато запорожців не залишили ці землі і навіть заснували на них храми Божі.

Характер управління церковною організацією Запорожжя протягом 1734-1775 рр. дещо змінювався. Якщо до переходу козаків під протекцію кримського хана Запорожжя в духовній справі безпосередньо підлягало лише Києво-Межигірському ставропігійному монастирю, а через нього – московському патріарху, то після повернення запорожців у межі Російської імперії воно у вирішенні деяких релігійних питань стало залежати від київських архієпископів (митрополитів). В компетенцію останніх відтепер входило надання дозволу на будівництво і освячення церков на запорозьких землях, рукопокладення духовних осіб, покарання священиків, які завинили, видача паспортів для проїзду на Запорожжя за милостинею, деякі інші питання. Проте, запорожці звернулися і до Межигір'я, відновили давні зв'язки і доручили братії монастиря присилатиченців до деяких козацьких церков і Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Стосунки з Межигір'ям були відновлені, з одного боку, з огляду на давню традицію, а з іншого – з метою збереження автономії Запорожжя в духовній сфері. Межигірський монастир відновив свою роль «духовного центру» запорожців, до нього стали приходити козаки на богомілля, послушання і постриг в Іенці; монастир утримував шпиталь для старих і немічних запорожців; до святої обителі направляли деяких винних у злочинах козаків. Отже, духовне керівництво Запорожжям формально здійснювалося київськими архієпископами (митрополитами) і Києво-Межигірським монастирем, а через них – Святійшим Синодом [5, с. 152].

Київські владики не мали змоги плідно контролювати територію Запорожжя, бо якщо в інших регіонах Київської єпархії були протопопії та намісні правління, які і порядкували поміж духовенством, то на Запорозьких Вольностях тривалий час таких закладів не було. Лише в 1760 р. на Запорожжі було утворене Старокодацьке духовне намісне правління, яке стало своєрідним посередником у взаєминах Коша і київських митрополитів. Намісне правління брало участь у процедурі надання дозволу на будівництво церков, подавало до митрополита відомості про аколітів, яких представляв Кіш для рукопокладення

до запорозьких храмів Божих, брало участь у розв'язанні суперечок козаків і духовних осіб, контролювало виконання запорозьким духовенством розпоряджень київських митрополитів і Синода, звітувало перед митрополитом про стан церкви і духовенства на Запорожжі.

В 1774 р. духовенство Запорожжя формально стало остаточно підлеглим київському владиці. Проте, ні київські митрополити, ні Києво-Межигірський монастир, ні Старокодацьке духовне намісне правління в період Нової Січі не лише не стали фактичними керівниками церковною справою на Запорожжі, але не мали змоги навіть плідно контролювати її, не маючи докладних відомостей про релігійні споруди і духовенство на території Запорозьких Вольностей. Такий стан пояснювався матеріальною зацікавленістю керівництва цих установ у підтримці дружніх стосунків із запорозьким козацтвом.

У період Нової Січі в керівництві релігійними справами Запорожжя брала участь не лише духовна, а і світська влада, а саме київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат, чий «авторитет» був підтриманий збройною силою, і тому Кіш не мав змоги позбутися їхнього контролю. Втім, вони мали право вирішувати лише досить обмежене коло питань, пов'язаних з духовним життям, тому не могли поставити під свій повний контроль церковну справу на Запорозьких Вольностях.

Отже, провідну роль у керівництві духовним життям Запорожжя протягом всього існування Нової Січі продовжував відігравати Кіш. Саме від нього значною мірою залежало вирішення питання про заснування релігійних споруд на Запорожжі, призначення і зміщення духовних осіб, заборона і дозвіл збирання милостині на території Запорозьких Вольностей, судочинство над духовенством, контроль за діяльністю Старокодацького духовного намісного правління, начальника запорозьких церков, контроль за господарською діяльністю запорозького духовенства тощо.

Характер церковного будівництва, управління духовною справою і в цілому церковного устрою Запорозьких Вольностей великою мірою визначався релігійною свідомістю запорожців. Запорожжя традиційно дотримувалось православ'я, тому значна частина вірувань і обрядовості козацтва співпадала з тими, що були поширені в Росії. Разом з тим, запорожці, маючи тісні зв'язки з Гетьманщиною, сприйняли звідти велику кількість рис релігійності, відмінних від російських. Зокрема, козаки не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості, не доходили у вшануванні ікон до «ідолопоклонства», вважали, на відміну від росіян, великими свята Покрови Пресвятої Богородиці і архістратига Михаїла. Запорозьке

духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, прагнуло, щоб зміст проповідей був зрозумілий парафіянам. Втім, специфіка складання козацтва, образ його життя, пов'язаний з постійною загрозою смерті і частим веденням бойових дій призвели до появи у запорожців рис релігійності, відмінних від тих, що були притаманні населенню Гетьманщини. Значно вплинуло на формування особливостей релігійної свідомості козацтва і прагнення Коша до збереження автономії Запорожжя в ставленні до Києва і Петербурга. В результаті у запорожців склалися оригінальні традиції проведення християнських свят і виконання релігійних обрядів (під час яких зброя використовувалася так широко, що можна говорити про своєрідний «культ зброї», що склався на Запорожжі), вшанування святих та ікон, ставлення до представників різних національностей, релігій і конфесій, до релігійних споруд і духовенства [6, с. 52].

Приймаючи до своїх лав людей різної національної приналежності, військове товариство вимагало від них сповідання православ'я. Втім, умова сповідання православної віри переселенцями до Запорожжя була досить формальною, бо не було потрібним представляти ніяких документів, що підтверджували б належність до православ'я. Достатньо було словесної заяви. Запорожці, прийнявши до своїх лав перехрещених представників інших релігій і конфесій, не чинили їм ніяких утисків, і ті мали змогу отримати керівні посади у Війську.

Як вказує І. Лиман, запорожці досить оригінально ставилися до церковних споруд і до виконання правил поведінки в храмах Божих. Жертвуючи великі кошти на церкви, козаки інколи вважали за можливе вільно поводити себе в Божих храмах, порушуючи загальноприйняті норми. Неординарним було і ставлення запорожців до представників духовенства. Значною мірою воно було обумовлено, по-перше, тим, що більшість духовних осіб, які служили при запорозьких церквах, в минулому були козаками, а по-друге, матеріальною залежністю духовенства від «ласки» військового товариства [5, с. 152].

Після скасування Нової Січі не зникли риси релігійної свідомості козацтва, їхнього церковного устрою. Вони збереглися у задунайського, чорноморського козацтва, населення колишньої території Запорозьких Вольностей. Ці риси збереглися завдяки міцній традиції, що складалася протягом століть, а також схожості деяких умов існування вищезгаданих груп з умовами часів Нової Січі. В той же час збереглись саме ті риси релігійної свідомості і церковної організації запорожців, які відповідали вимогам життя задунайців, чорноморців і населення Півдня України.

Бібліографічний список

1. Анцишкін І. Запорозька Січ і Межигірський монастир / І. Анцишкін // Сбірник наукових праць молодих вчених та аспірантів». – К., 2001. – Т. 6. – С. 109 – 117.
2. Каганець І. Немирич Ю. – лідер аріянства, полковник Богдана Хмельницького / І. Каганець // http://sd.org.ua
3. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // Киевская Старина. – 1899. – № 3. – С. 397-423.
4. Мандрика М. Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська чорноморського / М. Мандрика. – Катеринодар, 1919. – 64 с.
5. Лиман І. Церковний устрій Запорозських Вольностей (1734-1775) / І. Лиман. – Запоріжжжя, 1998. – 180 с.
6. Олійник О. Л. Запорізський зимівник / О. Л. Олійник. – Запоріжжжя, 1997. – 64 с.
7. Устное повествование, бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – 62 с.
8. ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. ІІ, спр. 6369.
9. Щербак В. Козацтво і православ'я / В. Щербак // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 71-76.
10. Эварницкий Д. И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750-1751 г. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1915. – 104 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницкий. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

В данной статье дается анализ общих направлений религиозного мировоззрения запорожского казачества; изучено отношение казачества к церкви и понимание религиозного способа поведения.

In this article the analysis of general directions of world view of the Zaporizhzhya cossacks is given; attitude of cossacks toward a church and understanding of religious method of conduct is studied.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 340.15(477.7-250Д)"18/19":347.965.3

Корнієнко І. В., НУ «ОЮА»

АДВОКАТСЬКА ЕТИКА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Є. В. ВАСЬКОВСЬКОГО

Проаналізовано дослідження етики адвоката у працях видатного представника одеської школи права Є. В. Васьковського. Показано авторську класифікацію юридичних справ за критерієм моральності та виявлену Є. В. Васьковським специфіку етичних основ діяльності правозахисників та судових представників.

Специфіка професійної діяльності адвоката полягає у виникненні в процесі її провадження особливих ситуацій, що регулюються не тільки правовими, але й моральними нормами. Зокрема, відносини адвоката та клієнта досить часто породжують моральну колізію між суспільним обов'язком у звичайному розумінні та професійним обов'язком додержання адвокатської таємниці, інтересів довірителя тощо. У зв'язку з цим логічно, що до адвоката висуваються підвищені моральні вимоги. Професійна мораль не є корпоративною мораллю, яка захищає станові привілеї та створює бар'єром між представниками певної професії та суспільством. Навпаки, професійна мораль має доповнювати, розвивати та конкретизувати суспільну мораль.

Адвокатська етика як різновид професійної етики сягає своїм корінням XIX століття. Саме тоді відомий французький адвокат М. Молло виробив правила адвокатської професії, які до сьогодні не втратили своєї актуальності. Основними принципами, на яких ґрунтується честь адвокатури, М. Молло називав поміркованість, безкорисливість, чесність, а незалежність адвоката він вважав одночасно його правом та обов'язком [1, с. 13-15]. Хоча у Росії вже у 1820 р. був розроблений законопроект щодо вимог до осіб, які надають юридичні послуги, все-таки становлення інституту адвокатської етики прийшлося на пореформені часи, на добу розквіту змагального процесу та суду присяжних [2, с. 20].

Аналіз попередніх досліджень. Історія російської адвокатури в основних її аспектах, у тому числі – організація адвокатури, персоналії видатних адвокатів – на сьогодні детально вивчена (М. Ю. Барщевський, М. Б. Смоленський, Н. В. Черкасова, В. О. Томсинов та ін.). Менше уваги приділено питанням формування ідейних основ вітчизняної адвокатури, зокрема, її етичним основам. Між тим ця проблематика залишається актуальною. Для одеської правової школи, що склалась більше ніж півтора століття тому, є відмітним, що свої варіанти етичного

© І. В. Корнієнко, 2013

обґрунтування адвокатської діяльності запропонував один з видатних її представників – цивіліст та практуючий юрист Є. В. Васьковський За межами досліджень нерідко залишаються видатні учені та педагоги, які склали славу одеської школи права не тільки на батьківщині, але й за її кордонами. Саме до них належить Є. В. Васьковський (1866-1942). Адвокатська діяльність стала його першим професійним заняттям по закінченню Новоросійського університета. Саме адвокатській етиці була присвячена одна із його наукових праць «Основні питання адвокатської етики», яка була опублікована у 1895 р. Питання адвокатської етики розкривались ним і в його фундаментальній праці «Організація адвокатури», що була захищена як магістерська дисертація, і в програмній брошурі «Майбутнє російської адвокатури», і в рецензії на уже згадувану роботу М. Молло [3; 4; 5; 6].

Творчість та практична діяльність Є. В. Васьковського поки що недостатньо вивчена. Присвячені йому статті В. О. Томсинова, Г. Д. Улетової, О. В. Гетманцева, І. С. Канзафарової, А. В. Васюк, Ю. С. Шемшученка, Я. М. Шевченко дають певне уявлення скоріше про його біографію та творчість, але не вичерпують проблематику його творчої спадщини.

Метою цієї статті є виявлення проблематики етики адвокатури у творчій спадщині видатного представника одеської школи права Є. В. Васьковського.

Виклад основного матеріалу. Адвокатська діяльність традиційно відносилась до так званих вільних професій, що зумовило прихід до адвокатури найбільш талановитих та здібних людей пореформеної Росії. Разом з тим, правовий нігілізм, значною мірою характерний для тодішнього суспільства, а ще більше редукція засад змагального процесу внаслідок судової контрреформи, підірвали авторитет «першого призову» російської адвокатури. Невипадково наприкінці XIX століття ряд непересічних адвокатів та учених-юристів висловлювали тривогу з приводу ролі та значення адвоката в російському суспільстві, ы, серед іншого, ставили питання адвокатської етики [7; 8; 9].

Є. В. Васьковський проаналізував усі, в тому числі протилежні, позиції щодо адвокатської етики. Одні вчені вважали, що адвокатура допомогає багатим та утискає права та інтереси бідних. Інші вказували, що адвокатська етика є абсолютно зайвою, тому що бути чесною людиною – це обов'язок кожного громадянина, загальнолюдська вимога, а не спеціальна адвокатська. Представники цієї позиції робили висновок, що адвокатові не потрібна ніяка спеціальна адвокатська етика, достатньо, щоб адвокат був чесною людиною [3, с. 7].

Праця Є. В. Васьковського відстоювала позицію про наявність професійної етики адвоката. На підтвердження цих слів Є. В. Васьковський наводить багато прикладів, зокрема, «під час корабельної катастрофи діє загальне правило *sauve qui peut*, але капітан корабля має останнім залишити корабель; для кожної людини обов'язкова заповідь «Не убий», але солдат в окремих ситуаціях повинен її порушувати». Отже, ми можемо зробити висновок, що загальнолюдська мораль виокремлюється від професійної моралі, тому що адвокатура не є загальнолюдським обов'язком, відповідно, адвокатська діяльність повинна мати свою професійну етику.

Брошура «Основні питання адвокатської етики» була у цьому сенсі справжнім практичним керівництвом у поставленій проблемі. У вступі до неї книги Є. В. Васьковський пояснює специфіку діяльності адвоката, що не схожа на інші професії: «адвокат зобов'язаний знаходитися у сфері, повної підводного каміння, яке є зовсім невідомим представникам інших ліберальних професій» [3, с. 4]. У ній автор детально аналізував норми моралі та визначав етичні правила поведінки адвокатів. Є. В. Васьковський зазначав, що «жодна професія не являє для моральності займатися нею, таких спокус, як адвокатура». Адвокат, на його думку, «будучи фахівцем у правознавстві, може оформити в законну форму будь-яку хитрість, будь-який підступ …». На його думку, «судді і прокурори, знаходяться в такому ж становищі», тому він вважає, що поведінка адвоката – це об'єктивний показник його моральних якостей. Вона виражається через сукупність його вчинків, які мають моральне значення, а саме через наявність етичних почуттів, знань, звички давати моральну оцінку чужої поведінки, поступати морально – по совісті [3, с. 2].

У зазначеній роботі Є. В. Васьковського присутні глави, які присвячені основним принципам адвокатської етики, процедурі вибору справи адвокатом, способам ведення певної справи, межам дисциплінарної влади, етиці судового представництва та інш. Автор вважав, що адвокатська етика базується на двох принципах. По-перше, адвокат як уповноважений від суспільства повинен дотримуватися суспільних інтересів. По-друге, будучи фактором правосуддя адвокат повинен вести себе з гідністю, яка притаманна двом іншим учасникам правосуддя: прокурору та судді [3, с. 8].

Є. В. Васьковський розглядав адвоката як представника суспільства у здійсненні правосуддя. Він завжди діє в інтересах суспільства. У свою чергу, для інтересів суспільства моральні норми стоять вище правових приписів. Більше того, для Васьковського право – одна з форм моралі, оскільки воно є засобом здійснення добра та справедливості.

Відповідно, право повинно базуватися на нормах моралі, у зворотньому випадку, право перетвориться на засіб, за допомогою якого неможливо досягти поставленої мети, а саме здійснення справедливого та об'єктивного суда.

Є. В. Васьковський вказує на те, що на відміну від діяльності суддів та прокурорів, які мають встановлену державою заробітню платню та не зацікавлені у вирішенні справи, адвокат, навпаки, отримує кошти від клієнта. Неодноразово вчений вказує на той факт, що адвокати знаходяться у залежності від своїх клієнтів [3, с. 5]. Тому адвокат потребує дотримання правил професійної етики більше, ніж представник будь-якої іншої професії.

Підсумовуючи викладене, Є. В. Васьковський робить висновок, що діяльність адвоката має відповідати двом принципам адвокатської етики. сутність першого полягає в тому, що адвокат як уповноважений від суспільства, повинен переслідувати суспільний інтерес. Другий принцип передбачає те, що будучи фактором правосуддя, адвокат має поводитися так само гідно, як суддя та прокурор.

Є. В. Васьковський розглядає дві класифікації судових справ. Юридична класифікація передбачає поділ справ на: безумовно вірні (сприятливий результат є безсумнівним); безнадійні справи (шансів виграти справу немає); сумнівні (справи, відносно яких не можна сказати нічого достовірного, поки вони не буть розглянуті у суді). За критерієм моральності справи поділяються на такі: гідні, в яких мораль знаходиться на вищому рівні; негідні справи, в яких моральна сторона у справі відсутня взагалі; сумнівні справи, за яких мораль можна визначити лише після початку розгляду справи у суді.

Після наведення у своїй науковій роботі «Основні питання адвокатської етики» цих двох загальних класифікацій судових справ, Є. В. Васьковський пропонує власну класифікацію. Згідно із зазначеною авторською класифікацією судових справ науковець виокремлює:

– справи, які є юридично вірними та відповідають нормам моралі (за таких справ адвокат отримує чітке переконання у тому, що його клієнт діяв правомірно);

– справи, які є юридичо вірними, однак зовсім не відповідають нормам моралі (зовні справа виглядає надійно, але під нею ховається аморальна поведінка);

– справи, які є юридично вірними, але моральна сторона сумнівна (адвокат впевнений у виграші справи, але не впевнений чи правий його клієнт з моральної сторони);

– справи, які є юридично безнадійними, але відповідають нормам моралі (зокрема, вимоги про відшкодування шкоди за зобов'язаннями, що втратили силу за строками позовної давності);

– справи, які є юридично безнадійними і не відповідають нормам моралі (дії особи, яку затримали на місці вчинення злочину, спрямовані проти законних та правдивих позовів);

– справи, які є юридично безнадійними і морально сумнівними (ще до початку розгляду справи у суді очевидним є те, що справу буде програно і адвокат не впевнений чи правий його клієнт з моральної точки зору);

– справи, які є юридично сумнівними, але відповідають нормам моралі (обидві сторони сумлінно тлумачать закон або договір на свою користь, але результат розгляду справи невідомий);

– справи, які є юридично сумнівними та не відповідають нормам моралі (адвокат не знає кінцевого результата розгляду справи, моральна поведінка відсутня);

– справи, які є юридично і морально сумнівними (кінцевий результат та моральна поведінка осіб залишаються невідомими ще до початку розгляду справи у суді) [3, с. 13].

Враховуючи таку детальну класифікацію, можна зробити висновки з приводу того, за які із представлених категорій справ адвокат візьметься одразу, від яких може відмовитись, а над якими буде розмірковувати. Очевидно, що перша категорія справ є найсприятливішою, при її виборі у адвоката не виникає сумніву з приводу того чи буде справу виграно у судовому процесі, на відміну від четвертої, п'ятої, шостої категорій справ, де шляхом судового розгляду неможливо вирішити спір. Стосовно судових справ і усіх інших категоріях у адвоката може виникнути право вибору.

Розглядаючи питання етики російської адвокатури, Є. В. Васьковський перш за все звертав увагу на етику присяжної адвокатури, зазначаючи моральне розкладення приватної адвокатури як уже доконаний факт [5, с. 3]. Автор зазначав, що законодавство того часу не містило положень стосовно вибору справи адвокатом та його поведінки в особистому житті. Частково у законодавстві того часу були зазначені деякі аспекти професійних відносин між адвокатами та іншими державними службовцями і дуже абстрактно відображено права присяжних повірених щодо ухилення від захисту за призначенням. Всі спірні питання, які виникали стосовно адвокатської етики, вирішувалися згідно з положеннями етики судової магістратури.

Цікавою є позиція Є. В. Васьковського з приводу порівняльного аналізу інституту судового представництва та інституту адвокатури. Судовий представнику здійснював клопотання у суді за чужими справами. Звідси автор робить висновок, що адвокатура та судове представництво є абсолютно різноманітними за своєю правовою

природою інститути. Основною завданням представника є захист суспільного інтересу у суді, завданням адвоката – захист інтересів клієнта [3, с. 37]. Також Є. В. Васьковський вказував на те, що вибір справи повіреним визначається принципом закономірності, а не моральною розбірливістю. Цей принцип застосовується і до способів ведення справ повіреним. Повірений завжди діє як допоміжний орган правосуддя і зобов'язаний суворо дотримуватися законів. Щодо поведінки повірених у професійних відносинах та у приватному житті застосовуються менш суворі вимоги, ніж до адвокатів. Вчений вважає, що враховуючи зазначені позиції, очевидно, що судове представництво потребує зовсім іншої організації, ніж інститут адвокатури. Відповідно етика адвоката суттєво відрізняється від етики представника. Автор відзначає, що етика судового представництва тільки за одним пунктом співпадає із етикою адвокатури, а саме у питаннях про способи вибору справ. Тому він пропонує відокремити інститут адвокатури від інституту представництва.

Є. В. Васьковський робить висновок, що адвокат перебуває у матеріальній залежності від клієнтів, що спонукає його, особливо в умовах жорсткої конкуренції, до відхилення від норм моралі. Звідси випливає, що адвокатура більш ніж будь-яка інша професійна діяльність потребує чітко побудованої адвокатської етики. Іншими словами, інституту адвокатури необхідна система правил особистої поведінки, якими повинні керуватися адвокати під час здійснення своєї професійної діяльності і порушення яких має передбачати накладення на них дисциплінарних стягнень.

Висновки. Правила адвокатської етики не можуть передбачати все різноманіття питань, які виникають у діяльності адвоката, проте вони є тим орієнтиром, який дозволяє йому обрати належну лінію поведінки, а органу, який застосовує дисциплінарну відповідальність, належно оцінити поведінку адвоката в суперечливій ситуації. Адже особи, від яких залежить доля інших людей, повинні мати на здійснення своєї діяльності не лише формальне, але й моральне право. Про ці та багато інших положень та правил, які стосуються адвокатської етики ще у кінці XIX – першій половині XX ст. писав видатний науковець, представник вітчизняної цивілістичної школи Євген Володимирович Васьковський. Його висновки та обґрунтування необхідності застосування адвокатської етики і зараз використовуються багатьма вченими сучасності при написанні своїх наукових праць. Безперечним є той факт, що наукові пошуки та здобутки Є. В. Васьковського у сфері застосування основ адвокатської етики являють собою цінність і мають великий виховний потенціал для сучасних адвокатів, що зумовлює інтерес практиків та теоретиків до його творчої спадщини.

Бібліографічний список

1. Молло М. Правила адвокатской профессии во Франции / М. Молло // Традиции адвокатской этики: Избранные труды российских и французских адвокатов (XIX – начало XX в.) / сост. : Елисеев И. В., Панкратов Р. Ю. ; предисл. : Тарло Е. Г. – СПб. : Юридический Центр Пресс, 2004. – С. 11-110.
2. Азаров Д. Н. Установление основ этических правил адвокатской профессии в России / Д. Н. Азаров // Адвокатская практика. – 2009. – № 4. – С. 19-21.
3. Васьковский Е. В. Основные вопросы адвокатской этики / Е. В. Васьковский. – СПб. : Тип. Сойкина, 1895. – 46 с.
4. Васьковский Е. В. Организация адвокатуры : в 2-х т. / Е. В. Васьковский. – СПб. : Типография П. П. Сойкина, 1893.
5. Васьковский Е. В. Будущее русской адвокатуры / Е. В. Васьковский. – СПб., 1893. – 20 с.
6. Васьковский Е. Молло. Правила адвокатской профессии во Франции. Изд. Н. Шубинского. М. 1894 : [Рецензия] / Е. Васьковский // Журнал Министерства юстиции. – 1894. – № 1. – С. 114-116.
7. Домбровский В. О. Вопросы адвокатской этики / В. О. Домбровский. – Вильна : Тип. О. Завадзкого, 1891. – 54 с.
8. Джаншиев Г. А. Из области адвокатской этики / Г. А. Джаншиев // Русская мысль. – 1885. – Кн. 5. – С. 34-57.
9. Абашидзе Д. Р. О причинах нелестного мнения об адвокатуре в обществе и печати / Д. Р. Абашидзе // Юридическое обозрение. – 1882. – № 55. – С. 461-473.

Проанализировано исследование этики адвоката в трудах выдающегося представителя одесской школы права Е. В. Васьковского. Показана авторская классификация юридических дел по критерию нравственности и выявленная Е. В. Васьковским специфика этических основ деятельности правозащитников и судебных представителей.

Research of lawyer's ethics in the writings of E. V. Vaskovskiy, a prominent representative of Odessa Law School, is analyzed. The author's classification of legal matters on the criterion of morality, and specific ethical foundations of lawer's activity revealed by E. V. Vaskovskiy is displayed.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2012

УДК 340.15(477)"1918":342.3

Мокін І. С., НУ «ОЮА»

ВЗАЄМОДІЯ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ ТА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. П. СКОРОПАДСЬКОГО

У статті досліджено співвідношення форми правління та державно-політичного режиму Української держави 1918 р. та загальні риси державно-політичного режиму авторитарної демократії. Доведено принципову пріоритетність монархічної форми правління, особливо в умовах значних суспільних змін.

Для радикальних позитивних змін у суспільстві необхідною є наявність сильної влади, здатної ствердити ідеали справедливості та забезпечити загальне благоденство. Відмітимо, що такий приклад, свого часу, мав місце у вітчизняній історії за доби Української держави Гетьмана П. П. Скоропадського у 1918 р. У цьому контексті варто зауважити, що, фактично, Гетьманат продемонстрував можливість значних державних звершень, здійснених в кризових умовах шляхетною та компетентною монархічною владою.

Варто зазначити, що Українській державі 1918 р. присвятили свої праці такі дослідники як сам П. П. Скоропадський [2], О. М. Мироненко [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], М. Омелянович-Павленко [10], В. Рум'янцев [11], С. Шелухин [12], М. Стахів [13] та ін.

Крім того чисельні праці загальнотеоретичного характеру були присвячені формам правління та державно-політичного режиму у числі яких варто загадати дослідження В. В. Копєйчикова [1], О. Ф. Скакун [14], В. Сухоноса [15], В. М. Мойсієнка [16], [17] та ін.

Разом із тим, у дослідженнях держави та права взагалі та формуванні принципів сучасної історичної, юридичної та політичної наук надзвичайно вагомою була роль європейських просвітників в цілому та Т. Гоббса [20], Дж. Локка [21], Ш. Л. Монтеск'є [22], Ж. Ж. Руссо [23] зокрема.

Варто зауважити, що у переважній більшості праць, присвячених досліджуваній проблематиці, було проаналізовано або добу Гетьманату здебільшого в історичному контексті, або загальні засади побудови правової держави та громадянського суспільства в аспекті юридичному чи політологічному. Разом із тим, на нашу думку, Українська держава 1918, очолювана Гетьманом П. П. Скоропадським, якнайкраще продемонструвала ефективність та доцільність монархіз-

© І. С. Мокін, 2013

му в кризових та переламних для суспільства умовах. Отже, в межах цього дослідження нами робиться спроба синтезу теоретико-правових, політологічних та історичних засад позитивного авторитаризму на прикладі Гетьманської держави 1918 р. Таким чином, автор даної праці ставить перед собою наступні завдання: а) дослідити досягнення Гетьманату; б) визначити співвідношення форми правління та державно-політичного режиму Української держави 1918 р.; в) визначити загальні риси т. з. державно-політичного режиму авторитарної демократії (авторитарного режиму з моральними та правовими засадами); г) довести принципову пріоритетність монархічної форми правління, особливо в умовах значних суспільних потрясінь; д) звернути увагу на основні риси монарха, достойного престолу тощо.

Отже, переважна більшість держав новітнього періоду просувається шляхом побудови демократичного державного устрою, при чому, на цьому шляху їм можуть зустрічатися значні труднощі, пов'язані, насамперед, із непідготовленістю народів із низьким рівнем правової культури до ефективного управління державою, некомпетентністю та недостойністю влади.

На думку вітчизняних дослідників О. Ф. Скакун, В. Сухоноса та С. Жолудя за вказаних умов іноді доцільним може видаватися авторитарний режим. Так В. Сухонос вважає, що авторитаризм виникає в умовах, коли громадянське суспільство або нездатне контролювати державні структури, або самому суспільству загрожує розпад, а сам авторитарний режим він розглядає як свого роду компроміс між тоталітарним і демократичним політичними режимами [15]. Зокрема, режим «авторитарної демократії» повинен виникнути в тих державах, де необхідною є сильна влада, де спостерігається загальнонаціональне лихо, де необхідно силою державного примусу ствердити ідеали справедливості, можливо, навіть і демократії [14, 83-87].

Разом із тим, не варто ототожнювати політичний і державний режими: перший характеризує передусім міру свободи суспільства й індивіда в політичному аспекті, а останній має на увазі всі сфери суспільного життя (ідеологічну, політичну, економічну, правову, соціальну та ін.). Отже, у разі існування авторитарного політичного режиму (авторитарної демократії, авторитарного режиму з моральними та правовими засадами), людина дещо утискається у питаннях політики, хоча її права в ін. сферах можуть бути досить широкими та забезпечуватися державою. Авторитарний же державний режим передбачає нехтування всіма інтересами суспільного життя, що надає йому негативного забарвлення. Таким чином, авторитарний політичний режим (авторитарна демократія) може носити характер

«піклування» за народом, шляхом обмеження деяких політичних прав останнього шляхетною та компетентною владою з метою забезпечення економічних, соціальних, культурних та ін. прав громадян чи підданих, тим більше, що політичні права можуть бути потрібними народу лише для гарантії та реалізації названих прав.

Найкращим способом забезпечення вказаних положень, на нашу думку, є монархічна форма правління. Ш. Л. Монтеск'є стверджував, що законодавство держави залежить передусім від форми правління [24], при чому основою монархії він вважав саме закон, а принципом – честь [25, 53].

Крім того, очевидно, монархії мають природніше і гуманніше походження, аніж більша частина республік, що непогано демонструє т. з. договірна теорія походження держави, розроблена Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж. Ж. Руссо. Зазначені видатні дослідники вважали, що держава утворюється внаслідок суспільного договору громадян чи підданих про об'єднання та підпорядкування владі. Фактично, на основі договірної теорії походження держави нами в одній з праць [19] було зроблено висновки, що: а) з народження усі індивіди наділені природним правом; б) суспільний договір є необхідною засадою утворення держави та базується на усвідомленні людьми такої необхідності з метою гарантії своїх прав і свобод; в) частина «природного права» делегується народом державній владі з метою забезпечення загального добробуту. Дослідники із ліберальним світоглядом засобом забезпечення гармонії влади і суспільства справедливо вважають право [16, 9]. Таким чином, фактично, держава створюється з метою регуляції суспільних відносин за допомогою права (законодавства). Тобто, фактично, народ погодився на утворення держави з метою створення нею права шляхом делегування владі своїх політичних прав.

В даному контексті, очевидною стає необхідність належності влади еліті суспільства, що керується своїм розумом, професійністю та честю. На нашу думку, такою елітою варто вважати монарха та дворянство чи аристократію. Зауважимо, що, зазвичай, монархічна держава має багато позитивних противаг республіканській: а) належність влади монарху сприяє стабільності у суспільстві; б) монарх з народження має кращу (ніж президент) можливість отримати необхідну освіту; в) основою влади у монархії виступає честь (думка Монтеск'є), що сприяє моральності та культурі всього суспільства; г) монарх зацікавлений у результатах своє діяльності; д) монарх є символом держави та взірцем для підданих; е) тривалість існування монархічної форми правління сприяла її сучасній «очищеності» від нецивілізованих пережитків; є) належність значних повноважень одній особі може

сприяти зменшенню бюрократизму та ефективнішому управлінню; ж) монархізм сприяє єдності суспільства; з) аристократія є вірною підтримкою монарха тощо [18].

На нашу думку, найкращим теоретичним різновидом монархічної форми правління є освічений абсолютизм.

В цьому контексті, з метою унеможливлення шкідливої узурпації влади королем, мінімум та максимум його повноважень мають бути законодавчо визначеними. Конкретна компетенція того чи іншого правителя має вирішуватися парламентом, що й зумовлює доцільність існування дуалістичності монархії. Ймовірно, доцільнішим є двопалатний представницький орган, при чому посада у верхній його палаті має спадкуватися дворянами, що мають відповідну освіту та хист до управління державою, що забезпечуватиме: а) підвищення ролі інтелігенції в управлінні державою; б) представництво інтересів кожного регіону; в) наявність професійності у колі законодавців. Законодавчі повноваження мають належати й нижній палаті, котра може формуватися за професійною ознакою народом за допомогою пропорційної виборчої системи, яка визнається пріоритетною М. М. Коркуновом [26].

Фактично, дуалістична монархія є перехідним етапом у житті суспільства від абсолютизму до парламентської монархії і тлумачиться вітчизняними дослідниками як різновид конституційної монархії [27, 759].

Таким чином, з метою побудови громадянського суспільства та правової держави, освічений абсолютизм і дуалістична монархія повинні функціонувати на засадах: а) верховенства права; б) концентрації влади у межах, визначених законом, та ефективного функціонування механізму стримувань та противаг; в) розподілу влад; г) доцільності і справедливості при здійсненні регулятивних і правоохоронних функцій; д) формування кожної владної інституції за професійною ознакою; е) підвищення ролі інтелігенції у житті суспільства; є) вірності монарха і дворянства інтересам народу та відданості останнього своєму королю; ж) гарантованості особистих прав і свобод усіх індивідів; з) фактичного делегування народом своїх політичних прав достойній владі; и) утворення професійної армії та ефективних правоохоронних структур з метою захисту законних прав держави, суспільства та кожного підданого.

Тепер після ряду теоретичних узагальнень можна перейти безпосередньо до аналізу вагомих здобутків Гетьманської держави П. П. Скоропадського у 1918 р.

Діяльність П. П. Скоропадського сприяла досягненню вагомих здобутків: а) було стабілізовано економіку, фінансову систему; б) було сформовано систему судочинства; в) створено регулярну національну армію; г) налагоджено дипломатичні стосунки з багатьма державами; д) засновано Українську академію наук, ряд державних університетів, культурних закладів тощо.

Гетьман залишив працю «Спогади», яка дозволяє побачити його позицію по відношенню до державних справ. Зокрема варто зауважити, що П. П. Скоропадський був прихильником конституційної монархії [7, 506-507], що дозволяє стверджувати, що надзвичайні повноваження, ним обійняті, були не інакше як тимчасовою необхідністю або засобом досягнення загального благоденства та подолання кризи і за загальними положеннями в багатьох аспектах відповідали викладеній вище концепції позитивного авторитаризму. Крім того, очевидним є факт сприяння гетьмана розвитку культури, що дозволяє казати про його намір у майбутньому, після досягнення більшістю народу відповідного рівня загальної та правової культури, відмовитись від надзвичайних повноважень та перейти до конституціоналізму.

Разом із тим, на думку деяких дослідників, форму правління Гетьманської держави 1918 р. варто вважати буржуазно-поміщицькою монархією є диктаторськими повноваженнями гетьмана. Гетьману належала компетенція верховного правителя, котрий затверджував закони, призначав склад уряду (Ради міністрів) та Генерального суду (Державного сенату), керував зовнішньополітичними та військовими справами, вирішував питання помилування тощо.

На випадок смерті, тяжкої хвороби чи тривалого перебування гетьмана за кордоном утворювався тріумвірат, що являв собою колегію верховних правителів держави, при чому одного з них гетьман призначав сам, другого обирав Державний сенат, а третього – Рада міністрів. В цілому, в Українській державі 1918 р. використовувалися судова система та законодавство Російської імперії, щоправда, поліційні та жандармські функції виконував Департамент державної варти, а судові – Генеральний Суд (Державний сенат) [8, 585-586].

Роль тимчасової конституції виконували т. з. «Закони про тимчасовий державний устрій України», затверджені гетьманом П. П. Скоропадським вже 29 квітня 1918 р. Цей нормативно-правовий акт визначав компетенцію гетьмана, Ради міністрів, Генерального суду, церкви, права та обов'язки народу і законодавчу процедуру.

Так Рада міністрів займалася координацією діяльність окремих відомств і відповідала перед гетьманом за загальний стан державного управління, тобто фактично здійснювала повноваження виконавчої

влади, при чому члени Ради міністрів за правопорушення підлягали цивільно-правовій та кримінальній відповідальності.

Генеральний суд проголошувався вищим охоронним та захисним закладом і водночас вищим судом України у судових та адміністративних справах. Опублікування законів входило також до повноважень Генерального суду, склад котрого призначався гетьманом. Основними обов'язками «українських козаків і громадян» (в умовах монархії, щоправда, доцільніше було б вживати термін «підданих») були: а) захист режиму; б) сплата податків та мита; в) відбування повинностей тощо.

Разом із тим, названий документ гарантував навіть: а) недоторканість особи; б) недоторканість житла; в) вільне пересування, обрання місця мешкання і праці; г) право народу на мирні збори, мітинги, демонстрації і т. п.; д) свободу слова і друку; е) свободу об'єднання у громадські організації; є) свободу віросповідання тощо.

Досліджувані закони були загальнообов'язковими, при чому мали місце й загальні принципи права (у т. ч. принцип, сформульований Б. Спінозою: «Ignorantia non est argumentum»).

Програмним документом П. П. Скоропадського була т. з. Грамота до всього українського народу 29 квітня 1918 р., де зазначалося, що взяття влади гетьманом в свої руки є причиною цілковитої неспроможності Центральної ради та їхньої влади реалізувати завдання та функції держави тієї доби, а саме: вибороти цілісність України, гарантувати спокій її народу, здійснити економічну відбудову. Грамота проголошувала ліквідацію органів держави доби Центральної ради, а приватна власність визнавалася основою культури та цивілізації, встановлювалася свобода купівлі-продажу землі, при чому у великих землевласників передбачалося відчуження землі на користь хліборобів за реальною її вартістю, відкривався простір торгівлі, приватному підприємництву та ініціативі. Гетьман, також, пообіцяв народу відновити порядок у державі, нормалізувати економічне життя, обрати на основі нового закону Український сейм, твердо стояти на сторожі законності, підтримувати авторитет влади, забезпечити права робітничого класу, поліпшити умови праці (зокрема залізничників) тощо [3, 628].

Разом із тим, остаточно позитивно реалізувати завдання та функції держави, що відповідали б потребам Української держави, суспільства та всього народу, Гетьману не вдалося, на заваді чому стало: а) ускладнення економічної та політичної ситуацій; б) падіння Німецької імперії та всього Четверного союзу, тобто основних партнерів Української держави; в) деяка протидія окремих верств народу проти політики гетьмана, котра відрізнялася дещо авторитарними

засадами; г) загальна криза, викликана воєнним та надзвичайним станом; д) і як результат всього переліченого – нетривалість перебування гетьмана при владі тощо.

Проте, варто зауважити, що інститут гетьманства дійсно засвідчив свою життєздатність та є прикладом досить успішного функціонування авторитарної демократії або авторитарного режиму із моральними та правовими засадами, що забезпечується, насамперед монархічною формою правління та достойністю особи монарха (його розумом та честю).

Таким чином, нами було зроблено такі висновки:

1. Співвідношення форми правління та форми державно-політичного режиму в Українській державі 1918 р. полягало у поєднанні та взаємодії рис освіченого та військово-кріпосницького абсолютизму та деяких засад конституціоналізму із авторитарним режимом, заснованим на моральних та правових засадах.

2. Надзвичайні повноваження, що обіймав гетьман, були ніяк не самоціллю, а лише необхідним у тих умовах засобом досягнення загального благоденства та переходу до конституціоналізму (ймовірно, у формі дуалістичної або парламентарної монархії).

3. Варто погодитися із думкою Гетьмана про пріоритетність конституційної монархії для України (уточнимо, що на нашу думку пріоритетною є саме дуалістична її форма).

4. Основними рисами монарха, гідного престолу, є: розум (кмітливість та освіта) і честь.

5. Влада має формуватися виключно на професійних началах з урахуванням понять честі, що, власне, і впроваджувалося гетьманом.

6. Очевидно, можна казати про верховенство права в Українській державі 1918 р., адже, фактично, повноваження гетьмана були законодавчо визначеними, хоча могли виникати труднощі у зв'язку із забезпеченням цього принципу на практиці, що обумовлювалося складністю обстановки.

7. У Гетьманській державі існував розподіл влад (що, на думку Монтеск'є, є засобом забезпечення законності), хоча окремі аспекти компетенції гілок влади не завжди відповідали сучасним уявленням про них.

8. Гетьманська держава проголосила і намагалася захищати досить широке коло буржуазних свобод, що доводить позитивність та достойність гетьманського авторитаризму.

9. Українська держава 1918 р. є вельми яскравим та повчальним прикладом досить успішного «піклування» монарха за суспільством

та реалізації завдань і функцій держави в кризових умовах консервативною владою, щоправда, складні обставини так і не дозволили побудувати громадянське суспільство та досягти загального благоденства тощо.

Перспективними напрямками подальшого дослідження цієї проблематики, на нашу думку, варто вважати вивчення: а) загальнотеоретичних засад європейської правової та політичної думки; б) ідей європейського Просвітництва; в) європейського досвіду державотворення; г) окремих інституцій Української держави 1918 р. та окремих філософських поглядів гетьмана П. П. Скоропадського; д) подій буремних років Української революції та реакції і заходів влади щодо їхнього подолання тощо.

Бібліографічний список

1. Копєйчиков В. В. Загальна теорія держави і права / В. В. Копєйчиков. – К. : Юрінком, 1997.
2. Скоропадський П. П. Спогади кін. 1917 – груд. 1918. – К., Філадельфія, 1995.
3. Мироненко О. М. Грамота до всього українського народу 29 квітня 1918. / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1. – С. 628.
4. Мироненко О. М. Закони про тимчасовий державний устрій України / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – Т. 2. – С. 491.
5. Мироненко О. М. Українська держава / О. М. Мироненко // Українське державотворення: не витребуваний потенціал. – К., 1997.
6. Мироненко О. М. Верховне управління Українською державою (квітень – грудень 1918) / О. М. Мироненко // Правова держава. Щорічник наукових праць, в. 6. – К., 1995.
7. Мироненко О. М. Скоропадський / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. – Т. 5. – С. 506-507.
8. Мироненко О. М. Гетьманська держава 1918 / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1. – С. 585-586.
9. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр.: теоретико-методологічний аспект / О. М. Мироненко. – К., 2002.
10. Омелянович-Павленко М. На Україні: Споминки 1917-1918 рр. – Прага, 1935.

11. Рум'янцев В. О. Українська державність 1918-1922 рр. / В. О. Рум'янцев. – Харків, 1996.
12. Шелухин С. Історико-правні підстави української державності. – Вінніпег, 1929.
13. Стахів М. Гетьманський режим і його праводержавна якість. – Скрентон, 1950.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001.
15. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії : автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.10 / В. В. Сухонос ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького – К., 2000.
16. Мойсієнко В. М. Роль влади й держави у створенні ліберального суспільного порядку / В. М. Мойсієнко // Матеріали науково-практичної конференції «Політичні, правові та економічні основи інтеграції України у світове співтовариство» (До 60-річчя утворення Організації Об'єднаних Націй). – Черкаси, 2005.
17. Мойсієнко В. М. Проблема правової держави у ліберальній концепції Б. О. Кістяківського / В. М. Мойсієнко // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – 2004. – Вип. 61. – С. 66 – 72; Мойсієнко В. М. Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 144 – 152.
18. Жолудь С. В. Роль монархії у побудові громадянського суспільства / С. В. Жолудь // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку». – К., 2005. – С. 46-47.
19. Жолудь С. В. Трактат про державу та право / С. В. Жолудь // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Сучасна українська наукова думка». – К., 2005. – Ч. 3. – С. 26-27.
20. The English Works of Thomas Hobbes, v. 1-2. – London, 1839-1845.
21. Локк Дж. О государственном правлении. Избранные философские произведения. – М., 1960.
22. Монтескье Ш. Л. О духе законов. – М. : Мысль, 1999.
23. Руссо Ж. -Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М. : Канон-прес, 1998.
24. Бачинін В. А. Філософія права / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003.
25. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1997. – 568 с.
26. Коркунов Н. М. Пропорциональные выборы / Н. М. Коркунов. – СПб. : Тип-я М. М. Стасюлевича, 1896.

27. Шаповал В. М. Монархія конституційна / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 758-759.

В статье исследовано соотношение формы правления и государственно-политического режима Украинского государства 1918 г. и черты государственно-политического режима авторитарной демократии. Доказана принципиальная приоритетность монархической формы правления, особенно в условиях значительных общественных изменений.

In the article the correlation rule and state political regime of the Ukrainian state in 1918 and the general features of public-political regime of authoritarian democracy are defined. The fundamental priority of the monarchical form of government, especially in conditions of significant social changes is proved.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2012

УДК 340.15(477)"1950/70"(343.161+347.962)

Лисакова Т. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ЗА РАДЯНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У статті розглядаються питання прового статусу народних засідателів в радянській правовій системі другої половини XX століття. Зроблений акцент на аналізі прав і обов'язків народних засідателів в кримінальному процесі даного періоду.

В останні роки, теза про необхідність збереження інституту народних засідателів в Україні викликає жваві суперечки у суспільстві. Для того, що визначити доцільність його існуваня у правовій системі сучасної України, необхдно проаналізувати досвід розбудови і функціанування цього інституту в радянські часи.

Окремі аспекти даного питання досліджували такі науковці, як Бородин С. В., Голубева Л. М., Понеделков М. И., Зайчук В. И., Якимович Ю. К., Радутная Н., Северин Ю. та інші.

«Відлига» 50-х – 60-х рр. XX ст. сприяла зміцненню позицій інституту народних засідателів. По-перше, відповідно до проведених судових реформ були ліквідовані спеціальні судові установи (за виключенням військових трибуналів), а також квазісудові органи, в яких

© Т. В. Лисакова, 2013

народні засідатель не були представлені, або їх участь у роботі даних структур носила номінальний характер. Справи, що раніше входили до юрисдикції ліквідованих судів переходили до сфери відання районних (міських) народних і обласних судів. По-друге, на відміну від попереднього періоду коли законодавство передбачало можливість одноособового розгляду справ суддею у визначених законом випадках, нове законодавство зобов'язувало суд розглядати усі справи виключно за участю народних засідателів. Так, стаття 8 «Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних й автономних республік» вказувала, що: «розгляд справ у всіх судах по першій інстанції здійснюється в складі судді та двох народних засідателів» [1, с. 9]. Пізніше, положення про обов'язкову участь народних засідателів у розгляді всіх справ по першій інстанції було внесено в текст союзної (1977 р.) та республіканської (1978 р.) конституцій. Таким чином, в зазначений період громадськість отримала можливість через народних засідателів контролювати практично повністю судовий розгляд справ по першій інстанції.

Народні засідателі приймали участь у розгляді клопотань про перевід в спеціальні психіатричні лікарні або про звільнення від покарання осіб, які захворіли після винесення вироку душевною хворобою, про перевід до в'язниці на строк більше трьох років осіб, які злісно порушують режим трудової колонії, а також про заміну тюремного ув'язнення позбавленням волі у трудовій колонії особам, які відбули не менше половини строку тюремного ув'язнення, за умови їх належної поведінки. Народні засідателі приймали участь у розгляді клопотань суспільних організацій про дострокове зняття судимості з осіб, які відбули покарання, про зняття судимості з осіб, засуджених до тривалого терміну позбавлення волі, які протягом 8 років не скоїли нового злочину та виправилися.

Склад колегії народних засідателів у вказаний період не зазнав суттєвих змін, згідно Конституцій та профільних законів, у судовому засіданні разом з професійним суддею повинні були брати участь два народні засідателі. Незмінним залишилися і інша характерна риса правового статусу засідателів – рівність у правах та обов'язках з професійним суддею. Так, в «Основах законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік» (1958 р.) в статті 30 зазначалося, що під час виконання своїх обов'язків у суді народні засідателі користуються всіма правами судді [1, с. 9]. Конституції СРСР (1977 р.), та Конституція УСРР (1978) також визначили, що «Народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді» (ст. 152) [2, 3]. Пізніше аналогічна за змістом стаття була внесена і до закону «Про судоустрій України» (1980 р.) (ст. 11), а також до ряду

інших документів, що мали відношення до регулювання відносин у судовій сфері [4, с. 52]. Таким чином, в радянському законодавстві даного періоду чітко відстоювався принцип, за яким народний засідатель в радянському суді – це повноправний член суду, який разом з головуючим активно приймає участь у розгляді та вирішенні всіх питань під час судового слідства. Насамперед, звернемо увагу на права народних засідателів у кримінальному процесі, оскільки саме тут їх завдання були найбільш складними та важливими.

Діюче в 50-х – 60-х рр. ХХ ст кримінально-процесуальне законодавство передбачало, що на першому етапі провадження справи, а саме на етапі вирішення питання про передання справи до суду, народні засідателі не залучалися, тож рішення суддею приймалося одноособово. Вважалося, що суддя маючи достатній досвід та рівень знань, не потребує допомоги засідателів для визначення ступеню завершеності підготовки матеріалів справи для її подальшого розгляду у суді. Водночас, ряд радянських авторів виступили з пропозицією внести до законодавства зміни і обов'язково залучати засідателів на цьому етапі, насамперед у справах пов'язаних з вчиненням особливо небезпечних злочинів [5, с. 41;]. Зазначені зміни зменшили б, на їх думку, рівень «браку» у роботі суддів, який проявлявся у достатньо значному відсотку справ пізніше, вже під час колегіального розгляду, відправлених на дорозслідування, або щодо яких виносилося рішення про зміну обвинувачення чи міра покарання, та сприяло ефективності їхньої роботи. «Участь засідателів на цій стадії процесу, – писала М. Голубева, – обумовив би більш ретельне ознайомлення суддею з матеріалами справи, забезпечив би більш повне з'ясування обставин, всесторонне обговорення та правильне рішення» [5, с. 42]. Також, відсутність засідателів на першій стадії судового процесу критикувалося з огляду на порушення закріпленого в Конституції та ряду інших законів принципу колегіальності при розгляді справи, та обов'язковій участі народних засідателів. Зважаючи на слушність подібної критики, радянське керівництво пішло на часткове розширення прав засідателі.

Якщо суддя виявлявся незгодним з обвинувачувальним висновком, рішенням про обрання міри запобіжного заходу, він проводив розпорядче засідання в якому брали участь двоє народних засідателів. Вони мали право задавати питання головуючому в засіданні та прокурору, якщо той прийматиме участь у розпорядчому засіданні. Народному засідателю міг бути заявлений відвід в разі якщо виникали сумніви щодо його об'єктивності. З кримінальних справ таке клопотання могло бути заявлено підсудним, його захисником, прокурором, громадським

обвинувачем, громадським захисником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, а також потерпілим (ст. 56 КПК (1960 р.)) [6]. З цивільних справ – позивачем, відповідачем, а також прокурором, якщо він приймав участь у розгляді справи (ст. 23 ЦПК) [7]. Крім того, закон покладав на засідателя обов'язок здійснити самовідвід, якщо він знав про обставини, що унеможливлювали його участь у судовому процесі. До таких обставин, зокрема, ст. 54 КПК відносила:

1) якщо засідатель є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або родичем кого-небудь з них, а також родичем слідчого, особи, яка провадила дізнання, обвинувача або обвинуваченого. Так, скасовуючи рішення народного суду, обласний суд вказував, що «вирок народного суду не можу бути залишений без змін, оскільки народним засідателем був Р. – батько потерпілої у справі»;

2) якщо засідатель брав участь у даній справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;

3) якщо засідатель особисто або особи, що знаходяться з ним в родинних відносинах заінтересовані в результатах справи. В подальшому Пленум Верховного Суду СРСР визначив, що під терміном «родинні відносини», слід розуміти не тільки наявність близького споріднення, але й споріднення більше далеких ступенів (двоюрідні брати, сестри й ін.), а також аналогічні їм за суттю відносини (батьки й родичі дружини, вітчим, мачуха й т. п.) [8];

4) при наявності інших обставин, які викликають сумнів в об'єктивності народного засідателя. Зокрема, Пленум Верховного Суду СРСР до «інших обставин», що дають підстави вважати, що народний засідатель особисто, прямо або побічно зацікавлений у справі, відніс службову залежність, підзвітність або підконтрольність засідателя й осіб, які виступали учасниками судового процесу, а також будь-які інші обставини, що викликають сумнів у його неупередженості.

Необхідно зазначити, що рівність прав судді та народного засідателя декларувалася радянським законодавством і під час безпосереднього розгляду справи у суді. Закон наділяв кожного засідателя рівними правами з головуючим у суді при вирішенні усіх питань, що виникали при розгляді справи та винесенні вироку, надавали йому можливість відігравати активну роль під час розгляду справи. Зокрема, засідатель мав право брати участь в допитах свідків, потерпілих, підсудних, здійснювати огляд речових доказів, ставити питання експертам тощо. При цьому, судді не мали повноваження обмежувати чи забороняти засідателям реалізовувати ці права, навіть якщо вбачали

дії засідателів зайвими чи непотрібними. Для того щоб гарантувати невтручання суддів у діяльність засідателів, Пленум Верховного Суду України у 1985 р. прийняв постанову у якій роз'яснив суддям, що відповідно до принципу рівності суддів у судовому засіданні головуючий не вправі зняти запитання, поставлене допитуваній особі народним засідателем (п. 13 постанови від 27 грудня 1985 р. «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ») [9].

Значна увага приділялася радянським законодавством визначенню прав засідателів під час винесення вироків у кримінальних справах чи ухваленні рішення у цивільній справі. Щонайперше, у Кримінально-процесуальному та Цивільно-процесуальному кодексі, містилася заборона одноосібного прийняття рішення, натомість передбачалося проведення колегіального обговорення та прийняття остаточного рішення. Всі питання, які вирішувалися в нарадчій кімнаті, попереднього обговорювалися суддею з народними засідателями, після чого, якщо у сторін не існувало єдиної позиції, суперечка повинна була вирішуватися звичайною більшістю. Виходячи з принципу рівності правового статусу народних засідателів та судді, голоси як головуючого так і народних представників мали абсолютно рівноцінне значення. Засідатель, згідно норми закону, не міг ухилитися від голосування і повинен був висловити свою думку з приводу усіх питань, які відповідно до КПК чи ЦПК виносилися на обговоренні в нарадчій кімнаті. З метою забезпечення незалежності засідателів, та зменшення впливу на них зі сторони професійного судді, головуючий зобов'язаний був голосувати в останню чергу – «Головуючий голосує останнім» (ст. 325 КПК). Аналіз судової практики та публікацій в радянські ЗМІ переконливо доводить, що це правило досить часто порушувалося, і судді намагаючись пришвидшити процес вирішення справи голосували першими по питанням, що розглядалися, спонукаючи засідателів до прийняття правильних рішень. Так, проведене в 60-х рр. XX ст. анкетування виявило, що близько 15-20 % народних засідателів приймали рішення вже після того, як за нього проголосував головуючий, або взагалі не голосували, дозволивши судді самостійно визначити ступінь вини та міру покарання підсудному [10, с. 197]. Що характерно, в ряді випадків засідателі самі могли виступати ініціатором першочерговості голосування судді, особливо в справах де підсудному загрожувало серйозне покарання, знімаючи з себе, таким чином, відповідальність за прийняте рішення. «Двічі, – згадував один з народних засідателів, – мені особисто, як народному засідателю обласного суду довелося засуджувати підсудних до страти.

Якщо в одному випадку ми були одностайні, то в другому вийшло так, що ми, засідателі, у буквальному значенні «умовляли» професійний суддю висловити першим свою думку про покарання. Він же, посилаючись на закон, відмовлявся робити це й вимагав, щоб ми першими висловилися по даному питанню» [11, с. 59]. В подальшому, випадки порушення норми про першочерговість голосування народних засідателів набула такого поширення, що Пленум Верховного суду СРСР в постанові «Про судовий вирок» змушений був звернути увагу професійних суддів, які головували у судовому процесі, на необхідність неухильного виконання статті Кримінально-процесуального кодексу в частині дотримання встановленого законом порядку обговорення питань, які підлягають розв'язанню при винесені вироку, а також дотримання порядку наради суддів [12, с. 91].

Надаючи народним засідателям широкі права, які фактично зрівнювали їх у статусі з народними суддями, радянське законодавство покладало на них і ряд обов'язків. Звертає на себе увагу той факт, що в законодавстві 50-х – 70-х рр. XX ст. основним обов'язком народних засідателів визначеним нормативно, являлось проведення звітів перед своїми обранцями. Вимогу щодо обов'язкового звітування закріплювала і ст. 33 «Основ законодавства про судоустрій СРСР», і ст. 9 «Закону про судоустрій України» [4]. Водночас, законодавство не містило чітких роз'яснень щодо форми та змісту цієї звітності, що породило на місцях різні підходи до реалізації вищезазначеного обов'язку, а також викликало жваву дискусію з приводу правильного його виконання. Так, окремі автори вважали, що народні засідателів повинні були в своїх звітах перш за все звертати увагу на висвітлення роботи народного суду. Однак, подібний підхід зустрів справедливе заперечення у тих фахівців юриспруденції, які розглядали цей обов'язок, як форму контролю з боку суспільства за роботою народного засідателя, і, відповідно, вимагали подання не загальної інформації про роботу суду, а індивідуальної, що стосувалася роботи самого народного засідателя.

За результатами подібних звітів, як вважали теоретики, суспільство повинно було дати оцінку народному засідателю та на основі отриманої інформації зробити висновок про доцільність його подальшого перебування на займаній посаді. У зв'язку з цим, від народних засідателів вимагали проведення обов'язкових звітів наприкінці строку своїх повноважень, а в окремих дослідженнях висувалася ідея щодо необхідності проведення щорічних звітів [13, с. 84]. Однак, позаяк нормативного визначення періодичності звітування здійснено не було, то єдиного підходу щодо організації звітів в країні не сформувалося.

Особливістю радянського законодавства щодо народних засідателів в зазначений період стала тривала відсутність нормативного визначення інших обов'язків народних засідателів, які логічно витікали з поставлених перед ними завдань і яких, у переважній мірі, дотримувалися на практиці. Радянські дослідники неодноразово підкреслювали, що подібна правова прогалина негативно позначається на функціонуванні інституту народних засідателів, тож під час реформування судової системи наприкінці 80-х рр. XX ст., в законодавчі акти були внесені відповідні поправки, що істотно розширили коло обов'язків засідателів. Так, в ст. 13 закону «Про статус суддів в СРСР», яка носила відповідну назву «Обов'язки суддів та народних засідателів», до обов'язків народних засідателів відносилися наступні:

«1. Судді й народні засідателі при розгляді цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення зобов'язані точно виконувати вимоги законів, забезпечувати охорону прав і воль громадян, їхньої честі й достоїнства, інтересів суспільства, високу культуру й виховний вплив судової діяльності, бути справедливими й гуманними.

3. Судді й народні засідателі при виконанні своїх обов'язків у суді, а також у позаслужбових відносинах повинні уникати всього, що могло б применшити авторитет соціалістичного правосуддя, достоїнство радянського судді або викликати сумнів у його об'єктивності й неупередженості.

4. Народні засідателі зобов'язані опановувати правовими знаннями, готуватися до судового розгляду кожної справи, брати участь у роботі з попередження правопорушень.

5. Судді й народні засідателі не вправі розголошувати таємницю наради суддів і відомості, отримані при проведенні закритих судових засідань.

7. Народні засідателі зобов'язані вчасно бути в суді для виконання функцій по здійсненню правосуддя. Виклик народного засідателя в суд обов'язковий для адміністрації підприємства, установи, організації, де працює або вчиться народний засідатель» [14].

Бібліографічний список

1. Основы законодательства о судоустройстве Союза ССР, союзных и автономных республик от 25 декабря 1958 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 12.
2. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик: Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. – М. : Юрид. лит., 1980. – 47 с

3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html
4. Про судоустрій Української РСР : Закон Української РСР від 5 червня 1981 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – ст. 357
5. Голубева Л. М. Участие общественности в осуществлении правосудия / Л. М. Голубева. – Фрунзе : издательство «Илим», 1968. – 130 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05/ed19601228
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963 № 1501-06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1501-06/ed19960311
8. О соблюдении законодательства, регламентирующего участие народных заседателей в осуществлении правосудия : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 03.04.1987 № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13890.htm
9. Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ : Постанова пленуму ВСУ від 27.12.1985 № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-85/ed19851227
10. Радутная Н. В. О методике исследования эффективности участия народных заседателей в осуществлении правосудия / Н. В. Радутная // Эффективность применения уголовного закона. – М. : Юрид. лит., 1973. – 207с.
11. Якимович Ю. К. Участие представителей народа в реализации судебной власти в России: история и современность / Ю. К. Якимович // Уголовная юстиция: связь времен. Избранные материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 6 – 8 октября 2010 года. – М. : ЗАО «Актион-Медиа», 2012. – 140 с.
12. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР : науч.-практ. коммент. / отв. ред. Цупренко П. Г. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 595 с.
13. Понеделков М. И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел / М. И. Понеделков. – М. : «Юрид. лит. «, 1978. – 96 с.
14. О статусе судей в СССР: Закон СССР от 04.08.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11247.htm

В статье рассматриваются вопросы правого статуса народных заседателей в советской правовой системе второй половины XX века. Сделан акцент на анализе прав и обязанностей народных заседателей в уголовном процессе данного периода.

In the article the questions of right status of folk assessors are examined in the soviet legal system of the second half of the XX century. An accent is done on the analysis of rights and duties of folk assessors in criminal procedure of this period.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2012

РЕЦЕНЗІЇ

НОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

(Рецензія на монографію: Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія. – К. : Юридична думка, 2012. – 600 с.)

Сучасна політична наука демонструє широкий спектр теорій, що пояснюють сутність, закономірність виникнення соціальної держави та функціонування її моделей. Вони відображають різні підходи (моделі) щодо ролі держави у регулюванні соціальних процесів. Нині моделі соціальної держави потребують комплексного концептуального осмислення з огляду на актуальність формування в Україні власної національної моделі, яка б врахувала історичний досвід народу, специфіку реформування соціальної держави в інших державах. Така модель має бути покладена в основу практичної діяльності влади й громадянського суспільства, розвитку соціального партнерства, виробничої демократії, а тому її розробка має важливе науково-практичне значення. З огляду на значимість предмета дослідження монографія Н. М. Хоми слугуватиме дороговказом у процесі осмислення зарубіжного досвіду функціонування різноманітних моделей соціальної держави.

Теорія соціальної держави аналізується автором через історичний екскурс у політичні, правові, економічні та інші теорії, шляхом такого хронологічного висвітлення розкривається послідовність і своєрідність процесу еволюції поглядів на соціальні проблеми й шляхи їх розв'язання. Авторкою прослідковано світову тенденцію до відмови від ідеї держави загального добробуту та утвердження європейської тенденції сервісних послуг і гарантування найнеобхідніших соціальних прав. Н. М. Хома виходить із тієї реальності, що умовах економічної кризи, глобальних викликів XXI ст. держава не в змозі брати на себе повну відповідальність за добробут особи, а в межах принципу субсидіарності перекладає частину функцій на бізнес, інститути громадянського суспільства.

© Л. І. Кормич, 2013

На думку Н. М. Хоми, модерний концепт соціальної держави не може обмежуватися підтримкою стабільного соціально-економічного становища соціуму, підтримкою соціально уразливих груп населення, досягненням соціальної стабільності. Автором переконливо обґрунтовано зміну природи соціальної держави в умовах постіндустріального суспільства: якщо раніше вона мала за мету захист слабких, нужденних, то тепер орієнтується на всю націю, а законодавство охоплює дедалі нові сфери життєдіяльності. Особливий інтерес становить авторський висновок про те, що модерна соціальна держава зобов'язана стати головним суб'єктом реалізації соціальних інвестицій у розвиток освіти, охорони здоров'я та культури з метою підвищення творчого потенціалу особистості, що є невід'ємним компонентом сучасної інноваційної економіки.

Автор окреслює перспективи такої моделі соціальної держави, яка активізує позадержавні інститути, утверджує субсидіарність, звужуючи при цьому власні функції. Громадяни постають у такій моделі уже не як виключно споживачі соціальних благ, а й як їх виробники, надавачі. При визначенні моделі соціальної держави в Україні Н. М. Хома пропонує відмовитися від старих принципів всеохопного патерналізму та концепту держави загального добробуту і відповідно пропонує утвердити як у теорії, так і на практиці новий принцип соціальної політики, згідно з яким держава надає та гарантує найнеобхідніші соціальні гарантії найбільш нужденним.

Визначаючи соціальну державу, автор розширює її характеристики, називаючи, зокрема, самостійне забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї, створення умов для саморозвитку особи, інвестує в людський та соціальний капітал, утвердження принципу соціального партнерства, забезпечення екологічної безпеки тощо.

Автором визначено пріоритети, на які має орієнтуватися вітчизняна модель соціальної держави: забезпечення державою лише основних потреб людини при одночасній активізації відповідальності особи за власний добробут; піднесення значущості знань, створення системи доступної неперервної освіти, тісно поєднаної з виробничою практикою; консолідація влади, бізнесу та громадськості у вирішенні соціальних питань; активність держави в інвестуванні у людський капітал, підвищення якості людського потенціалу; стимулювання розвитку корпоративної відповідальності, підвищення соціальної відповідальності бізнесу; соціальний діалог роботодавців і працівників, розвиток системи соціального партнерства; впровадження у соціальну

сферу європейських принципів ефективного урядування; екологічне стимулювання (як бізнесу, так і громадян) тощо.

У дослідженні обґрунтовується теза про існування протосоціальної держави – ранньої, незавершеної моделі (у період із середини XIX ст. до 30-40-х років XX ст., коли з'являються права людини другого покоління), де фрагментарно представлені окремі складові доктрини соціальної держави, на фундаменті якої сформувалася модель соціальної держави. Автор визначає основні характеристики такої держави.

Позаяк у монографії Н. М. Хоми запропоновані підходи до формування вітчизняної моделі соціальної держави, можна сподіватися, що вітчизняні науковці активніше долучатимуться до подальшого дослідження стану й тенденцій розвитку моделей соціальної держави.

Варто зазначити, що монографія вирізняється послідовністю й логічністю викладу, завершеністю наукового дослідження, раціональністю структури, комплексністю дослідницького підходу. Теоретична й аналітична база дослідження, докладний аналіз різних точок зору зарубіжних і вітчизняних учених, точність відтворення тих або інших поглядів і їх критичне осмислення надають монографії цілісності, а зробленим висновкам – обґрунтованості.

Велика кількість прикладів, що розширюють світогляд і збагачують ерудицію читача, робить книгу яскравою, а висновки – наочними та переконливими. Книга спонукає до міркувань, руйнує звичні стереотипи й змушує замислитися про ті чи інші особливості інституту соціальної держави в умовах третього тисячоліття. Фундаментальність дослідження спонукає до подальших роздумів і наукової дискусії.

Л. І. Кормич – доктор історичних наук, професор, академік УАПН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»

Рецензія надійшла до редколегії 20.12.2012

НАШІ АВТОРИ

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного і фінансового права, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Аблякімова Ельвіра Ернестівна – здобувач кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Бабич Андрій Анатолійович – слухач магістратури Навчально-наукового інституту права і масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ.

Баранова Юлія Олегівна – здобувач кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Березинський Володимир Павлович – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бєлєвцева Вікторія Вікторівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, радник при дирекції НДЦПІ НАПрН України.

Білецька Юлія Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Бондар Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Вдовичин Ігор Ярославович – доктор політичних наук, професор кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Вовк Дмитро Олексійович – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Галагуза Анна Володимирівна – здобувач Національного університету «Одеська юридична академія», адвокат Миколаївської обласної колегії адвокатів.

Глушков Валерій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Головченко Альона Вікторівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Горяга Оксана Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Демчук Дмитро Вікторович – здобувач кафедри політології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Дисюк Тамара Миколаївна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Доронін Олександр Дмитрович – кандидат політичних наук, начальник курсу факультету з підготовки слідчих Одеського державного університету внутрішніх справ.

Завальнюк Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, професор, ректор Національного університету «Одеська юридична академія».

Завгородній Віталій Анатолійович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Іванова Алла Володимирівна – здобувач, старший викладач кафедри морського права Одеської національної морської академії.

Каретна Ольга Олександрівна – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Каткова Тетяна Геннадіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри гуманітарних та фундаментальних юридичних дисциплін Харківського економіко-правового університету.

Козьміних Альона Віталіївна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Колодін Денис Олексійович – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Колядко Богдан Сергійович – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Константинова Тетяна Віталіївна – аспірант Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Кориневич Антон Олександрович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, академік УАПН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Корнієнко Ірина Валеріївна – аспірант кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Короход Ясміна Джанівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Кройтор Артем Вікторович – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Купцова Ірина Ігорівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Лазор Катерина Петрівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Лисакова Тетяна Володимирівна – асистент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Літвін Валерій Валерійович – кандидат юридичних наук, начальник УМВС України в Херсонській області.

Ляшук Роман Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького.

Мавед Сандра Омарівна – здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Малінін Володимир Володимирович – аспірант кафедри соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Малярчук Ірина Анатоліївна – суддя господарського суду Одеської області, здобувач Інституту держави та права ім.В.М. Корецького НАН України.

Михайлов Олександр Миколайович – асистент кафедри адміністративного і фінансового права, заступник декана факультету міжнародно-правових відносин та юридичної журналістики з виховної роботи Національного університету «Одеська юридична академія».

Мокін Ігор Сергійович – аспірант кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Панасюк Валентин Анатолійович – кандидат політичних наук, м. Одеса.

Пехник Алевтина Валентинівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Полухіна Аліна Валеріївна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Руженко Лідія Михайлівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Семченко Олександр Анатолійович – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова.

Сорочишин Михайло Васильович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Стеценко Роман Олександрович – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Чанишева Аліна Рашидівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Шкітов Олександр Федорович – прокурор відділу підтримання державного обвинувачення в судах Генеральної Прокуратури України, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ.

Штуца Віктор Миколайович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри національної економіки Національного університету «Одеська юридична академія».

Ягунов Дмитро Вікторович – кандидат наук з державного управління, доцент, MSSc in Criminal Justice, м. Одеса.

Яковлева Ірина Вікторівна – аспірант Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В.
Базові принципи формування верифікованих описів системи освіти 3

Завальнюк В. В.
Ірраціональні аспекти правової реальності у світлі юридичної антропології 11

Кормич А. І., Кормич Л. І.
Специфіка виборчого процесу та особливості формування електорального простору сучасної України 23

Березинський В. П.
Ризики політичної самоорганізації 30

Баранова Ю. О.
Проблема непорівнюваності в правовій компаративістиці та її методологічне обґрунтування 39

Вовк Д. О.
Мультикультуралізм як проблема ідеологічного вибору в Україні: конфлікт логіки «модерну» з «постмодерністською» риторикою 50

Константинова Т. В.
Теорія політичного вибору як складова ліберальної доктрини 58

Демчук Д. В.
Використання математичних моделей щодо дослідження політичного ризику 66

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А.
Еволюція режиму найбільшого сприяння у митному регулюванні *75*

Короткий Т. Р.
Системно-структурний підхід до дослідження міжнародно-правових явищ у галузі охорони морського середовища *84*

Каткова Т. Г.
Теоретичні засади виділення права загальної спадщини людства в окрему галузь міжнародного права *93*

Кориневич А. О.
Правове регулювання гарантування міжнародної енергетичної безпеки під час збройних конфліктів *102*

Іванова А. В.
Особливості імплементації міжнародно-правових норм у сфері праці моряків в Україні *110*

Штуца В. М.
Європейська бізнес-асоціація в системі міжнародних неурядових економічних організацій *120*

Аблякімова Е. Е.
Міжнародно-правові стандарти права на доступ до публічної інформації *130*

Шкітов О. Ф.
Міжнародні стандарти ООН щодо дії кримінального процесуального закону *138*

Завгородній В. А.
Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні *148*

Мавед С. О.
Методика здійснення іджтіхаду і вимоги до муджтахідів в мусульманському праві *157*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Вітман К. М.
Роль референдуму в етнополітичних процесах пострадянського простору *165*

Пехник А. В., Козьміних А. В.
Світова практика застосування концепції розподілу влад *174*

Доронін О. Д.
Завдання і можливості політики на сучасному етапі проведення демократичних виборів депутатів законодавчої влади в Україні *187*

Бондар О. М.
Деякі конфліктологічні аспекти дій російської влади на Північному Кавказі *194*

Білецька Ю. В.
Теоретичне визначення політичних конфліктів у сучасній Україні *199*

Каретна О. О.
Політична активність молоді як чинник становлення незалежності *208*

Семченко О. А.
Політична модернізація як фактор формування демократичного іміджу України *218*

Купцова І. І.
Імідж-технології в системі політичних технологій *225*

Панасюк В. А.
«УДАР» В. Кличка як нова політична сила в українському політичному просторі *233*

Стеценко Р. О.
Ідея реалізму в процесі сучасного політичного конструювання України 242

Дисюк Т. М.
Реалії та перспективи забезпечення гендерної рівності в Україні 252

Малінін В. В.
Соціокультурна ідентичність як чинник підвищення ефективності політичного управління 258

Короход Я. Д.
Соціально-політичні маніпуляції особистістю 268

Колядко Б. С.
Актуалізація моральнісних основ в політиці 275

Яковлева І. В.
Генеза формування концептуальних засад східного напрямку зовнішньої політики Республіки Польща 284

Полухіна А. В.
Дослідження ненасильницьких дій у сучасній вітчизняній політичній думці 289

Руженко Л. М.
Демократичні механізми формування громадської думки як складова політичного розвитку 295

Кройтор А. В.
Внутрішньопартійні відносини у процесі посткомуністичних трансформацій 301

Головченко А. В.
Інтеграція як умова проведення зовнішньої політики країн Центрально-Східної Європи: перспективи для України 308

Лазор К. П.
Процес взаємодії церкви та інститутів державної влади: історія та сучасність 317

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Чанишева А. Р.
Загальна характеристика законодавства України про іпотеку *324*

Сорочишин М. В.
Проблемні питання визнання факту перебування у трудових правовідносинах *332*

Михайлов О. М.
Процедура вступу помічників суддів Адміністративного суду на державну службу в Україні *338*

Малярчук І. А.
Класифікація податкових спорів *349*

Ягунов Д. В.
Делінквент в світлі анатомії кримінального правосуддя (до питання про цілі кримінального покарання) *357*

Колодін Д. О.
Доцільність запровадження покарання у виді позбавлення виборчого права *365*

Бабич А. А.
Проблемні питання визначення підслідності військових злочинів за новим КПК України *374*

Галагуза А. В.
Настання та притягнення до юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства *381*

Бєлєвцева В. В.
Правовий режим державного кордону України у забезпеченні прикордонної безпеки *389*

Ляшук Р. М.
Зміст форм діяльності відділів прикордонної служби *397*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Літвін В. В.
Історія становлення та розвитку інституту кримінального розшуку 408

Вдовичин І. Я.
Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми) 419

Глушков В. О.
Інфернальна міріада Майстра і Маргарити 431

Горяга О. В.
Релігійне світосприйняття українського козацтва та реалізація ним релігійних норм у XVIII ст. 449

Корнієнко І. В.
Адвокатська етика у науковій спадщині Є. В. Васьковського 461

Мокін І. С.
Взаємодія форми правління та політичного режиму Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського 468

Лисакова Т. В.
Правовий статус народних засідателів за радянським законодавством другої половини XX ст. 477

РЕЦЕНЗІЇ

Кормич Л. І.
Нові підходи до розуміння моделей соціальної держави 486

НАШІ АВТОРИ 489

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,

– формулювання цілей статті (постановка завдання),

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,

– висновки з даного дослідження,

– перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07
Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к. 404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 48

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

УДК 32(082)

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Видавці збірника:
Національний університет «Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23
Тел.: (048) 719-87-60
Факс: (048) 719-87-60
E-mail: aul513@ukr.net

Південноукраїнський центр гендерних проблем
65026, м. Одеса, вул. Грецька, 20
Тел.: (048)722-40-57
Факс: (048)733-40-57
E-mail: odgender@ukr.net

Коректор *Г. М. Кондратьєва*
Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 09.01.2013. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 31,5. Зам. № CG-48

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424